

НАПОЛЕОН

Евгений
Тарле

РИВА

След огромното по обем научно творчество на академик Евгений Тарле (1874–1955) биографията на Наполеон Бонапарт заема особено място. Написана "на един дъх", тя излъчва магията на човека, накарал цяла Европа да признае таланта му, да се съобразява с прищевките му и да тръпне пред войските му. Успехът на Тарле е безспорен и не случайно това е най-популярното му произведение, най-четеното и най-превежданото в цял свят. То е превъзходна илюстрация за неговата зрелост и ерудиция на историк, но и великолепно свидетелство за дарбата му на изкусен литератор. Умело и увлекателно авторът води читателя през лабиринта от факти, за да извае неусетно образа на живия Наполеон, с всичките му страсти и слабости, с болката и радостта, с победите и провалите му. Създадена през 1935, творбата представлява чудесно доказателство за това, че добрия историк не е подвластен на епохата, в която живее, и не губи актуалното си звучене дори и след десетилетия.

- [ЕВГЕНИЙ ТАРЛЕ — НАПОЛЕОН](#)

- [ГЛАВА ПЪРВА](#)
  -
  - [1](#)
  - [2](#)
- [ГЛАВА ВТОРА](#)
  -
  - [1](#)
  - [2](#)
  - [3](#)
  - [4](#)
- [ГЛАВА ТРЕТА](#)
  -
  - [1](#)
  - [2](#)
  - [3](#)
- [ГЛАВА ЧЕТВЪРТА](#)
  -
  - [1](#)
  - [2](#)
  - [3](#)
- [ГЛАВА ПЕТА](#)
  -
  - [1](#)
  - [2](#)
  - [3](#)
  - [4](#)
- [ГЛАВА ШЕСТА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [4](#)

- [5](#)

- [6](#)

- [7](#)

- [ГЛАВА СЕДМА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [ГЛАВА ОСМА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [4](#)

- [5](#)

- [ГЛАВА ДЕВЕТА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [4](#)

- [5](#)

- [6](#)

- [ГЛАВА ДЕСЕТА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [4](#)

- [5](#)

- [ГЛАВА ЕДИНАЙСЕТА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- [3](#)

- [4](#)

- [ГЛАВА ДВАНАЙСЕТА](#)

-

- [1](#)

- [2](#)

- 3
- ГЛАВА ТРИНАЙСЕТА
  -
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
- ГЛАВА ЧЕТИРИНАЙСЕТА
  -
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
- ГЛАВА ПЕТНАЙСЕТА
  -
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
- ГЛАВА ШЕСТНАЙСЕТА
  -
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
- ГЛАВА СЕДЕМНАЙСЕТА
  -
  - 1
  - 2
  - 3
- ЗАКЛЮЧЕНИЕ
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
- НАПОЛЕОНОВАТА ИСТОРИОГРАФИЯ
- ПОСЛЕСЛОВ
- ИНФОРМАЦИЯ ЗА ТЕКСТА

МЛАДИТЕ ГОДИНИ НА НАПОЛЕОН БОНАПАРТ

В едно малко градче, Аячо, в Корсика, на 15 август 1769 година деветнайсетгодишната съпруга на дребен местен благородник, била в този момент навън, почувства внезапното приближаване на родилните болки, дотича до къщата си и веднага роди. В този момент нямаше никой при родилката и детето тупна от майчината утроба направо на пода. Тъй се умножи семейството на бедния адвокат на Аячо Карло Бонапарте. Адвокатът реши да възпита сина си не в корсикански, а във френски дух и когато той поотрасна, успя да го запише на държавна издръжка в едно от френските военни училища: многодетното семейство нямаше средства да изучи сина си самостоятелно.

Остров Корсика, който бе дълго време под властта на Генуа, беше въстанал срещу нея и под предводителството на един храбър местен земевладелец (Паоли) успя да прогони генуезците през 1755 г. Това бе въстание на дребните дворяни и земевладелци, спечелили подкрепата на ловците и скотовъдците от планините и сиромашията в малкото градове, сиреч цялото население, копнеещо да отхвърли безогледния грабеж на абсолютно чуждата му търговска република. Бунтът се увенча с успех и от 1755 г. Корсика живееше като самостоятелна държава под управлението на Паоли. Там бяха още твърде силни — особено във вътрешността — суровите правила на родовия бит. Деляха се на родове, кланове, и тези кланове се вкопчваха в дълги и ожесточени войни. Вендетата, кръвната мъст, бе твърде популярна и често завършваше с жестоки касапници между клановете.

Ала през 1768 г. Генуезката република продаде своите фактически вече несъществуващи права върху Корсика на френския крал Луи XV. През пролетта на 1769 г. френските войски стъпиха на острова и разбиха опълчението на Паоли. Това стана през май 1769 г., три месеца преди раждането на Наполеон. Корсика бе провъзгласена за владение на Франция.

Детските години на Наполеон протекоха, както виждаме, точно по времето, когато на острова бяха живи съжаленията и горчивината за тъй внезапно придобитата и изгубена политическа независимост; заедно с това мнозина от земевладелците благородници и градските буржоа бяха започнали да се блазнят от мисълта да станат истински, по съвест, поданици на Франция. Наполеоновият баща Карло се бе присъединил към „френската“ партия, но малкият Наполеон тъгуваше за прокудения защитник на острова Паоли и мразеше искрено френските пришълци.

Характерът му от ранно детство се бе оказал нетърпелив и неспокоен. „Нищо не ми беше по душа — припомняше си той впоследствие, — бях склонен към кавги и бой, от никого не се страхувах. Един биех, друг дращех и всички се бояха от мен. Най-много изтърпя моят брат Жозеф. Аз го биех и хапех. И пак на него му се караха, щото честичко, преди той да дойде на себе си от страх, аз успях да се оплача на майка ни. Моето коварство ми носеше полза, инак мама Летиция щеше да ме накаже за побойничеството, тя никога нямаше да търпи това!“

Наполеон растеше като мрачно и раздразнително момче. Майка му го обичаше, но го възпита, както и другите си деца, доста сурово. Живееха строго и пестеливо, ала истинска нужда семейството не изпитваше. Бащата беше добър човек, но слабохарактерен. Същинският главатар на семейството бе Летиция, твърда, строга, трудолюбива жена, в нейните ръце бе и възпитанието на децата. Тъкмо от майка си Наполеон наследи любовта към труда и строгия ред във всичко.

Обстановката на този усамотил се от целия свят остров, с дивото му население из планините и горските дебри, с безкрайните кланови войни и родовата жестока мъст, с прикритата, но упорита омраза към пришълците французи, тази обстановка бе оставила неизгладим отпечатък върху душата на малкия Наполеон.

През 1779 г. след големи трудности бащата успя да закара двете си по-големи момчета — Жозеф и Наполеон — на френска земя. Настаниха ги в Отенския колеж, а през пролетта на същата година десетгодишният Наполеон бе преместен и настанен с държавна стипендия във военното училище на Бриен, Източна Франция.

В Бриенското армейско училище Наполеон остана същият мрачен и затворен младеж. Той бързо се раздражаваше и за дълго, не търсеше близост с никого, гледаше на всички без почителност, без симпатия, без съчувствие, напълно уверен в себе си въпреки ниския си ръст и детската си възраст. Опитвах се да го обиждат, дразнят, заяждаха се с корсиканския му акцент. Но няколко сбивания, яростни и жестоки, макар и не без рани за малкия бунтар, убедиха другарите му за опасността от всякакъв сблъсък с него. Той се учеше превъзходно; отлично усвои историята на Гърция и Рим, увличаше се от математика и география. Учителите в тази провинциална военна школа не бяха твърде подготвени в преподаването от тях науки и малкият Наполеон попълваше знанията си с много четене. В този ранен период, както и впоследствие той четеше твърде много и твърде бързо. Френските му връстници биваха отблъсвани от корсиканския му патриотизъм — за него французите бяха все още чужда раса, пришълци завоеватели, нашественици в малката му родина.

С нея впрочем той общуваше само чрез роднинските писма — не бяха големи средствата на семейството, че да могат да го виждат у дома през ваканцията.

През 1784 г., петнайсетгодишен, той завърши успешно курса и премина в Парижката военна школа; там се готвеха вече офицери за армията. В Париж бяха събрани първокласни преподавателски сили: сред преподавателите бяха прочутият математик Монж и астрономът Лаплас. Наполеон жадно слушаше лекциите и четеше. Тук той имаше на какво, а и от кого да се поучи. Ала още през първата учебна година бе вече сполетян от нещастие: постъпи в школата в края на октомври 1784 г., а през 1785 г. баща му, Карло Бонапарте, почина от болестта, от която впоследствие щеше да умре и той самият — рак на стомаха. Семейството остана почти без средства за съществуване. На по-големия му брат, Жозеф, не можеха да разчитат, той бе неспособен и мързелив. Шестнайсетгодишният юнкер трябваше да се грижи за майката, братята и сестрите си.

На 30 октомври 1785 г. Наполеон получи назначение като подпоручик и се отправи към полка си в град Валанс.

Трудно преживяваше младият офицер. По-голяма част от заплатата прашаше на майка си, запазвайки за себе си само за най-оскъдна прехрана, с невъзможност и за най-нищожното развлечение.

В къщата, в която наемаше стая, имаше и книжарница и Наполеон почна да изкарва цялото си свободно време в четене на книгите, които му даваше книжарят. Той странеше от обществото, пък и дрехите му бяха тъй бедняшки, че не искаше да участва в какъвто и да било светски живот. Четенето му бе пиянство, четеше с жадност, ненаситно, запълвайки тетрадките си с бележки и конспекти. Повече от всичко го вълнуваха книгите по военна история, математика, география, описанията на пътешествия. Но четеше и философия. Точно тогава се запозна с класиците просветители на XVIII век — Волтер, Русо, Д'Аламбер, Мабли, Рейнал.

Трудно е да се каже кога точно се явиха у него първите признаци на онова отвращение от идеолозите на буржоазната революция и нейните принципи, което стана характерно за Наполеон по-късно. Засега поне шестнайсетгодишният подпоручик не опровергаваше нищо, само се учеше. Ето една основна черта на неговия ум: към всяка нова книга и всеки нов човек той се доближаваше в тези ранни години на своя живот с жадното и нетърпеливо желание да изсмуче колкото може по-бързо и по-пълно това, което още не знае и което може да стане храна за бързата му мисъл.

Той четеше и белетристика, и поезия; увличаха го Страданията на младия Вертер, харесваше и другите творби на Гьоте. Прочете Расин, Корней, Молиер и нашумялата тогава книга стихове на средновековния шотландски бард Осиан (една веща литературна мистификация). От тях той се хвърляше отново към математическите трактати и трудовете по артилерийско дело.

През септември 1786 г. успя да измоли продължителна отпускат и замина да оправя имуществените проблеми на семейството си. Баща им бе завещал малък имот, забъркан в дългове и съдебни дела. Бързо и дейно подхвана Наполеон всичко това и материалното положение на семейството се заздравя. Отпуската продължаваше без запазване на заплатата, но резултатите от грижите по дома и имението покриха всичко.

През юни 1788 г. Наполеон се върна във Франция и бе изпратен заедно с полка си в Оксон. Там живееше вече не на частна квартира, а в казармите, възобнови се и старият му хъс към основните трудове по военните въпроси, вълнували военните авторитети на XVIII век. Един път, хвърлен за някакво провинение в карцера, той се натъкна на неизвестно как попаднало в тази дупка томче на Юстиниановия сборник по римско право. Наполеон го изгълта от кора до кора. И след петнайсет години смайваше маститите френски юристи, цитирайки им римските закони наизуст! Паметта му бе наистина изключителна.

Способността му към свръхнапрегнат мисловен труд се прояви у него още през този ранен период. „Ако изглежда, че съм подготвен винаги за всичко, то обяснението е, че преди да предприема нещо, аз дълго съм размислял, предвидил съм вече какво може да стане. Съвсем не моят гений ми открива внезапно и тайнствено (*en secret*) какво трябва да кажа и да направя при обстоятелства, изглеждащи неочаквани за другите; разкрива ми го размисълът. Аз работя винаги; работя, когато обядвам, работя, когато съм в театъра; аз се събуждам през нощта, за да работя“ — казваше той по-късно. На гениалността си гледаше с отсянка на ирония или насмешка, но на работата си — винаги с голяма сериозност и настойчивост. Колосалната му работоспособност го изпълваше с гордост много повече от всичко друго.

Тук, в Оксон, той грабва вече и сам перото и създава малък трактат по балистика (За хвърлянето на бомби). Артилерийското дело става окончателно любимата му военна специалност. Имаме запазени оттогава и отделни белетристични опити, философски етюди. В тях той се изказва повече или по-малко либерално, понякога просто повтаря мислите на Русо, но като цяло не може да бъде наречен последовател на идеите на Обществения договор. Една черта се набива на очи през тези години на живота му: пълното подчинение на страстите и желанията под контрола на волята и разсъдък. Той живее полугладен, избягва обществото, не се сближава с жени, отказва си всякакви развлечения, прекарва цялото си свободно време при книгите. Дали се е примирил със съдбата си — тази на беден провинциален офицер, корсиканско дворянче от най-дребните, на когото аристократите — приятели и началници, ще гледат винаги от горе на долу?

Той не успя да си отговори на този въпрос и още по-малко да създаде конкретни планове за бъдещето, когато внезапно се разтресе, разпука се и се продъни сцената, на която трябваше да се действа. Започна Френската революция.

Онези безбройни Наполеонов биографи и историци, които му приписват свръхестествени качества на мъдрост, пророческа дарба, вдъхновено следване на своята звезда, търсят да уловят у двайсетгодишния артилерийски поручик от гарнизона в Оксон предусещане за това, какво ще бъде за него избухналата през 1789 г. революция.

Истината бе много по-проста. Поради социалното си положение Наполеон можеше само да спечели от победата на буржоазията над феодалния строй. Дворяните в Корсика, особено по-дребните, никога не са притежавали правата и преимуществата на френските си събратя. За една бърза и успешна военна кариера провинциалистът от далечния и отскоро присъединен към Франция див италиански остров не смееше и да мечтае. Ако с нещо можеше да го плени революцията от 1789 г., то бе точно с това, че сега личните заложби на човека ще могат да го издигнат в обществото. Това като начало бе напълно достатъчно за поручик Бонапарт!

Обзеха го разнообразни практически грижи. Ще може ли да използва революцията изгодно за себе си? И как по-успешно да го стори? Да се върне ли на Корсика, или да остане във Франция? Не бива да се преувеличават размерите на корсиканския му патриотизъм по онова време. Поручик Бонапарт от 1789 г. отдавна вече не напомняше десетгодишното злобно вълче, което се биеше тъй жестоко с присмиващите се на корсиканския му акцент. Сега той знаеше какво е Франция и какво Корсика, можеше да сравни мащабите им и оценяваше цялата несъизмеримост между тях. И все пак ще може ли дори и сега, след 1789 г., да се надява на такова място във Франция, каквото би могъл да си извоюва в Корсика? Два и половина месеца след шурма на Бастилията Наполеон поиска отпусък и замина за родината.

През 1789 г. вече бе завършил очерка за историята на Корсика и го бе дал за отзив на Рейнал; зарадва се много на ласкавата оценка на този популярен писател. Самата тема разкрива острия му интерес към родината далеч преди да се яви възможност за някаква политическа дейност у дома. Завърнал се в къщи, той се обяви веднага за привърженик на пристигналия от изгнание Паоли, но онзи се отнесе хладно към младия лейтенант, пък и бързо се разбра, че пътищата им се разминават.

Паоли кроеше да освободи Корсика от френското господство изцяло. Бонапарт усещаше, че Френската революция разкрива нови пътища за развитието на острова, а може би — и това е най-главното — за собствената му кариера.

Той стоя на Корсика няколко месеца и не успя да направи нищо; заминавайки за полка си, откара и по-малкия си брат, Луи, за да намали поне отчасти разходите на майка си. Братята се заселиха във Валанс, където квартируваше сега полкът. Лейтенант Бонапарт трябваше да живее с брат си и да му даде възпитание със своите твърде оскъдни средства. Понякога обядваха с едно парче хляб. Наполеон продължи да се труди в полка, ала поглъщаше и най-разнообразна литература, отдавайки особено внимание на военната история.

През септември 1791 г. уреди да го преместят на Корсика и се яви отново там. Този път той окончателно скъса с Паоли, който водеше острова към пълно отделяне от Франция, а това Наполеон не желаше в никакъв случай! Когато през април 1791 г. пламна борбата между подкрепилото сепаратиста Паоли контрареволуционно духовенство и

представителите на революционната власт, Бонапарт дори стреля по бунтовната тълпа, хвърлила се върху командвания от него отряд. Накрая той взе да изпитва подозрения и към властите и направи опит да овладее крепостта без разпореждане отгоре. Извикаха го в Париж да даде обяснения във военното министерство. Той пристигна в столицата в края на май 1792 г. и стана свидетел на бурните революционни събития от това лято.

Имаме точни данни за това как се е отнесъл 23-годишният офицер към основните събития през тези месеци: нахлуването на тълпата в двореца Тюйлери на 20 юни и падането на монархията на 10 август 1792 г. Пред приятелите си той можеше да даде път на истинските си мисли и предчувствия. И изказванията му не оставят ни най-малки съмнения: „Да вървим след тези негодници!“ — рече той на Буриен, с когото бяха на улицата на 20 юни. Когато разтрепераният Луи XVI се поклонил на ревящата тълпа от прозореца, сложил червена фригийска шапка (емблемата на революцията), Наполеон каза с презрение: „Какъв страхливец! Как можа да пусне тук тези негодници! Трябваше да разстреля с топове 500–600 души — останалите веднага ще се разбягат!“ Сметкам тук епитета, лепнат от Наполеон на Луи XVI, тъй като ми е невъзможно да го предам в печатна форма. На 10 август (деня на шурма на Тюйлери) той отново е на улицата и отново повтаря епитета си за краля, а революционерите въстаници нарича „най-гнусна папач“.

Той естествено не можеше да знае, стоейки сред тълпата и зяпайки шурма на Тюйлери на 10 август, че френският трон, от който прокуждат в този момент Луи XVI, се очиства за самия него, за Бонапарт, както и обкръжилата го от всички страни маса, приветстваща с възторжени крясъци раждането на републиката, не можеше да подозира, че невзрачният млад офицер във вехт износен сюртук ще удуши тази република и ще стане абсолютен монарх. Но интересен е още тогава този инстинкт, който го караше вече да мисли за топовния огън като за най-подходящ отговор на народните въстания.

Той посети още един път Корсика. Ала пристигна там тъкмо в момента, когато Паоли окончателно реши да отдели Корсика от Франция и да се свърже с англичаните. Единственото, което успя да стори Наполеон малко преди окупацията на острова от англичаните, и то след дълги приключения и опасности, бе да избяга от Корсика и да вземе майка си и цялото семейство със себе си. Това стана през юни 1793 г. Малко по-късно домът им бе нападнат и плячкосан от сепаратистите на Паоли.

Заредиха се тежки години. Многолюдното семейство бе напълно съсипано и младият капитан (Наполеон придоби наскоро новия си чин) трябваше сам да издържа майка си и седемте си братя и сестри. Устрои ги първо в Тулон, после в Марсилия. Бе започнал труден и оскъден живот, месец за месец, без никакъв проблясък, когато изведнъж служебният ярем се разхлаби по най-неочакван начин...

На юг избухна контрареволуционно въстание. Роялистите от Тулон прокудиха или избиха през 1793 г. представителите на революционната власт и повикаха за помощ плаващата в западната част на Средиземно море английска флота. Революционната армия обсади Тулон по суша.

Обсадата бе вяла и неуспешна. Ръководеше я някой си Карто. Политически ръководител на армията бе познатият на Бонапарт корсиканец Саличети, действал заедно с него срещу Паоли. Бонапарт посети сънародника си и му посочи единствения възможен начин Тулон да бъде превзет и английската флота да бъде прогонена от брега. Саличети веднага назначи младия капитан за помощник на началника на обсадната артилерия.

Щурмът от първите дни на ноември бе неуспешен, командващият, Доне, заповяда

отстъпление в най-решителния миг въпреки мнението и желанието на Бонапарт. Грубата грешка отне победата на французите. Самият Бонапарт бе предвождал щурмуващата колона и бе ранен. След дълго протакане новият командващ, Дюгомие, му разреши да изпълни своя план. Бонапарт разположи батареите както смяташе за добре и след страшен щурм, в който лично участва, превзе господстващата командна височина над пристанището и откри огън по английската флота. Две денонощия не спираше огънят; на 17 декември републиканците тръгнаха в атака към укрепленията. Щурмуващите бяха седем хиляди, бранителите успяха да ги отблъснат след ожесточен бой. В този момент се яви Бонапарт с резервната колона. Намесата му реши победата. На другия ден започна масово бягство от града на всички, които англичаните можеха да приемат на корабите си. Тулон се предаде на милостта на победителите. Републиканската армия влезе в града. Английската флота се спаси в открито море.

„Не ми стигат думите, за да ти опиша заслугите на Бонапарт! Знанията му са тъй обширни, умът толкова остър, той притежава страшно силен характер и това все още ти дава слабо понятие за великолепните качества на този офицер“ — писа в Париж генерал Дютил, препоръчвайки Бонапарт на републиката. Изключителна бе ролята му и за разполагането на оръдията, и за изкусното водене на обсадата и обстрела, и накрая, в решаващия миг, атаката бе ясна на цялата обсадна армия.

Щурмът стана на 17 декември 1793 г. Това бе първото сражение, водено и спечелено от Наполеон. От деня на превземането на Тулон до 18 юни 1815, когато победеният император се оттегляше от покритото с трупове поле на Ватерлоо: двайсет и две години продължи тази дълга и кървава кариера, изучавана с такъв възторг през цялата епоха на националноосвободителните войни в Европа. И до днес опитът е се радва на най-задълбочено изследване.

Наполеон проведе около шейсет големи и малки битки през живота си — много повече от Александър Македонски, Анибал, Цезар и Суворов, взети заедно — и в тези битки участваха много по-могъщи човешки маси от тези в боевете на предтечите му във военното изкуство. Ала въпреки изобилието на грандиозни касапници в съдбата на Наполеон тулонската победа запази с цялата си скромност особен смисъл. Тулон пръв обърна вниманието на хората върху него. Името му бе чуто в Париж. Комитетът за обществено спасение бе във възторг. Англичаните бяха прогонени от Франция.

Този развой на събитията обещавахе в скоро време ликвидация на роялистката контрареволуция из целия Юг. Тулон се смяташе за непристъпна крепост и мнозина не можаха да повярват на вестта за неговото превземане и че един никому неизвестен Бонапарт успял да стори това. За щастие на победителя освен Саличети в обсадния лагер се намираше още един човек, много по-влиятелен от него: Огюстен Робеспьер, по-малкият брат на Максимилиан. Той бе присъствал при падането на града и описа събитието в доклад до Париж. Резултатът се яви незабавно: с постановление от 14 януари 1794 г. Наполеон Бонапарт стана бригаден генерал. В този момент той бе на 24 години. Началото бе положено.

Времето, в което Бонапарт превзе Тулон, бе време на неограниченото господство на монтанярите в Конвента, време на колосално влияние на Якобинския клуб в столицата и провинцията, развой на революционната диктатура, победоносно унищожаване на външните врагове и вътрешната „измяна“, смазване на въстанията на роялисти, жирондисти, незаклети свещеници.

В тази яростна вътрешна борба Наполеон трябваше да избира между републиката, която

можеше да му даде всичко, и монархията, която всичко щеше да му отнеме и нямаше да му прости нито превземането на Тулон, нито излязлата наскоро брошура Вечеря в Бокер, в която той доказваше на въстаналите южни градове безнадеждността на положението им. През пролетта и в началото на лятото комисарите на Конвента на Юг (особено Огюстен Робеспьер под прякото влияние на Бонапарт) подготвяха нахлуване в Пиемонт, Северна Италия, за да се заплаши Австрия оттам. Комитетът за обществено спасение се колебаеше. Карно беше против този план. Влияейки чрез Огюстен Робеспьер, Бонапарт можеше да се надява, че мечтата му да участва в завоюването на Италия ще се осъществи. Самата идея бе още твърде необичайна: да се защитава Франция срещу контрареволуционна Европа не с отбрана, а с нападение изглеждаше твърде дръзко. Но не бе съдено плановете на Бонапарт да се осъществят през 1794 г. Една внезапна катастрофа преобърна всичко.

За да подкрепи пред брат си и пред Комитета за обществено спасение идеята за италианския поход, Огюстен Робеспьер се отправи за Париж. Дошло бе лятото и въпросът трябваше да се реши. Бонапарт се намираше в Ница, където бе дошъл от Генуа след изпълнение на едно секретно поръчение във връзка с планирания поход. И ето че гръмна вест, неочаквана не само за далечната южна провинция, но и за самата столица: арестувани са Максимилиан Робеспьер, брат му Огюстен, Сен Жуст, Кутон и привържениците им и са екзекутирани на следващия ден без съд по силата на простото поставяне извън закона. Изцяло Франция започнаха арестите на хора, били особено близки или изглеждали такива спрямо дейците на падналото правителство. В смъртна опасност се оказа и генерал Бонапарт. Нямаше и две седмици след 9 термидор (27 юли), когато го арестуваха и изпратиха в Антибския форт на средиземноморския бряг. След ареста — впрочем той продължи 14 дни — Бонапарт бе пуснат на свобода: в книгата му не намериха нищо опасно за новата власт.

Всъщност през тези дни на термидориански терор загинаха доста близки в една или друга степен на Робеспьер или робеспьеристи и Бонапарт можеше да се смята за щастливец, задето е избягнал гилотината. Във всеки случай той веднага разбра, че времето се е променило и неговата тъй щастливо започнала кариера е повехнала. Новите хора се отнасяха към него с подозрение, а пък и не го познаваха добре. Падането на Тулон още не бе успяло да му изгради военна репутация. „Бонапарт? Що е туй Бонапарт? Къде е служил? Кой го познава?“ — тъй реагира бащата на младия поручик Жуно, когато онзи му съобщи, че генерал Бонапарт иска да го назначи за свой адютант. Тулонският подвиг бе вече забравен или най-малкото се ценеше не толкова високо, колкото в първия момент на събитието.

А сега пък и друга неприятност! Новият термидориански Комитет за обществено спасение му заповядва да замине за Вандея да усмирява бунтовниците. Генерал Бонапарт пристига в Париж и чува, че ще командва пехотна бригада, той, който винаги е бил артилерист! Избухна яростен спор между него и комитетския член Обри и Бонапарт си подаде оставката.

И отново се върнаха времената на мизерията. Скъсал с началството и без всякакви средства прекара 25-годишният генерал в оставка жестоката зима на 1794/1795 г. в Париж и още по-тежката и гладна пролет. Изглеждаше, че всички са го забравили. Накрая през август 1795 г. го назначиха за артилерийски генерал в топографското отделение на Комитета за обществено спасение. Този прототип на Генералния щаб бе създаден от Карно, който бе и фактическият главнокомандващ на революционната армия. Там Бонапарт трябваше да съставя „инструкции“ (директиви) за италианската армия на републиката. Той и през тези месеци не престана да чете и да се учи: посещаваше прочутата парижка ботаническа

градина, ходеше в обсерваторията, жадно слушаше там астронома Лаланд.

Длъжността не носеше на Наполеон особени доходи и често пъти единственият ресурс, в смисъл на нахранване с обяд, бяха гостуванията при семейство Перно, където го обичаха много. Ала нито веднъж не съжали той през тези тежки месеци за оставката, нито пожела да се завърне в пехотата — може би защото сега това би станало възможно едва след дълги и унижителни молби. И ето че отново съдбата му се притече на помощ: още веднъж стана необходим той на републиката и пак срещу същите врагове, които бяха и в Тулон.

1795 бе една от решаващите в историята на Френската революция. Буржоазната революция, смъкнала феодалния строй, загуби на 9 термидор най-остроото си оръжие — якобинската диктатура — и завзелата властта буржоазия се луташе в търсене на начин за трайно закрепване на господството си. През зимата на 1794/1795 и пролетта на 1795 г. термидорианският Конвент се бе придвижвал неотклонно надясно. Реакцията никога не е била толкова силна и смела, както по времето на късната есен на 1794, а през есента на 1794 г. дясното крило на Конвента не говореше и наполовина тъй свободно и безцеремонно, както през пролетта на 1795 г. И все по-груб ставаше контрастът през тази страшна зима и пролет между жестоко гладуващите работнически предградия, където майките се самоубиваха, удавили или заклали първо децата си, и веселия живот на буржоазията, пиянството и гуляите, обичайни за „централните секции“, за купищата финансисти, спекуланти, борсови играчи, големи и малки хазнокрадци, надигнали високо глава след смъртта на Робеспьер.

Двете въстания, пламнали от работническите предградия и насочили се пряко срещу Конвента, страшните въоръжени демонстрации, прераснали на два пъти — на 12 жерминал (1 април) и 1 прериал (20 май) 1795 г. — в пряко нападение срещу Конвента, не се увенчаха с успех. Страшните прериалски екзекуции, последвали насилственото разоръжаване на Сент Антоанското предградие, удавиха за дълго възможността за масови прояви на плебейските слоеве на Париж.

И, разбира се, развихрянето на „белия“ терор възкреси поизгубените като че ли вече надежди на „старата“ монархическа част на буржоазията и дворянството: те решиха, че е дошло и тяхното време. Ала сметката им бе погрешна. Смазалата сънародниците си буржоазия съвсем не затуй разоръжаваше работническите предградия, за да облекчи триумфалното пристигане на претендента за френския престол — Прованския граф, брата на екзекутирания Луи XVI. Не че собственическата класа на Франция ценеше тъй силно републиканската форма на управление; но тя ценеше твърде много това, което е даде революцията. Роялистите не искаха и не можеха да проумеят станалото през 1789–1795 г., не разбираха, че съсловният строй е рухнал и никога повече няма да се върне, че започва ерата на капитализма, че буржоазната революция е изкопала непроходима пропаст между старото и новото време в историята на Франция и че реставрационните идеи са отдавна чужди за мнозинството градски и селски собственици.

Навсякъде в Лондон, Кобленц, Митава, Хамбург, Рим — местата на струпване на влиятелни емигранти — не преставаха да се чуват гласове, че е необходимо безпощадно да се накажат всички участвали по един или друг начин в революцията. Злорадо се повтаряше, че за щастие „парижките разбойници“ са почнали, ето, да се колят един друг и роялистите трябва само да се върнат, за да избегнат без много приказки и едните, и другите — и термидорианците, и оцелелите монтаняри. Нелепите кроежи за връщане на историята назад правеха всичките им мечти безплодни, осъждаха на провал всичките им начинания. Хората,

унищожиха на 9 термидор якобинската диктатура, а на 1–4 прериал мощното въстание на парижките санкюоти, всичките тези Талиеновци, Фрероновци, Бурдоновци, Боаси д'Англасовци, Барасовци можеха да бъдат абсолютно справедливо обвинени и в крадливост, и в животински егоизъм, и в зверска жестокост, и в способност за всякакви гадости, но в страх пред роялистите те не можеха да бъдат обвинени. И когато нетърпеливите роялисти организираха с дейната подкрепа на Уилям Пит десант на емигрантски отряд на полуостров Киберон в Бретан, лидерите на термидорианския Конвент пратиха без излишни колебания генерал Ош и неговата армия и след пълния разгром на нахлулите разстреляха на часа 750 души от тях.

Ала роялистите и сега не смятаха делото си за изгубено. Не изминаха и два пълни месеца, и те настъпиха отново, този път в самия Париж. Това стана в края на септември и първите дни на октомври, или според революционния календар — през първата половина на вандемиер 1795 г.

Обстановката бе следната: Конвентът бе изработил вече новата конституция. Според нея начело на изпълнителната власт щяха да стоят петима директори, а законодателната власт щеше да е съсредоточена в две инстанции, Съвет на петстотинте и Съвет на старейшините. Конвентът се готвеше да въведе конституцията в действие и да се саморазпусне. Ала съзирайки все по-засилващите се монархически настроения и от страх, че роялистите биха могли да се възползват от това и да нахлуят в голямо количество в бъдещия избран Съвет на петстотинте, ръководната група термидорианци начело с Барас прокара през Конвента особен закон, според който две трети от двата съвета трябва да бъдат избрани от числото на сегашните членове на Конвента. Само една трета можеше да се избира извън този кръг.

Само че този път роялистите не бяха сами. Те обаче не стояха на първия ред нито при подготовката на въстанието, нито при самото въстание. Точно това правеше положението на Конвента през вандемиер 1795 г. особено хлъзгаво. Срещу произволния декрет, имащ за явна и неприкрито егоистична цел заграбването на властта за господстващото мнозинство в Конвента, се разбунтува значителна част от парижката буржоазия, тъй наречените „централни секции“ на Париж. Целта бе да се свърши напълно с онази част на термидорианците, която вече не съответстваше на нагласата на силно наклонилите се вдясно заможни слоеве в градовете и селата. Сред населението на централните парижки секции, разбунтували се внезапно през октомври 1795 г. против Конвента, истинските роялисти не бяха много, но те предугаждаха, ликувайки, къде ще завърши движението.

„Консервативните републиканци“ от парижката буржоазия, за които дори термидорианският Конвент бе прекалено революционен, разчистваха пътя за реставрация. И Конвентът веднага, още от 7 вандемиер (29 септември), когато постъпиха първите сведения за настроенията в централните парижки квартали, съзря пред себе си страховита опасност. Че на кого можеше да се опре той в тази нова борба? Само четири месеца преди това стана зверската прериалска разправа с работниците от предградията. След продължилите с месеци екзекуции на революционните якобинци, след проведеното с безпощадна жестокост разоръжаване на работническите предградия Конвентът не можеше и да мечтае за подкрепата на бедняшката маса.

Парижките работници гледаха в този момент на комитетите на Конвента като на най-люют враг. И през ум не можеше да им мине мисълта да се бият, за да запазят властта в бъдещия Съвет на петстотинте за ония „две трети“ от Конвента. Пък и самият Конвент не можеше дори да помисли да вика на помощ плебейската маса, която го ненавиждаше и от

която той трепереше. Оставаше армията, но и там нещата вървяха на лошо. Наистина войниците щяха да стрелят безотказно по омразните „изменници“ — роялистите, по роялистките чети и отреди. Но, първо, вандемиерското движение изкарваше като лозунг не реставрацията на кралската власт, а се бореше уж само срещу нарушаването на народния суверенитет, в защита на принципа за свободни избори. Второ, ако войниците бяха напълно надеждни републиканци и можеха да се объркат само от хитрите лозунги на вандемиерското въстание, то с генералите нещата бяха далеч по-различни. Да вземем началника на парижкия гарнизон генерал Мену. Да връхлети върху Антоанското предградие на 4 прериал, да покрие целия град с военни лагери, да арестува работниците и да ги праща на гилотината с купища — това генерал Мену можеше да направи и го правеше с успех; и когато вечерта на 4 прериал войските му маршируваха с музика през централните квартали на столицата, а изсипалата се навън изискана публика приветстваше с възторг своя генерал, това бе едно братско единение между тези, които правеха овациите, и тези, които бяха предмет на овациите. Мену можеше да се чувства вечерта на 4 прериал като герой на заможните слоеве, победили бедняшката маса, като водач на ситите срещу гладните. Туй за него бе ясно, разбираемо и приятно. Ала в името на какво ще стреля той сега, през вандемиер, срещу същата тази приветстваща го красива публика, плът от чиято плът е и самият той? Ако между Мену и термидорианския Конвент имаше някаква разлика, то тя беше, че генералът бе значително по-десен и реакционен от най-реакционните термидорианци. Централните секции искаха да докопат правото да изберат едно по-консервативно от Конвента събрание и да ги разстрелва за това генерал Мену, разбира се, не можеше.

И ето че през нощта на 12 вандемиер термидорианските водачи чуват ликуващи викове от всички страни: демонстративни шествия разнасят из столицата известието, че Конвентът се бил отказал от борба, ще се мине без сражение по улиците, декретът е отменен и изборите ще са свободни. Доказателството е едно-единствено, но затова пък неопровержимо и реално: началникът на опълчението на една от централните секции на Париж (секцията Льопелетие), някой си Дьолало, бил посетил генерал Мену, преговарял с него и последният се съгласил за примирие с бунтовниците. Войските се прибират по казармите, градът е във властта на тълпата.

Но ликуването се оказва преждевременно. Конвентът реши да се бори. Незабавно през същата нощ, на 13 вандемиер, генерал Мену бе отстранен и арестуван. Заедно с това Конвентът назначи един от главните дейци на 9 термидор, Барас, за главнокомандващ на въоръжените сили на Париж. Още сега, през нощта, трябваше да се действа: бунтовните секции разбраха за ареста на Мену и започнаха от своя страна да се съсредоточават с трескава бързина из най-близките до Конвента улици, готвейки се за сутрешния бой. Те бяха сигурни в победата си — и все пак си бяха направили лошо сметката.

Съвременниците виждаха в Барас колекция от най-низки страсти и пороци. Той водеше разгулен живот, бе и хазнокрадец, и разпътен търсач на приключения, и коварен, безпринципен кариерист; той превъзхождаше с продажността си всички останали термидорианци (а в тази група да заемеш първо място в това отношение не бе никак лесно). Но не бе страхливец. Бе умен и проникателен човек и разбираше, че започналото с началото на вандемиер движение ще тикне Франция към реставрация на Бурбоните, а за него самия това бе смъртна опасност. Дворяните, преминали като него в служба на революцията, усещаха много добре омразата на роялистите към себе си като към предатели на своята класа.

И така трябваше незабавно, в рамките на няколко часа, да се даде отпор. Но Барас не бе военен. Трябваше да се намери веднага генерал. И тук в ума на Барас се мярна споменът за мършавия млад човек с охлузено палто, който му се бе явявал няколко пъти в последно време. Всичко, което Барас знаеше за него, бе, че той е генерал в оставка, онзи, който се отличи при Тулон, а после бе имал неприятности и сега едва свързваше двата края. Незабавно да го намерят и доведат! Бонапарт се яви и без излишни приказки му бе зададен въпросът: ще се захване ли с унищожаването на бунта?

Бонапарт поиска минута за размисъл. Той не си блъскаше главата приемлива ли е за него защитата на Конвента по принцип; той съобрази каква ще е изгодата му, ако тръгне сега с Барас и даде съгласието си с условие никой да не се меси в заповедите му. „Ще върна сабята в ножницата, когато приключи всичко“ — рече той.

И на часа бе назначен за помощник на Барас. Запознаха го с положението и той разбра, че силите на бунтовниците са големи и опасността за Конвента е твърде явна. Ала той имаше план, основан върху безпощадната употреба на артилерията. По-късно, когато всичко свърши, той подхвърли на приятеля си Жуно (впоследствие генерал и дук Д'Абрантес) за метежниците: „Ако тия юнаци ми бяха дали командването, как щяха да хвъркнат във въздуха членовете на Конвента!“ На разсъмване той вече бе докарал всички налични артилерийски оръдия пред Конвента.

Настъпи историческият ден 13 вандемиер, изиграл в живота на Наполеон роля, много по-важна от първата му битка. Метежниците тръгнаха към Конвента и срещу тях загърмя артилерията на Бонапарт. Особено страховита бе касапницата на площада пред църквата „Свети Рох“, където стояха резервите им. Те също бяха имали шанс да овладеят топовете през нощта, но го бяха изпуснали. Към средата на деня всичко беше свършило. Оставяйки на място стотици трупове и влачейки след себе си ранените, метежниците се пръснаха на различни страни, укриваха се по къщите, а който можа, се махна веднага от Париж. Вечерта Барас благодари горещо на младия генерал; назначиха го за главнокомандващ военните сили в тила (самият Барас незабавно сне от себе си този пост).

В мрачния и саможив младеж Барас и другите харесаха пълната хладнокръвност и бърза решимост, с които той осъществи едно такова нечувано дело, каквото бе стрелбата с топове по човешка тълпа наскреда града. В този начин за смазване на уличните демонстрации той бе пряк и непосредствен предшественик на руския цар Николай Павлович, повторил го на 14 декември 1825. Разликата бе само, че царят взе после да го увърта, как той уж бил ужасен и дълго не искал да прибегне към тази стъпка и само настояванията на княз Василчиков надвили личното му великодушие и човеколюбие, докато Бонапарт никога не е и помислял да се оправдава за нещо или да прехвърля някому отговорността за своите постъпки. Бунтовниците бяха повече от 24 хиляди въоръжени мъже, Бонапарт нямаше в този момент пълни 6 хиляди, четири пъти по-малко. Щом се е стигнало до битка, давай тук веднага победата, па да става каквото ще! Към този принцип Наполеон се придържаше винаги. Той мразеше да пилее артилерийските снаряди, но там, където те можеха да донесат полза, не ги скъпеше никога. Не направи икономии и на 13 вандемиер: площадът пред църквата „Свети Рох“ се покри с истинска кървава пихтия.

Абсолютната безпощадност в борбата бе най-характерната черта у Наполеон. „В мен живеят двама различни човеци: този на ума и този на сърцето. Не мислете, че нямам чувствително сърце като другите хора. Аз съм доста добър човек всъщност. Ала от ранна младост карах да замълчи тази струна на сърцето ми и сега тя не издава в мен вече никакъв

звук.“ Тъй казваше той през редките минути на откровеност пред един от малкото си доверени хора, Луи Редерер.

Във всеки случай тази струна не е и помисляла дори да трепне в Наполеон, когато е ставало дума да се съкруши врагът, осмелил се да влезе в открит бой.

13 вандемиер изигра огромна роля в Наполеоновата епопея.

Историческият смисъл на разгрома на вандемиерци бе следният. Надеждите на роялистите за близка победа, за завръщането на династията на престола претърпяха още една катастрофа, по-тежка и от тази на Киберон.

Горните слоеве на градската буржоазия проумяха, че са избързали да завладяват властта с открито въстание. Те забравиха за онези слоеве градска и селска буржоазия, които бяха за република и продължаваха да се страхуват от бързото и безцеремонно засилване на реакцията. Кой бе този Рише дьо Съоризи, водачът на въстанието? Роялист. Ясно е как ще погледнат на това селяните собственици, сиреч грамадната маса на село, виждаща реставрацията на Бурбоните като възкръсване на феодалния режим, като отнемане на новопридобитите земи.

И накрая всички видяха, че антиреставрационните селски настроения влияят особено силно върху армията, че войнишката маса може да е надеждна опора само в борбата срещу сили, свързани пряко или косвено с Бурбоните.

Такъв бе историческият смисъл на 13 вандемиер.

Що се отнася до Бонапарт, този ден го направи известен не само сред военните кръгове, където го познаваха донякъде по Тулон, но и сред всички слоеве на обществото, и там, където досега не бяха чували за него. Приемаха го като човек с извънредна деловитост, светкавична схватливост, желязна решителност. Политиците, завладели властта още от първите дни на Директорията (сиреч от същия този вандемиер 1795 г.), и главният сред тях, Барас, гледаха благосклонно на младия генерал. Те благодушно си представяха, че ще могат да се опрат на него винаги, когато имат нужда от това.

Но самият Бонапарт мечтаеше за друго. Теглеше го арената на бойните действия, мечтаеше да командва самостоятелно една от армиите на Френската република. Бащинското отношение на директора Барас правеше тези мечти не толкова фантастични, както преди, когато 26-годишният генерал в оставка бродеше из Париж в търсене на работа. Рязко, в един ден, се промени всичко. Той стана командващ парижкия гарнизон, любимец на директорите на републиката, кандидат за самостоятелен пост в действащата армия.

Скоро след внезапното си издигане младият генерал среща вдовицата на езекутирания по времето на терора генерал граф Боарне и се влюби в нея... Жозефина Боарне бе само с шест години по-възрастна от него, тя бе имала в живота си немалко романтични приключения и не изпитваше никакви по-особени чувства към този Бонапарт. По-скоро у нея действаше, както изглежда, една студена пресметливост: след 13 вандемиер той бе придобил голяма известност и заемаше важен пост. От своя страна бе обзет от внезапно нахлула в душата му и пленила цялото му същество страст. Той поиска незабавно ръката ѝ и се ожени. Някога Жозефина бе близка с Барас и този брак още по-широко разкри пред Наполеон врагите на могъщите лица на републиката.

Сред заглавията на почти 200-те хиляди книги и монографии за Наполеон, регистрирани от известния му биограф Кирхойзен, солидно място заема изобилната литература, посветена на отношението на Наполеон към Жозефина и жените изобщо. За да приключи тук с този въпрос и повече да не се връщам към него, ще кажа, че нито Жозефина,

нито втората му жена Мария Луиза Австрийска, нито мадам Ремюза, нито актрисата госпожица Жорж, нито графиня Валеуска, нито която и да било сред жените, с които Наполеон се сближавал интимно през живота си, не е имала такова съществено влияние върху него, нито пък се е домогвала до това, разбирайки тази неукротима, деспотична и подозрителна натура. Той не можеше да търпи госпожа Стал още преди да излее гнева си заради опозиционното ѝ политическо настроение; той я бе намразил именно заради излишния според него за една жена политически интерес, заради претенциите ѝ за ерудиция и дълбокомислие. Безпрекословно покорство и подчинение на волята му — това бе най-насъщното качество, без което жената не съществуваше за него. Пък и не му стигаше времето в безкрайно наситения му живот да мисли твърде много за чувствата — хорските или женските — и за по-дълго да се отдава на някакви сърдечни пориви.

Тъй стана и сега. На 9 март 1796 г. бе сватбата, на 11 март Бонапарт се прости с жена си и замина на война.

В историята на Европа започваше нова глава, дълга и кървава.

ГЛАВА ВТОРА

ИТАЛИАНСКИЯТ ПОХОД 1796–1797

От момента, в който Бонапарт смаза монархическия бунт на 13 вандемиер и доби благоволенieto на Барас и другите велможи, той не престана да ги убеждава за необходимостта да се изпреварят действията на отново обединилата се срещу Франция коалиция. Трябваше да се открие настъпателна война срещу австрийците и техните италиански съюзници, а за тази цел трябваше да се влезе в Северна Италия. Собствено коалицията не бе нова. Тя бе старата от 1792 г., от която през 1795 г. отпадна сключилата с Франция сепаративен мир Прусия. Вътре оставаха Австрия, Англия, Русия, Сардинското кралство, Кралството на двете Сицилии и няколко германски държавици (Вюртемберг, Бавария, Баден и други). Директорията смяташе, както и цялата враждебна Европа, че главна арена на предстоящата пролетно-лятна кампания на 1796 г. ще е Западна и Югозападна Германия, през която французите ще се опитат да нахлуят в основните австрийски земи. За този поход Директорията готвеше най-добрите си армии и видните си стратегии начело с генерал Моро. За тях тя не скъпеше средства, обозът им бе прекрасно организиран, на тях повече от всичко разчиташе френското правителство.

Колкото до настояванията на Бонапарт за нахлуване в Северна Италия, Директорията не бе много увлечена от този план. Наистина една подобна акция би донесла полза, карайки Виена да раздробии силите си и да отклони вниманието си от главния германски фронт. Решено бе да се хвърлят няколко десетки хиляди, за да се подразнят австрийците и съюзникът им, сардинският крал. На въпроса кой ще е главнокомандващ на този второстепенен участък от фронта, Карно (а не Барас, както често се твърди) назова името на Бонапарт. Останалите директори се съгласиха с лекота — и без това никой от по-видните генерали не се домогваше особено до тази чест. Назначението на Бонапарт за главнокомандващ „италианската“ армия стана на 23 февруари 1796 г., на 11 март той отпътува за мястото на събитията.

Тази първа война на Наполеон е обкръжена с особен ореол в неговата историография. Името му се разнесе из Европа за пръв път именно през тази (1796) година и оттогава вече не слезе от сцената на световната история: „Надалеч крачи юначето, трябва да му се тури юзда!“ — думите на стареца Суворов се чува точно в разгара на италианската кампания. Сред първите пръв Суворов посочи надигация се буреносен облак, който щеше да тътне дълго над Европа, бълвайки светкавици отгоре е.

Едва-що пристигналият Бонапарт можа да се досети на часа защо никой от повлиятелните генерали на републиката не се бе домогвал до този пост. Армията бе стигнала дотам, че изглеждаше по-скоро като сбирщина просяци. Никога френското интендантство не бе стигало до такъв размах в пражосването на пари и кражби от хазната, както през последните години на термидорианския Конвент и по времето на Директорията. Наистина Париж не отпускате кой знае какво за тази армия, но и това, което идваше, се разграбваше бързо и безцеремонно. 43 хиляди души бяха разквартирувани в Ница и околностите, хранейки се неизвестно как, обличайки се неизвестно с какво. Тъкмо бе пристигнал Бонапарт, и веднага му докладваха, че един батальон тъкмо вчера отказал да изпълни заповедта за предислокация, защото никой нямал ботуши. Разпадът в битка на тази изоставена и забравена армия бе съпроводен от пълен упадък в дисциплината. Войниците не само подозираха, но и с очите си виждаха всеобщия грабеж, от който тъй страшно теглеха

гърбовете им.

Пред Бонапарт стоеше трудна задача: не само да облече, обуе, нахрани, дисциплинира своята армия, но и да го направи в движение, по време на самия поход и през почивките между битките. Да отложи похода си той не искаше в никакъв случай. Положението можеше да се усложни и с търкания между него и подчинените му командири на частите като Ожеро, Масена или Серюрие. Тези хора биха се подчинили охотно на някой стар и по-заслужил като Моро (главнокомандващия западногерманския фронт), но да имат за началник 27-годишен младеж... Случваше се да прехвърчат искри и стоустата казармена мътва тъчеше после всякакви сплетни. Повтаряха пуснатия от някого слух, че уж по време на една рязка разправия мъничкият Бонапарт рекъл, гледайки от долу на горе високия Ожеро: „Генерале, вие сте по-висок от мен тъкмо с една глава, но ако си позволите да ме нагрубавате, аз ще отстраня незабавно тази разлика!“ И наистина Бонапарт даде веднага да се разбере, че няма да търпи никаква противодействаща воля в своята армия и ще смаже всички непокорни независимо от техния ранг. „Налага се често да разстрелваме“ — докладваше той мимоходом и без всякакви емоции на Директорията в Париж.

Незабавно и безпощадно поведе Бонапарт борба с необуздания грабеж. Войниците усетиха веднага това и то много повече от всички разстрели помогна за възраждането на дисциплината. Ала да се отлагат военните действия за времето след завършването на екипировката на армията, би означавало да се пропусне кампанията от 1796 г. И той прие решение, формулирано великолепно в първия му апел към войските. Много спорове има за окончателната му, влязла в историята редакция. Най-новите изследователи не се съмняват, че само първите изречения са истински, цялото останало красноречие е добавено по-късно. Ще отбележа, че и в първите изречения сигурен за нас е смисълът, а не отделните думи: „Войници, вие сте зле облечени, вие сте зле нахранени... Аз искам да ви поведе към най-богатите земи в света!“

От първите си крачки в похода Бонапарт вярваше, че войната трябва да храни и облича сама себе си, че всеки войник трябва да е заинтересуван горещо в предстоящия марш към Северна Италия. Не да се отлага дотогава, докато всичко необходимо за армията бъде доставено, а да е се покаже, че само от нея зависи дали ще вземе със сила от неприятеля всичко, от което се нуждае, че и много повече! Тъй откровен с армията си младият генерал бе само този път... Майсторски умееше да поддържа личното си обаяние и власт над войнишката душа. Сантименталните приказчици за „любовта“ на Наполеон към войниците, които той наричаше в изблик на откровеност „пушечно месо“, нямат естествено никаква стойност. Любов нямаше, само пресметливост и грижа за войника. Но Наполеон умееше да им придаде такъв оттенък, че войникът ги обясняваше тъкмо с вниманието на пълководеца към собствената му личност — а онзи всъщност просто искаше да има в ръцете си годин за война човешки материал.

Започвайки първия поход през април 1796 г., Бонапарт бе в очите на армията си само един способен, отлично проявил се по-рано, при Тулон, генерал, разстрелял през вандемиер бунтовниците и получил за това командния си пост в южната армия. Лично обаяние и власт над душата на войника Бонапарт още не бе придобил. Той можеше да запали полугладните си и полуобути войници само с пряко, реално, трезво посочване на материалните блага, очакващи ги в Италия.

На 9 април 1796 г. Бонапарт поведе войските си през Алпите.

Прочутият автор на многотомната история на Наполеоновите походи генерал Жомини

сочи, че буквално от първите дни на първото си командване Бонапарт е разкрил стигащи до дързост смелост и презрение към опасността: той мина заедно с щаба си по възможно най-опасния, но и най-кратък път, по прочутия Перваз на крайморската планинска верига, който бе в обсега на оръдейните дула на плаващите до самия бряг английски кораби. Тук за пръв път се разкри една важна черта на Наполеон. У него липсваше онова перчене с юначеството си, с буйната си смелост и безстрашие, тъй характерно за някои от съвременниците му — маршалите Лан, Мюра, Ней, генерал Милорадович, а от по-късните — Скобелев; напротив, той смяташе, че без безусловна необходимост военачалникът не трябва да подлага живота си на риск поради простата причина, че гибелта му ще повлече паника, смут и загуба на битката или дори на цялата война. Ала щом обстоятелствата го изискват, военачалникът е длъжен да върви без колебание право в огъня.

Пътуването по Перваза от 5 до 9 април 1796 г. мина благополучно. Бонапарт се озова в Италия и незабавно взе решение. Отпред бяха съвместно действащите австрийски и пиемонтски войски, разхвърляни на три групи на пътя към Пиемонт и Генуа. Първата битка с австрийския командващ Держанто стана в центъра, при Монтеноте. Бонапарт събра силите си в мощен юмрук, успя да заблуди главнокомандващия Болие, който стоеше пълно на юг — на пътя към Генуа, — и се нахвърли светкавично върху австрийския център. За няколко часа всичко бе свършено, пълно разгром за австрийците. Ала това бе само част от австрийската армия. Бонапарт даде кратка почивка на войниците си и потегли напред. Следващият бой (при Милезимо) стана само два дни след първия; пиемонтските войски претърпяха пълно поражение. Маса избити на полесражението, пет батальона, предали се с 13 оръдия в плен, бягство на жалките остатъци от армията — това бяха резултатите за съюзниците. А Бонапарт незабавно продължи напред, не давайки нито миг почивка на врага.

Военните смятат първите битки на Бонапарт — „шест победи за шест дни“ — за едно голямо, непрекъснато сражение. Основният принцип на Наполеон се изяви напълно през тези дни: да се съберат бързо големи сили в един юмрук, да се минава от една стратегическа задача към друга без излишни сложни маневри, да се бие противникът на части.

Прояви се и другата му черта — изкуството да слива войната и политиката в едно стоманено цяло: преминаващият от победа към победа през тези априлски дни на 1796 г. Бонапарт никога не изпусна от очи, че трябва час по-скоро да принуди Пиемонт (Сардинското кралство) към сепаративен мир, за да може да остане насаме с австрийците. След поредната френска победа при Мондови и предаването на града пиемонтският генерал Коли започна преговори за мир и на 28 април примирието с Пиемонт бе подписано. Условието му бяха твърде жестоки за победените: кралят на Пиемонт Виктор Амедей предаваше на Бонапарт двете си най-добри крепости и ред други укрепления. Окончателният мир бе подписан в Париж на 15 май 1796 г. Пиемонт се задължи да не пропуска през територията си други войски освен френските, да не встъпва в никакви съюзи, да отстъпи на Франция графство Ница и цяла Савоя; границата между Франция и Пиемонт се „поправяше“ в голяма изгода на Франция. Пиемонт щеше да набавя за френската армия всичките необходими провизии.

И тъй първата работа бе свършена. Оставаха австрийците. След нови победи Бонапарт ги изблъска към река По, накара ги да отстъпят на изток от По и прекосявайки я, продължи преследването. Паника обзе италианските дворове. Сред първите пострада Пармският дук, който всъщност не бе във война с французите. Бонапарт изобщо не слушаше доводите му, не призна неутралитета му, наложи контрибуция от два милиона златни франка и поиска да му

доставят 1700 коне. Потеглил отново напред, той доближи градчето Лоди, където трябваше да се прекоси река Ада. Този важен пункт се бранеше от десетхиляден австрийски отряд.

На 10 май стана прочутата битка при Лоди. Тук Бонапарт отново реши, че трябва да рискува живота си: най-страшният бой се разгоря пред моста и главнокомандващият се хвърли начело на гренадирския батальон право в урагана от куршуми, с който австрийците засипваха моста. Двайсет австрийски оръдия буквално помитаха с картечен огън всичко около него. Но гренадирите начело с Бонапарт превзеха моста и изблъскаха австрийските войски надалеч. Врагът остави на място 2 хиляди убити и ранени и 15 оръдия. Бонапарт се понесе да преследва отстъпващия неприятел и встъпи на 15 май в Милано. Още предишната вечер той бе писал на Директорията в Париж: „Ломбардия принадлежи сега на Френската република.“

През юни френски отряд под командването на Мюра завзе съгласно заповедта на Бонапарт Ливорно, а Ожеро — Болоня. Самият Бонапарт завзе в средата на юли Модена, а после и Тоскана, макар Тосканският дук да беше неутрален. Ни най-малко внимание не обръщаше Бонапарт на неутралността на тези италиански държавици. Влизаше в градовете и селата, реквизираще всичко, необходимо за армията — от оръдията, барута и пушките до картините на старите майстори от Ренесанса.

Твърде снизходително гледаше той и на зулумите на своите воители. Стигна се до отделни сблъсъци и дори въстания на населението. В Павия и Луго станаха нападения върху френските войски. В Луго (близо до Ферара) тълпата уби петима френски драгуни, за което градът бе подложен на жестока мъст: изклани бяха стотици хора, градът бе предаден на яростта на войниците, които избиха всичко, заподозряно във враждебни намерения. Същите жестоки уроци бяха дадени и на други места. След като засили значително артилерията си с оръдията и снаряжението, отнети било в бой, било насила от неутралните италиански държави, Бонапарт тръгна напред към Мантуа, една от най-силните крепости в Европа както по естествените си дадености, така и по мощно издигнатите укрепления.

Бонапарт пристъпи към обсада. Ала на помощ на града бързаше специално пратената от Тирол 30-хилядна австрийска армия под командването на талантливия генерал Вурмзер. Тази вест силно ободри френските врагове. През пролетта и лятото на 1796 г. към духовенството и дворянството, които мразеха самото знаме на френската революционна армия, се добавиха и хилядите жестоко пострадали от френските грабежи и насилия селяни и граждани. Разгроменият и принуден към мир Пиемонт можеше да се разбунтува в тила на Бонапарт и да прекъсне комуникациите му с Франция.

16 хиляди души отреди Бонапарт за обсадата на Мантуа, 29 хиляди бяха в резерв. Чакаха се и подкрепления от Франция. Срещу Вурмзер той прати един от най-добрите си генерали — Масена. Но Вурмзер го отблъсна назад. Бонапарт пусна другия си, също твърде способен помощник, станал генерал преди него — Ожеро. Но и Ожеро бе изблъскан от Вурмзер. Положението ставаше отчаяно за французите. И тук Бонапарт приложи своята тактика, която по мнението на стари и нови теоретици щеше да му спечели „безсмъртна слава“ (израз на Жомини) дори ако бе паднал убит още тогава, в началото на жизнения си път.

Вурмзер предвкушаваше близката победа над страшния враг, той бе влязъл вече в обсадената Мантуа, освобождавайки я от обсадата, когато внезапно научи, че Бонапарт е хвърлил всичките си сили срещу другата колона австрийци, действащи по комуникациите му с Милано, и в три поредни битки ги е разгромил. Това бяха битките при Лонато, Сало и Брешиа.

Научавайки това, Вурмзер излезе с всичките си сили от Мантуа, разби заслона, оставен срещу него от французите, оттласна в редица сблъсъци другите френски отряди и се срещна на 5 август със самия Бонапарт, за да претърпи жесток разгром от него. Бонапарт направи блестящ ход, пращайки част от силите си в тила на австрийците.

След редица нови сражения Вурмзер с остатъците от разбитата си армия кръжеше отначало около горното течение на Адидже, после се заключи в Мантуа. Бонапарт възобнови обсадата. На помощ този път не само на Мантуа, но и на самия Вурмзер Астрия събра нова армия под командването на Алвинци, също един от най-добрите генерали на Австрийската империя. Бонапарт тръгна насреща с 28 хиляди души, оставяйки 8 хиляди да обсаждат Мантуа. Резерви той почти нямаше, те не наброяваха и 4 хиляди. „Генерал, който се грижи прекалено за резервите си преди боя, ще бъде непременно бит“ — повтаряше всеки път Наполеон, макар да бе, разбира се, далеч от това да отрича значението им за една продължителна война. Армията на Алвинци беше значително по-голяма. Той отблъсна в няколко битки френските отряди. Бонапарт заповяда да евакуират Виченца и още няколко населени пункта и съсредоточи всичките сили около себе си, готвейки се да нанесе решаващия удар.

На 15 ноември 1796 г. започна, а вечерта на 17 ноември завърши упоритият и кървав бой при Арколе. Алвинци се бе сблъскал накрая с Бонапарт. Австрийците бяха повече и се биеха с неимоверно упорство — туй бяха отбраните полкове на Хабсбургската династия. Една от най-важните бойни точки бе прославеният Арколски мост. Три пъти се хвърляха французите в атака и превземаха моста и три пъти с тежки загуби ги изблъскваха оттам. Главнокомандващият Бонапарт повтори стореното преди няколко месеца в Лоди: хвърли се лично напред със знамето в ръка. Боят продължи три денонощия с незначителни почивки. Алвинци бе разгромен и отблъснат.

Повече от месец и половина се подготвяха австрийците за реванш. В средата на януари 1797 г. настъпи развръзката. В тридневната кървава битка при Риволи на 14–15 януари генерал Бонапарт разгроми напълно австрийската армия, събрана този път по примера на младия френски пълководец в юмрук. Бягащият с остатъците от разбитата армия Алвинци вече не смееше и да помисли за спасяване на Мантуа и заключилата се там армия на Вурмзер. Две седмици след битката Мантуа капитулира. Бонапарт се отнесе твърде милостиво с победения Вурмзер.

След Мантуа той потегли на север, заплашвайки вече самите владения на Хабсбургите. Когато спешно пристигналият в Италия в началото на пролетта ерцхерцог Карл бе разбит в редица сражения от Бонапарт и отблъснат към Бренер, където отстъпи с тежки загуби, Виена изпадна в паника. Тя се засилваше от самия императорски дворец. Стана известно, че се опаковат спешно и се откарват нанякъде скъпоценностите на короната.

Австрийската столица бе под заплахата на френско нашествие. Анибал пред портите! Бонапарт в Тирол! Бонапарт утре във Виена! Слуховете, разговорите, воплите се врязаха за цял живот в паметта на преживелите този момент виенчани. Гибелта на няколко от най-добрите австрийски армии, страшните поражения на най-талантливите и способни генерали, загубата на цяла Северна Италия, пряката заплаха за столичния град — ето резултатите от офанзивата, започнала в края на март 1796 г., когато Бонапарт прие за пръв път главното командване на французите. В Европа гърмеше неговото име.

След новите поражения и общото отстъпление на армията на ерцхерцог Карл австрийският двор разбра опасността от продължаване на войната. В началото на април 1797 г. Бонапарт получи официалната молба на австрийския император Франц за преговори. И Бонапарт направи всичко, за да завърши войната с австрийците в този най-благоприятен момент. Напирайки с цялата си мощ върху спешно отстъпващия ерцхерцог Карл, той заедно с това го известяваше любезно за готовността си за мир. Известно е любопитното писмо, в което Бонапарт щади самолюбието на победените: ако му се удадяло да сключи справедлив мир, той щял да се гордее повече с това, „отколкото с печалната слава на военните успехи“. „Не погубихме ли достатъчно народ, малко ли зло причинихме на бедното човечество?“ — писа той на Карл.

Директорията се съгласи за мир и само умуваше кого да прати за преговорите. Но докато тя размисляше за това и докато избраникът е Карл пътуваше за лагера на Бонапарт, победоносният генерал вече бе успял да сключи примирие в Леобен.

Ала още преди леобенските преговори той разчисти сметките си с Рим. Папа Пий VI, непримирим враг на Френската революция, гледаше на „генерал Вандемиер“ — станал главнокомандващ тъкмо за изстреблението на благочестивите роялисти — като на адско изчадие и помагаше всякак на Австрия в трудната е борба. Едва Вурмзер бе предал Мантуа на французите, и Бонапарт потегли срещу папските владения.

Войските на папата бяха разбити още в първото сражение. Те търтиха да бягат от французите с такава бързина, че пратеният да ги преследва Жуно не можа да ги догони в продължение на два часа. Достигайки ги накрая, той съсече една част, а друга плени. И град след град почнаха да се предават на Бонапарт без съпротива. Той грабеше от тях всичко ценно, което можеше да намери: пари, диаманти, картини, скъпоценна църковна утвар. И градовете, и манастирите, и съкровищниците на старинните църкви предоставиха огромна плячка на победителя. Рим бе обзет от ужас. Започна паническо бягство на по-видните граждани и висшето духовенство в Неапол.

Папа Пий VI писа на Бонапарт умоляващо писмо. Той прати кардинал Матеи, своя племенник, и с него цяла делегация да моли за мир. Генералът се отнесе към тази молба снизходително, макар да поиска веднага абсолютна капитулация. На 19 февруари 1797 г. бе подписан мирът в Толентино. Папата отстъпваше значителна и богата част от земите си, изплащаше 30 милиона златни франка, предаваше най-ценните картини и статуи от римските музеи. Съкровищата на Рим, както и тези от Милано, Болоня, Парма, Модена, Пиаченца, а после и Венеция бяха изпратени от Бонапарт в Париж.

Защо Наполеон не направи още тогава това, което направи няколко години по-късно — не окупира Рим, не арестува папата? Обяснението е, че го чакаха, първо, преговори за мир с Австрия, а един прекалено жесток акт към папата щеше да раздразни католическото население на Централна и Южна Италия и да отвори опасен тил за Бонапарт. И, второ, знае се, че младият генерал имал една безсънна нощ в Италия, която той прекарал, крачейки напред-назад пред палатката си с един и същ внезапно забил се в главата му въпрос: и занапред ли ще побеждава и ще завоюва нови земи за Директорията, „за тия адвокати“?

Много години трябваше да изминат и много вода и кръв да изтекат, за да разкаже Бонапарт за този свой самотен нощен размисъл. Но отговор си даде още тогава и този

отговор бе отрицателен. Вече през 1797 г. 28-годишният завоевател на Италия виждаше в Пий VI не само треперещия старец, с когото може да прави каквото поиска. Наполеон разбираше, че папата е духовен повелител на милиони хора в самата Франция; а всеки, който поиска да утвърди властта си над тях, ще трябва да се съобразява и с техните „суеверия“.

Наполеон гледаше на Църквата като на удобно полицейско оръдие за контрол над народните маси. В частност Католическата църква щеше да е особено удобна (според него), ако за съжаление не претендираше за самостоятелно политическо значение поради съвършената си, стройна организация, подчинена на един върховен център.

Папството? То бе за Наполеон най-чисто шарлатанство, измислено навремето от римските епископи, възползвали се от благоприятните за тях условия на средновековния живот. Но че и такова едно „шарлатанство“ може да е сериозна политическа сила, това той разбираше отлично.

Смирилият се, изгубил най-добрите си земи, треперещ папа оцеля засега във Ватиканския дворец... Наполеон не влезе в Рим. Разчистил сметките си, той побърза обратно към Северна Италия, където щеше да се сключи мирът с победената Австрия.

Но първо нека кажем, че и примирието, и последвалия Кампо-Формийски мир, и изобщо всичките си дипломатически преговори Бонапарт водеше по собствен произвол; той изработваше условията, без да се съобразява с нищо друго освен с личните си интереси. Как бе възможно това? Защо всичко му идеше като по мед и масло? Защото действаше отколешното правило: победителите не ги съдят. Републиканските генерали (и то най-добрите, като Моро) бяха бити от австрийците и през същата тази 1796 г., и в началото на 1797 г. на Рейн, а рейнската армия искаше нови и нови средства за издръжката си, макар да бе от самото начало отлично екипирана. Бонапарт пък с ордата си от недисциплинирани дрипльовци, които той превърна в мощна и предана войска, не искаше нищо, а прашаше в Париж милиони златни монети, творби на изкуството, завоюва Италия, унищожи в безброй боеве една след друга австрийски армии, принуди Австрия да моли за мир. Битката при Риволи и падането на Мантуа, завоюването на папските земи — тези последни подвизи на Бонапарт направиха окончателно авторитета му неоспорим.

Леобен е градче в Щирия, само на 250 километра от Виена. Ала за да се запази окончателно всичко искано от Бонапарт в Италия, сиреч вече завоюваното и това, което тепърва можеше да му се прииска от нея, за да се принудят австрийците към жертви и на западногерманския фронт, където съдбата не се усмихна на французите, за всичко това трябваше да се даде на Австрия някаква компенсация. Бонапарт разбираше, че макар авангардът му да стои в Леобен, притиснатата с нож в гърлото Австрия ще се защитава яростно и че е време да се сключи мир. Откъде обаче да вземе тази компенсация? От Венеция? Вярно, Венецианската република е напълно неутрална и прави всичко, за да не даде повод за нашествие, но Бонапарт затруднявал ли се е някога в подобни случаи? Заяде се с нещо и прати дивизия там. Още преди това той сключи примирие при следните условия: австрийците отстъпват на Франция бреговете на Рейн и всичките си италиански владения, заети от Бонапарт, в замяна им се обещава Венеция. Всъщност Бонапарт реши да разполови Венеция: градът в лагуната минаваше към Австрия, земите по суша — към онази „Цизалпийска република“, която завоевателят реши да създаде от главната маса на завоюваните италиански земи. Тя, разбира се, щеше да е владение на Франция. Имаше само една мъничка формалност: трябваше да се обяви на венецианския дож и Сената, че държавата им, била независима още от момента на основаването си през V век, сега престава да съществува, тъй като това е притрябвало на Бонапарт, за да завърши дипломатическите си комбинации. Та той дори собственото си правителство, Директорията, уведоми за плановете си за Венеция, след като започна да ги осъществява. „Аз не мога да ви приема, от вас капе френска кръв“ — писа той на венецианския дож, който го умоляваше за пощада. Ставаше въпрос, че на кея в Лидо бил убит някога някакъв френски офицер. Че и този дори предлог не му трябваше, всичко си беше ясно. Той заповяда на генерал Бараге д'Иле да окупира Венеция. През юни 1797 г. всичко бе свършено: след 13 века история бляскавата морска република престана да съществува.

А в ръцете на Бонапарт се оказа онова богато имане за подялба, което не му стигаше за окончателното и свръхизгодно помиряване с австрийците. Случи се обаче Венеция да му послужи и за още един, съвсем неочакван за него проблем.

През една майска вечер на 1797 г. при главнокомандващия френската армия генерал Бонапарт пристигна спешно съобщение от генерал Бернадот от Триест, вече окупиран по заповед на Бонапарт от французите. Пристигналият куриер предаде в ръцете му папка; донесението на Бернадот обясняваше съдържанието ѝ. Тя била намерена у някой си граф Д'Анрег, роялист и агент на Бурбоните, който забягнал от французите в Триест, но и там попаднал в ръцете им. Вътре имаше поразителни документи. За да оценим значението на тази неочаквана находка, трябва да се пренесем за секунда в Париж.

Онези слоеве на едрата финансова и земевладелска буржоазия, които бяха хранителната среда за вандемиерското въстание през 1795 г., съвсем не можеха да бъдат разгромени с топовете на Бонапарт. Разгромена бе само бойната им върхушка, ръководните елементи на секциите, действали ръка за ръка с активните роялисти. Но основната част не престана и след вандемиер да е в подмолна опозиция към Директорията.

Когато през пролетта на 1796 г. бе разкрит заговорът на Бабьоф и призракът на едно ново бедняшко надигане, нов прериал взе да тормози масата собственици от града и селото,

роялистите отново се ободриха и надигнаха глава. Ала те грешаха, както сгрешиха и през 1795 г., през лятото в Киберон и есента в Париж; те пак не можеха да проумеят, че макар масата нови земевладелци да иска силна полицейска власт в защита на собствеността си, а новата, забогатяла чрез разпродажби на националното имущество, буржоазия е готова да приеме монархията, все пак едно евентуално завръщане на Бурбоните ще бъде подкрепено само от една малка част сред тях. Един Бурбон ще си остане винаги аристократичен крал, с него ще се върнат феодализмът и емиграцията, искаща обратно своите земи!

Все пак роялистите бяха сред всичките реваншистки групировки, най-силно организирани, сплотените, уредените с активна помощ и средства от чужбина, имаха на своя страна Църквата и точно те взеха ръководната роля при подготовката за събарянето на Директорията през пролетта и лятото на 1797 г. И точно това щеше да погуби отново предвожданото от тях движение. Наистина всеки път частичните избори за Съвета на петстотинте даваха недвусмислен превес на десните, реакционни, понякога явно роялистки елементи. Дори в самата, изложена постоянно на заплаха, Директория имаше колебания. Бартеми и Карно бяха против решителните мерки (Бартеми дори тайничко съчувстваше на надигащото се движение). Другите трима директори — Барас, Ребел, Ларьовелиер-Лепо — се съвещаваха постоянно, но не успяваха да измъдрят нищо срещу готвещия се удар.

Едно от обстоятелствата, които тревожеха силно Барас и двамата му другари, нежелаещи да отстъпят лесно властта и главите си, бе, че генерал Пишегрю, прославен със завоюването на Холандия през 1795 г., се оказа в лагера на опозицията. Той бе избран за председател на Съвета на петстотинте, сиреч за глава на върховната законодателна власт на републиката; гласяха го за върховен водач на готвещото се нападение срещу „триумвирите“, както наричаха тримата директори.

Това бе положението от лятото на 1797 г. Воювайки в Италия, Бонапарт следеше зорко ставащото в Париж. Виждаше каква голяма заплаха грози републиката. Самият той не я обичаше и скоро щеше да я удуши, но пък и съвсем не желаше тази операция да стане преждевременно и в полза на някой друг. През онази безсънна италианска нощ той вече си бе отговорил, че невинаги ще побеждава в полза на „тия адвокати“. Ала още по-малко му се искаше да побеждава в полза на Бурбоните. Безпокоеше го, че враговете на републиката се предвождат от един от най-популярните генерали — Пишегрю. Това име можеше да подведе в решаващия момент войниците. Те щяха да тръгнат след Пишегрю точно защото вярваха в искрения му републиканизъм.

Не е трудно да си представим какво усети Бонапарт, когато получи в ръцете си папката на Д'Антрег и в нея безусловни доказателства за измяната на Пишегрю, тайните му преговори с агента на принц Конде, Фош-Борел, преки свидетелства за отколешното му предателско поведение спрямо републиката, на която уж беше служил. Само една малка неприятност задържаше изпращането на тези книжа право в Париж при Барас. Проблемът бе, че другият агент на Бурбоните, Монгяяр, разправяше, че посетил в Италия Бонапарт и се опитал да води преговори с него. Макар да нямаше повече от тези нищо уж не означаващи думи — Монгяяр наистина би могъл да посети под някакъв предлог Бонапарт, — все пак бе ясно, че е по-добре да се унищожат тези редове.

Докараха му веднага Д'Антрег. Бонапарт му нареди да препише документа, изпускайки излишните редове, и да се подпише отдолу, че иначе го грози разправа. Д'Антрег веднага направи всичко, което се искаше от него. Пуснаха го (устроиха му „бягство“). Документите заминаха при Барас.

Това развърза ръцете на „триумвирите“. Те не обнародваха веднага ужасяващия документ, но първо докараха и съсредоточиха най-верните си дивизии, изчакаха и генерал Ожеро, когото Бонапарт прати спешно от Италия на помощ.

Бонапарт обеща още и три милиона златни франка — от поредните наградени в Италия, — за да се засили хазната на Директорията в този критичен за нея момент.

В три часа през нощта на 18 фруктидор (4 септември) 1797 г. Барас заповяда арестуването на двамата подозрителни по своята умереност директори: Бартелеми бе хванат, Карно успя да избяга. Започнаха масови арести на роялистите, чистка на Съвета на петстотинте и Съвета на старейшините, затвори и заточение без съд на остров Гвиана, откъдето малцина успяваха да се завърнат... Закрити бяха заподозрените в роялизъм вестници, масовите арести продължиха в провинцията. На разсъмване на 18 фруктидор навсякъде се белееха огромни плакати: това бяха напечатаните документи на Бонапарт. Пишегрю, председателят на Съвета на петстотинте, бе хванат и също откаран в Гвиана. Никаква съпротива не срещна този фактически преврат на 18 фруктидор. Плебейската маса мразеше роялизма още повече от Директорията и се радваше на удара, смазал привържениците на старата династия. А „богатите“ секции не излязоха на улиците, помнейки добре преподадения им от генерал Бонапарт вандемиерски урок.

Директорията победи, републиката бе спасена и победоносният генерал Бонапарт от своя далечен италиански лагер горещо поздравяваше Директорията (която щеше да унищожи само след две години) със спасението на републиката (която щеше да унищожи след седем).

Бонапарт бе доволен от събитията на 18 фруктидор още и поради друго. Леобенското примирие си оставаше засега само примирие. Австрийското правителство почна внезапно да проявява признаци на бодрост и дори почти да заплашва. Бонапарт знаеше защо е така: Австрия и цялата монархическа Европа следяха със затаен дъх ставащото в Париж. В Италия чакаха от ден на ден падане на републиката, завръщане на Бурбоните и край на всички френски завоевания. С разгрома на роялистите, с публичното изобличаване на измяната на Пишегрю 18 фруктидор тури жесток край на всички тези мечти.

Бонапарт взе да настоява рязко за едно час по-скоро подписване на мира. От Австрия бе пуснат изкусният дипломат Кобенцл. Работата му обаче удари на камък. Кобенцл се оплакваше, че рядко можело да се срещне „такъв заядливец и безсъвестен човек“ като генерал Бонапарт. Тук разцъфнаха дипломатическите способности на Бонапарт, неотстъпващи по мнението на мнозина на военния му гений. Само веднъж се поддаде той на един от пристъпите си на ярост, които впоследствие като господар на Европа щеше да изпитва толкова често. „Вашата империя е една стара разпътница, свикнала всички да я изнасилват... Вие забравяте, че Франция е победителката, а вие победените... Вие забравяте, че водите преговори тук с мен, обкръжен от моите гренадири“ — крещеше бясно Бонапарт. Той блъсна на пода масичката със скъпия порцеланов сервиз за кафе, подарък за австрийския дипломат от руската императрица Екатерина. Сервизът стана на парчета. „Държеше се като луд“ — писа за това Кобенцл. На 18 октомври 1797 г. в градчето Кампо-Формио бе подписан мирът между Френската република и Австрийската империя.

Почти всичко, за което настояваше Бонапарт в Италия, където той победи, и в Германия, където френските генерали бяха бити, бе спечелено от него. Венеция послужи наистина като разменна монета срещу австрийски отстъпки на Рейн.

С буйно ликуване посрещнаха вестта за мира в Париж. Страната жадуваше за промишлено и търговско съживяване. Името на гениалния военен водач бе огласявано от всички. Разбираха, че войната, изгубена от другите генерали на Рейн, е спечелена от Бонапарт в Италия, а с това е спасен и Рейн. Официалните, официозни и съвсем частни печатни и устни хвалби за победоносния завоевател на Италия нямаха край. „О, могъщи дух на свободата! Само ти можа да родиш италианската армия, да родиш Бонапарт! О, щастлива Франция!“ — възкликаваше в речта си един от директорите на републиката, Ларьовелиер-Лепо.

А по това време Бонапарт приключваше уреждането на новата васална Цизалпийска република, в която бе включил част от завоюваните земи (преди всичко Ломбардия). Друга една част отиде направо към Франция, трета (като Рим) остана уж в ръцете на старите владетели, но с цената на тотално подчинение на Франция. Бонапарт уреди тази своя Цизалпийска република така, че въпреки на вид да имаше събрание от народни представители, реалната сила щеше да е в ръцете на френската окупационна власт. Всички тия традиционни приказки за освобождаване на народите, за братски републики и т. н. се приемаха от него с най-откровено презрение. Нито за миг не вярваше, че в Италия може да има наистина хора, обзети от онзи ентузиазъм за „свобода“, за който той трябваше да тръби всеки път в своите апели към населението на завоюваните страни.

И литна из Европа официалната версия за това, как великият италиански народ смъква

дългия гнет на суеверията и робството и в безбройната си маса грабва оръжието, за да помага на освободителите французи... а в действителност ето какво — не на републиката, а на Директорията — пишеше доверително Бонапарт: „Вие си представяте, че свободата ще тласне към велики дела този отпуснат, суеверен, страхлив, лукав народ... В армията си нямам нито един италианец освен хиляда и нещо хаймани, избрани от улицата, които само крадат, за нищо друго не ги бива...“ По-долу казва, че само с помощта на „сурови примери“ може да бъде държана здраво Италия. А италианците имаха възможност да научат какво разбира той под сурови примери. Люто се разправи с жителите на градовете Бинаско и Павиа и с няколко села, около които бяха намерени убити французи.

При всички тези случаи действаше постоянната му политика: нито една безцелна жестокост и абсолютно безпощаден терор, когато това е необходимо за покорността на завоюваната страна. Той унищожил в окупираната Италия всякакви следи от феодални права, лишил Църквата и манастирите от правото върху някои данъци, успял за онази година и половина (от пролетта на 1796 г. до късната есен на 1797 г.), която прекара в Италия, да установи закони, предназначени да доближат правния строй на Северна Италия към това, което буржоазията бе успяла да изгради във Франция. Затова пък той грабеше щателно и акуратно всички италиански земи, където успяваше да стъпи кракът му: не един милион в злато изпрати на Директорията в Париж, маса най-ценни творби на изкуството от италианските музеи и галерии. Не забрави и себе си, и своите генерали: всички се завърнаха от похода богаташи. Подлагайки страната на един тъй безпощаден грабеж, той съзнаваше, че колкото и страхливи да са (според него) италианците, все пак те нямат причини да го обожават и търпението им може да гръмне. Значи заплахата с военен терор е единственото, което може да им въздейства в желанието за завоевателя дух.

Още не му се искаше да напуска това златно поле — завоюваната от него страна, — ала Директорията го зовеше ласкаво и настойчиво в Париж. Сега тя го назначи за главнокомандващ армията, която трябваше да действа срещу Англия. Бонапарт отдавна бе усетил, че Директорията е почнала да се плаши от него. „Те ми завиждат, знам това, макар и да ми кадят тамян под носа; но няма да могат да ме излъжат. Побързаха да ме назначат за генерал на армията срещу Англия само и само да ме махнат от Италия, където съм повече господар, отколкото генерал“ — преценяваше той назначението си в доверителни разговори.

На 7 декември 1797 г. Бонапарт пристигна в Париж, на 10 декември бе посрещнат триумфално от Директорията в пълен състав в Люксембургския дворец. Безбройна тълпа народ се събра пред двореца, бурни викове и ръкопляскания приветстваха Наполеон. Речите, с които го посрещнаха Барас, първият член на Директорията, и лукавият, повече от всички прозиращ в бъдещето външен министър Талейран и останалите републикански водачи, възторжените крясъци на тълпата на площада — всичко това 28-годишният генерал прие с пълно спокойствие, като нещо нормално. Дълбоко в себе си той никога не бе придавал значение на възторзите на народните тълпи: „Със същото ликуване щеше да бяга народът след мен, ако ме водеха и на ешафода“ — каза след тези овации (разбира се, не публично).

Едва пристигнал в Париж, Бонапарт взе да прокарва в Директорията план за нова голяма война. В качеството си на генерал, назначен да действа срещу Англия, той реши, че има място, откъдето англичаните могат да бъдат заплашени по-успешно, отколкото на Ламанша, където флотата им е по-силна от тази на французите. Защо да не се завоюва Египет, защо да не се отвори от Изтока плацдарм за атака срещу английското господство в Индия?

Да не си е изгубил ума? — се запитаха мнозина в Европа, когато разбраха през лятото на 1798 г. за вече извършилото се, защото една свръхстрога тайна бе забулвала дотогава всичко, свързано с най-новия план на Бонапарт и обсъждането му в Директорията през пролетта на 1798 г.

Ала това, което изглеждаше като фантастична авантюра за еснафския ум, в действителност бе продължение на отколешните стремежи не само на революционната, но и на дореволюционната френска буржоазия. Бонапартовият план се бе оказал приемлив.

ГЛАВА ТРЕТА

ЕГИПЕТСКИЯТ ПОХОД
1798–1799

В кариерата на Наполеон египетският поход — втората голяма война, водена от него — заема особено място, а в историята на френските колониални войни — изключително.

Отколе буржоазията на Марсилия и целия френски Юг се стремеше към обширните и богати земи на Леванта, сиреч бреговете на Балканския полуостров, Сирия, Египет и островите в източната част на Средиземно море. И също тъй отколешен бе стремежът на френската буржоазия да заздрави политическото положение на Франция в тези носещи такава печалба, ала и толкова безредно управлявани места, където търговецът постоянно се нуждае от охраната на престижни сили, които при нужда може да повика на помощ. Към края на XVIII век се умножиха съблазнителните описания на дивните богатства на Сирия и Египет, където ще е добре да се открият колонии и фактории. Отколе се вглеждаше и френската дипломация към тези тъй слабо — както изглеждаше, — тъй хлабаво охранявани от Турция левантийски страни... Погледът им се впиваше и в Египет, тази умивана от Средиземно и Червено море страна, от която ще могат да се заплашат търговските и политическите конкуренти на Франция в Индия и Индонезия. Още прочутият Лайбниц бе писал доклад до френския крал Луи XIV, в който съветваше краля да завоюва Египет, за да разстрои положението на холандците в целия Изток. Сега, в края на XVIII век, не холандците, а англичаните бяха главният враг. Ясно е защо ръководителите на френската политика изобщо не сметнаха Бонапарт за луд, когато той им предложи нахлуване в Египет, нито се учудиха, че студеният и скептичен министър на външните работи Талейран подкрепи решително този план.

Завладявайки Венеция, Бонапарт заповяда на един от своите генерали да завземе Йонийските острови и още тогава говореше за това като за част от плана за окупация на Египет. Имаме и други доказателства, че през цялата италианска кампания той не престана да мисли за Египет. Още през август 1797 г. писа от лагера си в Париж: „Не е далеч времето, когато ще усетим, че за да можем да бием Англия, ще трябва да завоюваме Египет.“ В свободните си минути и по времето на италианската война четеше много и ненаситно. Знае се, че е поръчал и прочел тогава книгата на Волней за Египет и други трудове на тази тема. Йонийските острови той ценеше до такава степен, че писа за тях на Директорията: ако трябвало да избира, би се отказал по-скоро от току-що завоюваната Италия, отколкото от тях! И едновременно, сключил-несключил още мир с австрийците, мислеше и съветваше настойчиво да се завладее Малта. Тези островни бази в Средиземно море му трябваха за бъдещата операция на изток.

След Кампо-Формио, когато с Австрия — поне засега — бе свършено и Англия оставаше като главен враг, Бонапарт напрегна всичките си сили, за да убеди Директорията да му даде флот и армия за похода в Египет. Изтокът винаги го бе теглил към себе си. По това време въображението му се палеше повече от образа на Александър Македонски, отколкото от Цезар или Карл Велики. По-късно, странствайки по египетските пустини, той изрази пред спътниците си съжаление, че се бил родил твърде късно и не можел подобно на Александър Македонски да се провъзгласи веднага за бог или син на бога! И вече съвсем сериозно казваше, че Европа е твърде дребна и че истински велики дела могат да се вършат само на изток.

Тези негови вътрешни копнежи съответстваха идеално на това, което се изискваше сега

за развоя на кариерата му. И наистина от оная безсънна нощ в Италия, когато реши, че няма винаги да побеждава само за Директорията, той обърна курса към завладяване на властта. „Аз вече се отучих да се подчинявам“ — открито заявяваше в шаба си, когато водеше преговори с австрийците, а от Париж идваха глупави и дразнещи го директиви. Но да се смъкне Директорията сега, през зимата или пролетта на 1798 г., още не бе възможно. Ябълката още не бе узряла; и ако Наполеон бе изгубил способността да се подчинява, то не бе изгубил тази да изчаква търпеливо необходимия момент. Директорията още не се бе компрометирала в достатъчна степен, а той, Бонапарт, още не бе станал абсолютен любимец и кумир на цялата армия, макар да бе сигурен в дивизиите си от Италия. И с какво най-добре да запълни паузата, ако не с нови блестящи завоевания, с подвизи в страната на фараоните, стъпвайки в дирите на Александър Македонски и създавайки заплаха за индийските владения на омразната Англия?

Страшно ценна бе за него и подкрепата на Талейран. Едва ли можеше да се говори за някакви „убеждения“ у Талейран. Но шансът да се създаде богата френска колония в Египет бе лакомо парче и за него. Талейран бе чел за това доклад в академията още преди да разбере за новите замисли на Бонапарт. Аристократ, минал в служба на републиката по кариерни съображения, Талейран в този случай изказваше стремежите на слоя, заинтересуван особено от търговията с Леванта — френската търговска буржоазия. Сега към това се добави желанието му да привлече Бонапартовите симпатии. У Бонапарт лукавият ум на този дипломат съзираше отсега бъдещия господар на Франция.

Ала Бонапарт и Талейран не трябваше много да се трудят, за да измолят от Директорията пари, войници и флот за това далечно и опасно начинание. Първо, Директорията виждаше и сама ползата и смисъла на завоеванието. Второ, известни лица сред директорите (да речем, Барас) съзираха в планираната далечна и опасна експедиция известна полза тъкмо защото тя е толкова далечна и толкова опасна... Внезапната колосална и шумна популярност на Бонапарт отдавна бе започнала да ги тревожи. Че този се е „отучил да се покорява“, те знаеха по-добре от всеки друг: та той склучи Кампо-Формийския мир въпреки някои от преките желания на Директорията. При честването си на 10 декември 1797 г. се държа не като млад воин, приемащ с вълнение похвалата на отечеството, а като древен римски император, комуто раболепният Сенат устройва триумф след удачна война: беше студен, почти навъсен, неразговорчив, приемаше ставащото като нещо обикновено. Тези му маниери насочваха също към безпокойни мисли. Нека си пътува за Египет: върне ли се — добре, не се ли върне... е, Барас и другарите му бяха готови отсега да понесат безропотно тази загуба... Експедицията бе решена. За главнокомандващ бе назначен генерал Бонапарт. Това стана на 5 март 1798 г.

Трескаво започна да подготвя главнокомандващият своята експедиция, оглеждаше корабите, подбираше войници за експедиционния корпус. Тук в още по-голяма степен се прояви умението му при строежа на най-грандиозни и трудни начинания — да не изпуска от очи и най-малката дреболия, да контролира всички подробности, без да се губи в тях, да вижда едновременно и дърветата в гората, и цялата гора, и едва ли не всеки клон на всяко дърво. Той инспектираше бреговете и флотата, формираше експедиционния си корпус, следеше внимателно реакцията на световната политика и слуховете за придвижванията на Нелсъновата ескадра, която можеше да го потопи в бъдеще, а сега обикаляше в близост до френските брегове — и в същото време едва ли не поединично отбираше за Египет воители от онези, с които бе воювал в Италия. Той познаваше лично огромен брой от своите войници;

изключителната му памет поразяваше съвременниците. Ето, този войник е храбър и издръжлив, но пияница, а онзи, напротив, много умен и съобразителен, но се изморява бързо, защото има херния... Впоследствие той си подбираще не само отлични маршали, но и отлични капрала и редници, където бе необходимо това. А за война под палещото слънце, при горещина 50 градуса и повече, за преходи по необятните нажежени пясъчни пустини трябваша именно отбрани и издръжливи хора. На 19 май 1798 г. всичко бе готово. Флотата на Бонапарт отплава от Тулон. Триста и петдесет големи и малки кораби с армия от 30 хиляди души и артилерия трябваше да преплават цялото Средиземно море и да избягнат при това среща с ескадрата на Нелсън, която щеше да ги обстреля и потопи.

Цяла Европа знаеше, че се крои някаква морска експедиция. Англия бе отлично информирана за трескавата работа, която кипи в южните френски пристанища, знаеше, че там пристигат непрекъснато нови войници, че за командващ е назначен генерал Бонапарт — а това вече показваше цялата важност на ситуацията... Но каква е целта? Бонапарт много изкусно разпространи слуха, че смята да мине през Гибралтар, да заобиколи Испания и да направи десант в Ирландия. Слухът стигна до ушите на Нелсън и го измами: той чакаше Наполеон при Гибралтар, когато френската флота отплава от брега и тръгна право на изток, към Малта.

Малта принадлежеше от XVI век на Ордена на малтийските рицари. Генерал Бонапарт доближи острова, поиска капитулацията му и я получи, обяви го за владение на Френската република и след неколкодневна почивка отплава за Египет. Малта бе горе-долу на средата на пътя. Съпътстван от благоприятен вятър, на 30 юни Бонапарт вече акостираше на египетския бряг близо до Александрия. Положението бе опасно: веднага след пристигането си той научи, че само преди 48 часа тук била английска флота и разпитвала за Бонапарт (за когото тук, разбира се, никой и представа си нямал). Оказа се, че Нелсън чул за Малта и разбирайки, че е измамен от Наполеон, се понесъл с всички сили към Египет, за да не допусне десанта на французите и да ги издави още в открито море. Провалила го обаче тъкмо прекалената му бързина. Правилно съобразил, че Бонапарт е тръгнал от Малта към Египет, той се заблуди отново, когато в Александрия му казаха, че за Бонапарт тук не са и чували дори. И Нелсън се понесе към Цариград с мисълта, че французите няма къде да идат другаде, щом ги няма тук, в Египет.

Тази плетеница от случайности и грешки на англичаните спаси френската експедиция. Ала Нелсън можеше да се завърне всеки миг и стоварването на армията стана с голяма бързина. В един часа през нощта на 2 юли войските бяха вече на сушата.

Оказал се в стихията си и с верните си войници, Бонапарт вече от нищо не се страхуваше. Незабавно поведе армията си към Александрия (десантът стана в рибарското селце Марабу, на няколко левги от града).

Египет се смяташе за владение на турския султан, но фактически над него господстваше върхушката на добре въоръжената феодална конница. Конницата се наричаше „мамлушка“, мамлуци, а главатарите им — мамлуци-бейове. Тази военнофеодална аристокрация плащаше известен данък на султана, признаваше го за върховен авторитет, но на практика малко зависеше от него.

Арабите, основното население на страната, си изкарваха прехраната кой с търговия (а сред тях имаше мнозина заможни и дори много богати търговци), кой със занаят, кой с водене на кервани през пустинята, но мнозинството — с тежък земеделски труд. В най-лошо положение бяха коптите, остатък от древното християнско население на Египет. Те носеха общото име „феласи“ (селяни). Но феласи бяха и по-бедните селяни от арабско потекло. Те се главяваха ратаи, работници, камилари и водачи, ставаха и дребни скитащи търговци.

Макар страната да се смяташе за владение на султана, а Бонапарт бе дошъл тук именно за да я завладее, той постоянно си даваше вид, че уж съвсем не е във война с него. Напротив, двамата са в дълбок мир и дружба, а той се е явил, за да освободи арабите от робството на ужасните бейове-мамлуци, които с данъците си и жестокостите тормозят населението. И когато Наполеон стигна пред Александрия и я превзе след слаба престрелка, когато влезе в този древен, обширен и богат град, той повтори измислицата си за мамлуците и започна веднага да налага френското господство. Кълнеше се и уверяваше арабите в уважението си към Корана, към свещената ислямска религия, но при това им препоръчваше пълна покорност, заплашвайки ги с най-жестоки мерки.

След няколко дни престой в Александрия той потегли на юг, в дълбочината на пустинята. Войските му страдаха от липса на вода: селяните бягаха в паника от домовете си, а преди това тровеха или замърсяваха кладенците. Мамлуците отстъпваха бавно назад, нападайки в дребни, но внезапни атаки французите и изчезвайки бързо на великолепните си коне.

На 20 юли 1798 г. на фона на пирамидите стана срещата на Бонапарт с главните мамлушки сили. „Войници! Четирийсет века ви гледат от височината на тези пирамиди!“ — каза той на армията си преди началото на сражението.

Битката стана между селцето Ембабе и пирамидите. Мамлуците бяха напълно разгромени и избягаха, зарязвайки част от артилерията си (40 оръдия). Няколко хиляди трупа останаха да лежат на полесражението.

Бонапарт веднага тръгна към Кайро, втория най-голям град на Египет. Уплашеното население посрещна с мълчание завоевателя, за когото не само че не бе чувало нищичко до момента, но и си нямаше представа кой е той и за какво е дошъл тук.

В Кайро, който бе по-богат от Александрия, Бонапарт намери много хранителни запаси. Армията можеше да си почине след тежкия преход. Наистина неприятно бе, че жителите са прекалено напласени, и Бонапарт дори издаде специален апел на местния език с призови за успокояване. Ала тъй като заедно с това той заповяда да се разграби и изгори селцето Алкам, недалеч от Кайро, което бе заподозрял за смъртта на неколцина войници, уплахата на

арабите само се засили.

Такива заповеди Наполеон издаваше без колебание и в Италия, и в Египет, и навсякъде, където щеше да воюва по-късно. Това бе внимателно пресметнато в ума му: войската трябваше да вижда колко страховито наказва нейният водач всеки, който посмее да вдигне ръка срещу френски войник.

Разполагайки се в Кайро, той пристъпи към организиране на управлението. Без да споменавам подробностите, за които нямам място тук, ще отбележа най-характерните правила. Първо, властта във всеки град, във всяко село щеше да е в ръцете на началника на френския гарнизон; второ, при този началник щеше да има съвещателен „диван“, съставен от назначени от самия него авторитетни заможни местни граждани; трето, ислямската религия щеше да се радва на пълно уважение, а джамиите и духовенството — на неприкосновеност; четвърто, в Кайро при самия главнокомандващ щеше да има също голям съвещателен орган, назначен от представителите на Кайро и провинциите. Събирането на данъците щеше да се уреди, натуралните доставки да се организират така, че страната да издържа френската армия със свои средства. Местните началници заедно със своите съвещателни органи щяха да създадат строг полицейски ред, да закрилят търговията и частната собственост. Всички сборове на бейовете-мамлуци се отменяха. Земите на непокорните и продължаващи да воюват бейове, избягали на юг, се конфискуваха от френската хазна.

Бонапарт искаше да унищожи феодалните отношения — което бе особено уместно, тъй като мамлуците поддържаха военна съпротива — и да се опре върху арабската буржоазия и арабите земевладелци. Животът на потиснатите феласи не го вълнуваше.

Всичко това трябваше да заздрави темелите на една безусловна военна диктатура, наложена от него и осигуряваща строг буржоазен ред. Ще отбележа, че настойчиво провъзгласяваната от Бонапарт веротърпимост и уважение към Корана бяха до такава степен нови, че и руският Свети синод, който издигна впоследствие тезата за Наполеон като за предтеча на Антихриста, сочеше като аргумент поведението му в Египет: приятелството с исляма.

Наложил в завоюваната страна нов политически режим, Бонапарт се готвеше за следващия си поход — нахлуването в Сирия. Учените, дошли с него от Франция, трябваше да останат тук. Бонапарт никога не бе проявявал особено уважение към гениалните открития на своите съвременници. Ала той великолепно съзнаваше каква огромна полза може да донесе един учен, ако го насочиш към конкретни задачи, диктувани от военните, политическите или икономическите обстоятелства. Поради тези съображения той се отнасяше с голямо внимание към учените, които бе взел със себе си в тази експедиция. Дори знаменитата му заповед преди началото на едно от сраженията с мамлуците: „Магаретата и учените — в средата!“ — изразяваше желанието му да спаси освен скъпоценните в похода товарни животни и представителите на науката; недоразумението се роди вследствие от обичайната командна краткост. Между другото в историята на науката египтология Бонапартовият поход изигра колосална роля. С него в Египет пристигнаха учени, които откриха за човечеството тази най-древна страна на човешката цивилизация.

Още преди сирийския поход Бонапарт имаше многократно възможност да се убеди, че далеч не всички араби са възхитени от онова „освобождение от мамлушко робство“, за което тръбеше в апелите си френският завоевател. Французите си осигуриха достатъчно продоволствие, налагайки добре смазана, но тежка за населението машина на реквизиции и данъци. Ала богатства в златни монети не бяха намерени много. За събирането им служеха други средства.

Назначеният за генерал-губернатор на Александрия генерал Клебер арестува предишния шейх на града и голям богаташ Сиди Мохамед ал-Кораим по обвинение в държавна измяна, макар да нямаше никакви доказателства за това. Ал-Кораим бе доставен под конвой в Кайро, където му казаха, че ако иска да спаси главата си, трябва да дари хазната с 300 хиляди златни франка... За зла чест Ал-Кораим се оказа фаталист: „Ако ми е съдено да умра сега, тогава нищо няма да ме спаси и аз ще дам значи пиастрите си без полза; ако пък ми е съдено да живея, тогава за какво да ги давам?“ Генерал Бонапарт заповяда да му отсекаат главата и да я прекарат през улиците на Кайро с надпис: „Тъй ще бъдат наказани всички изменници и клетвопрестъпници.“ Парите, укрити от езекутирания шейх неизвестно къде, не бяха намерени. Затова пък неколцина богати араби дадоха всичко, каквото им поискаха, и хазната набъбна след езекуцията с 4 милиона франка. С хорицата от по-долна ръка се постъпваше пък съвсем без всякакви церемонии.

В края на октомври 1798 г. се стигна дори до опит за въстание, и то в самия Кайро. Бяха нападнати и убити неколцина души от окупационната армия. В течение на три дни въстаналите се отбраняваха в своите квартали. Усмиряването бе безпощадно. Масата избити араби и феласи не засити жестокостта на победителя, езекуциите продължиха далеч след приключването на бунта: езекутираха по 30 души на ден.

Въстанието в Кайро има отглас и в съседните селища. Научавайки за първото, генерал Бонапарт заповяда на адютанта си Кроазие да отиде на място, да обкръжи племето, да избие всички мъже без изключение, а жените и децата да докара в Кайро; селото, където е живяло това племе, да се изгори. Всичко бе изпълнено с голяма точност. Много от жените и децата, които бяха подкарани пеш през пустинята, издъгнаха по пътя. Няколко часа след това на главния площад в Кайро се появиха магарета, натоварени с чували. Развързаха ги и по площада се търкулнаха главите на езекутираните мъже от провинилото се племе.

Тези зверски деяния парализираха населението.

Бонапарт трябваше да има предвид и още две крайно опасни за него обстоятелства. Първо, адмирал Нелсън бе открил отдавна френската ескадра при Абукир, нападна я и я унищожил напълно. Френският адмирал Брией загина в битката. Армията, воюваща в Египет, се оказа отрязана от Франция. Второ, турското правителство реши в никакъв случай да не поддържа разпространяваната от Бонапарт измислица, че той уж не бил воювал с Високата порта, а само наказвал мамлуците за обидите им спрямо френските търговци и арабите. В Сирия бе пратена турска армия.

Бонапарт потегли от Египет за Сирия с цел да се срещне с турците. Жестокостите в Египет бяха според него най-доброто средство да си осигури надежден и мирен тил по време на дългия поход.

Походът в Сирия бе чудовищно тежък най-вече заради постоянната липса на вода. Град

след град, започвайки от първия, Ел Ариш, се предаваха на нашественика. Той мина през Суецкия провлак и потегли към Яфа, който обсади на 4 март 1799 г. Градът обаче не се предаваше. Бонапарт обяви на населението, че ако бъде превзет насила, всички жители ще бъдат изстребени, пленници няма да има. Яфа не се предаде. На 6 март бе щурмът; войниците нахлуха в града и тръгнаха да колят мало и голямо. Къщите и дюкяните бяха подложени на грабеж.

Когато клането бе вече към края си, Бонапарт научи, че към 4 хиляди оцелели турски войници, в по-голямата си част арнаути, са се укрили в крепостта. Те обявиха, че ще се предадат, ако им бъде обещан животът; инак ще се отбраняват до последна капка кръв. Французите им предложиха плен. Турците излязоха от укреплението и предадоха оръжието си. Заклучиха ги в бараки. Генерал Бонапарт бе страшно разгневен. Съвсем не било задължително да се спазва обещаното! „Какво да правя с тях сега? — крещеше той. — Отде ще взема продоволствие да ги храня?“ Нямаше нито кораби, за да се пратят по море от Яфа в Египет, нито достатъчно свободни войски, за да се конвоират 4 хиляди подбрани силни мъже през сирийските и египетските пустини до Александрия или Кайро.

Не от един път взе Наполеон страшното си решение... Той се колеба три дни. На четвъртия заповяда всички да бъдат разстреляни. 4 хиляди пленници бяха изведени на брега на морето и избити там до един. „Никому не пожелавам да преживее това, което преживяхме ние, свидетелите на този разстрел“ — спомня си един от френските офицери.

Бонапарт веднага потегли напред, към крепостта Сен Жан д'Акр. Турците я наричат Ака. Нямаше никакво време за бавене: чумата следваше френската армия по петите. Да се стои в Яфа, където и в къщите, и в прустовете, и в градините, и по улиците гниеха непогребани труповете на избитите жители, бе твърде опасно.

Обсадата на Сен Жан д'Акр продължи точно два месеца и завърши с провал. Бонапарт не притежаваше обсадна артилерия; отбраната бе ръководена от англичанина Сидни Смит; англичаните докарваха по море продоволствие и оръжие, турският гарнизон бе силен и многоброен. Няколко неудачни щурма, и обсадата трябваше да се свали. Французите загубиха тук 3 хиляди души, обсадените — още повече. Но французите си заминаха обратно за Египет.

До края на живота си Наполеон отдаваше някакво суеверно, фатално значение на тази несполука. Крепостта Сен Жан д'Акр бе последната, крайната източна точка на земята, до която му бе съдено да стигне... Той кроеше да се разположи за дълго в Египет, заповяда на инженерите си да се запознаят с древните писания за прокарване на канал през Суец и да съставят план за бъдещите изкопни работи. Знае се, че е писал на воюващия по това време с англичаните султан на Майсор (Южна Индия), обещавайки му помощ. Кроеше и планове за връзки и съглашения с персийския шах. Съпротивата на Сен Жан д'Акр, слуховете за въстания на сирийските села в тила му между Ел Ариш и Д'Акр и най-вече невъзможността да разтегля повече без нови подкрепления комуникационната линия — всичко това тури край на мечтата му за господство в Сирия.

Обратният път бе още по-тежък. Беше краят на май, идваше юни, когато страшната горещина по тези места се засилва неимоверно. Бонапарт спираше само за кратко време, и то за да накаже — също тъй жестоко както винаги — селата, които подозираше в измяна.

През тежкия обратен път главнокомандващият делеше с армията си всички трудности на похода, не даваше почивка нито на себе си, нито на другите. Чумата все повече и повече ги преследваше. Оставяха чумавите, нямаше как да ги вземат със себе си. Тогава Бонапарт реши всички конници да слязат от конете, всички коли да се предоставят на болните и ранените.

Началникът на конюшната, убеден, че за главнокомандващия ще се направи изключение, запита кой кон да оставят за него. Бонапарт изпадна в ярост и шибна питащия с камшика си през лицето: „Всички да вървят пеш! Аз първи ще тръгна! Не чухте ли заповедта? Вън!“

Ето за такива постъпки го обичаха войниците и за тях си спомняха на стари години повече, отколкото за всичките му победи и завоевания. Той прекрасно знаеше това и не се колебаеше никога в подобни случаи. Каква част бе истински порив на душата, каква — актьорска игра? Може би си бе и едното, и другото едновременно, както при великите актьори... А Наполеон бе наистина велик актьор, макар сега, в зората на кариерата му, това свойство да се забелязваше само от най-близките и най-проницателните. Но сред близките му тогава малцина бяха проницателни.

На 14 юни 1799 г. армията на Бонапарт се завърна в Кайро. Ала не бе съдено на войниците и техния главнокомандващ да стоят дълго в завоюваната богата и покорна страна.

Не успя да си почине войската и пристигна вестта, че близо до Абукир, където преди година Нелсън унищожи френските кораби, е дебаркирала турска армия. Бонапарт тръгна веднага към делтата на Нил. На 25 юли той нападна турските войски и ги разгроми. Почти всичките 15 хиляди бяха избити на място. Наполеон заповяда да не взимат пленници, да избиват всички. „Тази битка е една от най-красивите, които съм виждал: от цялата дебаркирала неприятелска армия не се спаси нито един човек“ — писа тържествено той. С това френското завоевание изглеждаше напълно осигурено за близките години. Само нищожна част от турците се спаси на английските кораби. Морето си оставаше в ръцете на англичаните, но Египет по-здраво от всякога бе под контрола на Бонапарт.

И тук го сполетя едно абсолютно непредвидено събитие. Дълги месеци Бонапарт бе откъснат от всякакви връзки с Европа; и сега от случайно попаднал в ръцете му вестник той научи страшни новини! Докато той се блъскаше да завоюва Египет — Австрия, Англия, Русия и Неаполитанското кралство възобновили войната срещу Франция, Суворов се явил в Италия, разгромил французите, унищожил Цизалпийската република, движи се към Алпите, заплашва да нахлуе във Франция. В самата Франция — разбойничество, раздори, упадък; Директорията — омразна на мнозинството, слаба и уплашена. „Негодници! Италия изгубена! Всичките ми победи изгубени! Трябва да се връщам!“ — извика той, когато прочете вестника.

Решението му бе светкавично. Той предаде върховното командване на генерал Клебер, заповяда да се екипират спешно и в най-строга тайна четири кораба, настани в тях около петстотин подобрани воители и на 23 август 1799 г. отплава за Франция, оставяйки на Клебер мощна, добре снабдена армия, изправно действащ административен и данъчен апарат и безгласно, покорно, треперещо население в огромната завоювана страна.

ОСЕМНАЙСЕТИ БРЮМЕР 1799

Наполеон отплава от Египет с непоколебимото решение да смъкне Директорията и да завземе върховната власт в държавата. Начинанието бе отчаяно. Да се нападне Републиката, да се „тури точка на революцията“, започнала с падането на Бастилията преди повече от десет години, да се извърши всичко това дори имайки в миналото си Тулон, вандемиер, Италия и Египет, бе невероятно опасно.

Смъртта ги задебна, едва напуснали брега. Често срещата с англичаните изглеждаше съвсем близка; в тия страшни минути само Бонапарт оставаше спокоен и издаваше необходимите заповеди с обичайната си енергия.

На сутринта на 8 октомври 1799 г. корабите хвърлиха котва в залива при нос Фрежус на южния бряг на Франция.

За да стане ясно какво се случи през тези 30 дни между 8 октомври 1799 г., когато Бонапарт стъпи на френска земя, и 9 ноември, когато той стана господар на Франция, ще трябва да обрисуваме с няколко думи положението на страната в момента, в който тя разбра, че завоевателят на Египет се е завърнал.

Мина време след преврата на 18 фруктидор и директорите вече не можеха да разчитат на силите, които ги бяха подкрепили през този ден: новозабогателите слоеве се плашеха в по-голямата си част от завръщането на Бурбоните, но пък и мечтаеха за силен полицейски ред, какъвто Директорията не можа да даде; армията мразеше мисълта за връщането на старата династия, но се дразнеше и от бездарно водещото войната правителство. През двете години между 18 фруктидор 1797 г. и есента на 1799 г. стана ясно, че Директорията е изгубила всякаква опора в обществото. Едрата буржоазия мечтаеше за диктатор, който да възроди търговията и промишлеността, да извоюва победоносен мир и здрав вътрешен „ред“. Същото желяеха и дребните собственици на село. Диктатор можеше да бъде кой да е, само не Бурбон.

Работниците? След масовото им разоръжаване и свирепия терор през 1795 г., след екзекуцията на Бабьоф и бабувистите през 1797 г., след цялата политика на Директорията, насочвана от интересите на слоя спекуланти и хазнокрадци, те нямаха причини да защитават Директорията от когото и да е. За многобройните сезонни работници, простичките гурбетчии от село... е, за тях реален бе само един лозунг: „Искаме режим, при който да се яде!“ Тези подслушани от устата на народа думи бяха докладвани често на разтревоженото началство.

През годините на властта си Директорията доказа неопровержимо, че не може да уреди здрав, окончателно кодифициран и дееспособен буржоазен строй. Но в последно време тя показва слабостта си и в друго. Възторзите на лионските копринени фабриканти след Бонапартовото завоюване на Италия се смениха с жестоко разочарование сега, когато в негово отсъствие се яви Суворов и отне Италия на французите. Мрачни чувства обзеа и другите слоеве на френската промишлена класа, когато тя видя през 1799 г., че Франция все по-трудно устоява срещу могъщата европейска коалиция, че златните милиони на Бонапарт са разграбени от чиновниците и спекулантите, смучещи хазната под правителствена закрила. Страшното поражение при Нови, гибелта на френския главнокомандващ Жубер, отмятането на всичките италиански „съюзници“, заплахата за френските граници — всичко това окончателно отблъсна буржоазните слоеве от Директорията.

За армията нямаше какво и да се говори. Там отдавна чакаха заминалия за Египет Бонапарт; войниците роптаеха, че гладуват, че напразно ги водят към изстребление. Внезапно се бе оживило и тлеещото винаги като жарава под пепел роялистко движение във Вандея. Водачите на шуаните Жорж Кадудал, Фроте, Ларош-Жаклен вдигаха отново Бретан и Нормандия на бунт. В някои места роялистите възкръснаха до такава степен, че викаха по улиците: „Да живее Суворов! Долу републиката!“ Из страната бродеха с хиляди забягналите от военна служба младежи. Скъпотията растеше с всеки изминал ден — следствие на общия упадък на финансите, търговията и промишлеността, следствие и на безогледните реквизиции, от които богатеяха едрите спекуланти и прекупвачи. Дори когато през есента на 1799 г. Масена успя да разгроми при Цюрих руската армия на Корсаков, а другата руска армия, на Суворов, бе отзована от император Павел, дори и тези успехи не помогнаха на Директорията и не възродиха престижа ѝ.

Положението ѝ бе отчаяно. Огромното мнозинство от имотните класи смяташе Директорията за безполезна и неспособна. За бедняшката маса от града и селото Директорията представляваше режим на богатите крадци и спекуланти, режим на разкош и доволство за хазнокрадците и безкраен глад за работника и ратая, за бедняка — потребител на евтини стоки. И накрая за войнишкия състав Директорията бе шепа мошеници, които оставят армията без обуща и без хляб, същите, които за няколко месеца отстъпиха на неприятеля всичко завоювано от Бонапарт с кървави борби. Почвата за диктатура бе готова.

На 13 октомври (21 вандемиер) 1799 г. Директорията уведоми Съвета на петстотинте — „с удоволствие“, както бе казано в тази бумага, — че генерал Бонапарт се завърнал във Франция и слязъл при Фрежус. Неистова буря от ръкопляскания, радостни викове, вопли на възторг посрещнаха тази новина. Цялото събрание на народните представители се изправи на крака и депутатите дълго крещяха приветствия прави. Заседанието бе прекъснато. Скоро депутатите излязоха навън и столицата полудя от радост: театрите и салоните, улиците и площадите викаха името на Бонапарт.

Едно след друго пристигаха в Париж известия за нечуваното посрещане, оказвано на генерала във всички градове, през които пътуваше. Селяните излизаха от селата си, депутации от градовете го приветстваха като най-доблестен генерал на републиката. Можеше ли някой да си представи една тъй внезапна, грандиозна, невероятна манифестация? Биеше на очи един детайл: в Париж войските на гарнизона излязоха навън, когато се получи вестта за завръщането на Бонапарт, и преминаха с музика по улиците на града. Не можа да се изясни кой точно бе издал заповедта за това. И имаше ли изобщо такава заповед?

На 16 октомври (24 вандемиер) Бонапарт пристигна в Париж. На Директорията е оставаха още три седмици живот след това събитие, но нито Барас, когото чакаше политическа смърт, нито директорите, които щяха да помогнат на генерала до погребене собствения им режим, не подозираха, че развръзката е тъй близка и че времето си трябва да броят не със седмици, а с дни, не с дни дори, а с часове.

Пътуването на Бонапарт от Фрежус до Париж вече ясно показва, че хората виждат в него „спасителя“. Имаше тържествени посрещания, възторжени речи, илюминации, манифестации, делегации. Селяните, жителите на провинциите също излизаха да го посрещнат. Офицери и войници приветстваха възторжено своя пълководец. Ала всички тези чудеса и тези хора, които се сменяха като в калейдоскоп пред очите на Бонапарт, докато той пътуваше за Париж, още не даваха пълна увереност в близкия успех.

Важното бе какво ще каже столицата.

Парижкият гарнизон посрещна с възторг пълководеца, завърналия се с лаври египетски завоевател, победителя на мамлуците, победителя на турската армия, срази я тъкмо преди завръщането си в Европа. Бонапарт усети здрава подкрепа и във висшите кръгове. Още в първите дни се изясни, че огромната маса на буржоазията се отнася враждебно към Директорията, не изпитва доверие в нея нито за вътрешната, нито за външната ѝ политика, страхува се откровено от роялистите, но още повече трепери пред размириците в работническите предградия, понесли наскоро нов удар: на 13 август по искане на банкерите Сиейес ликвидира последното убежище на якобинците — „Съюза на приятелите на свободата и равенството“ с 5 хиляди членове и 250 мандата в двата Съвета. Че от заплахите отдясно и отляво, особено отляво, най-сигурен спасител е Бонапарт — в това незабавно и твърдо повярваха буржоазията и нейните водачи. Пък и бързо се изясни, че дори в самата петчленна Директория няма ни един способен да окаже сериозна съпротива дори ако Бонапарт тръгне да прави преврата си още сега. Нищожните Гойе, Мулен, Роже-Дюко изобщо не влизаха в сметката. Те и за директори бяха сложени само защото никой не можеше да ги заподозре в способността да произведат някаква самостоятелна мисъл или да си отворят устата, когато Сиейес или Барас не искат това.

В сметката влизаха само двама: Сиейес и Барас. Сиейес, гръмнал в началото на революцията с прочутата си брошура за третото съсловие, беше и остана идеолог на едрата френска буржоазия; с нея той понесе, стискайки зъби, революционната якобинска диктатура, с нея одобряваше падането на якобинците на 9 термидор и прериалския терор от 1795 г., с нея търсеше да укрепи буржоазния ред, смятайки за негоден режима, макар да бе един от водачите му. Бонапартовото завръщане той прие с надежда, ала дълбоко се мамеше за личността на генерала. „Трябва ни сабя“ — казваше той, въобразявайки си, че Бонапарт ще е само една сабя, а строител на новия режим ще е той, Сиейес. Скоро ще видим какво излезе от това плачевно (за Сиейес) предположение.

Колкото до Барас — той бе човек от съвсем друго тесто. Смел, развратен, скептичен, широк в гуляите, пороците, престъпленията, граф и офицер преди революцията, монтажър по време на революцията, един от лидерите на заговора на 9 термидор, централен деец на термидорианската реакция, отговорен автор на събитията от 18 фруктидор 1797 г., Барас отиваше винаги при силата, при властта и богатата, които тя можеше да му донесе. За разлика от Талейран той можеше да тури живота си на карта, както направи на 9 термидор, организирайки нападението срещу Робеспьер; умееше да тръгне право срещу враговете, както тръгна срещу роялистите на 13 вандемиер 1795 г. или 18 фруктидор 1797 г. Той не прекара като спотаила се в дупчицата си мишка времето на Робеспьер както Сиейес, който на въпроса какво е правил по време на терора, отговори: „Оцелявах!“ Барас отдавна бе изгорил мостовите си. Той знаеше колко силно го мразят и роялистите, и якобинците и не щадеше нито едните, нито другите, съзнавайки, че и сам няма да бъде пощаден от тях. Той нямаше нищо против да помогне на Бонапарт, щом онзи се върна за съжаление здрав и читав от Египет. Той сам посещаваше Бонапарт през тези горещи предбрюмерски дни, пращаше му хора за преговори и все се опитваше да си подсигури топло местенце в новия строй.

И все пак Наполеон реши, че Барас е невъзможен. Не че не е нужен: умните, смели, ловки политици, и то на висок пост, не бяха много и би било жалко да се пренебрегват, но Барас се бе направил сам неприемлив. Не само че го ненавиждаха, но го и презираха. Безскрупулната продажност, нескритото вземане на подкупи, тъмните афери с доставчици и спекуланти, неистовите непрекъснати оргии и гуляи пред очите на жестоко гладуващите плебейски маси — всичко това правеше името на Барас символ на порочността и разложението на режима на Директорията.

А Сиейес бе приласкан от Бонапарт от самото начало. И репутацията му бе по-чиста, и самият той щеше да придаде на властта „облик на законност“. Наполеон не искаше да го разочарова за намеренията си (както и Барас). Сиейес щеше да потрябва и след преврата.

През тези дни при генерала се явиха двама човека, които щяха да свържат имената си с неговото завинаги: Талейран и Фуше. Бонапарт познаваше Талейран като крадец, подкупник, безсъвестен, ала и твърде умен кариерист. Че Талейран при случай би продал всекиго, когото може да продаде и за когото би имал купувачи, в това Бонапарт не се съмняваше; ала той разбираше, че Талейран няма да го продаде сега на директорите, напротив — ще продаде тях на него. Талейран даде куп ценни съвети и настояваше да се бърза. Генералът вярваше в ума и прозорливостта на този политик и дори решителността, с която Талейран му предложи своите услуги, бе добра поличба. И Талейран мина веднага и открито на служба при Бонапарт. Същото стори и Фуше. Той бе министър на полицията при Директорията, такъв искаше да остане и при Бонапарт. Притежаваше — това бе известно на Наполеон — една ценна особеност: страшно се боеше от реставрацията на Бурбоните този бивш якобинец и

терорист, гласувал за екзекуцията на Луи XVI — и даваше сякаш достатъчно гаранции, че няма да предаде новия си господар на Бурбоните... Услугите му бяха приети. Едри финансиста и доставчици предлагаха откровено парите си на Бонапарт. Банкерът Коло донесе веднага 500 хиляди франка и бъдещият властелин определено нямаше нищо против това. Пари той взимаше охотно — няма как, ще са полезни при тежкото начинание.

През тези три и половина напрегнати седмици — между пристигането си в Париж и преврата — Бонапарт трябваше да се срещне с много хора и направи ценни наблюдения. А на всички тях (освен Талейран) им се струваше, че този блестящ смелчага и юначага, към трийсетте си години спечелил толкова победи, превзел толкова крепости, засенчил всичките си колеги генерали, не отбира много от политически и граждански дела и ще бъде удобно ръководен. През цялото време до развързката съмишлениците и помощниците му си представяха сякаш някой друг. И самият той правеше всичко, за да изглежда така. Нямаше защо лъвът да показва ноктите си. Той пусна в изобилие изпитания си похват да се прави на простодушен, наивен, глуповат и бе възнаграден напълно за това. Бъдещите роби смятаха господаря си за удобно оръдие. Те дори не криеха отношението си към него. Той пък знаеше, че отминават последните дни, когато хората още общуват с него като с равен, и знаеше колко важно е те да не подозират това.

Но както винаги Наполеон оставаше главнокомандващият, спускащ общите директиви за започващото дело. Тъй ловко и умело се държа той през тези подготвителни седмици, че не само армията, но и работниците от предградията приеха станалото като някакъв преврат отляво, като спасение на републиката от роялистите... „Генерал Вандемиер се върна от Египет, за да спаси отново републиката“ — тъй се говореше (и такава легенда искаше Бонапарт) преди и след преврата.

Превратът, с който Бонапарт завзе властта, е наричан обикновено „превратът от 18 брюмер“, ала в действителност той само започна на 18-и. Решаващото действие стана на следващия ден — 19 брюмер, тоест 10 ноември 1799 г.

Цялата работа бе крайно улеснена от обстоятелството, че не само двама от директорите (Сиейес и Роже-Дюко) бяха посветени в играта, но и че третият (Гойе) и четвъртият (Мулен) бяха напълно забъркани и измамани от хитрия мошеник Фуше, решил да си заработи с предстоящия преврат портфейла на полицейски министър. Оставаше Барас, който все още хранеше надежда, че без него няма да минат, и поради това мълчеше и изчакваше. Мнозина в Съвета на петстотинте и Съвета на старейшините надушваха заговор — а някои дори знаеха със сигурност. А мнозина не знаеха нищо, но съдействаха, предполагайки, че става дума за обикновени персонални промени.

Ролите бяха разпределени окончателно едва вечерта срещу 18 брюмер. Делото започна на разсъмване на 18-и. В шест часа сутринта домът на Бонапарт и улицата пред него почнаха да се пълнят с генерали и офицери. От парижкия гарнизон 7 хиляди бяха хората, на които можеше да се довери. Сигурна бе и стражата на двете законодателни събрания. Едва ли и останалите войници щяха да се възпротивят на Бонапарт. И все пак най-важното бе да се прикрие от самото начало истинският характер на начинанието. „Якобинската“, лява част от Съвета на петстотинте не трябваше да получи коз да повика войниците „да защитят републиката“. Всичко бе изиграно така, сякаш самите Събрания връчват властта си на Бонапарт.

Събирайки на разсъмване генералите, в които бе сигурен (Мюра и Леклер, женени за сестрите му, Бернадот, Макдоналд и неколцина други), и множество офицери, Бонапарт заяви, че е дошъл денят, когато трябва да се „спаси републиката“. Генералите и офицерите гарантираха верността на своите части. Къщата бе обкръжена от подредени стройни войскове колони. Бонапарт чакаше декрета, който приятелите му и агентите прокарваха в момента през свикания набързо Съвет на старейшините.

Тъй като Съветът бе в значителната си част представен от средни и едри буржоа, нямаше никакво затруднение някой си Корне, човек на Бонапарт, да разтръби в него за „страшния заговор на терористите“, за близката гибел на републиката от ястреби, готови да я разкъсат, и т. н. Тези мъгляви и празни фрази, нищо неуточняващи, никого неназоваващи по име, завършваха с предложение за декрет, според който, първо, заседанията на Съвета на старейшините и тези на Съвета на петстотинте (които никой не се и сети да попита) се преместват от Париж в Сен Клу (малко градче извън Париж) и, второ, смазването на „страшния заговор“ се възлага на генерал Бонапарт, който се назначава за началник на всички въоръжени сили в столицата и околностите. На бърза ръка гласуваха декрета както тези, които знаеха за какво става дума, така и тези, за които това бе гръм от ясно небе. Никой не посмя да протестира. На часа декретът бе предаден на Бонапарт.

Защо трябваше Бонапарт да мести двете законодателни събрания в Сен Клу, преди да ги удуши? Просто изплуваха спомените и впечатленията на революционните години. В ума на това поколение се бяха запечатали страшните, макар и отминали мигове, когато на всяко насилие работниците и плебеите отговаряха незабавно с оръжие, когато в отговор на заплахата да бъдат разпръснати народните представители звучаха думите: „Кажете на вашия господар, че тук сме по волята на народа и ще отстъпим само пред щикове“, а господарят не посмя да прати щикове, самите щикове се обърнаха срещу Бастилията; спомняха си как народът изтри с един замах хилядолетната монархия, как бяха премазани жирондистите, как дори последния път през прериал 1795 г. народът разнасяше набучена на копие главата на един от членовете на термидорианския Конвент и я показваше на ужасените му съмишленици... Колкото и да бе уверен в себе си Бонапарт, все пак да направи в Париж това, което бе решил, му се струваше не съвсем безопасно... Друго бе да се действа в малко градче, където единствената голяма сграда е старият извънградски дворец на кралете.

Началото бе изиграно точно както искаше Бонапарт: бе спазена фиктивна законност. Въз основа на издадения декрет той обяви на войските, че те са поставени под негова власт и трябва да „съпроводят“ двата Съвета в Сен Клу.

Той поведе армията първо към Тюйлерийския дворец, където заседаваше Съветът на старейшините, обкръжи го и влезе в заседателната зала с адютантите си. Никога не бе умял да говори публично (освен с войниците си), нито преди, нито след този епизод. Той произнесе някакви немного свързани думи. Присъстващите запомниха фразата: „Ние искаме република, основана на свободата, равенството, на свещените принципи на народното представителство... Ние ще я имаме, кълна се в това.“ Ала ораторските ефекти вече нямаха значение. Тъкмо през този ден щеше да замлъкне парламентарното красноречие, което играе тъй важна роля в революционна Франция... След това той излезе навън. Там го очакваше авангардът на доведената от него войска. Посрещнаха го с радостни викове. И тук се разигра една неочаквана сцена. Появи се някой си Бото, пратеник на Барас (който взе да се безпокои, че не са го повикали досега).

Виждайки Бото, генералът кресна с гръмовен глас, сякаш онзи бе самата Директория: „Какво направихте с Франция, която аз ви оставих в толкова блестящо положение? Аз ви оставих мир — а намирам война! Оставих ви италианските милиони — намирам грабителски закони и нищета! Оставих ви победи — намирам поражения! Какво сторихте със стотите хиляди французи, другари на моята слава? Те са мъртви!“ Следваха пак думи, че той се стреми към република, основана на „равенството, морала, гражданската свобода и политическата толерантност“.

Директорията (сиреч върховната изпълнителна власт на републиката) бе ликвидирана без всякакви трудности, не стана нужда дори да се убива или арестува някой: Сиейес и Роже-Дюко сами бяха посветени в заговора, Гойе и Мулен разбраха, че всичко е изгубено, и се затътриха покорно след войските за Сен Клу. Оставаше само Барас. Бонапарт му изпрати Талейран да го „убеди“ да си подаде оставката. Разбрал, че Бонапарт не желае да го използва, Барас веднага подписа всичко, каквото искаха от него, и заяви, че оставя политическия живот, за да се отдаде на спокойно селско съществуване в имението си, където и бе отправен незабавно под конвой. Тъй завинаги изчезна от политическата сцена Барас, човекът, който бе успявал винаги да измами всички, а сега внезапно бе измамен самият той.

С Директорията Бонапарт приключи. Оставаха законодателните събрания. Вярно, Съветът на старейшините и Съветът на петстотинте бяха впримчени здраво от гренадирите, хусарите и драгуните му; но той искаше да ги подхване така, че те самите да се признаят за негодни, да се разпуснат и да му предадат властта. Да осъществява плановете си в „законна“ форма, общо взето, не бе характерно за него. Ала можеше ли да е сигурен, че няма да възникне смут сред войниците, ако разберат, че конституцията се унищожава насила? Делото трябва да се извърши мирно, стига да може. А ако не стане с мир, тогава и само тогава ще се пуснат в ход щиковете! 30 хиляди бойни другари на Бонапарт останаха в Египет, където държаха в окупация страната. От войниците на италианския поход не всички бяха налице. Той трябваше да се съобразява с хора, които не познаваше и които не го познаваха.

Разпоредбите на Бонапарт за дислоциране на армията между Париж и Сен Клу бяха издадени и изпълнени от ранно утро. С любопитство зяпаха парижани придвижването на батальоните, главите им се обръщаха след дългата върволица каляски и пешеходци, пътуващи за Сен Клу. Донесенията от работническите предградия гласяха, че там няма признаци за вълнение. На места из централните квартали се чуваха викове „Vive Bonaparte!“, но като цяло настроението бе изчаквателно. Далеч не всички депутати заминаха за Сен Клу на 18 брюмер; мнозина отложиха това за 19-и, когато трябваше да стане първото заседание.

Настъпи вторият и последен ден на държавния преврат. Генералът бе измъчван от

сериозни опасения. Наистина привечер на 18-и две от трите върховни институции на държавата бяха ликвидирани: Директорията престана да съществува, Съветът на старейшините се показа слаб и нищожен. Но остана Камарата на народните представители, сиреч Съветът на петстотинте... А там около двеста места притежаваха якобинците, членове на разпуснатия от Сиейес „Съюз на приятелите на свободата и равенството“. Вярно, някои от тях щяха да си продадат гласовете от корист или да се покорят от страх, но имаше мъже и от друго тесто — отломъци от жестоките революционни бури, за които падането на Бастилията, смъкването на монархията, борбата с изменниците, думите „свобода, равенство или смърт“ не бяха празни думи. Имаше и такива, които не ценяха особено нито своя, нито чуждия живот, които казваха, че тираните трябва да бъдат изстребвани с гилотина, ако може, а като не може — с камата на Брут.

През целия ден на 18 брюмер лявата („якобинска“) група се съвещаваше усилено. Те не знаеха какво да предприемат. Агентите на Бонапарт не преставаха да ги мамят, че уж става дума за борба с роялистката опасност. Якобинците слушаха, вярваха и не вярваха, в душата им цареше смут и обърканост, ала и много гняв.

На сутринта генерал Бонапарт потегли от Париж в открита каляска, ескортиран от кавалерията. След него язدهа приближените му.

Пристигайки в Сен Клу, той научи за негодуването, обхванало депутатите. Всички видяха многобройната войска, обкръжаваща двореца. Възмущаваха се и от неразбираемото, нелепо и внезапно преместване на заседанията от столичния град в това „село“ Сен Клу! Не е ли ясен замисълът на Бонапарт? Наричаха го престъпник, тиранин, наричаха го разбойник. Бонапарт се разтревожи и направи оглед на войските — това го успокои.

През деня в двореца се откриха — в различни зали — заседанията на двата Съвета. Бонапарт и приближените му чакаха в съседните стаи Съветите да гласуват декретите и да се саморазпуснат. Ала се нижеха час след час... дори Съветът на старейшините не можеше да се реши, дори там се прояви смут и закъсняло плахо желание да се противодейства на започващото беззаконие.

Падаше здрачът на ранната ноемврийска вечер. Бонапарт трябваше да предприеме нещо незабавно, инак провал грозеше цялото замислено дело. В 4 часа той влезе внезапно в залата на Съвета на старейшините. Сред мъртво мълчание произнесе реч, още по-кратка и объркана от предишните. Смисълът е бе, че той иска от тях бързи решения, че им идва на помощ, за да ги спаси от зловещи опасности, че го „клеветят, припомняйки Цезар и Кромвел“ — напротив, той иска да спаси свободата, — че правителство в момента не съществува. „Аз не съм интригант, вие ме познавате; ако се окажа вероломен, бъдете всичките Брутоци!“ Сиреч той ги подканяше да го обезглавят, ако посегне някога на републиката... Започнаха да му отговарят от всички страни, да го заглушават. Той произнесе няколко заплахи, напомни, че разполага с въоръжена сила, и излезе от залата. Работата се обръщаше на зле. А щеше да е още по-лошо: предстоеше му Съветът на петстотинте, където много по-лесно можеше да се намерят подражатели на Брут.

Съпровождаха го неколцина гренадири. Но какво да сторят те в случай на масово нападение, каквото можеше да се очаква?

Подире му сред другите вървеше и генерал Ожеро, участвал в превземането на Италия. Пред самия вход Бонапарт се обърна рязко и му каза: „Ожеро, помниш ли Арколе?“ Говореше за безумието, когато се бе хвърлил право в огъня със знамето в ръце. И наистина приближаваше нещо подобно. Той отвори вратата и се показа на прага. Неистови, яростни,

гневни кръсъци посрещнаха появата му: „Долу разбойникът! Долу тиранинът! Извън закона! Незабавно извън закона!“ Група депутати се нахвърли върху него, много ръце се протегнаха, някой го хвана за яката, други се опитваха да го сграбчат за гърлото. Един депутат с всички сила го удари с юмрук по рамото. Дребен на ръст, мършав, слаб, Бонапарт бе полузадушен от яростните депутати. Гренадирите успяха да обкръжат плътно Бонапарт и го изкараха от залата. Възмутените депутати се върнаха по местата си и поискаха с яростни викове поставянето му извън закона.

Този ден председателстващ Съвета бе родният брат на Наполеон Лусиен Бонапарт. Това обстоятелство помогна доста за успеха на начинанието. Идвайки на себе си след ужасната сцена в залата, Наполеон реши незабавно да разпръсне Съвета със сила, но преди това се постара да изведе оттам Лусиен. Изкараха го и той се обърна към строените навън войски с апел „да освободят мнозинството на събранието от шепата бесни“. Последните съмнения на войниците за законността на работата (ако такива е имало) се изпариха. Разнесе се барабанен грохот и гренадирите на Мюра настъпиха към двореца.

Според свидетелствата на очевидци, докато барабанният грохот приближавал, сред депутатите се чували гласове да се окаже съпротива и ако трябва, да умрат за делото.

Вратите се разтвориха и гренадирите с пушки в ръцете нахлуха в залата; пръскайки се във всички посоки, те очистиха бързо помещението. Барабанният грохот заглушаваше всичко, депутатите се втурнаха да бягат. Някои се блъскаха към вратите, други разтвориха или разбиха прозорците и скочиха навън, на двора. Сцената продължи няколко минути. Заповядано бе да не се убиват депутати, нито да се арестуват. Избягалите през вратите и спасилите се през прозорците членове на Съвета се оказаха сами сред войските, обкръжили двореца. Кръсъкът на Мюра, заглушил за миг барабаните: „Изритайте ми цялата тая публика вън!“, звуча в ушите им не само в тези страшни минути, но и дълги години след това.

На Бонапарт му хрумна още една мисъл, подсказана може би от Лусиен. Той заповяда на войниците да заловят неколцина от разбягалите се депутати, да ги доведат в двореца и от хванатите нещастници да се проведе „заседание на Съвета на петстотинте“, което да гласува декрета. Неколцина уплашени до смърт, измокрени и измръзнали депутати бяха заловени кой на пътя, кой в хана, доведени в двореца и тук на часа направиха всичко, каквото се искаше от тях. След което ги пуснаха с мир (те успяха да гласуват и саморазпускането си).

Вечерта в една от слабо осветените зали на двореца Съветът на старейшините издаде без спорове декрет, с който властта се предаваше на трима консули. За такива бяха назначени Бонапарт, Сиейес и Роже-Дюко... Да се назначи за едноличен господар Бонапарт смяташе все още за неудобно; но че „консулството“ му ще е пълна диктатура, това бе абсолютно ясно. Неговите „другари“ нямаше да играят и най-малка роля. Разликата между тях бе, че безропотният Роже-Дюко вече знаеше това и се покори, а дълбокомисленият Сиейес още не го подозираше, но скоро щеше да се убеди.

Франция бе в краката на Бонапарт. В два часа през нощта тримата нови консули се заклеха във вярност на републиката. Късно през нощта Бонапарт отпътува от Сен Клу. С него пътуваше и Буриен. Бонапарт бе мрачен и не промълви нито дума до Париж.

ГЛАВА ПЕТА

ПЪРВИТЕ КРАЧКИ НА ДИКТАТОРА
1799–1800

От момента, когато Мюра му рапортува, че залата на Съвета на петстотинте е очистена и всичко е наред, генерал Бонапарт се превърна за 15 години в абсолютен диктатор на френския народ. Обстоятелството, че през първите пет години от този период той се наричаше първи консул, а в последните десет — император и че съответно Франция беше първо република, а после империя, нищо не променяше нито в класовата основа на режима, нито в естеството на военната диктатура на Наполеон. С този акт се установи диктатурата на реваншистката буржоазия, същата, която в ламтежа си за печалби бе докарала Франция до ръба на пропастта, а сега бе стигнала до извода, че само под крилото на здрава, макар и тиранична, макар и в лицето на този касапин Бонапарт, но само твърда и нерушима власт ще може да спаси Франция.

Бонапарт възприе тези основи на бъдещата си държава. Към заздравяването им насочи целия си талант и използва веднага откриващите се възможности. Той унищожаваше, създаваше, изменяше държавните институции, но едничкият им смисъл, едничката цел оставаха неизменни: държавата като сляпо оръдие на върховната воля.

Но ако крайната цел на Бонапарт във всичките му начинания бе абсолютната власт, то средствата бяха доста разнообразни. В числото им влизаха и дипломацията, изкуството на компромисите, примирията, способността за изчакване и търпение. С времето той започна да губи тази способност, ала в първите години от управлението му тя беше налице.

„Аз бивам ту лисица, ту лъв. Цялата тайна на управлението е да знаеш кога да си едното или другото“ — казваше Наполеон.

Апаратът на централизираната военнбюрократична държава, пригодена за неограничено властване, бе създаден от Наполеон тъкмо през годините на Консулството. И от този апарат не само че не се отказа, но не го промени нито едно от правителствата, сменили се във Франция сто години след това.

Не само административните реформи на първия консул хвърляха и хвърлят във възторг буржоазните идеолози във Франция и извън нея; възхита предизвикват и институциите, осигурили спокойното трупане на пари в търговията, в промишлеността, тоест узаконяване и привеждане в действие на всичко онова, заради което буржоазията тъй дейно унищожаваше и душеше завоеванията на якобинците.

Конструктивната роля на Наполеон като създател на външните форми на буржоазната държава се изрази най-ярко тъкмо през годините на Консулството. Това му донесе огромна популярност не само през първите години от управлението, но бе тема и на всички по-сетнешни поколения историци, изразяващи възгледите на буржоазната класа.

И ето че трийсетгодишният генерал, непознаващ до този момент нищо освен военния си занаят, се оказа вечерта на 19 брюмер господар на една от великите европейски държави, която по същество не познаваше, нито имаше време да опознае. Тази страна бе съществувала повече от хилядолетие и половина, дори да броим само от Хлодвиг; по-късно хилядолетното кралство бе разрушено от революцията, съборила наведнъж и феодалния строй, и монархията, свързана с него; възцари се република и сега той, корсиканският дворянин, унищожил републиканското управление и стана едноличен диктатор. Пред него бяха купища отломки от стари режими и безброй нови, изригнати от вулкана на революцията порядки; множество от едното и от другото, започнато и недовършено, подхванато и захвърлено...

Всичко бе в хаос и брожение.

Колкото до външната политика, тук първият консул се сблъска с една изключително сложна и опасна ситуация. Докато той завладяваше Египет, втората европейска коалиция отвоюва Италия от французите. Походът на Суворов унищожи плодовете от победите на Бонапарт през 1796–1797 г. Наистина на Суворов не му стигнаха силите да нахлуе във Франция след прехода през Алпите, както разчиташе; ала коалицията съвсем не сваляше оръжие. Врагът можеше да се очаква напролет. Средства в хазната липсваха, цели армейски части не получаваха с месеци заплатите си. С любопитство и не без ирония наблюдаваха изпечените политически дейци как ще излезе от тези опасни обстоятелства младият корсиканец, непознаващ нищо друго освен войнишкия занаят.

Бонапарт започна с организирането на новата, сиреч своята власт. Не без сянка на комичност минаха първите му срещи със стари политици като Сиейес, който мислеше да играе първа роля и да бъде нещо като наставник на неопитния млад човек. За Наполеон пък професионалните политици на Франция бяха празни дърдорковци, неспособни да разберат, че времето им е минало. Якобинците той мразеше и се страхуваше от тях, за Робеспьер (и стария, и младия, с които, както видяхме, той бе в добри отношения) не обичаше да си спомня, но знаеше и цената на тези, които унищожиха Робеспьер и заеха мястото му. Термидорианските спекуланти, хазнокрадци и рушветчии, прикриващи с красиви приказки тъмните си дела, събуждаха у него погнуса.

Сиейес, комуто Бонапарт поръча съставянето на новата конституция, се трудеше и умуваше върху хитро замислени и ловко изплетени конституционни текстове. Изобщо не му идваше наум, че буржоазията иска само здрав полицейски ред, гарантиране на правото да търгува и печели, свобода в търговията и промишлеността; селяните искат сигурност за новите си имоти. Съвсем неочаквано за автора проектите му бяха наречени от Бонапарт нелепи. Даде му други ръководни указания и направи поправки.

Новата конституция бе готова само месец след преврата. Начело на републиката заставаха трима консули, първият от които облечен с цялата власт, другите двама със съвещателен глас. Консулите щяха да назначат Сенат, който да избере Законодателен корпус и Трибунат от няколкото хиляди кандидати на населението.

Новата конституция — тъй бе обещано в началото — щеше да се приеме с всенародно гласуване. Но Бонапарт внезапно обяви, че конституцията влиза в действие още преди референдума. За първи консул бе „назначен“ естествено Бонапарт.

На 4 нивоз (25 декември) 1799 г. се проведе референдумът, утвърдил и новата конституция, и тримата консули начело с Бонапарт. 3 011 007 гласа дадоха положителен вот, 1562 — отрицателен. Гласува и армията. Гласуването на много места стана по полкове, войниците отговаряха хором. Вотът в селата и градовете премина под бдителния надзор на властта. Впрочем и селячеството, и буржоазията, и дори работниците бяха настроени благонамерено към първия консул, в когото виждаха човека, спасил републиката от роялистите на 13 вандемиер и способен да отблъсне заплашващата страната интервенция на Англия, Австрия и Русия.

Целият обем на властта се концентрира в ръцете му. Всички други институции тлееха някъде встрани. Сиейес бе в недоумение и обиден. Но Бонапарт го награди богато и го отстрани завинаги от политиката. Трябваша му слуги и изпълнители, не съветници и съратници.

Веднага се разбра, че и критици не му трябват. С постановление, прокарано скоро след приемането на конституцията, Бонапарт закри 60 от 73-те съществували до този момент вестници, а оцелелите 13 (скоро и от тях 9 бяха закрити, останаха 4) бяха поставени под суровия надзор на полицията. Наполеон органически не понасяше нищо, напомнящо свобода на печата. Тези първи крачки очертаха ярко възгледите на Наполеон върху неговата диктатура. Струваше му се, че е получил безпределната си власт само върху щиковете на гренадирите през дните на брюмер 1799 г. За всичко да е задължен само на гренадирите си — сиреч на себе си, — да подчинява всичко на правото на завоевателя: ето политическото кредо на

Наполеон. „Големите батальони са винаги прави“, бе любимата му сентенция. Големите батальони му завоюваха на 18–19 брюмер Франция, точно както му бяха завоювали преди това Италия и Египет, а след това щяха да му завоюват Европа, и никой нямаше право да му иска сметка или да дели с него властта. Сиейес разбра това твърде скоро. Постепенно работата стана ясна и за всички участници в заговора на 18 брюмер.

Добре щеше да каже за него Гьоте: за Наполеон властта бе това, каквото е инструментът за великия музикант. Той незабавно пусна в ход инструмента си, едва успял да го овладее. Първата му задача бе да приключи гражданската война на запад и силно развилия се бандитизъм на юг и на север. Трябваше да се бърза, защото през пролетта предстоеше нова война.

Разбойническите чети, направили непроходими пътищата на Южна и Централна Франция, придобиха към края на Директорията размерите на обществено бедствие. Посред бял ден нападаха дилижансите и каретите, обираха пътниците, а често ги и съсичаха, нахлуваха в селата, печеха на бавен огън пленниците, за да кажели къде крият парите си, а някой път нападаха и градовете. Мнозина от тях се прикриваха със знамето на Бурбоните, уж че мъстят за опозорения кралски трон и поругания католически олтар. В бандите наистина имаше хора, пострадали от революцията. Според слуховете главатарите давали на роялистките агенти заграбеното. Във всеки случай разпадът и безредието в последните години на Директорията правеха четите почти неуязвими и подвизите им безнаказани. Преди всичко останало първият консул трябваше да се разправи с тях.

Мерките бяха жестоки. Не взимайте пленници, убивайте хванатите разбойници на място, екзекутирайте тези, които дават подслон на шайките, купуват от тях заграбеното или изобщо влизат в някакви отношения — такива бяха заповедите. Бяха пратени отряди, които се разправяха безпощадно не само с непосредствените престъпници и помощниците им, но и с полицейските чинове, обвинени в снизходителност или нехайство.

Тук се прояви още една важна черта на Наполеон: пълната безпощадност към престъпниците. За него всяка вина бе виновна, смекчаващи обстоятелства не знаеше и не щеше да знае. Той, така да се каже, не приемаше добротата принципно, смяташе я за недопустимо качество у управника. Когато по-малкият му брат Луи, назначен през 1806 г. за холандски крал, реши един път да му се похвали, че хората в Холандия го обичат, брат му грубо го прекъсна с думите: „Братко, когато за някой крал казват, че е добър, това значи, че царуването му е неудачно!“

Когато през април 1811 г. на един вестник (Газет дьо Франс) му хрумна в пристъп на прекалено усърдие да съобщи с най-елеен и възторжен тон за „добротата“ на императора, който от радост, че му се родил наследник, удовлетворил молбата на някакъв човек, Наполеон избухнал жестоко и писал на министъра на полицията: „Господин дук Дьо Ровиго, кой позволи на Газет дьо Франс да напечата тази идиотска статия за мен?“ — и заповяда да се отстрани редакторът, тъй като „този човек върши твърде много пошлости“. „Отнемете му редактирането на вестника!“ Изглежда, че Наполеон по-скоро би простил слуха, че е звяр, отколкото да казват, че е добър. Всичко това се прояви с течение на времето, но вече свирепата масова разправа с разбойниците показва, че новият управник предпочита да накаже — като опровержение на известния афоризъм — по-скоро десетина невинни, отколкото да пощади или изпусне един виновен.

Едновременно с изчистването на Франция от шайките Бонапарт обърна най-зорко внимание и на Вандея.

Там, както и преди, дворяните и свещениците успяваха (по ред специфични икономически причини, свойствени на тази провинция и на граничещата с нея Нормандия) да увеличат селяните след себе си, да ги организират, въоръжават с превъзходно оръжие, доставено по море от англичаните, и криейки се по горите и блатата, да водят дълга партизанска борба срещу всички правителства на революцията. С вандейците и шуаните (тъй простолюдието наричаше тези въстаници) Бонапарт прие друга тактика. Тъкмо преди преврата на 18 брюмер шуаните удържаха редица победи над републиканските войски,

превзеха Нант и говореха високо за близка реставрация. Бонапарт засили действащата срещу шуаните армия, но и обеща амнистия на всички, които свалят незабавно оръжие, даде да се разбере, че няма да преследва католическото богослужение и поиска накрая да се види лично с прочутия водач на бунтовниците Жорж Кадудал, обещавайки му пълна безопасност и свободно връщане у дома.

Тъй фанатичният бретонски селянин, грамаден на ръст и с легендарна мускулна сила, се оказа насаме с мършавия, нисичък Бонапарт. Адютантите се мятаха в треска из съседните зали: всички знаеха, че Кадудал е способен на саможертва и че отдавна гледа на себе си като на обречен човек.

Защо Кадудал не удуши Бонапарт? Защото бе под властта на илюзията, която от самото начало на Бонапартовата кариера подвеждаше и объркваше роялистите. Все им се струваше, че младият прославен пълководец ще изиграе ролята на някогашния генерал Монк, който помогна на прокудените от Англия Стюарти да се завърнат на престола. Разбира се, Наполеон унищожил републиката и по класовото естество на властта си проправяше път на монархията, ала не можем да си представим по-нелепа заблуда от тази, че човек като Наполеон е способен да отстъпи някому първото място.

Кадудал не удуши Бонапарт, но излезе от кабинета му непокорен. Първият консул му бе предложил между другото да постъпи в армията с генералски чин (и да воюва, разбира се, само срещу външните врагове на Франция). Кадудал се отказа и се върна във Вандея. Другият голям водач на шуаните, Фроте, бе пленен и разстрелян. Разбитият още през януари 1800 г. от правителствените войски Кадудал и сега, след срещата си с Бонапарт, продължаваше борбата, но бе принуден да се крие и да се задоволява с внезапни нападения върху случайно изостанали групи войници. И успехите на правителствените войски, и обещанието за амнистия, и смекчаването на антицърковната политика, и отбелязаната надежда на роялистите за един „добър“ Бонапарт — всичко това намаляваше боеспособността и въодушевлението на шуаните. Кадудал виждаше, че хората му се топят. Във Вандея се разпространи изчаквателно настроение и склонност за преговори. А на Бонапарт в момента нищо друго не му и трябваше: в тези месеци той се нуждаеше от спокойствие за главната задача — войната.

Той минаваше от един парлив въпрос към друг: от разбойниците към Вандея, от Вандея към финансите. Огромната армия трябваше да се нахрани, облече и въоръжи, а пари в хазната (истински, метални пари) липсваха изобщо: управлението на Директорията бе довело до пълна безнадеждност хазната. Наполеон се нуждаеше от финансов специалист, и то добър. Такъв се оказа Годен, новият министър на финансите.

Двамата с Годен решиха да сложат акцента върху косвените данъци. Косвеното облагане изискваше едни и същи вноски от богатата и бедняка и изглеждаше удобно с автоматичния си характер. То не сблъскваше данъкоплатеца със събирача на данъци и правителството: та при покупката на стоката, колкото и високо да я облагаш, никакви събирачи не може да има.

Хората бяха доволни от мерките на новото правителство: установяването на контрол, систематизирането на отчетността, суровото преследване на хищниците и хазнокрадците. Последните бяха тъй много, че историкът изпада за момент в изкушението да ги класифицира като отделна „прослойка“.

Тежката ръка на новия управник почувстваха много скоро някои от тях. Той поддържа в затвора известния по това време доставчик и хищник Уврар, подзе и неколцина други, заповяда да се проверяват най-строго всички сметки, преустанови плащанията, изглеждащи

необосновани. Няколко пъти прибягна до следния похват: хвърляше финансиста, за когото вярваше, че е извършил мошеничество, в затвора, независимо дали онзи бе успял да потули работата или не. Държаха го, докато не изпуснеше плячката си в полза на хазната... Но като цяло хазнокрадството не бе, разбира се, изкоренено.

Упорито се трудеше Наполеон върху организацията на управлението. Той запази делението на Франция на департаменти, но измете веднага всякакви признаци за местно самоуправление. Изличаваха се изборните длъжности в градовете и селата, премахваха се изборните събрания. Отсега и завинаги министърът на вътрешните работи щеше да назначава префекта на всеки департамент — господаря и повелителя, местното малко царче. Префектът пък щеше да подбира общинските съвети и кметовете на градовете и селата. Те щяха да са отговорни пред него и той можеше да ги отстрани от власт. При префекта щеше да има съвещателен орган — „главен съвет“, — сервилен и зависим от него, който да го запознава с нуждите на департамента.

Вътрешният министър щеше да контролира по този начин живота на страната. В неговите ръце бяха и търговията, и промишлеността, и обществените строежи, и много други, изведени впоследствие от Бонапарт в сферата на различни ведомства.

Рязка промяна засегна и съдебното дело. В средата на март излезе закон за Министерството на правосъдието. Съдилищата се преустройваха. Впоследствие Бонапарт изличи и съдебните заседатели: абсолютизмът му не можеше да се примири с някакъв независим от волята му глас на обществото.

Наполеон нито веднъж не се смути от това, че съдебната власт е независима или че трябва да се съблюдава законната процедура, когато ставаше дума за унищожаване на политическите му противници. Но ако човек водеше някакво гражданско дело или го съдеха за углавно престъпление без връзка с политиката, Наполеон заповядваше да се действа без всякакви политически съображения. И когато пред първия консул се явиха назначените от него съдии, той им каза: „Никога не гледайте от коя партия е човекът, искащ от вас правосъдие.“

Характерно е, че той отдели всичко, свързано с борбата срещу вътрешните врагове, в едно специално, гигантско министерство, независимо от това на вътрешните работи. Това бе Министерството на полицията, осигурено като власт и парични средства тъй, както то не е било осигурявано никога.

Особено внимание отдели Бонапарт на столичната полицейска префектура. Макар и подчинен на министъра на полицията, префектът на парижката полиция бе съвсем различен от другите си колеги. Той щеше да докладва лично на първия консул. Изобщо бе ясно, че господарят иска да има в лицето на парижкия си префект нещо като контролор и осведомител за действията на прекалено могъщия министър на полицията.

Не случайно раздробяваше Бонапарт структурата на политическата си полиция. Искаше му се да притежава не една, а две или дори три полиции, които да следят не само гражданите, но и всяка една — другите. Начело на Министерството на полицията той сложи Фуше, изключително хитър шпионин, ловък провокатор, мошеник-интригант, специалист, с една дума. Но Бонапарт знаеше, че Фуше и родния си баща ще предаде. Така че първият консул завъди още и кохорта шпиони с едничката задача да шпионират Фуше. А за да улови момента, когато Фуше ги усети и започне да ги подкупва, Бонапарт държеше и трета категория шпиони, които следяха шпионите, които следяха Фуше.

Наполеон вярваше, че Фуше е абсолютно безочлив и че му липсва способността да се смущава от каквото и да било. Изминаха много години. Наполеон отдавна бе станал

император, а Фуше сияеше с ордените си върху златотъкания мундир на полицейски министър. Веднъж Наполеон изпадна в лошо настроение и реши да уязви своя министър, като му покаже, че помни всичките му метаморфози: „Че вие гласувахте за екзекуцията на Луи XVI!“ — каза му той внезапно. „Разбира се! — отговори Фуше, кланяйки се по навик ниско на императора. — Това бе първата услуга, която имах щастието да окажа на Ваше величество.“ Един знаменателен диалог! Фуше напомняше на императора, че кариерата и на двамата им е с революционен произход. Единият зае опразнения престол на Луи XVI, а другият му помогна да го стори... Сега, през 1799 г., Фуше бе особено необходим на Бонапарт тъкмо защото познаваше добре бившите си съратници, които той предаде и продаде на новия господар.

Още през първата зима на управлението си Бонапарт подреди една обмислена във всички детайли машина на централизираната държавна власт, управлявана от бюрократичната върхушка в Париж.

Една с нищо неограничена власт, концентрирана в ръцете на първия консул — ето каква бе целта на новата „конституция“.

Бонапарт веднъж каза: „Да, да, пишете тъй, че да е кратко и неясно.“ С тези думи той изложи общия си принцип: когато става дума за конституционните условия и ограничения на върховната власт, нещата трябва да са колкото може по-кратки, неясни и мъгляви. Ако е съществувал някога на този свят деспот, неспособен да се примири и с най-скромното ограничение на властта си, то това бе тъкмо Наполеон. Още през първите дни след преврата се разсея наивното недоразумение, владяло подкрепилите каузата му мъже като Сиейес. Когато Сиейес представи на Бонапарт проект, според който той трябваше да играе ролята на някакъв върховен представител на нацията (нещо като президента на републиката по-късно), обкръжен наистина с върховни почести и снабден с огромни доходи, но неуправляващ — щяха да управляват други, само назначени, но независещи от него лица, — Бонапарт извика: „Никога няма да играя толкова смешна роля“, и отхвърли грубо проекта на Сиейес. Онзи опита да се инати, да спори... Тогава го посети министърът на полицията Фуше и съвършено приятелски, доверително му посочи, че Бонапарт притежава цялата въоръжена сила на страната и че несъгласията с него няма да донесат полза на лицето, което спори, по-скоро обратното. Изглежда, тази аргументация се е сторила убедителна на Сиейес и той замлъкна.

„Конституцията от VIII година на републиката“ (тъй се наричаше изработеното под ръководството на Наполеон държавно устройство на Франция) отговори отлично на принципите и ламтежите на Наполеон. Целият обем на властта е в ръцете на първия консул; другите двама имат само съвещателен глас. Бонапарт се назначава за първи консул за срок от десет години. Първият консул назначава Сенат от 80 членове. Пак той назначава всички граждански и военни длъжностни лица начело с министрите и всички те са отговорни изключително пред него. Създават се и две институции, изобразяващи нещо като законодателна власт: това са Трибунатът и Законодателният корпус. Членовете им се назначават от Сената (сиреч отново от първия консул) по собствено усмотрение между няколкото хиляди кандидати, „избирани“ чрез невероятно сложна процедура от избирателите. Ясно бе, че дори само 400 души от хилядите избрани да се окажат на страната на правителството, то точно тези 400 ще влязат в Трибуната и Законодателния корпус. И дума не можеше да става за самостоятелно поведение при тези хора. Но и това не стигаше. Камарите щяха да се контролират още и от Държавен съвет, назначаван от правителството.

Законодателната машина щеше да функционира така: правителството внася

законопроекта в Държавния съвет, който го обработва и прехвърля в Трибуната. Трибунагът може да се изказва в дебати върху законопроекта, но не и да взема решения по него. Законодателният корпус пък, напротив — няма право да го обсъжда, няма право да говори за него, но затова пък трябва да го гласува. И вече подписът на първия консул го прави закон. Тази подчертано нелепа законодателна машина бе, разбира се, през цялото царуване на Наполеон безгласна изпълнителка на заповедите му. Впоследствие (1807 г.) той изобщо изхвърли Трибуната като излишен. Трябва ли да добавям, че дълбока бюрократическа секретност потуляше действията на тези институции? За по-бързо първият консул можеше да внесе законопроекта си направо в Сената, който го утвърждаваше под формата на „сенатусконсулт“. Толкова! Ясно е, че законодателната власт бе, както и изпълнителната, изцяло в Бонапартови ръце.

Към пролетта на 1800 г. новият самодържец сколаса с най-неотложните неща: оформи новото държавно устройство, приключи с повечето банди из страната, прокара надве-натри мерки за умиротворяване на Вандея, централизира успешно управлението на страната и нахвърля най-необходимото за обуздаване на спекулата. Гигантска, изкусно изплетена мрежа на полицейски шпионаж покри Франция под контрола на Фуше.

Жозеф Фуше бе — как да се изразя — роден шпионин. Имало някога в Рим сентенция: Оратор можеш да станеш, поет се раждаш. Фуше бе поет на провокаторската и шпионската система, творец, комуто напразно се опитваха да подражават учениците и епигоните: неаполитанските Делкаретовци, руските Бенкендорфовци и Дубелтовци, австрийските Седлници. Наполеон предостави пълен простор за творчеството на Фуше и само — познавайки разнообразните му качества и прекалено всестранната му личност — притури към него за всеки случай множество шпиони. Той отлично съзнаваше, че трябва да си осигури здрав политически тил по време на похода и че от тази гледна точка цялата „Конституция от VIII година“ няма никакво значение, а Министерството на полицията — напротив, огромно. Поради това Бонапарт не само че снабди полицията изобилно със средства, не само се трудеше да усъвършенства и подсигурава със способни и енергични мъже едва-що създадената от него администрация, но и стисна като с менгеме 13-те печатни органа, които имаха късмета да оцелеят сред всичките си събратя.

Не му оставаше друго, освен да се надява, че министрите му ще успеят да осигурят ред по времето, когато той ще воюва с цяла Европа.

Оставаше още месец, когато Фуше откри (април 1800 г.) и достави на господаря си неопровержими доказателства за съществуването на англороялистко агентство в Париж, свързано пряко с двамата принцове от Бурбонския дом в емиграция, родните братя на екзекутирания крал — Луи, граф Провански, и Шарл, граф Д'Артоа. Роялистите напълно откровено залагаха на помощта на англичаните и другите интервенти. Че англичаните също от своя страна залагат на френските роялисти, готови на всякакви отстъпки в полза на Англия само и само да осигурят завръщането на Бурбоните, това Бонапарт знаеше още от януари 1800 г., когато английският крал Джордж отговори на предложението му за мирни преговори със съвета... да се върнат Бурбоните на френския трон.

Това заздравя у него окончателно мисълта, че една от най-сериозните вътрешни задачи ще е безпощадното уреждане на сметки с „изменниците“ роялисти, а навън — с Англия. И Фуше получи съответстващи разпореждания: дейно следене на роялистите, арести, съдебно преследване. Наполеон често повтаряше здраво връзалата се в него мисъл: „Два лоста тласкат хората: страхът и интересът.“ „Интерес“ бе за него не паричната корист само, но и

честолюбие, самолюбие, властолюбие. Ала как да въздейства върху роялистите? С тази категория на враговете си Наполеон постъпваше по различно време различно: веднъж с терор, друг път с милост, подкуп с длъжности, пари.

Сега, бързайки за действащата армия, той нямаше време да прилага към „изменниците“ друго освен безпощаден терор.

Другата главна задача, войната с Англия, трябваше да се води, както и досега, не срещу английските брегове, пред лицето на могъщия британски флот, а на континента, срещу съюзниците на Англия и преди всичко Австрийската империя.

Заминавайки на 8 май 1800 г. на война и оставяйки Париж за пръв път след държавния преврат, Бонапарт си даваше сметка, че съдбата на диктатурата му ще зависи изцяло от плодовете на започналата военна кампания. Или той ще отвоюва Северна Италия от австрийците, или зловещият облак на интервенцията ще се изправи отново над Франция.

ГЛАВА ШЕСТА

МАРЕНГО. ЗАЗДРАВЯВАНЕТО НА ДИКТАТУРАТА.
ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА ПЪРВИЯ КОНСУЛ
1800–1803

Наполеон обикновено не изготвяше предварителни детайлни планове за походите си. Той набелязваше само основните „обективи“, главните конкретни цели, хронологическата (приблизителна, разбира се) последователност, която ще се съблюдава, пътищата, по които ще се върви. Военните грижи го обземаха и поглъщаха изцяло по време на похода, когато диспозициите семеняха всеки ден, всеки час според ситуацията и действията на врага. Правилото му бе желязно: да не смята неприятеля по-глупав от себе си, докато не го е изпитал на дело, да чака действия, не по-малко разумни от собствените.

Пред него бе мощната, отлично екипирана австрийска армия в Северна Италия, откъдето Суворов бе изблъскал миналата година французите. Ала Суворов го нямаше този път и Наполеон придаваше грамадно значение на това... „Армия овце начело с лъв е по-силна от армия лъвовете начело с овца“ — казваше впоследствие Наполеон. Той знаеше, че този път Русия не участва в коалицията, но не знаеше, че тъкмо сега, през май 1800 г., когато той крачи с армията си към Италия да унищожава плодовете на Суворовите победи, самия Суворов го спускат в земята на петербургската Александро-Невска лавра... Не Суворов стоеше пред Бонапарт, а само Мелас, добър генерал-изпълнител, щабен служещ, един от многото, които Наполеон тъй често и страшно побеждаваше преди и след 1800 г. и които не преставаха да се оплакват, че той върши това не по правилата. Наполеон и тук съгласно своя принцип действаше срещу Мелас, сякаш онзи е Наполеон, а Мелас действаше срещу Наполеон, сякаш онзи е Мелас.

Австрийците се концентрираха в южната част на северноиталианския фронт по посока към Генуа. Мелас не допускаше, че Бонапарт ще мине по най-трудния път от Швейцария, през Сан Бернар, и не сложи там сериозен заслон. Но точно този път избра първият консул. Жестокият студ на снежните върхове, зеещите пропасти под краката, лавините, срутванията, снежните бури, нощувките в снега — всичко това опознаха войниците на Бонапарт през 1800 г., както го бяха опознали Суворовите войници през 1799 г. и Анибаловите две хиляди години преди Суворов и Бонапарт. Само дето сега в урвите политаха не слонове, както при Анибал, а топове, лафети, сандъци със снаряди. Начело крачеше генерал Лан с авангарда; следваше го проточилата се в дълга линия между скалите и усоищата френска армия. На 16 май започна катеренето на Алпите, на 21-и Бонапарт бе с главните сили на прохода Сан Бернар, а отпред, по склоновете към Италия, започваха вече авангардните сблъсъци с австрийския заслон. Австрийците бяха изблъскани, спускането на французите се ускори и внезапно цялата Бонапартова армия почна да излиза дивизия след дивизия от южните алпийски клисури и да се разгръща в тила на австрийците.

Без да губи нито минута, Бонапарт се понесе към Милано, столицата на Ломбардия, и влезе там още на 2 юни 1800 г. Той незабавно окупира Павиа, Кремона, Пиаченца, Брешиа и много други градчета и села, гонейки австрийците отвсякъде. Армията на Мелас бе заета с обсадата на Генуа и тъкмо бе успяла да я превземе, когато Бонапартовата поява в Ломбардия обърна успеха ѝ в нула.

Мелас побърза да посрещне нахълталите тъй внезапно французи. Има една обширна долина между Александрия и Тортоната, в средата ѝ е селцето Маренго. Още в началото на зимата на 1800 г. Бонапарт каза, сочейки с пръст това място на картата: „Тук ще бием австрийците.“ Ето че срещата им стана на 14 юни 1800 г. тъкмо на това място.

Тази битка изигра огромна роля в международната политика като цяло, за Наполеоновата съдба пък да не говорим. В Париж и Франция бе неспокойно. Всеки миг чакаха роялистите вест за гибелта на Бонапарт в алпийските урви; знаеше се, че австрийската армия е силна и че артилерията ѝ е по-силна от френската. Пълзяха и слухове за приближаващ английски десант във Вандея. Шуанските водачи, Кадудал и другарите му, смятаха възстановяването на Бурбоните за решено в най-близко време. Чакаха само сигнал: вест за смъртта на Бонапарт или за разгрома на френската армия. Цяла Европа, дори неутралната, следеше напрегнато развоя на събитията. И там очакваха австрийската победа, за да се включат в коалицията срещу Франция. Бурбоните стягаха багажа си за Париж.

Наполеон, генералите му, офицерите и войниците съзнаваха отлично залога на играта и цената на провала: австрийците бяха този път много по-многобройни; те се бяха радвали на дълга, спокойна почивка в италианските градове и села, докато французите пъшкаха през суровите алпийски проходи. Наполеон водеше едва 20 хиляди души и само нищожна част от артилерията, с която премина Сан Бернар през май; главната ѝ маса остана при обсадата и превземането на австрийския заслон в планините и щеше да се забави по неволя. А Мелас притежаваше армия от 30 хиляди войници и многобройна, отлично снабдена със снаряди артилерия (около 100 оръдия). При това част от нищожната си артилерия Бонапарт даде на генерал Дезе, така че срещу стотте австрийски той разполагаше само с петнайсетина френски оръдия.

Битката, започнала на разсъмване на 14 юни недалеч от Маренго, разкри още в първите си часове силата на мощно напирещата австрийска маса: французите отстъпваха с бой, нанасяха тежки удари на противника, но и сами търпяха големи поражения. Към два следобед битката изглеждаше вече изгубена. След още един час ликуващият Мелас прати във Виена куриер с известие за пълната австрийска победа, за разгрома на непобедимия Бонапарт, за голяма плячка и много пленници. Във френския щаб цареше смут. Бонапарт изглеждаше спокоен и повтаряше, че трябва да се държат, битката не е завършила още. И ето че в началото на четвъртия час нещата се обърнаха: на помощ се притече генерал Дезе — той бе пратен на юг да затвори пътищата за изход на неприятеля от Генуа и сега с невероятна скорост се носеше към полесражението, за да удари врага.

Толкова бяха сигурни австрийците в победата си, че вече цели подразделения спираха за почивка и обяд. Ала под ударите на връхлетялата върху тях свежа дивизия на Дезе и окуражилата се светкавично Бонапартова армия сигурността им се изпари. Австрийските войски бяха напълно разгромени. Вече в пет часа вечерта те бягаха, преследвани от френската кавалерия. Самият Дезе загина в атаката. Вечерта след този триумф, един от най-големите в живота му, Наполеон каза със сълзи на очи: „Колко хубав щеше да е този ден, ако можех да прегърна Дезе!“ „Защо не ми е позволено да плача?...“ — откъсна се от него след няколко часа, когато чу, че Дезе рухнал от коня си мъртъв.

Само два пъти видяха бойните другари на Наполеон сълзи в очите му. Вторият път — години по-късно, — когато в ръцете му умираше маршал Лан с откъснати от артилерийско гюлле крака.

Сякаш зимен вятър попари празнуващата Виена, когато вторият куриер донесе страшната вест за катастрофата... Италия отново и завинаги изглеждаше изгубена за австрийците. Страшният враг се оказа отново непобедим.

Първите слухове за генералното сражение в Италия стигнаха до Париж шест дни след събитието, на 20 юни (1 месидор). Ала слуховете бяха неясни. Със затаен дъх се чакаха

новини. Отнякъде вече пълзяха разкази за разгром и смърт... Внезапно в 1 часа гръмна топовен залп, след него втори, трети; дошъл бе куриер с официални известия; пълен разгром на австрийската армия, в плен са половината австрийска артилерия и хиляди войници, хиляди австрийци са посечени! Италия отново е във френски ръце!

Радваха се не само буржоата. Настроението бе приповдигнато и в работническите квартали. Отдавна не бе имало такова оживление в Сент Антоанското предградие. Наистина работниците не можеха да предвидят как ще ги стисне новият господар в желязната си прегръдка, как ще въведе „работнически книжки“ и ще ги постави под пълната зависимост на собствениците... Но как само ликуваше богато облечената тълпа пред борсата, пред bankerските кантори и на булевардите! Победи Бонапарт, мъжът, който удуши на 18 брюмер революцията, а сега извоюва правото да смазва с желязна ръка „анархията“, покушенията срещу собствеността. Той няма да позволи и дворянска монархия!

Мълчаха само някои от най-непримиримите якобинци; тъгуваха роялистите. Ала и едните, и другите бяха отхвърлени встрани от бурята на обществения възторг. То беше някакво опиянение от гордост, бяс на военния патриотизъм, треска, обхванала дори трезвите умове. Апогеят настъпи, когато първият консул се върна в Париж. Огромна тълпа се юрна да го посрещне; и най-слабото подозрение в студенина се приемаше като признак за роялизъм. „Тука живеят аристократи! Защо къщата не е украсена?“ — крещеше тълпата и чупеше стъклата на заподозрения дом. Безбройна човешка маса стоя през целия ден пред Тюйлерийския дворец, крещейки името на Бонапарт. Но той не излезе на балкона.

След Маренго поредната задача на Бонапарт бе да сключи изгоден мир с Австрия. След това той смяташе да се помири с Англия и с цялата европейска коалиция изобщо. И накрая — да продължи законодателната дейност, която бе принуден да прекъсне поради похода в Италия.

Но още една грижа отклоняваше вниманието на Бонапарт и пилееше усилията му през цялото време на Консулството: борбата с якобинците и роялистите. Фуше смяташе роялистите за по-опасни, но Бонапарт не му вярваше. Фуше бе в правото си да се страхува от реставрацията, сиреч за кожата си — и да нехае за опасността от бившите си приятели якобинците, още повече че те нямаха същите шансове в борбата. Самият първи консул бе, напротив, на мнение, че якобинците са по-опасните врагове.

От първия ден на диктатурата си Наполеон трябваше да се съобразява с враговете: „отляво“ — якобинците и „отдясно“ — роялистите. Но той не се отнесе към тях еднакво.

Към роялистите отношението му бе примирително, той проявяваше готовност за мир. Консулската администрация приемаше на служба подчертани роялисти — щом приемат да служат на Бонапарт, значи заслужават снизходително отношение. Дори с амнистиите си за отделни емигранти Бонапарт показваше, че е готов твърде много да им прости и забрави.

Не така бе с якобинците. Ето кого Наполеон наистина мразеше, наистина преследваше. Та самият той бил ли е някога революционер? Временната близост с Робеспиеровия брат и другарите му бе чисто и просто тактика на кариерист. Деспот по природа, самодържец от главата до петите, Наполеон не можеше напълно да оцени заслугите на якобинците за спасяването на революцията в най-опасния ѝ момент. В пълно съгласие със слоевете, които го поддържаха, Наполеон усвои маниера да подчертава жестокия терористичен характер на якобинската диктатура въпреки конкретните исторически предпоставки за това. Без да знае как по-жестоко да изругае през 1812 Ростопчин, изгорил Москва, той го нарече „руски Марат“, приравнявайки фанатика на революцията с московския аристократ-крепостник, за когото спасението на родината съвпадаше с това на крепостното право. Но на Наполеон му бе политически изгодно якобинската диктатура да се асоциира в главите на новите поколения изключително и само с нейните кръвопролития и ужаси. Все пак веднъж призна, че Конвентът е спасил навремето Франция. А Луи XVI той презираше от дън душа, както винаги е презирал всяка слабост. „Предупредете тази жена, че аз не съм Луи XVI!“ — каза той, когато разбра, че госпожа Стал твърде много приказва в своя салон.

Именно съзнавайки, че най-непримиримите му врагове са оцелелите бивши якобинци, той ги преследваше безпощадно.

Преследването на якобинците не престана чак до края на империята.

Арестите на якобинци или лица, заподозрени в близост с тях, ставаха всеки ден в столицата и провинцията, и при това в провинцията още повече, отколкото в столицата. Местната оцеляла аристокрация, завърналите се у дома амнистирани емигранти, заможните граждани и селяни — всички те познаваха като петте си пръста бившите длъжностни лица и членовете на местните поделения на Якобинския клуб и им се отплащаха сега както можеха. На 10 октомври 1800 г. в сградата на Операта бяха арестувани четирима въоръжени с камии мъже, тръгнали към ложата на първия консул. Това бе едно инсценирано от полицията „покушение“. Бонапарт не само че не се ограничи с екзекуцията на тези четирима, но и

започна масови арести на заподозрени в „якобинство“ из цяла Франция. Мнозинството от арестуваните не се завърна никога в родината си, малцината оцелели — като сломени старци. Някои загинаха в затвора („самоубийствата“ на политическите затворници бяха много популярни в онези времена), други изгнаха живи в Кайен, американската каторга на Франция. Месец след това „покушение“ полицията на Фуше арестува (на 18 ноември 1800 г.) един истински якобинец, Шевалие, който наистина бе подготвил взрив. Нова вълна от арести и интернирания пламна из цялата страна. Арестуваха наляво и надясно, макар нещастниците да не знаеха нищо за Шевалие и неговите замисли. Но и това не бе всичко. Когато през декември 1800 г. стана едно наистина сериозно покушение срещу живота на първия консул, то — макар „адската машина“ да бе сложена без съмнение от роялистите — Наполеон използва случая, за да си уреди сметките с якобинците.

Този, който желае да вникне в същността на Наполеон, да разбере движещите сили на ума му, не трябва да се мами от сладникавите представи, изобилстващи в литературната традиция — опитите той да бъде представен като някакъв „полуреволюционер“, или както го наричаха първо враговете му, а после обожателите — „Робеспьер на кон“. Никога не е бил такъв. Деспот по природа, роден самодържец, той можеше да търпи известно време по необходимост съществуването на отделни чисто външни форми на буржоазната република. Но когато стана възможно, той измете на часа всичко, запазило се от републиката, и обърна кормилото към окончателно превръщане на Франция във военен деспотизъм, а Европа — в конгломерат на робски васални държавици, колонии и полуколонии. Якобинците и тяхната идеология с призивите им за „братски републики“ и „равенство и свобода“ нямаха място в Наполеоновата абсолютна монархия. Може да се отбележи дори събитието („австрийският брак“), след което новата еднолична империя на Наполеон започна бързо да приема и външните черти на старите традиционни кралства. Естествено, че и старата, и новата монархия бяха еднакво непримирими не само към традицията на якобинския фанатизъм, но и към най-скромните спомени за буржоазната република.

Жестоката и извън всякакви законови рамки разправа с якобинците бе една от най-характерните черти на Наполеоновото управление. И все пак Фуше продължаваше въпреки мнението на господаря си да вярва, че якобинците не са тъй опасни, колкото роялистите, желаещи възстановяването на Бурбоните.

Трябва да кажа, че в този случай Фуше показва прозорливост, по-голяма от тази на своя господар. Работата е там, че претендентът за престола, Прованският граф, брат му Шарл и почти цялата върхушка на емиграцията заключиха от лекотата на брюмерския преврат, че моментът за възстановяването на монархията е назрял в общественото съзнание. Кого ще избере Франция: старата историческа династия или някакво си корсиканско парвеню? Революцията бе сразена след десетилетните си вилнежи на 18 брюмер. Остана само една ръката, която нанесе смъртоносния удар на Директорията през ноември 1799 г., а през юни 1800 г. разгроми австрийците при Маренго, същата тази ръка да върне на прародителския му престол благочестивия крал Луи XVIII (за момента — Провански граф). Дали самият Провански граф измъдри това, или брат му, надарен твърде скъпернически с умствени качества, му даде този съвет, но той наистина написа на първия консул от Митава писмо, в което му предлагаше да възстанови Бурбонската династия. Пък нека тогава иска за себе си и приятелите си всякакви облаги и награди — всичко ще получи! Както и „благословиите на бъдните поколения“. Бонапарт не отговори нищо. Продължаваха да му се натрапват, на него и на Жозефина, с писма, заръки, предложения.

След Маренго, когато наистина изглеждаше, че Бонапарт може да прави с Франция всичко, каквото му се поиска, Луи се обърна пак със същата молба. Тогава Бонапарт му отговори за пръв и последен път: „Получих писмото Ви. Благодаря Ви за любезните думи. Недейте да искате завръщането си във Франция: за това ще трябва да минете през сто хиляди трупа. Пожертвайте Вашите интереси за покоя и щастието на Франция. Историята ще Ви зачете това.“

Когато стана ясно, че Бонапарт не е от тези, над които се царува, а от тези, които сами царуват, когато се получи прекият му отказ, решиха да го убият.

Почти в същия момент тази мисъл възникна и в якобинските кръгове. Тук работата приключи, както казах, със сполучливата провокация на Фуше. Знаейки за подготвяното покушение от агентите си, знаейки точния му ден и час, Фуше арестува заговорниците (Чераки, Арен, Демервил, Топино-Льобрен), когато те се приближиха въоръжени към ложата на първия консул в Операта. Говореше се, че сам Фуше ги снабдил с оръжие. Заговорниците бяха екзекутирани, влиянието на Фуше се засили. Провокаторите му развиваха бясна дейност в старанието си да проникнат навсякъде — от светските салони в столицата до най-бедните селски ханове и кръчми.

На 3 нивоз (24 декември) 1800 г. вечерта първият консул пътуваше по улица „Сен Никез“ за Операта, когато близо до каляската му гръмна страшен взрив. Каляската бе отминала мястото с „адската машина“ секунди преди тя да се взриви. Паважът се покри с трупове и ранени, но каляката, полустрошена, все пак докара пътника до Операта... Той се появи в ложата си съвсем спокоен наглед. Публиката не разбра за произшествието. Започналото следствие не успя да изясни нищо, никой не бе арестуван на мястото на събитието. Бонапарт бе убеден, че и тук са замесени якобинци. Той обвиняваше Фуше, че бил твърде зает с роялистите и не обръщал достатъчно внимание на якобинците. Решено бе да се приключи веднъж завинаги с опозицията отляво. Съставиха списък с имената на 130 водачи на якобинците. Пращаха ги в Гвиана и на Сейшелските острови, откъдето рядко се случваше някой да се завърне. Префектите в провинцията подгониха жестоко всички, които през годините на революцията бяха показали по един или друг начин симпатии към нея. Сега оцелелите реакционери почнаха да си разчистват сметките с тях. Някои хора от този първи списък на Фуше се озоваха не просто в изгнание, а в каторжни затвори без съд и присъда и не бяха освободени дори когато истината се изясни. А тя бе изяснена от същия този Фуше през същите тези дни. Той поне отлично знаеше, че якобинците нямат нищо общо със случая, но ги затваряше бясно и интернираше, за да угоди на разгневения Бонапарт.

Две седмици след покушението бе задържан някой си Карбон, след него Сен Режан, Бурмон и няколко десетки роялисти, пребиваващи в Париж легално и нелегално. Карбон и Сен Режан признаха всичко. Роялистите искали да убият Бонапарт и да възстановят династията. Тази истина не попречи на жестокостите срещу якобинците, но бе решено да не се щадят и роялистите. По такъв начин Бонапарт извлече от едно покушение двойна полза. Когато после му посочиха, че Фуше е бил убеден в пълната невинност на затваряните нещастници, Бонапарт отговори: „Наистина ли? Този Фуше! Той винаги е такъв! Впрочем това няма значение. Сега поне ме отърваха от всички тях.“ Учасвалите в покушението роялисти бяха екзекутирани, мнозина интернираха.

И все пак Бонапартовият гняв срещу роялистите в този момент не бе тъй жесток, както можеше да се очаква. И причината съвсем не бе в това, че, както си мислеха приближените му, гневът му се бил излял изцяло върху якобинците в първите дни и се уталожил: Наполеон

умееше да бъде жесток, когато е необходимо, оставайки студен и спокоен. Не за това ставаше дума! Той си бе поставил за цел да откъсне от каузата на Бурбоните онези елементи сред роялистите, чиито интереси можеха да се примирят с новия ред във Франция. С други думи, роялистите, които признаят законността на неговата власт и се подчинят безропотно, ще бъдат приети на драго сърце, старите им грехове ще бъдат простени, а с непримиримите, фанатиците — безпощадна борба!

Още преди Маренго първият консул поиска от Фуше списък на емигрантите, на които може да се позволи връщането във Франция; въпреки адската машина на улица „Сен Никез“ списъкът продължи да се попълва. Според първоначалния вариант емигрантите наброяваха към 100 хиляди души, от тях 52 хиляди завърнали се вече по указа от 1 вандемиер (20 октомври) 1800 г. Следващите списъци изкараха найве един и половина пъти по-голям брой хора, отколкото се предполагаше в началото. От 145 хиляди емигранти 141 получиха правото да се върнат в родината; след завръщането ги поставяха под полицейски надзор. Само на 3373 връщането бе абсолютно забранено. Но Бонапарт не спря и дотук. През май 1802 г. излезе сенатусконсулт, според който всеки емигрант, положил клетва за вярност пред новия строй, получава правото да се върне у дома. Маса гладуващи в чужбина емигранти използваха този закон.

За известно време покушенията спряха. С удвоена енергия се хвърли Бонапарт върху дипломатическите дела. Никога досега, а и по-късно той не се бе стремял толкова силно към бързо помирение с коалицията. Трябваше да оправи и финансите, да даде мир на поданиците си, пък и да си поеме дъх.

За дипломацията той избра не по-малко подходящ човек. Ако Фуше бе наистина майстор в сферата на провокацията и шпионажа, то княз Талейран се показва виртуоз в дипломатическото изкуство. Но имаше и разлика между тях. Наполеон си служеше с Фуше и хората му, но не им вярваше и ги наричаше всичките подлещи. Той държеше специална полиция за следене на самия Фуше, без да разбира, че на това поле няма шансове за успех. С Фуше никакви Наполеоновци, никакви Цезаровци не можеха да се оправят. Той разпознаваше на часа поставените да го шпионират хора. В сферата на полицията Наполеон се нуждаеше от таланта на Фуше, защото в това отношение той далеч не можеше да се мери със своя министър и си даваше сметка за това. Напротив, в дипломатическото изкуство Наполеон не само че не отстъпваше на Талейран, но дори в отделни неща го превъзхождаше. Макар онзи да бе високоталантлив външен министър, все пак ръководните напътствия спускаше Наполеон, важните преговори водеше той самият, а Талейран даваше само съвети, оформяше дипломатическите ноти и кроеше тактически планове за осъществяването на целта.

Един от големите дипломатически успехи на Наполеон бе безспорно пълният поврат в руската политика. Той съобщи на император Павел, с когото Франция бе официално във война, че смята да му върне руските военнопленници, взети след разгрома на Корсаковия корпус през есента на 1799 г. При това той не молеше дори за обмяна на военнопленниците (впрочем пленени французи в Русия почти нямаше). Павел изпадна във възторг и прати в Париж генерал Спренгпортен.

През средата на декември 1800 г. Спренгпортен пристигна в Париж. Бонапарт изрази най-горещи чувства на симпатия и уважение към Павел Петрович, подчертавайки благородството и душевното величие, присъщи според него на руския цар. Заедно с това се оказа, че първият консул не само е заповядал връщането на руските пленници (към 6 хиляди души), но се разпоредил и да им направят нови униформи — за сметка на френската хазна, — нови обуца, че и оръжието им да се върне. Тази никога от никого непрактикувана на война любезност бе съпроводена с лично писмо от Бонапарт, в което той доказваше, че мирът между Франция и Русия може да бъде възстановен за 24 часа, ако царят прати доверено лице в Париж. Всичко това напълно плени Павел. От яростен враг на Франция стана внезапно неин доброжелател. Той бе съгласен още отсега за мир.

„Вашият господар и аз — ние сме призвани да променим лицето на земята“ — рече Бонапарт на Павловия пратеник генерал Спренгпортен.

След този първи успех Бонапарт реши да сключи с Русия не само мир, но и военен съюз. Идеята за съюз се диктуваше от две съображения: първо, липсата на каквито и да е сблъскващи се интереси между двете държави. Второ, възможността да се заплаши (през Южна Русия и Централна Азия) английското господство в Индия. Мисълта за Индия не остави Наполеон никога, от египетския поход до последните години на царуването му. Разработен проект той нямаше нито тогава, нито по-късно, но основната идея бе заседнала здраво в ума му. През 1798 г. тя се свързваше с Египет, през 1801 г. — с внезапната дружба с руския цар, през 1812 — с Москва. В трите случая стремежът към далечната цел не даде дори наченки за реално оформяне, но сега, както ще видим, се стигна до нещо като сериозно военно разузнаване.

Неочаквано бързото избуяване на приятелски отношения между Бонапарт и царя вървеше успоредно с усилването на също тъй внезапната омраза на царя към Англия, довчерашната му приятелка и съюзничка в борбата с Франция. Наполеон обмисляше — в общи черти засега — комбинация, предвиждаща поход на френските войски през Южна Русия, където те ще се съединят с руските и той ще поведе двете армии към Средна Азия и Индия. Павел не само склони да нападне англичаните в Индия, но дори изпревари Бонапарт в първите крачки към тази цел. Казашкият атаман Матвей Иванович Платов, хвърлен от Павел по неизвестни причини в Петропавловската крепост и лежал там вече половин година, бе измъкнат внезапно от килията си и доставен право в кабинета на царя. Тук без излишни приказки му зададоха изумителен въпрос: знае ли пътя за Индия? Абсолютно нищо не разбирайки, но съобразявайки, че в случай на отрицателен отговор ще бъде откаран обратно в крепостта, Платов побърза да каже — знам! Незабавно го назначиха за командир на един от четирите ешелона на Донската войска, на която в пълен състав бе заповядано да тръгне към Индия. В поход поеха четири ешелона — 22 500 души. Те потеглиха от Дон на 27 февруари 1801 г., но не пътуваха дълго.

В Европа следяха с растящо безпокойство тази дружба. В случай на здрав съюз между двете държави те биха владели съвместно целия европейски континент — това бе мнението не само на Наполеон и Павел, но и на всички европейски дипломати по това време. Безпокойство цареше и в Англия. Вярно, френският флот бе доста по-слаб от английския, а руският бе изобщо нищожен, но пък тия замисли на Бонапарт за Индия и внезапното потегляне на руски войски тревожеха и дразнеха Уилям Пит. С голямо безпокойство чакаха всички европейски дипломатически канцеларии и кралски дворци настъпването на пролетта на 1801 г., когато двамата могъщи съюзници щяха да предприемат нещо. Но ето че първият пролетен ден, 11 март, донесе съвсем друго...

Когато в Париж пристигна вестта, че Павел е удушен в Михайловския дворец, Бонапарт изпадна в ярост. Срути се всичко, което той бе градил така изкусно и с такъв успех! „Англичаните не ме улучиха в Париж на 3 нивоз (деня на взрива на улица „Сен Никез“), но те ме улучиха в Петербург!“ — крещеше той. За него нямаше съмнение, че убийството на Павел е поръчано от англичаните. Съюзът с Русия рухна през онази мартенска нощ, когато заговорниците влязоха в спалнята на Павел.

Сега първият консул трябваше да престрои рязко дипломатическите си батареи. Но той умееше да маневрира и с тях също тъй бързо и изкусно, както маневрираше и с артилерийските...

Курсът се променяше: не продължение на войната, а мир с Англия. Колкото до Австрия, с нея преговори се водеха вече отдавна; още на 9 февруари 1801 г. австрийският пълномощник Кобенцл подписа в Люневил мирен договор с Франция. Преговорите се водеха от Жозеф Бонапарт, брата на първия консул, и Талейран, министъра на външните работи. Наполеон използва майсторски внезапната си дружба с Павел. Австрия бе заплашена от нападение както от запад, така и от изток. Трябваше да се отстъпи буквално всичко. След битката при Маренго и победата на французите в Елзас, където генерал Моро би австрийците при Хоенлинден, съпротивата ставаше все по-трудна. Наполеон можа да получи по Люневилския мир всичко, което ламтеше да има: цяла Белгия, Люксембург, германските земи отсам Рейн. Признаваха се Батавската република (Холандия), Хелветическата (Швейцария), Цизалпийската и Лигурийската република (Генуа и Ломбардия), които всички, разбира се, ставаха фактически френски владения. Колкото до Пиемонт — той бе и остана окупиран от френски войски. „Ето този нещастен договор, който трябваше да подпиша по неволя. Той е ужасен и по форма, и по съдържание“ — докладваше печално Кобенцл в писмо до своя началник.

Кобенцл имаше право да се възмущава. Талейран бе получил тлъсти подаръци, но не направи нищо, а и не можеше — целият договор от началото до края бе продиктуван от Наполеон.

С Австрия бе за известно време приключено. Ясно беше, че с такива жестоки загуби Австрийската империя ще чака само удобен случай, за да вземе реванш. В очакване на по-добри времена тя се смири.

От трите воюващи с Франция велики държави остана само Англия. Наполеон си постави за задача най-бързото възможно сключване на мир с англичаните.

Англия изживяваше трудни времена. Английската търговска и промишлена класа нямаше съперници на континента. Индустриалният поврат от последните десетилетия на XVIII век осигури на Англия положението на водеща държава в световната икономика и един от поводите за обидата на френската буржоазия срещу стария кралски режим бе англо-френският търговски договор от 1786 г., който докара англичаните на френския пазар. Всички мерки на Конвента и Директорията срещу английската търговия бяха аплодирани от френските индустриалци. Войната между Англия и Франция се разглеждаше и тук, и там като война на английските производители и търговци срещу френските производители и търговци.

Начело на всички политически начинания срещу Франция, начело на всички военни европейски коалиции бе неизменно Уилям Пит, първият министър на британския кабинет. Щедро субсидираше той — когато им идваше времето — и Прусия, и Австрия, и Пиемонт, и Русия, и отново Австрия и Неапол, и тъй нататък, съзнавайки отлично каква заплаха е Франция за английските интереси на континента.

Но нито субсидирането на европейските коалиции, нито дейната помощ с кораби, пари, продоволствие, оръжие за вандейските партизани не помагаха и към 1801 г. в Англия взе да се разпространява мнението, че няма да е зле да се почнат някакви преговори с новия френски господар. Наистина това мнение не се споделяше от индустриалците и кръговете, свързани с експлоатирането на окупираните по време на войната френски и холандски

колонии. Но търговците с интереси в европейския пазар искаха мир. Силно бе и възмущението на работниците от тежкия труд и гладното съществуване. Яростта им се изливаше не само в трошене на машините, но и в явно пораженски думи и настроения.

Така че когато Бонапарт сключи с Австрия чудесен за него мир, подаряващ му маса нови земи в Германия и Италия, когато след Павловата смърт сключи мир и с приемника му Александър, когато предложи заедно с това мир и на Англия, обезверените в надеждите си за успех английски управляващи кръгове трябваше да се съгласят. Пит бе си подал оставката тъкмо преди убийството на Павел. Замениха го хора от кръговете, склонни към мир. Начело на кабинета застана Адингтън, външен министър стана лорд Хоуксбъри. Те дадоха да се разбере, че Англия няма нищо против мира.

Мирните преговори се водеха в Амиен и пак там бе подписан на 26 март 1802 г. мирният договор с Англия. Англия връщаше на Франция и васалите ѝ (Холандия и Испания), всички колонии, които бе успяла да заграби през дългите години на войната (с изключение на Цейлон и Тринидад). Малта се връщаше на малтийските рицари. Англия се задължаваше да освободи всички окупирани точки в Адриатическо и Средиземно море. Франция се задължаваше да освободи Египет, да извади войските си от Рим, да върне Рим на папата. И това ли бе всичко? Заради това ли англичаните пиляха девет години милиони за свои и чужди войски, пращаха кораби и флот по всички морета?

Най-мъчното за ръководните сфери на Англия бе, че не им се удаде да измъкнат от ноктите на Бонапарт нито едно от европейските му завоевания. Белгия и Холандия, Италия, левият бряг на Рейн и Пиемонт оставаха негово пряко притежание, цяла Западна Германия стоеше пред него безпомощна. Страните, падащи в лапите на Бонапарт, изчезваха за английския износ, английските промишлени стоки и колониални продукти. Нищо не излезе от стремежа на английските пълномощници в Амиен да положат основите на някакъв щогоде изгоден за Англия търговски договор. За богатия френски вътрешен пазар не можеше и да се мисли: както бе глух за английския внос още преди Бонапарт, така и остана. Отгоре на всичкото от чисто военна гледна точка безопасността на Англия съвсем не бе гарантирана. Докато Бонапарт държеше Белгия и Холандия, той щеше спокойно да повтаря думите си, че „Антверпен е пистолет, насочен в гърдите на Англия“.

Амиенският мир не можеше да бъде траен. Англия не се чувстваше все още толкова победена. Но когато Париж и провинцията чуха за подписването му, радостта нямаше край. Ето че най-страшният, най-непримиримият враг се призна за победен и потвърди с подписа си всички френски завоевания. Приключи дългата, кървава, тежка борба с Европа, приключи с пълна победа на всички фронтове.

Не бе съдено на Франция и Европа да се радват дълго на мир при Наполеон. Но тези две години от пролетта на 1801 г., когато се подписа примирието с Австрия, до пролетта на 1803 г., когато отново пламна войната с Англия — се запълниха с активна дейност в сферата на държавното устройство. Сега Бонапарт щеше да се захване наистина системно с онези законодателни проблеми, които бе принуден постоянно да отлага досега. Макар да бе започнал работа по тях още след Маренго, те не можеха да бъдат на преден план, докато не притежаваше здрав мир с Австрия и Англия и докато общуването с руския император насочваше мислите му към нови тежки войни и далечни завоевания.

Настъпи време, когато Наполеон можеше да постави, обсъди и разреши цял ред фундаментални задачи на финансите, икономиката, гражданското и углавното законодателство. Методът му за работа с онези държавнически проблеми, които той не познаваше издълбоко, бе следният. Бонапарт председателстваше заседанията на създадения от него Държавен съвет, изслушваше отчетите на министрите, заповядваше да се явят непосредствените автори на тези отчети, разпитваше за всичко, което изглеждаше неясно.

Повече от всичко той обичаше да общува със специалисти и да се учи от тях. „Когато попаднете в някой непознат град — поучаваеше той своя доведен син Йожен Боарне, впоследствие вицекарал на Италия, — не се разсейвайте, ами проучете всичко наоколо: кой знае дали няма да ви се случи да го превземате?“ Целият Наполеон е в тези думи: трупаи знания, за да ги използваш на практика. Той хвърляше в почуда английските капитани, обсъждайки с тях подробностите на екипировката не на френските само, но и на английските кораби и разликата между английските и френските корабни въжета.

На икономиката Наполеон придаваше, както ще видим, огромно значение. Проблемите на търговията и промишлеността, производството и пазара, тарифите и митническите такси, морския фрахт и сухоземните комуникации бяха след две-три години властване тъй добре изучени от него, че той стана вещь в причините за поевгиняването или поскъпването на лионското кадифе не по-зле от лионските търговци и можеше да изобличи в мошеничество — и то посочвайки какво именно — предприемача, който строи шосе някъде в края на огромната империя. Той бе в състояние не само да разреши с една господарска дума граничен спор или да оправи бъркотията на вклинилите се една в друга земи на дребните германски князе, но и да мотивира решението си с позоваване върху историята на този спор или на тези вклинили се земи.

Наполеон изслушваше всеки, от когото можеше да изсмуче някакво полезно указание или съвет, но решаваше винаги сам. „Не е спечелил сражението оня, който е дал добрия съвет, а този, който е поел отговорността и заповядал този съвет да се изпълни“ — казваше той. Сред множеството мнения, изслушвани от главнокомандващия, някое може и да е правилно, но кой ще го отдели от плявата и ще го използва? Същото е и в законодателните дела, и в цялата вътрешна политика. Но и заповедта не е краят, а само началото! Проверката как се изпълняват заповедите е по-важна и от самото им издаване; Наполеон караше всеки министър да издири виновния за неизпълнението, забавянето или небрежното изпълнение на заповедта. Бюрократичната служба бе крайно тежка по негово време. Лягахме късно, ставахме рано, спомнят си неговите чиновници. Най-важното е да се изстиска от човека всичко, което той може да даде — пък ако вследствие на това не се задържи дълго на този

свят, няма страшно. Наполеон си го казваше направо: „Хората да не остаряват — това е изкуството на управлението.“ Той се стараеше да осигури служебния апарат с хубави заплати, но затова пък изстискваше хората докрай. Сам работещ непрекъснато през почти цялото денонощие с изключение на малкото часове за сън, 15 минути за обяд и 15 за закуска, Наполеон не смяташе, че трябва да проявява повече снизходителност към другите. И точно както правеше с войниците и офицерите си, Наполеон не само чрез заплахата със съд, наказание, уволнение караше чиновниците си да се трудят свръх мярка. Старецът Тремок, влачил служебния ярем първо като чиновник в канцеларията, а после като аудитор в Държавния съвет, разказва: „Наполеон бе майстор да засилва хорската преданост към делото, ползвайки фамилиарността си, с която можеше да общува с низшите като с равни, и това изкуство раждаше преданост, подобна на тази у войските му. Хората се съсипваха от работа точно както другите умираха на полето в боя. На гражданска служба, също както и на военна, персоналът бе готов на всичко, за да заслужи похвалата или милостивата усмивка на господаря.“

Референдумът и последвалият „общонародното решение“ сенатусконсулт прогласиха на 2 август 1802 г. Наполеон Бонапарт за „доживотен консул“ на Френската република. За тази мярка гласуваха 3 568 885 души, против 8374. Ясно бе, че Франция се превръща в абсолютна монархия и че днес-утре първият консул ще се назначи за крал или император. И този свой бъдещ трон, както и вече уредената „републиканска“ диктатура Наполеон желаше да основе върху базата на едрата градска и селска буржоазия, собствениците търговци, собствениците производители, собствениците земевладелци, собствениците селяни. Правото на собственост, неограничено от никого и нищо, трябваше да легне в основата на съзидания от него нов строй. Изличаваше се всякакъв спомен за старите феодални права, потвърждаваше се собствеността върху земите, конфискувани от емигрантите, църквите и манастирите, за онези, които ги владееха сега.

На предприемачите се даваше неограничено право да встъпват в договорни отношения със служителите и работниците въз основа на „доброволна спогодба“ (сиреч с нищо неудържима експлоатация; работникът бе лишен от всякакво право за борба, колективна или не). Френските търговци и индустриалци добиха увереността, че Наполеоновото правителство наистина иска и може да защити вътрешния френски пазар от външната конкуренция, да превърне част от Европа, а ако успее и цяла Европа в обект на експлоатация за френския търговски и промишлен капитал. Наполеон бе сигурен, че създаваният от него строй ще накара тези слоеве да му простят решително всяко насилие, че ще се откажат от всякакви претенции за участие в политическия живот, ще се съгласят доброволно с каквато и да е форма на абсолютизъм, каквато не е имало при Луи XVI, ще приемат всякакви жертви, ще се примирят с мобилизации, нечувани и през най-страшните времена на стария режим.

Решил да приключи с всичко, което създаваше пречки за господството на най-модерните капиталистически отношения, Наполеон не само че амнистира емигрантите, връщайки им дори част от непродадените имуществва, но и уреди официално помирието на френската държава с Католическата църква. Веднага след 18 брюмер култът към католицизма стана свободен. Сега той разреши празнуването на неделния ден, върна мнозина свещеници от изгнание и каторга, мнозина пусна от затворите. След което пристъпи към преговори с папата за условията, при които ще признае католицизма за „религия на мнозинството на френския народ“ и ще постави Църквата под държавна закрила.

Резултат на преговорите бе известният конкордат, това „чудо на държавническа мъдрост“ по уверение на буржоазните историци.

В действителност конкордатът бе отстъпване на по-голямата част от позициите, завоювани от революцията в полза на свободната мисъл. Революцията приключи с официалното влияние на католическото духовенство върху френския народ, а Наполеон разтваряше отново порти пред него. Защо му бе да прави това? Отговорът е ясен и не допуска съмнения.

Макар и да не бе убеден атеист, Наполеон можеше да се нарече твърде равнодушен и нерешителен деист*. През живота си той не намери много време да беседва на религиозни теми. Никога не се е стремил да се опре на предполагаемото от деистите „върховно същество“ и никакви мистични настроения не бе проявявал. И във всеки случай в италианския аристократ граф Киарамонти, който стана от 1799 г. папа Пий VII, Наполеон виждаше не приемника на апостол Петър и наместник Божи на земята, а само хитър италиански старец, който охотно би подкрепил реставрацията на стария режим, за да върне на Църквата нейните имоти, но се страхува от Наполеон, в чиято власт се намира безусловно.

Папата панически се боеше от Наполеон и го смяташе за насилник и грабител. Наполеон пък не вярваше на нито една дума на папата и го смяташе за интригант и лъжец. И двамата запазиха мнението си до своята смърт. Но работата не бе в личността на папата. От гледна точка на Наполеон католическата църковна организация бе сила, която не можеше да се пренебрегва не само защото тя би донесла много вреда, оставайки в лагера на враговете, но в още по-голяма степен поради това, че ще донесе огромна полза, минавайки в приятелския лагер. „Поповете все пак са по-добри от шарлатаните като Калиостро или Кант, или всички тия немски фантазъри“ — казваше Наполеон, туряйки на една дъска авантюриста Калиостро и философа Кант. Щом хората са устроени тъй, че да вярват в чудеса, по-добре е да им се даде възможност да се ползват от Църквата и установеното църковно учение, отколкото да им се разрешава да философстват. Та нали ваксинират хората, заразявайки ги с едра шарка, за да не се разболяват после от нея — умуваше Наполеон. С една дума, по-добре да се съюзи с хитрия стар благородник Киарамонти, който нарича себе си папа Пий VII и в когото хората с присъщата им глупост виждат Божия наместник на земята, по-добре да назначи освен жандармерията на Фуше още и безбройната черна полиция на Църквата, отколкото да позволи на враговете си да използват безбройната армия калугери и свещеници или да тласка подвластното население в обятията на неуловими фантазъри и философи. Не само това, тази черна калугерска войска ще му бъде твърде полезна за задушаването на омразната му просветителска и революционна идеология. Още

през юли 1801 г. бе подписано съглашение (конкордат) между папата и Наполеон, а на 15 април 1802 г. законът за конкордата и за новото устройство на Католическата църква във Франция бе обнародван в окончателния си вид. Ето неговите приоритети.

Наполеон признава католицизма за „религия на огромното мнозинство от френските граждани“, а не за държавна религия, както беше при дореволюционния режим; той разрешава свободното богослужение из цялата страна. В замяна папата се задължава да не иска връщането на отнетите от революцията църковни земи. Епископите и архиепископите се назначават от Наполеон по негова преценка и само след това назначеното от него духовно лице се ръкополага от папата; по същия начин свещениците, назначени от епископите, встъпват в сана си след правителствено утвърждаване. Папските послания, були, енциклики, постановления се допускат във Франция всеки път със специално разрешение на правителството. Това са главните основи на конкордата, просъществували повече от сто години след Наполеон. Наполеон не сгрещи в сметките си. Скоро след конкордата (вече по времето на империята) католическото духовенство въведе във всички училища на Франция задължителен катехизис, в който се казваше, че „Бог направи император Наполеон оръдие на своята воля“ и „този, който се противи на императора, се противи на властта, установена от Господа, и е достоен за вечно осъждане“. Имаше и много други истини в този дух.

Тъкмо през месеците между предварителното съглашение и обнародването на конкордата Наполеон учреди Ордена на Почетния легион, съществуващ и до днес във Франция. Той го замисли още в началото на 1801 г. като отличителен знак за бойни и граждански заслуги. Ордена трябваше да има различни степени и да се дава по волята на върховната власт.

Наполеон положи началото на тази организация на народната просвета, която действа и до днес без никакви промени във Франция. Вярно, основни училища нямаше по негово време, но в сферата на средното и висшето образование няма никакви съществени отклонения.

Начело на цялата организация стои ведомство, наречено „Университет“ (l'Université), управлявано от нещо като главен началник — Grand-Maître de l'Université (сега тъй наричат министъра на народната просвета). „Университетът“ ръководеше: 1) висшите училища във Франция и 2) лицейте — средните училища. При Наполеон се отваряха само висши специални училища, предимно за подготовка на техници, инженери, нотариуси, съдебни, административни, финансови чиновници. Дисциплината бе сурова, чисто военна, изпитите много строги. Колкото до лицейте, те бяха създадени главно за подготовка на офицери. Човекът, завършил лицей, се приемаше с допълнителен изпит в специалните висши военни училища. На държавна служба по граждански профил приемаха след завършване на лицей без допълнително образование, ала и без онези права и възможност за кариера, които очакваха завършилите по-високо образование.

Наполеон обичаше да се хвали с това, че покровителства науките. Той обсипваше с милости математиците, химиците, астрономите, физиците, твърде благосклонен бе към египтолозите — нали началото на научната египтология се свързваше с похода му в Египет.

Ала той искаше от науката реални резултати и ценеше чисто утилитарните науки. Преди всичко науката трябваше да помага за „славата на империята“ (както писа той в писмото си до Лаплас през юли 1812 г. от Витебск). За това дори абстрактните науки като астрономията могат да допринесат нещичко. Но историческите науки не ценеше и се отнасяше към тях с подозрителност. Той например не можеше да търпи римския историк Тацит, защото онзи бил

непочтителен към римските цезари. Философията, особено просветителската, бе за него омразна „идеология“; политическата икономия смяташе за шарлатанство (особено учението на физиократите*); философът Кант също бе шарлатанин... Преподаването в университета и средното училище придоби под негова власт строго утилитарен, предимно технически уклон.

Наполеон си бе поставил съзнателно целта да изкорени, доколкото е възможно, всякакъв спомен за току-що завършилата революционна епоха, не само за омразната му революционна „идеология“, но дори за историческите факти, за събитията на революционните години. Забранено бе не само да се пише за революцията, но дори да се споменава тя или дейците ѝ. Не е имало Робеспьер, нито Марат, нито Бабьоф, нито дори Мирабо е съществувал някога на този свят. Когато през 1807 г. в Парижката академия някой спомена благосклонно Мирабо, Наполеон писа разгневен на министъра на полицията: „Не е работа на президента на научно общество да приказва за Мирабо.“ Забранена бе за печата самата дума „революция“. Убеждението си, че „на печата са му нужни камшик и шпори“, Наполеон почна да налага още от първите дни на своята власт. Скоро след преврата си той закри без обяснение 60 вестници и остави да живеят само 13. Ала и тези 13 скоро станаха 4. Четири вестничета с много малък формат (англичаните ги наричаха „носни кърпи“), запълнени с тъй нищожно съдържание, че никой не ги и четеше. Наполеон съвсем не желаше пресата му да води примерно някаква борба с принципите на революцията. Не, той просто не искаше читателите да помнят, че е имало такива принципи. Той например забраняваше внасянето на вестници от Германия, защото те водеха усилена полемика срещу революцията и възхваляваха Наполеон за удушаването ѝ — а Наполеон просто не желаше поданиците му да си спомнят за нея. Бяха забранени пътеводителите и топографските описания, споменаващи революционни събития — множество от тях, излезли преди Наполеон, се изземаха при постоянните обиски в печатниците. Бе забранено да се споменава дори, че Холандия и Швейцария са били някога републики, макар че в Холандия тя бе унищожена от Наполеон едва през 1806 г.

През 1810 г. някой си Барюел-Боверд рискува да напише книга под наслов Делата на философите и републиканците. Авторът си мислеше, че ако се ругаят революционерите тъй неистово, както той ги ругае, ако при това Наполеон се възхвалява с такава самозабрава, както той го възхвалява, всичко ще мине гладко и книгата ще излезе на бял свят. Ала той грешеше: тя бе забранена и конфискувана „зарад тъжните спомени, които пробужда“. Така беше казано в официалния документ.

Грехът, който Наполеоновото правителство не прощаваше на авторите никога, бе „тайното якобинство“. А „тайно якобинство“ се откриваше и в най-неочаквани форми: ако някой похвалеше морала на древния грък Аристид или честността на римлянина Катон, то — тъй като Атина и Рим бяха републики — човекът ставаше веднага подозрителен: не иска ли да каже нещо похвално за републиканския строй?...

Жесток гнет тегнеше и върху пресата на покорените народи. И най-слабият намек за робството на отечеството водеше до закриване на вестника, конфискуване на книгата, заплахи за автора и печатаря. Примерът на книжаря Палм от Нюрнберг, разстрелян по заповед на Наполеон само защото не искал да съобщи името на автора на някаква неугодна брошура, сочеше какво очаква писателите и издателите при най-слабия им опит да изкажат скръбта си за поробената родина.

Проведеното с най-решителни мерки изкореняване на спомена за революционните събития и принципи във Франция и не по-малко жестокото преследване на всеки намек за

национално освобождение и самоопределение в окупирана Европа — ето ръководните методи на Наполеоновата политика в областта на печата.

Само два месеца след битката при Маренго и няколко седмици след завръщането си от Италия първият консул издаде постановление (12 август 1800 г.) за изработка на проект за кодекс на гражданското право, който да залегне в основата на целия правен бит на Франция и завладените земи. Работата бе колосална и трудна и затова Наполеон назначи в комисията едва четирима души: той не можеше да търпи големите комисии, дългите речи, многобройните заседания. И четиримата бяха мастити юристи.

Този документ получи впоследствие името Наполеонов кодекс, потвърден с декрет през 1852 г. и неотменен до ден днешен (макар да го наричат също и Граждански кодекс). Наполеоновият сборник за граждански закони трябваше да оформи юридически победата на буржоазията над феодалния строй, да осигури непоколебими позиции за частната собственост в новото общество, да направи изобщо принципа на капиталистическата собственост неуязвим за всякакви атаки, откъдето и да идват те: дали от феодалите, нежелаещи покорно да лягат в гроба, или от пролетариите, искащи да „разкъсат своите вериги“.

Наполеон твърдеше, че революцията станала във Франция не защото Франция жадувала за свобода, а защото искала равенство. „Равенството“ той разбираше като еднаквост на гражданските права, осигурени от закона, не и като социалноикономическо равенство, разбира се. Точно това гражданско юридическо равенство реши да осигури надеждно със своя кодекс. „Свободата бе само претекст“, казваше той за революцията. И унищожавайки политическата свобода, заздрави и кодифицира „равенството“, както той го разбираше.

От гледна точка на яснота, последователност, логическа издържаност в защита на интересите на буржоазната държава Наполеоновият кодекс сигурно заслужава хвалбите, с които го обсипваше и обсипва буржоазната правна литература. Ала никой с най-малко зрънце безпристрастие не може да отрече, че този сборник е крачка назад в сравнение със законодателството на революцията. Разбира се, той бе прогресивна крачка в сравнение със законите, царуващи на останалия европейски континент. Но повечето, завоювано от революцията, беше върнато назад.

Жената бе поставена от Наполеон в безправно положение спрямо мъжа, а също и в принижено, неизгодно положение спрямо братята в наследяването. Абсолютно бяха отменени хуманните закони на революцията, изравняващи правата на тъй наречените „незаконородени“ деца със „законородените“. Възстановена бе тъй наречената „гражданска смърт“ за осъдените на каторга и други тежки наказания. Наполеон помагаше за раждането на новото общество, закрепвайки всичко, което беше строго необходимо за безпрепятствената икономическа дейност на едрата промишлена класа, и измитайки настрана тенденциите, изразяващи демократичните стремежи на дребната буржоазия. Някой ще попита: нима това огромно дело, създаването на нови граждански закони, мина без опити за протест, без апели да се съхрани старата революционна широта в новото законодателство? Вярно, имаше такива опити. Когато кодексът започна да минава през „законодателните институции“, някои от депутатите се опитаха плахо да възразят, но нищо съществено не излезе от тази плаха опозиция.

Възраженията бяха опровергани по най-убедителен начин: Бонапарт изхвърли от Трибуната всички членове освен петдесетината най-мълчаливи и между другото постанови,

че отсега и завинаги Трибунаатът ще се състои само от тези петдесетина. След тази попятна конституционна реформа работата тръгна наистина като по мед и масло. През март 1803 г. вече обсъденият от Държавния съвет Наполеонов кодекс пристигна в Законодателния корпус, който дори нямаше право да го дискутира, а само гласуваше в мълчание член след член. След март 1804 г. Кодексът, подписан от Наполеон, стана основен закон и база на френското право. Едрата буржоазия се сдоби с каквото желаше: революцията даде своя посмъртен плод, защото сега поне бе ясно, че и дума не може да става за продължаването е. Все пак нито един историк няма правото да забравя прогресивното значение на този кодекс за завоюваните от Наполеон европейски страни.

С течение на времето в него влязоха и законите, с които Наполеон обуздаваше работниците, и то много по-здраво отпреди. Не само че остана в пълна сила законът Льо Шапелие (1791), приравняващ дори най-мирните стачки, дори просто напускането на работа по уговорка с другарите, към най-тежките углавни престъпления, но бяха измислени и специални „трудова книжка“, пазени от собственика, без които работниците не можеха да постъпят на друга работа. В книжката собственикът вписваше оценката си за работника и причината, поради която го е уволнил. Можем да си представим как злоупотребяваха собствениците с тази възможност да лишат работника от работа и хляб.

Специален търговски закон допълваше кодекса с наредби за търговските сделки, живота на банките и борсите, дълговото и нотариално право. И накрая, с издаването на наказателен кодекс Наполеон завърши основните си законодателни трудове с общ характер. Той запази смъртното наказание, възвърна отменените от революцията телесно наказание с камшик и клеймяването с нажежено желязо, наложи крайно сурови наказания за всички престъпления срещу собствеността. Углавното му законодателство бе безспорна крачка назад спрямо законите на революционната епоха.

Цялата тази огромна законодателна дейност още не бе приключила, когато през март 1803 г. започна отново война с Англия. Наполеон извади отново меч и не го върна в ножницата му до самия край на дългата си и кървава епопея.

ГЛАВА СЕДМА

НАЧАЛОТО НА НОВА ВОЙНА С АНГЛИЯ.
КОРОНЯСВАНЕТО НА НАПОЛЕОН
1803–1804

Отново след кратка почивка започна гигантската борба. Този път враговете си представяха взаимно трудностите: срещу Наполеон, в чиито ръце бе Франция, Италия, редица градове и земи на Западна Германия, се изправяха сили, мощни и с размерите, и с разнообразието си. Наполеон цял живот трябваше да се бори с коалиции на икономически изостаналите полуфеодални монархии, ръководени от икономически най-модерната, водеща в тогавашния свят държава. Наполеоновите войни бяха не само ламтеж на френската буржоазна държава да подчини на интересите си старите феодално-абсолютистски образувания със старите им икономически форми. Едновременно тези безкрайни войни се оказваха двубой на младата, едва-що стъпила на промишлено-капиталистически път Франция и могъщата, вървяща отдавна по него Англия.

В своята упорита непримирима борба срещу надигания се съперник — френския капитализъм — английската промишлена класа имаше на своя страна и високите си технологии, и огромните си налични капитали, и отлично експлоатираните колонии, и колосалните си търговски комуникации по цялото земно кълбо. Ала в тази борба Англия ползваше успешно услугите и на изостаналите в икономическо отношение полуфеодални монархии, които въръжаваше за своя сметка и със свой барут и оръжие. Когато Уилям Пит младши даваше милионни субсидии на Русия, Австрия, Прусия, за да ги насъска срещу Френската революция и Наполеон, той правеше същото, което бе правил и баща му Уилям Пит старши, насъсквал индианците-ирокези срещу французите в Канада. Разликата бе само в мащабите и залога, поставен този път на карта.

Защо подписаният от Англия през март 1802 г. Амиенски мир се оказа само едногодишно примирие? Отговорът е прост. Тъкмо бе преминала радостта от края на тежката война, и широките кръгове на английската промишлена класа и земевладелска аристокрация усетиха, че те са изгубили войната, а Бонапарт я е спечелил. Не само че Бонапарт не пускаше английските стоки на подвластните му пазари, но и можеше, удържайки в ръцете си Белгия и Холандия, да заплашва всеки миг британските брегове. Към 1802 г. той стигна дотам, че безпрепятствено, с преки заплахи, принуждаваше към „съюз“ цял ред смятани все още за „независими“ страни. Към момента на Амиенския мир той бе вече много по-силен и опасен от Луи XIV в зенита на неговото могъщество. Анексите на онзи в Западна прирейнска Германия бяха детска игра в сравнение с това как Бонапарт се разпореждаше там. Установяването пък на здрава хегемония на френския военен диктатор върху целия континент можеше да стане пролог за едно пряко нахлуване на английска земя.

Трябва да кажа, че Наполеон използва майсторски късичкия Амиенски мир, за да смаже негърското въстание на остров Сан Доминго, където още по времето на Директорията действаше прочутият негърски водач Тусен-Лувертюр, признаващ формално властта на Франция, но фактически независим от нея.

Наполеон приемаше напълно гледната точка на онези френски плантатори, които не желаеха да се примирят с освобождаването на робите в колониите. Получавайки обратно по Амиенския мир окупираните от Англия френски колонии, той не възстанови робството там, където то беше отменено, ала го потвърди навсякъде, където англичаните не бяха успели да го премахнат. За усмиряването на Тусен-Лувертюр Наполеон прати през 1802 г. цяла флота с армия от 10 хиляди души. Негърският водач бе коварно примамен във френския лагер, където

го арестуваха (7 юни 1802 г.) и пратиха във Франция. Наполеон заповяда да го хвърлят в единична килия в крепостта Жу, разположена в студена и влажна планинска местност. Суровият климат и жестокото отношение вкараха Тусен-Лувертиюр в гроба само за десет месеца.

Наполеон имаше известни планове за организирането и експлоатацията на колониите. Ала възобновилата се през 1803 г. война с Англия го накара да се откаже от плановете си за обширна колониална политика. Невъзможността — при напълно прекъснати морски комуникации — да удържа в свои ръце далечните френски владения на Мисисипи накара Наполеон да продаде на Съединените щати цяла Френска Луизиана.

Онази по-голяма част от британската буржоазия, която през пролетта на 1803 г. искаше разтрогването на Амиевския мир, имаше наум между многото други мотиви също и този: да се попречи на Наполеон да задържи старите френски колонии и да придобие нови.

Амиевският мир се пропукваше не само в Англия, но и в Париж. Наполеон си мислеше, че с този мир англичаните се отказват от всякаква намеса в работите на Европа и се примиряват с близката му хегемония на континента. Но се оказа, че не е така. Англия не искаше да гледа със скръстени ръце това, което Наполеон вършеше в Европа.

Започнаха сложни дипломатически преговори. Нито една от страните не искаше и не можеше да отстъпи на другата. Още в самото начало на 1803 г. преговорите приеха такъв характер, че разривът трябваше да се очаква. Е, колебания имаше, разбира се, и в Лондон, и в Париж. Не всички английски министри бяха убедени, че страната е готова да се хвърли отново в чудовищната борба, и то на първо време без съюзници — защото Франция бе в мир с всички държави. От своя страна Бонапарт бе наясно до каква степен френските производители на луксозни стоки са затрупани с блестящи предложения и поръчки от Англия и как се е съживил пазарът след пристигането на 15 хиляди богати британски туристи. Той и сега имаше възможността да не пуска английските стоки във Франция; войната с Англия няма да даде нищо ново за френската промишленост. Наистина по време на война забраната можеше да се изостри, засили и разпростре върху нови страни. И все пак той се колебаеше.

Прочутата гневна сцена на приема в Тюйлери, блъснала окончателно двете държави към война, бе изиграна от Наполеон като последен опит за сплашване.

Тук трябва да се кажат няколко думи за една характерна черта на Наполеон, хвърляла тъй често в смут и обърквала мнозина. Безспорно тази надменна, мрачна, бързо дразнеща се, почти всичко на тоя свят презираща личност бе склонна към изблици на бесен гняв. Трябва обаче да се каже, че Наполеон се владееше отлично. Той дори посочи на прочутия трагически актьор Талма цялата неестественост на това, което се върши на театралната сцена: „Талма, вие идвате понякога при мен в двореца сутрин. Вие виждате тук принцеси, изгубили своя любим, монарси, изгубили своите държави, бивши крале, на които войната е отнела високия им сан, видни генерали, които се надяват да получат корона или си изпросват такава. Около мен — излъгано честолюбие, пламенно съперничество; около мен — катастрофи, скръб, скрита в дълбините на сърцето мъка, която си пробива път навън. Всичко това, разбира се, е трагедия; дворецът ми е изпълнен с трагедии и аз самият съм, разбира се, най-трагичното лице на нашето време. И какво, нима ние издигаме ръце към небето? Нима подбираме нашите жестове? Приемаме пози? Придаваме си вид на величие? Нима издаваме вопли? Не, нали? Ние говорим обикновено, естествено, както говори всеки, който се води от интереса или страстта. Тъй правеха и хората, които бяха преди мен на

световната сцена и също изживявах трагедии на трона. Ето ви примери, над които си струва да се помисли.“

Наполеон се владееше почти винаги. Само с една своя страст — гнева си — той не винаги можеше да се справи. Тези изблици бяха резки и ужасни за околните. По време на гневен изблик той биваше наистина страшен. Но заедно с това му се случваше и да разиграва съвсем студено и с определена цел (и то независимо от истинската си, природна избухливост) цели изкуствени сцени на ярост и вършеше това с толкова висок театрален талант, с такава майсторска симулация, че само прекалено добре познаващите го зрители можеха да се досетят за комедиантството му... и то не винаги.

Английският посланик Уитуърт не вярваше в трайността на мира с Бонапарт, и то не само защото Франция бе спечелила прекалено много от Амиевския мир. Веднага след сключването му първият консул бе започнал да се разпорежда в съседна Европа така, сякаш тя е изцяло в негова власт. През есента на 1802 г. той обяви например на Швейцария, че желае да учреди ново държавно устройство за нея и да назначи правителство, „приятелско с Франция“. Той обясни желанието си на швейцарците, сочейки географското им положение — между Франция и подвластната на Франция Италия, — и подкрепи географските си съображения с изпращането на 30 хиляди войници. Швейцария се примири и стана напълно покорна страна. Почти едновременно Наполеон присъедини Пиемонт към Франция. Западногерманските дребни кралчета и князе, лишени след Люневилския мир от всяка надежда върху Австрия, трепереха пред Наполеон, а той се отнасяше с тях като със свои лакеи в пълния смисъл на думата. Накрая и Холандия бе здраво в ръцете му и бе ясно, че той няма вече да се махне оттам.

Да се примирява с всичко това Англия не искаше и не можеше. Още на първия голям прием на 18 февруари 1803 г. Наполеон изигра сцена на раздразнение и заплахи. Той говореше за своето могъщество; че ако Англия се осмели да започне война, тя ще бъде война „на изтребление“; че напразно Англия се надява на съюзниците си; че Австрия като велика държава „вече не съществува“. Той говори с такъв тон и така крещя, че Уитуърт писа на своя началник, министъра на външните работи лорд Хоуксбъри: „Струваше ми се, че чувам по-скоро някой драгунски капитан, а не господаря на най-могъщата държава в Европа.“ Идеята да сплаши Англия и с това да спре войната, без да губи контрола си върху Европа, владееше упорито ума на Наполеон. Ала тук той удари на камък. Английската буржоазия и аристокрация се разминаваха в много неща, но в едно те бяха единни: да не се допусне падането на Европа в Наполеоновите ръце. Той плашеше, че ще мобилизира полумилионна армия. В отговор английското правителство засили снабдяването на флота и започна широки военни приготовления.

На 13 март се разигра нова сцена. „И тъй, вие искате война... Искате да воюваме още петнайсет години и ще ме накарате да го сторя.“ Той поиска Малта, която англичаните бяха окупирали още преди мирния договор и се задължиха да я върнат, но не бързаха да го направят. „Англичаните искат война — провикна се той, — но ако те първи извадят меч, аз последен ще го върна в ножницата му... Ако искате да се въоръжаваме, аз също ще се въоръжавам; ако искате да се бием, аз също ще се бия. Вие можете да убиете Франция, но никога няма да я сплашите... Горко на тези, които не спазват условията!.. Малта или война!“ — яростно изкрещя той и излезе от залата за приеми.

В началото на май 1803 г. Уитуърт отпътува от Париж. Започна войната на Наполеон с Англия. Тази война нямаше да спре до самия край на царуването му.

Англия знаеше, че войната ще е трудна и опасна. Начело на британския кабинет застана фактически отново Уилям Пит. Той бе стоял настрана от 1801 г., когато английските ръководни слоеве решиха, че могат да водят преговори с Наполеон.

Сега, през 1803 г., часът на Уилям Пит отново дойде. Мъжът, воювал десет години с Френската революция, трябваше да се натовари този път с много по-страховитата война с Наполеон. И все пак той не бе обезкуражен. Защото, макар войната с Наполеон да бе много по-трудна от тази с революционните правителства на отминалата епоха, тя поне нямаше да възбужда ония политически вълнения в неговата страна, каквито възбуждаше войната с революционна Франция. Наистина Франция от 1803 г. бе много по-обширна по територия, много по-богата и с много по-добре уредена армия отпреди; начело е стоеше талантлив организатор и велик пълководец. И все пак я нямаше вече „революционната отрова“, почнала навремето да разяжда дори флота на Негово кралско величество, да не говорим за населението на промишлените и миньорските центрове. Пит отлично помнеше моряшките бунтове от 1797 г. Сега във Франция царуваше деспот, премазал якобинците и изтребил всичките следи на политическата свобода. Е, така е по-добре.

Тревожна бе тази първа година и половина от започналия двубой, когато Англия и Франция стояха сами една срещу друга.

Английската буржоазия приветства Амиевския мир, за да се убеди след няколко месеца, че Бонапарт няма да сключи с Англия търговски договор и няма да пусне английските стоки във Франция, нито в зависимите от нея европейски страни. Колкото до аристокрацията, тя приветстваше развоя на събитията. При мир исканията за решителна изборителна реформа в полза на буржоазията трябваше да се задоволят или да се издържи на дълга и опасна вътрешна борба. Това е факт, доказан документално. И заедно с това ужасният призрак на работническото движение тровеше душите и на двете управляващи класи.

Уилям Пит бе готов на всичко, за да предотврати един Наполеонов десант на английския бряг.

Наполеон окупира веднага Хановер, голямо германско владение на английския крал, който бе едновременно и Хановерски княз. След това заповяда да се окупираат ред точки в Южна Италия, в които още нямаше френски войски. Холандия и Испания трябваше да подготвят флот и войски в помощ на французите. Заповядано бе да се конфискуват английските стоки във всички подвластни земи, да се арестуват всички оказали се във Франция англичани и да се държат затворени до края на войната. Накрая той почна да строи голям лагер в Булон на брега на Ламанш срещу английските брегове. Там щеше да се събере огромната армия на десанта. „Трябват ми само три дни мъгливо време и аз ще съм господар на Лондон, Парламента, Английската банка“ — каза той през юни 1803 г., месец след началото на войната. Булонският лагер се строеше през 1803 г. много активно и още по-активно през 1804 г. Трескав труд кипеше във всички френски пристанища и корабостроителници. „Трите мъгливи дни“ щяха да позволят на френския флот да се изплъзне от британската ескадра и да стовари армиите си на брега, а тогава Наполеон ще преодолее всички пречки, ще се придвижи до Лондон и ще влезе в столицата. Тъй вярваше сам той, тъй мислеха и мнозина в Англия.

Впоследствие много англичани казваха, че още през първите месеци след началото на

войната се смеели на плановете на Бонапарт за десант. Ала в края на 1803 г. и особено през 1804 г. не им беше до смях. Англия не бе изживяла подобен ужас от времето на испанската „непобедима армада“ през 1588 г. Оглеждайки пристанищата на Северозападна Франция, Наполеон прищорваше работата и в апелите си към населението рисуваше лъчезарни картини на бъдещата победа над отколешния исторически враг. Английското правителство получаваше страшни сведения за грандиозния размах на Наполеоновите приготовления. Трябваше да действа решително. Мъжът, който можа да се изплъзне през 1798 г. с голяма ескадра и армия от английския флот, гонил го през цялото Средиземно море, който можа да избяга и да стовари десант в Египет, още и завоювайки Малта по пътя си — този мъж можеше наистина да се възползва от мъглите, тъй редки над Средиземно море и тъй чести, уви, над Ламанша! Да не говорим, че и времето, необходимо за прекосяването му, се брои не с месеци, а с дни и часове.

Какво да се прави?

Изходите бяха два. Първият — да се подготви светкавично и да се изправи на крака една коалиция от европейски държави, която да удари Наполеон от изток и с това да спаси Англия от нашествието. Но ето че Австрия, тъй жестоко бита от Бонапарт и изгубила толкова много по Люневилския мир, не се бе още съвзела, искаше да воюва, но не се решаваше. Прусия се колебаеше, Русия се съмняваше. Вярно, преговори се водеха и Пит не губеше надежда за коалиция, но средството си бе колкото надеждно, толкова и бавно, можеше и да стане късно.

Оставаше другият изход. Пит и Хоуксбъри знаеха, че фанатичният шуан и водач на бунтовните бретонци Жорж Кадудал посещава Лондон, където го свързват с Шарл д'Артоа, брата на претендента за престола. Френските емигранти кроят нещо. Скоро за английското правителство нямаше тайни за това, какво именно кроят приютилите се в Лондон роялисти. Убедили се в пълното поражение на вандейския бунт и в невъзможността да се смъкне с открито въстание Бонапарт, те просто решиха да го убият, тоест да повторят случайно несполучилия опит от 1800 г.

Неочаквани хоризонти се разкриха пред Пит. Англичаните решиха да подхванат работата деликатно. Най-добре би било, ако може да стане както през 1801 г. с Павел Петрович, пригответил се да ходи до Индия: да се помогне лекичко, под сурдинка, а после да се изкажат коректно най-учтиви съболезнования за „сърдечния удар“, покосил царя в спалнята му. Ала да се уреди сега, през 1804 г., нов сърдечен удар в Тюйлери бе много по-мъчно, отколкото през 1801 г. в Михайловския замък в Петербург. В двора си Наполеон нямаше нито раздражено гвардейско офицерство, нито граф Пален, нито Бенигсен, нито Платон Зубов, този непосредствен автор на „удара“. Пък и трябваше да се разговаря този път не с изящната светска дама Олга Александровна Жеребцова, сестрата на Зубов, чрез която тогава в Петербург английският посланик прояви грижите си за здравето на Павел. Сега пред тях стоеше рошавият бретонски селянин, който не отбираше от тънки намечи, нито от многозначителни премълчавания и не можеше да разбере защо се допуска само „похищение“ на първия консул. Кадудал не можеше да проумее как се „похищава“ един държавен глава в неговата столица. Той изобщо бе чужд на всички тези изящни тънкости и не умееше да лавира с грамадните си крачища във високи ловни ботуши по паркета на лондонските аристократични кабинети и приемни. А в тези преговори изразът „да се похити Бонапарт“ играеше същата деликатна роля, както и фразата „предложете на император Павел да се отрече“ при срещата на граф Пален с Александър вечерта преди 12 март 1801 г. Дума дупка не прави — незнаещият руски Уилям Пит младши цял живот се бе ръководил от тази най-

дипломатична руска поговорка.

Заговорът бе измислен и узря в Лондон. Жорж Кадудал трябваше да нападне с неколцина въоръжени другари Наполеон, когато онзи язди самотен някъде около селския си дворец в Малмезон, да го откара със себе си и да го убие.

Кадудал бе фанатик в буквалния смисъл на думата. Той бе рискувал десетки пъти живота във Вандея, бе участвал в най-невероятни приключения и сега без колебание и без страх отиваше да убива Бонапарт, в когото виждаше символа на омразната му революция, узурпатора, недаващ на законния крал да се върне на престола.

През една тъмна августовска нощ на 1803 г. Жорж Кадудал и другарите му бяха стоварени от английски кораб на брега на Нормандия и веднага потеглиха за Париж. Имаше верни хора, пари в изобилие, връзки в столицата, тайни адреси и явки, безопасни убежища. Ала трябваше да се установи връзка и с човека, който непосредствено, в първия момент след Бонапарт ще вземе властта в свои ръце и ще организира завръщането на Бурбоните на бащиния им престол. За такъв роялистите набелязаха генерал Моро. Посредник между Моро и Кадудал бе един друг генерал, Пишегрю, който бе интерниран след 18 фруктидор в Гвиана и успя да избяга оттам, а сега живееше нелегално в Париж.

Пишегрю бе доказан изменник, избягал заточеник и нямаше какво да губи. Ала генерал Моро бе човек от съвсем друг тип и друго положение. Моро бе един от най-талантливите генерали на френската армия, честолобец, но честолобец нерешителен. Той мразеше Бонапарт и го мразеше тъкмо за 18 брюмер, когато онзи се престраши да извърши това, което самият той не можа. Някои якобинци го смятаха за убеден републиканец; познаващите го роялисти бяха убедени, че той дори само от омраза към първия консул ще се съгласи да им помогне.

Омразата към Бонапарт бе господстващата страст в душата на Моро, но нищо не даваше основания да се предполага, че той ще върне властта на Бурбоните. Все пак дори това, че той знаеше за заговора и не съобщи за него, го компрометираше и въвличаше. Пишегрю увери и англичаните, и роялистите за подкрепата на Моро. Но Моро отказа да говори с Кадудал, а на Пишегрю откровено заяви, че е съгласен да действа срещу Бонапарт, но не и да служи на Бурбоните. Докато вървяха тези преговори и срещи, Наполеоновата полиция душеше навсякъде и донасяше всеки ден на своя господар това, което бе успяла да открие.

На 15 февруари 1804 г. генерал Моро бе арестуван в своя дом. Осем дни по-късно бе хванат и Пишегрю; предаде го за 300 хиляди франка най-добрият му приятел, собственикът на конспиративната квартира.

Разпитите следваха един подир друг, Пишегрю отказваше да говори. При Моро идваха хора от името на Бонапарт, обещаваха му прошка и свобода, ако признае за срещите с Кадудал. Моро отказа. 40 дни след своя арест Пишегрю бе намерен обесен в килията си. Слуховете, че това е убийство по заповед от най-горе, не престанаха никога. Наполеон впоследствие с презрение ги опровергаваше: „Аз имах съд, който да осъди Пишегрю, и войници, които да го разстрелят. Никога не правя безполезни неща.“ Но слуховете се подгряха и от станалото дни преди тайнствената смърт на Пишегрю потресаващо събитие: разстреля на един от членовете на Бурбонската династия, Енгиенския дук.

Наполеон бе бесен след ареста на Моро, Пишегрю и другите, свързани с тях. Английската ръка беше за него очевидна; не по-малко ясна бе и ръководната роля на Бурбоните. Той вече знаеше, че англичаните са докарали в края на лятото на 1803 г. във Франция Кадудал, че той е пристигнал с английски пари и инструкции от Шарл д'Артоа, че

е в Париж и всеки момент може да направи опит за покушение, сам или с другари. В гнева си Наполеон извика: „Бурбоните да не си мислят, че не мога да им отмъстя лично!“ Талейран чу тези думи и за да се подмаже, а и да отмъсти по безопасен за себе си начин на жестоко мразещите го роялисти, рече: „Бурбоните очевидно смятат, че кръвта ви не е толкова скъпоценна, колкото тяхната.“ Наполеон побесня. В този момент за пръв път се чу името на Енгиенския дук. Бесният Наполеон свика набързо съвет от неколцина души (заедно с Фуше и Талейран) и този съвет реши да се арестува дукът. Имаше само две трудности: първо, онзи живееше не във Франция, а в Баден, и, второ, по никакъв начин не бе свързан с разкрилия се заговор. Ала първата пречка не бе съществена за Наполеон: той се разпореждаше още тогава в Западна и Южна Германия като у дома си. Втората пречка също не бе от значение. Той бе решил да съди дука с военен съд, който, разбира се, нямаше да придирия много-много за доказателства. Заповедта бе изпратена незабавно.

Енгиенският дук си живееше в Етенхайм, Баден, и не подозираше за страшната буря над главата му. През нощта на 14 срещу 15 март 1804 г. отряд френска конна жандармерия нахлу на баденска територия, влезе в градчето, обкръжи къщата, арестува дука и го откара незабавно във Франция. Баденските министри бяха доволни, както изглежда, дори от това, че не ги откарват заедно с нещастника; никоя от баденските власти не показа признаци за живот по време на операцията. На 20 март дукът бе докаран в Париж и хвърлен във Венсенския замък. Вечерта на същия ден в замъка се събра военен съд. Дукът бе обвинен, че получавал пари от Англия и воювал срещу Франция. В три без петнайсет през нощта бе осъден на смърт. Той написа писмо до Наполеон и молеше то да бъде доставено. Председателят на съда Юлен (един от героите от падането на Бастилията) искаше от името на съда да пише до Наполеон с молба за смекчаване на присъдата, но специално пратеният от Тюйлери генерал Савари изтръгна перото от ръката му: „Вашата работа е свършена, сега аз ще свърша моята.“ В три часа през нощта Енгиенският дук бе изведен във венсенския ров и разстрелян.

Когато Наполеон прочете писмото на смъртника, той каза, че би го помилвал, ако го бе прочел по-рано. Той беше много мрачен и умислен през целия ден, никой не смееше да го заговори. По-късно твърдеше, че е бил абсолютно прав, езекутирайки дука. Това го изисквали държавните интереси. Трябвало Бурбоните да получат урок.

Няколко дни преди смъртта на дука бе арестуван и Кадудал. При ареста си на улицата той оказа отчаяна съпротива, уби и рани неколцина агенти. Той и всичките му другари бяха гилотинирани. Генерал Моро бе изгонен от Франция.

След разстрела в Париж и провинцията плъзнаха слухове, че тъкмо Енгиенският дук бил готвен за престола от Кадудал и другарите му. Това не беше вярно, но слухът послужи отлично на Наполеон. Първи заговориха институциите, които трябваше да представляват народа, и които бяха пълни с ласкатели и креатури на първия консул: Трибунагът, Законодателният корпус, Сенатът. Думата им бе, че трябва да се приключи с положението, когато от живота на един човек зависи благото и спокойствието на целия народ, когато враговете на Франция могат да градят надеждите си върху покушения. Изводът бе ясен: доживотното консулство следва да се превърне в наследствена монархия!

И така, след Мерovingите, царували от пети до осми век, Каролингите — от осми до десети, Капетингите (с двете им низходящи линии — Валоа и Бурбоните) — от края на десети век до 1792 г., когато Луи XVI („Луи Капет“, както го наричаха по време на революцията) бе свален, трябваше да се възцари нова, четвърта династия, тази на Бонапартовците. Републиката, провъзгласена през 1792 г., щеше да стане отново монархия.

Ала тази нова династия на Бонапартовците не трябваше да носи кралската титла на своите предшественици. Новият господар си хареса титлата император, приета за пръв път от Карл Велики след коронацията му през 800 г. Хиляда години по-късно Наполеон заяви, че ще бъде подобно на Карл Велики Император на Запада и че поема с това не наследството на старите френски крале, а наследството на самия Карл Велики.

Но и империята на Карл Велики бе само опит за възкресяване на друга една империя, много по-велика и древна — Римската. Наполеон искаше да го смятат за наследник на Римската империя, обединител на страните на западната цивилизация. Впоследствие той успя да събере под властта си много по-голям конгломерат земи, отколкото Карл Велики е можел да се надява; а преди похода в Русия през 1812 колосалната държава на Наполеон бе по-голяма по обем от Римската империя и несравнимо по-населена и богата от нея. И все пак в първия момент, когато Европа чу за планове на Наполеон да възкреси империята на Карл Велики, това изглеждаше като безумна гордост, като дръзко предизвикателство на узурпатора към целия цивилизован свят.

Напрегнато следяха пратениците на държавите това внезапно, рязко ускорено движение към монархия, което изпъкна тъй ясно във Франция след заговора на Жорж Кадудал и екзекуцията на Енгиенския дук. Сигурният чисто роялистки смисъл на заговора поразил умовете. У мнозина се засили стремежът да заздравят властта и режима на Наполеон, твърдо да укрепят себе си и своята собственост от покушенията на старите стопани аристократи. На 18 април 1804 г. Сенатът издаде постановление, с което на първия консул Наполеон Бонапарт се даваше титлата наследствен император на французите. Формалността „референдум“ се извърши с още по-голяма лекота от тази през брюмер 1799 г.

Смущението бе силно, макар още от 1802 г. всички да очакваха това, а подкрепилата изцяло политическото поведение на Наполеон едра буржоазия смяташе възстановяването на монархията за абсолютно неизбежно дело. Естествено убедените републиканци не можеха да се примирят с новото положение. В паметта изплуваха дните на революцията, мечтите за свобода и равенство и проклятията към коронованите тирани. Някои смятаха, че Наполеон е накърнил своята чест, добавяйки към гърмящото си по целия свят име още и някаква си титла. „Да си Бонапарт и да станеш след това император! Какво понижение!“ — възкликна

един от съвременниците, известният впоследствие публицист и памфлетист Пол Луи Курие. Прекланяният се пред Наполеон Бетовен, който му бе посветил Героическата симфония, оттегли посвещението си веднага щом разбра за превръщането на гражданина Бонапарт в император. Когато позлатената тълпа велможи, генерали, пишно наконтени придворни дами приветства за пръв път новия император в залите на Тюйлерийския дворец, малцина знаеха, че новият господар не смята още за завършена церемонията на възцаряването си и че не случайно бе споменал името на Карл Велики. Наполеон пожела папата лично да участва в предстоящата коронация, както това бе станало хиляда години преди това с Карл Велики. Ала Наполеон реши да внесе една доста съществена поправка: Карл Велики сам бе отишъл за коронацията в Рим при папата, а Наполеон искаше папата да дойде при него в Париж.

Пий VII научи желанието на императора със страх и раздражение. Приближените се стараеха да го утешат с исторически примери. Споменаваха папа Лъв Свети и срещата му с Атила, хунския вожд, който при всички случаи не е бил по-малко опасен и зловещ от френския узурпатор. Впрочем за отказ и дума не можеше да става. Рим бе под заплахата на окупираните Северна и Средна Италия Наполеонови войски.

След известно размисляне папата се съгласи да изпълни искането на Наполеон, изтъргувайки срещу това завръщането на част от папските земи от окупирания север на Църковната област в Италия. Ала не бе по силите на папата, кардинал Консалви и целия кардиналски конклав да надхитрят първокласния дипломат Наполеон. Папата дълго се опитва да се пазари, но не успя и тръгна за Париж с надеждата — която Наполеон майсторски подклаждаше у него, — че там нещо ще получи. Той пристигна в Париж — и нищо не получи. Любопитна е двойствеността в поведението на Наполеон преди и след коронацията. Папата бе необходим, защото стотици милиони хора на земното кълбо и в частност мнозинството от французите вярваха религиозно в него. Значи той трябва да е необходим детайл от коронацията, особено щом става дума за възкресяване на правата и претенциите на Карл Велики. Но, от друга страна, Наполеон гледеше на Пий VII като на шаман, магьосник, който експлоатира хорската глупост, действайки с различни заклинания и манипулации в храма и извън него. Канейки папата, той обеща на кардиналите да го посрещне на пътя. И наистина го посрещна, но в ловен костюм сред ловджии и кучета в гората Фонтенбло извън Париж. Папският кортеж спря. Папата бе поканен да излезе от каляската си и да се премести в каляската на императора, който дори не мръдна от мястото си. В същия дух се държа той с папата през цялото време на гостуването му в Париж.

На 2 декември 1804 г. в парижката „Света Богородица“ стана тържественото императорско коронясване. Безбройни тълпи народ зяпаха бавно кретащата към храма върволица златни каляски с двора, генералитета, велможите, кардиналите. Някъде повтаряха думите, които легендата приписва на различни лица, в частност на някакъв стар републиканец от военните, който бил рекъл уж в отговор на Наполеоновия въпрос как му харесва тържеството: „Отлично, Ваше величество! Жалко само, че липсват онези 300 хиляди мъже, които дадоха главите си, за да не стават такива тържества възможни.“ Свързват тези думи и с момента на конкордата, но и за единия, и за другия момент те са си на място.

В акта на коронацията Наполеон внесе неочаквана, но много характерна поправка: когато в тържествения момент папата вдигна голямата императорска корона над главата на Бонапарт, както предшественикът му преди хиляда години бе вдигнал короната над Карл Велики, Бонапарт изведнъж сграбчи короната от ръцете му и сам си я сложи. След което Жозефина застана пред него на колене и той ѝ сложи по-малка корона. Този жест на

самокоронясване имаше символичен смисъл: Наполеон не искаше да се придава на папската благословия решаващо значение дори в ритуала. Той не пожела да приеме короната от други ръце и най-малко от ръцете на църковната организация, с чието влияние се съобразяваше, но която не обичаше и не уважаваше.

Няколко дни продължи празнуването в двореца, столицата, провинцията, святкаха безбройните илюминации, гърмяха топовни салюти, биеха камбани, свиреше музика. В тези дни на безкраен празник Наполеон знаеше каква нова опасност израства за империята му. Още преди коронацията той получи сведения, непозволяващи никакви съмнения. След провала на заговора Пит с удвоена енергия се зае да създаде нова, трета на брой европейска коалиция срещу Франция. Коалицията вече е налице.

РАЗГРОМЪТ НА ТРЕТАТА КОАЛИЦИЯ 1805–1806

Първият мощен съюз на европейски държави срещу Франция от 1792 г. бе победен и се разпадна окончателно през 1797 г., когато австрийските пълномощници подписаха мира в Кампо-Формио. Втората коалиция, действала по времето на Бонапартовия поход в Египет, бе разгромена от завърналия се генерал и се разпадна с излизането на руския цар Павел. Австрия тогава бе принудена да подпише Люневилския мир от 1801 г. Сега пред Наполеон се изправяше отново въоръжен до зъби съюз на първокласни европейски държави. Предстоеше ново гигантско премерване на силите.

Наполеон кроеше през 1804–1805 г. една „имперска война“ в пределите на Англия, „превземане на Лондон и Английската банка“, но стана така, че трябваше да води тази война през 1805 г., макар и със същия противник, но не пред Лондон, а пред Виена.

Уилям Пит не щадеше милионите британски златни лири за подготовка на новата коалиция. Самоуверената горда страна бе изпаднала в истинска паника. Подготвяният от Наполеон Булонски лагер израсна в началото на 1805 г. до страховита военна сила. Първокласна, огромна, отлично екипирана армия стоеше в Булон и чакаше само мъгла над Ламанш, за да се натовари върху корабите! В Англия се опитаха да организират нещо като общонародно опълчение. Всичките си надежди тя възлагаше на коалицията.

Австрия се отнесе съчувствено към идеята за нова война. Загубите ѝ по Люневилския мир бяха тъй огромни, а Бонапарт тъй тиранично се разпореждаше сега със западните и южните германски държави, че новата война бе за Австрийската империя единствената надежда да избегне превръщането си във второстепенна държавица. А и щеше да воюва за чужда сметка, с английски пари. Почти едновременно Пит водеше преговори и с Русия.

Наполеон знаеше, че Англия силно разчита на война, в която вместо нея биха воювали Русия и Австрия. Той знаеше също, че раздражената и уплашена от анексите му в западногерманските земи Австрия дава ухо на внушенията от британския кабинет. Още през 1803 г. от устата на първия консул се откъснаха думи, в смисъл че не смята победата над Англия за възможна, докато не са унищожени нейните континентални съюзници, „наемниците“ (les salariiys), както той ги нарече презрително. „Ако Австрия се намеси в работата, това ще значи, че тъкмо Англия ни принуждава да завоюваме Европа“ — каза той на Талейран.

Руският император Александър Павлович след идването си на престола прекъсна всички разговори с Наполеон, започнати от баща му. По-добре от всички други той знаеше смисъла на „сърдечния удар“, сполетял баща му, още повече че самият той игра значителна роля в подготовката му.

Младият цар знаеше и до каква степен руското дворянство, изнасящо за Англия житото си и земеделските продукти, бе заинтересувано от приятелство с нея. Към всички тия съображения се добави и още едно, твърде солидно. Още през пролетта на 1804 г. изглеждаше, че в новата коалиция ще се бият Англия, Австрия, Неаполитанското кралство (тъй мислеха тогава), Прусия, която също бе жестоко наранена от Наполеоновите вилнежи на Рейн. Не е ли ясно, че по-добро време за влизане на Русия във войната срещу Наполеон не може да се очаква? Та ще има ли онзи изобщо средства и сили да се справи с такъв легион врагове?

След разстрела на Енгиенския дук в цяла монархическа Европа закипя бурна агитация

срещу „корсиканското чудовище“, проляло кръвта на принц от Бурбонския дом. Решено бе да се използва по всички възможни начини тъй навреме станалият инцидент. В началото всички съветваха Баденския велик херцог да протестира срещу крещящото нарушение на суверенитета му, но жестоко наплашеният херцог си мируваше и дори побърза да се осведоми по околен начин дали Наполеон е доволен от поведението на баденските власти, всичко ли са свършили те както трябва. Другите монарси също се ограничиха с негодуване с половин уста в тесен семеен кръг. Изобщо храбростта на техните протести се оказваше правопропорционална на разстоянието, делящо ги от „чудовището“. Най-голямата решителност се падаше по право на руския император Александър. Той протестира официално, с особена нота, срещу нарушаването на неприкосновеността на баденската територия от гледна точка на международното право.

Наполеон заповяда на външния си министър да прати онзи прочут отговор, който Александър никога не прости и не забрави — по-жестоко нямаше да го обидят през целия му живот. Смисълът му бе следният. Енгиенският дук бил арестуван за участие в заговор срещу живота на Наполеон. Ако някой — примерно самият Александър — научи, че убийците на покойния му баща се намират на чужда територия и реши да ги арестува, тогава Бонапарт няма да протестира срещу нарушаването на чуждата територия. Не бе възможно да се нарече по-ясно и публично Александър отцеубиец. Цяла Европа знаеше, че заговорниците са удушили Павел със съгласието на Александър и че младият цар не посмя да ги побутне с пръст след възцаряването си — нито Пален, нито Бенигсен, нито Зубов, нито Тализин, — те спокойно си живееха не на „чужда територия“, а в Петербург и посещаваха всеки ден Зимния дворец.

Лична омраза към оскърбителя пламна в душата на руския цар. Живо съчувствие намери тя и в настроенията на придворните и дворянските кръгове в страната.

В опит да разшири социалната база за войнствените си начинания и да привлече симпатията на либералните слоеве в обществото Александър почна да изразява високо на глас и в писмата си разочарованието си от Наполеоновите ламтежи за самодържавие и съжаленията за гибелта на републиката! Това бе, разбира се, зле прикрито лицемерие: никога не се бе интересувал той от съдбата на републиката, ала бе усетил — тънко и проникателно, — че превръщането на Франция в абсолютна монархия наистина подрива моралния престиж на Наполеон сред хората, симпатизиращи на революционните идеи във Франция и Европа. Либерално хокане от притежателя на крепостна империя — ето един от куриозите на онова време.

Пит се съгласи без колебание да финансира Русия. Че и повече: да заповядат и Австрия, и Прусия, и Неапол — всички, които решат да вдигнат меч срещу Наполеон.

Какво правеше по това време френският император? Той знаеше, разбира се, за тези дипломатически игри сред враговете си, но тъй като коалицията се ковеше бавно въпреки Питовите усилия и изглеждаше, че Австрия още не е готова за война, не му оставаше нищо друго, освен да продължи да се готви за десант в Англия и да действа, сякаш в Европа няма никой друг освен него. Той поиска да присъедини Пиемонт — и го присъедини; Генуа и Лука — и тях; поиска да се обяви за крал на Италия — и се короняса в Милано (28 май 1805 г.); поиска да дари ред дребни германски владения на германските си „съюзници“, т. е. васали (като Бавария) — и ги дари.

Германските князе, собственици на западногерманските земи, търсеха след Люневилския мир спасение само от ръцете на Наполеон. Те се блъскаха в навалица из

дворцовите и министерските приемни на Париж, уверявайки за своята преданост, изпросвайки си парченца съседни територии, доносничейки един срещу друг, интригувайки, сновейки, обсипвайки с молби и рушвети Талейран. С известно учудване Наполеоновите царедворци наблюдаваха (в началото; после вече бяха обръгнали на всичко) как един от тези дребни германски крале стои зад креслото на Наполеон, който играе на карти и от време на време се навежда да му целуне ръката в движение, а онзи не му обръща никакво внимание.

Настъпи есента на 1805 г. Наполеон казваше на адмиралите си, че му трябват не три, а два, даже един ден спокойствие на Ламанш, ден на безопасност от бурите и британската флота, за да стовари десант в Англия. Наближаваше сезонът на мъглите. Наполеон отдавна бе заповядал на адмирал Вилньов да отплава от Средиземно море към Ламанш и да се присъедини към ламаншката ескадра, за да осигурят с общи сили прекосяването на пролива и десанта в Англия. И ето нѐ! В един и същи ден при императора в Булон пристигнаха две вести с огромна важност. Първата бе, че адмирал Вилньов не може в скоро време да изпълни заповедта му. Втората — че руските войски се съединяват с австрийските. Австрийците потеглят на война срещу него и германските му съюзници. Фронтът се придвижва на запад.

Изведнѐж, без колебание, Наполеон прие ново решение. Убедил се, че на Пит все пак му се удава да спаси Англия и че за десант не може и да се мисли в новите условия, той извика генералния си интендант Дарю и му предаде диспозициите за нова война: не срещу Англия, а срещу Австрия и Русия. Това стана на 27 август.

Край на Булонския лагер, край на двегодишния труд по организацията му, край на мечтите за покоряване на упорития и недосегаем зад моретата си враг! „Ако след 15 дни не съм в Лондон, то ще трябва да съм във Виена до средата на ноември“ — каза императорът малко преди получаването на ужасните известия, които тѐй рязко промениха намеренията му. Лондон се бе спасил, но Виена щеше да плати за това. Часове наред той диктуваше планове на новата си кампания. Навсякъде литнаха заповеди за допълнителни мобилизации за попълване на резервите, поръчки за снабдяването на армията през Франция и Бавария. Литнаха и куриери за Берлин, Мадрид, Дрезден, Амстердам с нови дипломатически инструкции, със заплахи и заповеди, с предложения и примамки. В Париж цареше смут и известна тревога: докладваха му, че търговците, борсата, индустриалците се оплакват, макар и с половин уста, от ламтежите му за анекси и от тази несъобразяваща се с нищо външна политика, че приписват лично на него вината за новата страховита война, в която цяла Европа щеше да е срещу Франция. Мърморенето бе тихо и предпазливо, но вече се чуваше.

Въпреки всичко това само след няколко дни Наполеон пусна в ход стройната си военна организация, вдигна Булонския лагер, строи армията в походен ред, засили я с нови формирования и потегли към съюзната Бавария.

Наполеон се придвижваше с необичайно бързи преходи, заобикаляйки от север разположените австрийски войски на Дунав, чийто ляв фланг бе крепостта Улм.

Ако третата коалиция, решена принципно още в средата на 1804 г., тръгна да се бие едва след година и половина, то причината бе желанието ѓ да се подготви този път достатъчно добре, да се обезпечи отвсякъде, да си осигури максимален шанс за победа. Австрийската армия бе снабдена и организирана несравнимо по-добре от всеки друг път. Армията на Мак бе предназначена за първия сблъсък с Наполеоновия авангард; възлагаха ѓ се особено големи надежди. От първия сблъсък зависеше много. Очакваният в Австрия, Англия, Русия и цяла Европа успех на Мак се крепеше не само върху отличната подготовка и доброто състояние на дивизиите му. Цялата коалиция вярваше, че Наполеон няма да вдигне веднага и изцяло Булонския си лагер и че няма да хвърли всичките си сили без остатък — а дори и да го стори, няма да успее да ги докара бързо и на място.

Встъпвайки в Бавария, Мак отлично знаеше, че и Наполеон ще дойде тук. Неутралност за второстепенните държави нямаше нито тогава, нито по-късно; нито по времето на Наполеон, нито след него. Баварският княз се колебаеше и бе в състояние на непрекъснат страх. Заплашваше го, искайки съюз, могъщата коалиция на Австрия и Русия начело с Англия, заплашваше го, също искайки съюз, и Наполеон. Първоначално князът бе встъпил в таен съюз с коалицията и беше обещал да помага на австрийците, но след няколко дни рѝзмисли грабна семейството си и министрите и избяга във Вюрцбург, където трябваше да се разположи по заповед на Наполеон армията на Бернадот.

Същата еволюция преживяха и Вюртембергският княз и Баденският велик херцог. „Състиснати зъби те накараха да замълчат немските им сърца“ — се изказват тъжно по-късните немски учебници по история. За награда за тази мъжествена постъпка Баварският и Вюртембергският княз бяха назначени от Наполеон за крале — с която титла се ползваха те и техните потомци чак до ноемврийската революция в Германия през 1918 г., — а Баденският велик херцог получи наградата си с териториални дарове за сметка на Австрия. Те помолиха още и за малко пари, но Наполеон отказа.

Пътят през Бавария беше открит. На маршалите бе заповядано да ускорят движението си. От различни страни те бързаха с пределно дълги преходи към Дунава. Маршалите Бернадот, Даву, Султ, Лан, Ней, Мармон, Ожеро с командваните от тях корпуси и кавалерията на Мюра изпълняваха заповедите на императора с точността на часовников механизъм. За по-малко от три седмици, непълни двацетина дни, огромната за онова време армия се прехвърли от Ламанш на Дунава. Сред оценките си за военното изкуство Наполеон веднъж нарече майсторство „армията да живее разделена и да се бие заедно“. Маршалите идваха от различни посоки, всичките начертани от императора, осигурявайки си с лекота прехраната и без да затлачват пътищата, и когато настъпи необходимият момент, всички бяха около Улм, където Мак се задушаваше като в чувал.

На 24 септември Наполеон отпътува от Париж, на 26-и бе в Страсбург и веднага започна прехвърлянето на войските през Рейн. Започвайки тази война, Наполеон — още тук, в похода към Страсбург — даде на армията си окончателната организация. Тук е уместно да се кажат за нея няколко думи.

Войската, настъпваща към Австрия, бе наречена официално „велика армия“ за разлика от другите, заемащи в качеството на гарнизони и окупационни корпуси отдалечени от арената на бойните действия места. „Великата армия“ бе разделена на седем корпуса. Начело бяха най-бележитите Наполеонов генерали, произведени след коронацията в маршалски чин.

Най-общо в състава на седемте корпуса имаше 186 хиляди души. Всеки корпус включваше пехота, кавалерия и артилерия, тоест всичко, което притежава армията като цяло. Наполеоновата мисъл бе всеки от седемте да е нещо като самостоятелна армия. Но главните артилерийски и кавалерийски маси не зависеха от никой сред маршалите, не влизаха в състава на седемте, а бяха организирани като специални части на „великата армия“ под непосредственото командване на императора. Маршал Мюра, когото Наполеон направи началник на цялата кавалерия — 44 хиляди души, — бе само негов личен помощник, непосредствен изпълнител на инструкциите му. Наполеон можеше в подходящия момент да хвърли цялата артилерия и кавалерия в помощ на всеки от седемте си корпуса.

Отделно и от корпусите, и от артилерията, и кавалерията бе императорската гвардия. Това бяха елитни седем хиляди мъже (говоря за 1805 г.). Гвардията включваше полкове пеши

гренадири и пеши егери, конни гренадири и конни егери, два ескадрона конни жандарми, един ескадрон мамлуци от Египет и накрая един „италиански батальон“, защото Наполеон бе не само император на французите, но и италиански крал! Наистина в този „италиански батальон“ на гвардията имаше повече французи, отколкото италианци. За императорската гвардия подбираха само особено отличилите се войници. Те получаваха заплата, хранеха се с хубава храна, живееха в непосредствена близост до императорската главна квартира и носеха особено красиви мундири и високи мечешки калпаци. Мнозина от тях Наполеон познаваше лично, знаеше живота им и службата. Той наглеждаше с внимание и командния си състав и даваше без колебание генералска „диплома“ на мъже, нестигнали и четирийсетте. Имаше маршали, станали такива на 34 години. Младостта бе положителен признак в Наполеоновите назначения, а не обратното, както в другите тогавашни и по-сетнешни армии.

Своеобразна бе дисциплината, въведена от Наполеон. Телесни наказания в армията си той не допускаше. Военен съд, присъждаше в случай на необходимост смърт и каторга, в полеките случаи военен затвор.

Имаше и още една авторитетна институция — другарският съд, — непосочена никъде в закона, но въведена с мълчаливото съгласие на Наполеон. Ето какво разказват очевидците за него. Станало голямо сражение. В ротата забелязват, че никой не е виждал двама от войниците по време на битката. Те се явяват към края и се оправдават. Ала ротата, убедена, че виновните просто са се покрили от страх, на часа избира трима съдници (войници). Те изслушват обвиняемите, осъждат ги на смърт и незабавно ги разстрелват. Началството знае всичко, но не се меси. С това всичко е приключило. Нито един офицер не е трябвало не само да участва в съда, но дори и да знае (официално, разбира се) за станалия разстрел.

Самовластен, обявен за наследствен император, помазаник на папата, роднина от 1810 г. на австрийския императорски дом, Наполеон успя да внуши на своите войници убеждението, че те защитават постарому родината от Бурбоните, от нападателите, че и той постарому си е само първият войник на Франция. Войниците му, това „пушечно месо“, както ги наричаше той, го обичаха, вярваха му сляпо, даваха му галювни имена. Страшният Цезар, пред когото трепереше Европа, в чиито крака пълзяха крале, бе за тях само войник, наричаха го „малкия капрал“, „жребчето“!

Те вярваха също, че думите му „в раницата си всеки войник носи маршалски жезъл“ не са празни приказки. Мнозина охотно си спомняха откъде са тръгнали и Мюра, и Бернадот, и Льофевр, и множество други звезди на императорския генералитет.

В своите войници и офицери Наполеон бе напълно сигурен, в генералите си и маршалите — не във всички и не напълно. Колкото до военната роля на маршалите, тук нещата стояха така: Наполеон се бе обкръжил с цяла свита блестящо надарени мъже. Никой от тях не приличаше на другите освен в едно: притежаваха, макар и не в еднаква степен, бързина на мисълта, способност да проникват в обстановката, умение за бързи решения, военен нюх, надушващ внезапни изходи от безизходни положения, издръжливост там, където бе нужно — и най-главното, Наполеон ги бе научил да разбират от половин дума неговото намерение и да го развиват по-нататък самостоятелно. Стратегическият талант на Наполеон правеше маршалите най-прецизни изпълнители на волята му и в същото време не задушаваше самостоятелността им на бойното поле. И простишкият смелчага, добродушният Льофевр, и студеният, жесток по природа аристократ Даву, и отчаяният кавалерист Мюра, и картографът Бертие — всички те бяха необикновени тактици с голяма инициативност. Храбреците Ней или Лан не отстъпваха ни най-малко на хитрия разсъдлив Бернадот,

методичния Масена и сухия сдържан Мармон. Естествено личното безстрашие се смяташе за абсолютно задължително в средата им: та нали трябваше да показват пример! В това отношение у тях се бе създало съвсем особено качество на бойно достойнство. Когато веднъж се възхищаваха от геройската храброст на маршал Лан, водил толкова пъти в атака хусарските си полкове, самият Лан извика с досада: „Хусар, който не е убит на 30 години, не е хусар, а боклук!“ Той каза това, когато бе на 34; след две години снаряд го разкъса на бойното поле. Ала Лан не бе само храбър хусар, той бе и способен пълководец. Такива бяха помощниците, които Наполеон си бе избрал.

Почти всичките бяха налице през 1805 г., когато започна войната с третата коалиция. Липсваше само Дезе, убит при Маренго, и още един, когото Наполеон ценеше повече от всички: прокуденият Моро живееше в Америка. Начело на такава армия и с такива помощници стоеше Наполеон, бидейки тогава в целия блясък на своя талант.

Корпусите на Султ и Лан и кавалерията на Мюра се прехвърлиха през Дунава и се явиха неочаквано за Мак в тила му. Част от австрийците усетиха опасността и успяха да се изплъзнат, но главната маса бе изблъскана от Ней в крепостта. Имаше още възможност да се бяга, но Мак се подведе от Наполеоновите агенти начело с Шулмайстер, които го уверяваха, че трябва да се държи, че Наполеон скоро щял да свали обсадата, че в Париж избухнало уж въстание срещу него. Мак все пак изрази съмнение и агентът прати поръчка до френския лагер. Там походната печатница издаде специален фалшив брой на парижки вестник с известие за революция в Париж. Доставиха го на Мак, той го прочете и се успокои.

На 15 октомври маршалите Ней и Лан превзеха в бой височините около Улм. Положението на Мак стана съвсем отчаяно. Наполеон му прати искане за капитулация. Той предупреждаваше, че ако превземе Улм насила, никой няма да бъде пощаден. На 20 октомври 1805 г. оцелялата Макова армия с всичките си военни запаси, артилерия, знамена се предаде на милостта на победителя. Наполеон пусна Мак, а предалата се армия изпрати във Франция да се труди. Малко време след това той получи известие, че Мюра е успял да препречи пътя на още 8 хиляди души от онези, които имаха късмета да се изплъзнат навреме от Улм, и ги е пленил.

След ужасяващия улмски позор войната бе изгубена за третата коалиция. Но малцина от австрийския и руския генерален щаб проумяваха това. Без да се задържат в Улм, Наполеон и маршалите му поеха по десния дунавски бряг право към Виена. По време на преследването те взеха още маса пленници, а ако се броят и битките преди Улм, пленени бяха около 29 хиляди души. Заедно с 32-те хиляди от Улм те стават 61 хиляди; убитите, тежко ранените и безследно изчезналите не се броят.

„200 оръдия, 90 знамена, всичките генерали — в наша власт. От тази армия се спасиха само 15 хиляди души“ — съобщаваше Наполеон на войниците си в специален приветствен апел.

Движението на французите към Виена продължаваше с бързи темпове. Но Кутузовата армия успя все пак да нападне корпуса на Мортие при Дюренщайн на левия дунавски бряг и му нанесе сериозно поражение. На 13 ноември Наполеон стъпи във Виена. Той отседна в императорския дворец Шьонбрун до града. Избягалият от столицата австрийски император Франц бе предложил преди бягството си примирие, но Наполеон не се съгласи.

Оттук нататък надеждите на третата коалиция се свързваха с руските войски и руския император, а надеждите на руския император се свързваха с въвличането на Прусия във войната. Но на всички тези надежди бе съдено, уви, да се пръснат като дим на вятъра.

През октомври 1805 г., когато заключилият се в Улм Мак се готвеше да се предаде и се предаде с цялата си армия, император Александър I бе в Берлин. Той се опита да склони пруския крал Фридрих Вилхелм да влезе във война с Наполеон. Фридрих Вилхелм III бе обзет от същата тревога и нерешителност, както и южногерманските князе. Той се страхуваше и от Александър, и от Наполеон. В началото Александър тръгна дори да намеква заплашително за един насилствен преход на руските войски през пруска територия, но кралят прояви неочаквана твърдост и готовност за съпротива. Трябваше да се действа с ласкателства. Тук неочаквано ги свари съобщението, че Наполеон е заповядал на маршал Бернадот да мине през Аншпах, южно владение на Прусия. Налице бе нарушение на неутралността и оскърбеният крал склони да се намеси във войната на страната на третата коалиция — той още не бе отчел последните успехи на „великата армия“, Улм само се подготвяше. Работата приключи с таен договор между него и руския император, предвиждаше се пруски ултиматум за Наполеон. След което се разигра нелепа сцена: Фридрих Вилхелм, кралица Луиза и Александър слязоха в криптата на мавзолея на Фридрих Велики и тук пред гроба му се заклеха във вечна дружба. Сантиментална фантазия в духа на онова време! Нелепостта е бе във факта, че навремето точно Русия бе воювала с този Фридрих седем години, ту биейки го, ту жестоко бита от него; при това руснаците бяха окупирали Берлин и едва не докараха краля до самоубийство. След тази куриозна демонстрация на вечна и пламенна руско-германска любов Александър отпътува направо за фронта.

В Англия и Австрия ликуването бе неописуемо. Ако пруската армия мине през Рудните планини и се яви на бойното поле, с Наполеон е свършено! Тъй тръбяха вестниците, описвайки с възторг трогателната руско-пруска клетва пред гроба на великия Фридрих.

Наполеон трябваше на всяка цена да ускори развързката, докато Прусия още не е влязла в коалицията. Веднага след падането на Виена французите успяха да превземат без бой големия дунавски мост, единствения останал невзривен от австрийците във Виена. За превземането на този мост има множество анекдотични слухове. Всъщност работата стана така: Мюра, Лан, Бертран и сапъорният полковник Дод укриха един батальон гренадири в храстите. Те се явиха пред предмостното укрепление и обявиха на обърканите австрийци, че е сключено примирие. Минаха си те свободно по моста, извикаха командващия генерал Ауерспег, повториха му лъжата си и преди още онзи да успее да отговори, гренадирите изскочиха от храстите и се хвърлиха върху моста. За минута мостът бе превзет, австрийците бяха унищожени.

На часа, без да губи минута време, Наполеон, комуто ликуващият Мюра бе доложил за изумителното събитие, заповяда войските да минат по моста и да тръгнат право срещу руската армия. Настъпи тежко време за руснаците. Наполеон прекоси с главните си сили Дунава при Виена и искаше да им прегради отстъплението на север. Главнокомандващият съюзните сили Кутузов бе наясно, че бързото отстъпление е единственото спасение: той притежаваше едва 45 хиляди души, а Наполеон почти 100 хиляди. Руската армия просто не можеше да проумее историята с военния мост! Говореха за измяна, че австрийците тайно се били споразумели с Наполеон — до такава степен безсмислена, невероятна изглеждаше загубата на този мост, подарила на Наполеон незабавно и без всякаква борба левия бряг на Дунав. Това направо опропасти руската армия. След тежки ариегардни боеве, в които

трябваше да оставя обречени на гибел отряди, загубил от 45-те хиляди войници 12 хиляди, изтерзал армията си, Кутузов все пак успя да избяга от позорната капитулация, отскубна се от притискащия го Наполеон и докара остатъците от войската си в Олмюц, където бяха двамата императори.

Положението бе следното. От Русия идваше гвардията и нови армейски подкрепления; руските войски ставаха 75 хиляди души. Австрийците бяха останали 15 до 18 хиляди. Да не забравяме, че една голяма австрийска армия бе унищожена от Наполеон още преди падането на Виена, а другата — по-голямата и по-добре снабдената — се биеше по това време при Венеция срещу маршал Масена, комуто Наполеон бе заповядал да очисти Североизточна Италия. В най-добрия случай съюзниците притежаваха при Олмюц към 90 хиляди. Но Кутузов по-добре от другите знаеше, че далеч не всички 75 хиляди руснаци, съществуващи на хартия, могат да бъдат извадени на бойното поле. Той се боеше от битка. По-добре бе да се продължи отстъплението, започнало след внезапното Наполеоново преминаване през Дунава, да се върви по-нататък на изток, да се чака, да се бави войната, за да се даде време на прусаците да влязат в нея. Но тук той се сблъска с най-жива съпротива: император Александър бе за незабавно генерално сражение.

Александър не разбираше нищо от военни операции, но бе изгарян от жажда за слава и уверен в несъмнения успех след клетвата при гроба на Фридрих. Той гореше от желание да се втурне в бой. Да бяга от Наполеон, имайки в ръцете си свежата, току-що пристигнала гвардия и други огромни сили, да се крие после с месеци от него в бедната планинска страна — това изглеждаше на царя и срамно, и излишно. Любимецът му, младият генерал-адютант княз Пьотр Долгоруков, бе примамен от царя тъкмо защото споделяше неговото мнение. Кутузов знаеше, че и царят, и Долгоруков, и подобните им са пълни военни нули, макар и да не са сами по себе си глупави хора. Катастрофа чака руската армия, трябва да се бяга, без да се губи време... Но какво можеше да направи срещу фаталното лекомислие, обзело царя: властта тук не му принадлежеше.

В руско-австрийския лагер Кутузов бе единичният истински пълководец, единственият разбиращ от работата си генерал (от онези, чийто глас изобщо се чуваше). Думата му тежеше. Но тук се намеси сила, с която той не можеше да се справи, макар да бе разгадал вече играта на Наполеон.

Наполеон, преследвал руснаците до Олмюц, сега внезапно спря наблизо, в Брюн. Плашеше го само едно: руснаците да не избягат и да не забавят войната. Далеч от Франция, очакващ от Прусия ултиматум, Наполеон жадуваше час по-скоро генерално сражение: той бе напълно сигурен в победата, с която ще приключи войната. Дипломатичният му и актьорски дар разцъфна през тези дни с пълния си блясък: той надуши какво става в руския щаб, наля вода в мелницата на Александър срещу Кутузов и сетните му усилия да спаси руската армия. Сега той взе да играе ролята на човек, който е много напласен, отслабнал, страхува се панически от битка. Искаше му се да внуши на противника си мисълта, че точно сега може лесно да се бие френската армия. Според замисъла си той заповяда първо предните постове да започнат отстъпление; второ, прати при Александър своя генерал-адютант Савари с предложение за примирие и мир; Савари молеше царя за лично свиждане между двамата; и последно, ако можело царят да прати доверено лице за преговори. Ликуването бе пълно в руския щаб: Бонапарт трепери от страх! Бонапарт се е изтощил, свършено е с него! Сега само да не го изпуснем!

И наистина тези крачки на Наполеон бяха тъй неочаквани, тъй унижителни, тъй не му

приличаха, че изглеждаше сякаш гордият император никога не би помислил да действа така, ако не е принуден от жестока необходимост. Кутузов с неговите страхове бе напълно посрамен и опроверган. Александър отказа лично свиждане на Наполеон и прати при него княз Долгоруков. Дълго впоследствие Наполеон се подиграваше с този млад придворен генерал; дори в официалния си печат той го наричаше „freluquet“: „глезльо“, „развейпрах“. Долгоруков се държа надменно, непреклонно и внушително, третирайки френския император „като болярин, когото искат да заточат в Сибир“ — така по-късно остроумничеше Наполеон, спомняйки си за него. Ала сега той продължи да играе комедията, правейки се на смутен и разстроен. Все пак, за да не преиграва — та дори глупостта на княза имаше предели, — той приключи свиждането със заявление, че не е съгласен с предложените условия (Долгоруков му предлагаше отказ от Италия и ред други завоевания). Ала и самият отказ бе облечен в такава форма, че не отслаби, а само засили общото впечатление за несигурност и страх.

След радостния доклад на Долгоруков за впечатленията му всички колебания в съюзническия лагер се изпариха. Решено бе незабавно да се нападне отстъпващият, слаб, забъркал се Наполеон и да се свърши с него веднъж завинаги. На 2 декември 1805 г. стана кървавото сражение сред хълмовете западно от селцето Аустерлиц, едно от най-големите в световната история, най-поразителното в Наполеоновата епопея.

Наполеон ръководеше лично битката от начало до край. Почти всичките му маршали бяха налице. Поражението на руснаците и австрийците бе ясно още през първите утринни часове; и все пак руската армия нямаше да бъде опропадена толкова страшно, ако генералите не бяха влезли в капана, който им подготви Наполеон. Той се досети, че те ще се опитат да отрежат пътищата му към Виена и Дунав, за да го обкръжат и изблъскат на север, към планините, и затова нарочно остави сякаш без прикритие точно тази част от позициите си, отмествайки преднамерено левия си фланг. Руснаците се втурнаха натам и той ги обкръжи с войските си от Праценските височини и ги притисна към веригата полузамръзнали езера. Там се удавиха или бяха унищожени с картечен огън цели руски полкове; други се предадоха в плен. Руските кавалергарди бяха изстребени почти напълно още в разгара на битката. Маршалите се чудеха на храбростта на руските войници, но не помалко и на абсурдното поведение и пълното военно невежество на генералите им с изключение на Кутузов. Особено бяха потресени те от поведението на командващия лявото руско крило Буксхевден, който командваше 29 батальона пехота и 22 ескадрона кавалерия. Вместо да помогне на гинещата руска армия, той изгуби цялото си време да се мъчи с една третостепенна точка на боя, където с часове го удържаше нищожен френски отряд. А когато се усети накрая да почне отстъпление, направи го тъй късно и тъй неизкусно, че няколко хиляди души от корпуса му бяха изблъскани на леда, където се издавиха под гюлетата на Наполеоновата артилерия. Останалите бяха взети в плен.

Императорите Франц и Александър избягаха от полесражението дълго преди окончателната катастрофа. Свитата им се разбяга презглава и се пръсна, захвърляйки двамата монарси на пътя. Те се изгубиха един друг, конете им ги отнесоха в различни посоки.

Късият зимен ден се свършваше, слънцето, светило ярко през целия ден, залезе. Александър и Франц се свираща безпомощни в мрака. Александър трепереше и плачеше, загубил самообладание. Бягството му продължи и през следващите дни. Раненият Кутузов едва се спаси от плен.

Настана вечер. Всичко бе свършено. По широката равнина яздеше Наполеон, конят му се

спъваше в безбройните човешки и конски трупове. Приветстваха го възторжените крясъци на стеклите се отвсякъде войници. 15 хиляди убити руснаци и австрийци, 20 хиляди пленници, почти цялата артилерия на неприятеля, и най-главното — фактически пълното унищожение на руско-австрийската армия, пръснала се във всички посоки, захвърлила колосалния си обоз, всички бойни запаси, огромни маси продоволствие — това бяха резултатите от победата. Французите изгубиха по-малко от 9 хиляди (от общо 80 хиляди).

На другия ден френската армия слушаше приветствието на Наполеон. „Войници, аз съм доволен от вас: в деня на Аустерлиц вие сторихте всичко, което очаквах от вашата храброст. Вие се увенчахте с безсмъртна слава. Армия от 100 хиляди души под командването на руския и австрийския император бе за по-малко от четири часа разсечена и разпръсната. Тези, които се изплъзнаха от меча ви, се удавиха в езерата...“ — тъй започваше то.

Незабавно Франц заяви на Александър, че да продължат борбата е съвсем безсмислено. Александър бе съгласен. Франц прати на победителя писмо с молба за лично свиждане. Наполеон посрещна австрийския император в своя лагер недалеч от Аустерлиц. Той го прие учтиво, но поиска остатъците от руската армия да се махнат незабавно от Австрия и сам посочи сроковете за това. Той заяви, че ще води преговори за мир само с Австрия. Франц естествено се съгласи безпрекословно.

Третата коалиция на европейските държави приключи своя живот.

А в Англия Пит чакаше вести за генералното сражение. Създателят и вдъхновителят на третата коалиция знаеше, че сега Англия е подсигурана за дълго срещу нашествието: още на 21 октомври 1805 г. в битката по море при Трафалгар адмирал Нелсън нападна обединения френско-испански флот и го унищожил, загивайки сам по време на битката. От този момент Наполеон нямаше флот. Ала Пит се страхуваше от друго. Той разбираше, както и цялата търговско-промишлена класа на Англия, че работата няма да приключи с това. Наполеон е взел курс към пълно отстраняване на английските търговци от пазарите на подчинената му Европа. И друго. Разполагайки с най-богатите земи на континента, с пристанища и корабостроителници, Наполеон има средствата да построи нов флот и да възстанови Булонския лагер.

Катастрофата на Мак в Улм, влизането на Наполеон във Виена, превземането на моста от французите и приличащото на бягство отстъпление на Кутузов разтърсиха болезнено Пит. Но съгласието на Прусия да влезе в коалицията съживи отново надеждите му. В Моравия трябваше да се реши великият въпрос: ще бъде ли съборена диктатурата на Наполеон над половин Европа, или и другата ѝ половина ще падне под негова власт?

Накрая в Англия пристигнаха първите (холандски) вестници с фаталната вест: третата коалиция е издъхнала в кръв и позор на аустерлицките полета. Това бе краят. Парламентът обвиняваше Пит за гибелните му илюзии, опозицията искаше оставката му. Крещяха за позора, който щеше да падне и върху Англия, вайкаха се за златните милиони, прахосани напразно заради една бездарна коалиция. Пит не издържа нервния потрес, разболя се, легна и след няколко седмици, на 23 януари 1806 г., почина. Аустерлиц уби и този най-упорит и талантлив враг на Наполеон. Новият кабинет на Фокс реши да предложи мир.

Наполеон бе на върха на триумфа. Той диктуваше условията, в краката му пълзяха победените и невоювалите изобщо. С необикновена ловкост той използва великата си победа. Във Виена пристигна най-накрая дългоочакваният пруски дипломат Хаугвиц с ултиматума и... първото, което побърза да стори, бе да забрави с каква цел е дошъл тук. Той се яви при Наполеон с най-сладката си усмивка, кланяше се доземи, честитеше на Негово величество разгрома на враговете. Хаугвиц бе жестоко напласен, както впрочем и неговият крал: онзи чакаше с ужас отплата за клетвата над гроба на Фридрих и другите си неотдавнашни авантюри. „Да ви е честита, Ваше величество, победата!“ — започна Хаугвиц. „Съдбата промени адреса на вашата честитка“ — срязва го грубо императорът.

Наполеон първо се накрещя до насита, каза, че разбира цялото пруско вероломство, но после склони да забрави и прости с едничко условие: Прусия да встъпи в съюз с него. Условията на съюза са следните: Прусия подарява на Бавария южното си владение Аншпах, на Франция — княжествата Нюшател и Клеве с град Везел, Наполеон подарява на Прусия окупираните от войските му още през 1803 г. Хановер, бивше владение на английския крал. Прусия встъпва в съюз с Франция, сиреч обявява на Англия война. Хаугвиц се съгласи с всичко. Кралят му — също, той бе очаквал много по-лошото. Съюзничката Бавария получи от Австрия Тирол, от Прусия — Аншпах, но затова пък даваше на Наполеон най-богатата си промишлена област Берг. И накрая Австрия отстъпваше на Наполеон като на италиански крал цяла Венеция и Венецианската област, Фриул, Истрия, Далмация. Като цяло Австрия губеше една шеста от населението си (4 милиона от 24) и една седма от доходите си, а също

и грамадни територии и бе осъдена да заплати на победителя 40 милиона златни флорина.

Мирът бе подписан в Пресбург на 26 декември 1805 г. Дни преди това бе създаден тесен отбранителен и настъпателен съюз между Наполеон и Бавария, Баден, Вюртемберг. Към Франция и Италия се занизаха безкрайни обози с пляката от Австрия. Само оръдията бяха около 2 хиляди, повече от 100 хиляди пушки и т. н. Заедно с това Наполеон свърши още една работа. Крал Фердинанд Неаполитански и жена му Каролина се бяха поблазнили след Трафалгар от мисълта, че Наполеон ще бъде бит, и встъпиха в преговори с Англия и Русия. Тази династия неаполитански Бурбони винаги особено болезнено усещаше Наполеоновото иго. Неаполитанската кралица Мария Каролина — родна сестра на езекутираната Мария Антоанета — не можеше да търпи Франция и Наполеон и дори пред френския представител Алкие не скри мечтата си кралството е да стане „кибритената клечка“ за големия пожар. „Но помислете си, Ваше величество, та всяка клечка изгаря в началото, независимо как ще свърши пожарът“ — отговори пратеникът на Наполеон. Сега след Аустерлиц „кличката“ изгоря мигновено. След Аустерлиц Бурбоните трябваше да платят жестоко. „Днес Бурбоните престанаха да царуват в Неапол“ — рече Наполеон и заповяда кралството да се окупира от френски войски. Бурбоните избягаха на остров Сицилия под закрилата на британския флот, Наполеон назначи за крал брат си Жозеф. Наградил богато отличилите се генерали, офицери и войници с пари, ордени, повишения, мнозина през две или три степени нагоре, той отпътува от Виена за Париж и на 26 януари 1806 г. встъпи сред безбройни тълпи ликуващ народ в Тюйлерийския дворец. След още няколко дни разбра, че омразният враг Уилям Пит е починал преди връщането му в Париж, Англия иска мир! Сега той наистина можеше да се изживее като Карл Велики, император на Запада.

Разкошни пирове, балове, банкети, нечувано блестящ придворен живот обкръжиха Наполеон; стотици раболепни царедворци ловяха погледите на императора, къпеха го в божествени почести, обсипваха го с безсрамни ласкателства.

След смъртта на Уилям Пит Наполеон още не можеше да се надява на промяна в английската политика. Ала на власт дойде Фокс, постоянният противник на външната Питова политика, и в Европа се заговори за близък мир между Англия и Франция. И наистина преговорите започнаха, Фокс прати за тях в Париж лорд Ярмът. Наполеон не вярваше твърде в реалността на надеждите за мир, ала изнуди още през февруари 1806 г. Прусия да скъса отношенията си с Англия; той искаше да изолира Прусия не само от Англия, но и от Русия и тогава вече да ѝ нанесе решителния удар.

Още от ранната пролет на 1806 г. пруският крал започна да проумява в какво опасно положение е попаднал. Вярно, Наполеон бе „простил“, Наполеон дори пожела Прусия да влезе с него в съюз и обеща да ѝ подари ХанOVER. Ала в отговор на това Англия обяви на Прусия война, а Наполеон си държеше ХанOVER и не го даваше. Сега Фридрих Вилхелм изведнъж научи, че британският премиер Фокс пратил лорд Ярмът в Париж за преговори с Наполеон, който му обещал, че при изгоден мир ще върне ХанOVER на английския крал. Пруският двор и правителството видяха до каква степен са ги мамили. Възмущението бе най-силно сред онези кръгове, които през цялата 1805 г. настойчиво убеждаваха краля да застане на страната на третата коалиция. Те тръбяха, че това можело да предупреди Аустерлиц и да спаси Прусия от изолацията, в която тя сега се озова самотна и лице в лице с Наполеон.

По това време Наполеон реши да оформи и заздрави неограничената си власт над Западна и отчасти Централна Германия. Той създаде Рейнския съюз. В средата на 1806 г. съюзът бе окончателно оформен; на 12 юли съответният договор бе подписан от всички князе, на които Наполеон заповяда да сторят това. В Рейнския съюз влязоха Бавария, Вюртемберг, Регенсбург, Баден, Берг, Хесен-Дармшат, Насау (и двете линии) и още 8 германски княжества. Съюзът „избра“ за свой протектор император Наполеон. Като благодарност, че императорът се натовазва с този нов сан, съюзът се задължаваше да достави в случай на война 63 хиляди войници. Множество дребни самостоятелни князе, подчинявали се преди на върховния суверенитет на императорите от австрийския Хабсбургски дом, сега попадаха под властта на онези монарси от Рейнския съюз, в чиито владения бяха „забодени“ земите им. С това губеше последния си смисъл тъй наречената „Свещена Римска империя“, както се наричаше върховната власт на австрийските императори над земите на раздробена Германия и нейните фактически независими владетели. Почти хиляда години просъществува тази титла. Сега, през 1806 г., австрийският император Франц се отказа от нея по „предложение“ на император Наполеон.

Тези нови анекси на Наполеон тревожеха и дразнеха пруския двор. Та нали Рейнският съюз вкарваше Наполеоновата власт в самите недра на Германия и с това заплашваше целостта на самата Прусия. Опасността се усилваше и от това, че Наполеон правеше назначения, маскиращи разширяването на Франция за сметка на други държави. Още на 15 март 1806 г. маршал Мюра бе назначен за велик херцог на Клеве и Берг (Западна Германия), на 30 март Жозеф Бонапарт стана неаполитански крал, маршал Бертие — княз Нюшателски; на 5 юли другият му брат — Луи Бонапарт — стана крал на Холандия, външният министър Талейран — Беневентски княз, маршал Бернадот — княз Понте-Корво (Южна Италия). Това бяха васали не, ами просто Наполеоновы заместници и генерал-губернатори и цяла Европа

го знаеше.

Наполеон отново се готвеше за война. През юни той обяви пред Законодателния корпус, че притежава армия от 450 хиляди души и средства да я издържа без заеми и дефицит. Около 200 хиляди Наполеон съсредоточи на двата бряга на Рейн, в Елзас, Лотарингия и в държавите на новосъздадения съюз. Плъзнаха зловещи слухове за готвещите се нови агресии на френския император.

На 6 юли в Париж пристигна руският дипломат Убри. Александър го прати уж за преговори за залива Катаро, но всъщност той трябваше да се огледа и да потвърди доколко сериозни са шансовете за мир между Англия и Франция. Талейран с много изкусни маневри успя да изкопчи от него подпис под предварителните условия за мир с Русия. Това стана само две седмици след пристигането на Убри. Сега всичко зависеше от преговорите между Талейран и лорд Ярмът. Александър бе решил да действа само в зависимост от техния резултат.

Но възможен ли бе мир с Англия? Икономическите и политическите интереси на британските управляващи слоеве бяха несъвместими с диктатурата на Наполеон върху половината континент. А Наполеон не бе готов на никакви отстъпки, той поставяше нови и нови искания, говореше за Египет, за Сирия...

И ето че Европа бе внезапно сполетяна от вестта за смъртта на Фокс, британския министър на външните работи, мощен защитник на мира. Той почина на 13 септември.

Пруските кръгове, които бяха за решително противодействие на Наполеоновата агресия, веднага надигнаха глава. Ясно бе, че сега нито Англия, нито Русия няма да сключат мир с Наполеон. Фридрих Вилхелм минаваше от ярост в страх и пак в ярост и не знаеше какво да предприеме. Голяма радост бе за него да узнае, че шансовете за нова коалиция са се покачили. В деня на смъртта на Фокс — без да знае още за нея — кралят реши да вкара войски в съседна Саксония. След три седмици се чу, че и Испания е склонна да се присъедини към новата коалиция, ако тя бъде победоносна, разбира се. Между испанския двор и Фридрих Вилхелм III се завързаха тайни отношения.

В Прусия цареше голямо напрежение. Обвиняваха краля в страхливост, Хаугвиц в измяна. Аристокрацията мразеше Наполеон, който бе прекият виновник за разрушенията, сполетели стария земевладелско-крепостнически бит. Пруската буржоазия с безпокойство наблюдаваше колко издига Наполеон митнически и други стени между своите васални владения и Прусия, колко планомерно работи за френската промишленост в ущърб на всяка друга. Офицерството и генералитетът бяха обзети от яростен плам за отмъщение: Наполеон да си плати за обидите, измамите и презрението, което той показва навсякъде и към всички! Кралица Луиза бе начело на тази дворянско-офицерска партия. От Англия и Русия — макар и едната, и другата да водеха в момента дълги и безплодни преговори с Наполеон — пристигаха окуражаващи вести. Но главното, което тласна краля към решителни стъпки, бе убеждението, че Наполеон при всички случаи ще започне война, колкото и да му отстъпваха. Писаха му с молба да обясни намеренията си към Прусия. Императорът не отговори нищо.

И пруската армия потегли. Полк след полк преминаха с патриотични песни през Берлин и Магдебург, отправяйки се на запад. Посрещаше ги кралицата, станала център на шумни демонстрации. Кралят отпътува при армията си. Той изпрати нова нота на Наполеон: искаше се оттеглянето на френските войски от пруските граници. В отговор Наполеон мина с армията си през границите на Саксония, където бяха прусаците.

ГЛАВА ДЕВЕТА

РАЗГРОМЪТ НА ПРУСИЯ И ОКОНЧАТЕЛНОТО ПРЕВЗЕМАНЕ НА ГЕРМАНИЯ
1806–1807

На 8 октомври 1806 г. Наполеон издаде заповед за влизане в Саксония, съюзничка на Прусия, и съсредоточената в Бавария още от времето на Пресбургския мир „велика армия“ тръгна да преминава границата на три колони. Най-отпред яздеше Мюра с кавалерията си, подире му идваше Наполеон с основните сили. За момента войските му наброяваха към 195 хиляди души — едва половината от всички налични сили (само в Италия трябваше да се оставят 70 хиляди и още толкова в другите завоювани земи). Наистина тези 195 хиляди щяха да се попълват с новобранци от лагерите в тила. Срещу армията на Наполеон Прусия можеше да изкара една малко по-малка бройка — към 175–180 хиляди.

Как да си обясним последвалата светкавична катастрофа на Прусия? Малко ще е да се посочи незначителният числов превес на френската армия. Не стигат и изключителните военни дарби на нейния пълководец, блестящото съзвездие от маршали и генерали около него. Та Прусия се срива за един миг!

Тук има нещо друго. Сблъскаха се две различни социалноикономически системи, два противоположни държавни строя и поради това две взаимноизключващи се военни тактики. Типично крепостническият, феодално-абсолютистки строй, изостанал в промишлено отношение, основан на най-примитивни технологии, се среща с преживялата дълбока социална революция държава, загърбила завинаги феодалния ред и крепостническият строй.

Вече стана дума за организацията на Наполеоновата армия. Е, пруската армия пък отразяваше като в огледало цялата крепостническа структура на страната си. Войникът — крепостен селянин, минал от камшика на господаря си под юмруците на офицера, обсипван с шамари и ритници от всекиго, който стои малко по-горе от него, длъжен да се покорява и служи робски на началството; той знае твърдо, че и дума не може да става за подобряване на участва му, па макар и да се бие най-храбро от всички. Офицерът — само затова офицер, защото е благородник; имаше офицери, които се хвалеха с жестокото си отношение към войниците, виждайки точно в това истинската дисциплина. Генерал се ставаше или само поради старост, навършени години, или с покровителство, връзки, благородно потекло.

Още в средата на XVIII век, когато тези остарели порядки царуваха във всички армии, не само в пруската, Фридрих Велики можеше да бие през Седемгодишната война и французите, и руснаците, и австрийците, макар да търпеше понякога и тежки поражения от тях. Фридрих съзнаваше, че само с нечувана жестокост може да подкара угнетените и озлобени войници в боя. „Най-голямата загадка за мен е — сподели той веднъж с един приближен генерал — нашата с теб безопасност сред собствения лагер.“ От времето на Фридриховите войни бяха изминали четиридесет години, ала в Прусия всичко си течеше постарому, с една малка промяна: Фридрих бе мъртъв, а вместо него командваше бездарният херцог Брауншвайгски и също тъй некадърните му титулувани колеги.

Какво ли им стана на пруските ръководни кръгове през това фатално за тях време, края на лятото и ранната есен на 1806 г.? Как този Фридрих Вилхелм, който само преди година трепереше от страх да тръгне срещу Наполеон в съюз с Англия, Франция и Русия, се осмели сега да го направи сам? От негова страна това бе изблик на отчаяние: с никаква покорност няма да се спасиш, Наполеон тъй и тъй ще те нападне. Ала офицерството, генералитетът, висшата аристокрация бяха като упоени и се хвалеха, че ще му дадат да разбере на този корсикански парвеню, убиеца на Енгиенския дук, главатаря на санкюлотите. Кого, питаха те,

бе побеждавал Наполеон до днес? Страхливите, разноплеменни австрийци? Варварите-турци и египетски мамлуци? Слабаците италианци? Руснаците — почти същите варвари като турците? Няма ли да се пръсне като дим славата му, когато той се сблъска с войската на великия Фридрих?

Цялата придворно-офицерска среда, военачалниците, генералите, кралица Луиза и галениците ѝ, всички стигнаха до крайна степен на лекомислие и главозамайване. Никой не желаше да си даде сметка, че Наполеон ползва ресурсите не само на Франция, но и на редица покорени обширни, богати страни. Смятаха, че на пруската армия ѝ стига да прекърши с един решителен удар силата му, и роялистите веднага ще въстанат и ще го изхвърлят в името на законния крал. Старият главнокомандващ, херцог Брауншвейгски, бе същият, който през 1792 г. ръководеше военната интервенция срещу Франция и против волята си ускори смъкването на монархията там с нелепия си заплашителен манифест. Естествено този човек винаги бе хранил омразата на крепостник-реакционер срещу дръзките революционни нехранимайковци французите. Ала сега той се страхуваше от непобедимия Бонапарт и не подкрепяше твърде празнично-победоносното настроение около кралица Луиза и принц Лудвиг. Пасторите в Берлин и провинцията обещаваха от своя страна Божията подкрепа и напълно дружеското си отношение към пруската династия на Хоенцолерните. Чакаха с горещо нетърпение първите новини от бойното поле. Никой не знаеше чия войска ще мине границата първа.

Трите колони на Наполеоновата армия се движеха през Франконската гора към Елба, тила на прусаците, за да прережат комуникациите им.

На 9 ноември стана боят при Шлайце. Авангардът Мюра и маршал Бернадот — наближи пруския отряд и по заповед на Наполеон го атакува. Боят не бе от най-кървавите. Прусаците бяха отблъснати и изгубиха към 700 души (300 от тях убити). На следващия ден, 10-и, се завърза нов бой, този път по-сериозен. Маршал Лан наближи градчето Заалфелд, където бе принц Лудвиг, водач на придворната военна партия, с деветхилядна войска. Боят пламна незабавно и отново победа за французите — прусаците бягаха след ожесточената упорита схватка, изгубили към 1500 убити и пленени, самият принц бе заклан с щик.

Бегълците от Заалфелд се сляха с главните сили на пруската армия при Йена под командването на княз Хоенлое. Една друга част от нея, под командването на самия херцог Брауншвейгски, се оттегляше на север към Наумбург, ала не ѝ бе съдено да стигне дотам.

Новините за боя при Шлайце и Заалфелд и смъртта на принц Лудвиг потресоха Берлин. Дори някак чудно бе, че двата първи, наистина неуспешни, но сравнително незначителни боя можаха да променят толкова рязко обществената атмосфера. Не само че утихна невероятното самохвалство, но и някак твърде светкавично се замени с обърканост и страх. Само кралица Луиза не паднаше духом. Заедно с обкръжението си тя се възхищаваше от геройската смърт на принца и убеждаваше всички, че скоро очакваното генерално сражение ще оправи нещата.

Наполеон предполагаше, че главната маса пруски войски се концентрира в района на Ваймар, за да продължи оттеглянето си към Берлин, и че генералното сражение ще стане там на 15 октомври. Той прати маршал Даву към Наумбург и по-далече от тила на пруската армия; Бернадот получи заповед да се присъедини към Даву (но не можа да я изпълни). Наполеон с маршалите Султ, Ней, Мюра потегли за Йена. Вечерта на 13 октомври той влезе в Йена и от височината на околните планини видя силите на противника, оттеглящи се по пътя към Ваймар. Княз Хоенлое знаеше, че французите са влезли в Йена, но той и хабер си нямаше, че и самият Наполеон е тук с няколко корпуса. През нощта на 13-и срещу 14-и

Хоенлое се спря и неочаквано за Наполеон реши да започне сражение.

Още преди разсъмване Наполеон обиколи редиците на своята армия. Той каза на войниците, че настъпващото сражение ще хвърли цяла Прусия в ръцете на френската армия, че императорът им разчита на обичайната им храброст, и обясни най-общите черти на плана си за следващия ден.

Съмваше се. Настъпи 14 октомври 1806 г. — денят, който щеше да реши пруската съдба. Боят започна още в първите часове на утрото. Той бе дълъг, жесток и упорит, но французите успяха да спечелят още в началото такава преднина, че никакви усилия на неприятеля не можеха да изтръгнат победата от ръцете им. В началото прусаците и саксонците отстъпваха бавно, с ожесточена съпротива, но изкусно съсредоточилият се и вкарал в боя най-добрите части от корпусите на Султ, Лан, Ожеро, Ней и кавалерията на Мюра Наполеон осъществи прецизно своя план. Когато накрая пруската армия тръгна да бяга, преследването бе още по-жестoko и съсипващо за победените, отколкото след Аустерлиц. Остатъците ѝ се хвърлиха към Ваймар, преследвани до града и в самия град от кавалерията на Мюра. Тук бяха избити най-много хора: озверелите френски кавалеристи сечаха, без да чуват молбите за пощада, без да взимат в плен предаващите се. Пруската армия бе разгромена изцяло. Само нищожно малцинство се спаси и запази войнишкия си вид, останалите бяха избити, пленени или изчезнаха без следа.

Хоенлое успя да се махне с тълпата бегълци и сега искаше да стигне до Наумбург при оцелялата главна част на армията. С тази втора, командвана от херцог Брауншвайгски, част бе и самият крал Фридрих Вилхелм. И ето че изведнъж към бегълците от Йена вечерта и през нощта започнаха да се присъединяват други с вестта за новото сполетяло Прусия нещастие. Оказа се, че херцогът бил спрял по пътя си за Наумбург до Ауерщед, на двайсет и няколко километра от Йена. Там той се сблъскал с маршал Даву, който въпреки липсата на достатъчно сили (Даву бе само с един корпус, подкрепата на Бернадот не бе получена) успял да смаже напълно и тази главна част на пруската армия. Самият херцог паднал смъртно ранен в разгара на боя. Остатъците на войската му се смесиха в отстъплението си с бегълците от Йена и Ваймар!..

Така кралят узна в един ден, 14 октомври, че разгромената едновременно в две сражения с Наполеон и Даву пруска армия е престанала да съществува. И най-върлите врагове на пруската държава не бяха очаквали това да стане тъй светкавично — само 6 дни след нахлуването на врага!

Невероятна, никога преди неизпитвана паника обзе бягащите войници, когато те споделиха помежду си новините и разбраха, че всичко е загубено, няма вече пруска войска.

Ужасът продължаваше. Французите преследваха остатъците от пруската армия, подбирайки огромните обози с продоволствие, екипажите, конете, напълно годната за употреба артилерия — всичко, което бегълците захвърляха по пътя си. Наполеон вървеше право към Берлин. По пътя си той окупира херцогството Хесен-Касел, обяви династията му за низвергната, окупира Брауншвайг, Ваймар, Ерфурт, Наумбург, Хале, Витенберг. Княз Хоенлое бягаше от него на север. Той бе събрал към 20 хиляди войници от различни корпуси, всичките почти обезоръжени, деморализирани, непокорни на офицерите.

Бягащата на север армия се топеше всеки ден, преследваше я Мюра с кавалерията си. Зад Пренцлау Хоенлое бе обкръжен от всички страни и трябваше да капитулира. Няколко дни преди това пред Лан без съпротива капитулира силната крепост Шпандау с огромни военни запаси. А няколко дни по-късно генерал Ласал с хусарите си се яви пред Щетин, мощна крепост с отлична артилерия и грамаден гарнизон (повече от 6 хиляди души) с изобилни продоволствени запаси. Мощната твърдина с могъща артилерия се предаде без един изстрел на хусарския генерал, който нямаше и едно оръдие дори. Безнадеждна паника завладя някак веднага и повсеместно генералите, офицерите и войниците на умиращата пруска войска. От прехвалената дисциплина не остана и следа, пруските войници се предаваха с хиляди на французите. Ала и техните генерали и офицери паднаха духом, което изглеждаше съвсем невероятно за победителя. Сякаш това бяха други хора, а не онези, които само преди две седмици тъй гордо и самоуверено обещаваха да приключат с Наполеон.

На 27 октомври 1806 г., деветнайсет дни след началото на войната и тринайсет след битките при Йена и Ауерщед, Наполеон влезе тържествено в Берлин. Кметът му предаде ключовете и молеше да бъде пощаден градът. Наполеон заповяда всички дюкяни да се отворят и животът да продължи нормално. Населението посрещаше императора със страх, почтителни поклони и безусловно покорство.

Настанил се в Берлин, Наполеон се зае да унищожи последните остатъци от разбягалата се на всички страни пруска армия. Оставаше всъщност само отрядът на генерал Блюхер, този най-енергичен сред пруските военачалници човек. Блюхер успя да събере към двайсетина хиляди войници и офицери от разгромените и разбягали се части и ги поведе на север, преследван по петите от Бернадот, Султ и Мюра. Той влезе в Любек. По-нататък бе датската граница, ала панически страхуващата се от Наполеон Дания му забрани категорично да я премине. Пък и това не би го спасило, маршалите незабавно биха я прекосили след него. На 7 ноември те влязоха в Любек и тук на улиците му нападна Блюхеровия отряд. Стана страшно клане: към 6 хиляди прусаци бяха съсечени от французите или откарани в плен. Блюхер с 14 хиляди успя да се отскубне от града, ала още вечерта на същия ден бе настигнат, обкръжен от маршалите и принуден да капитулира с всичките си хора, които му бяха останали, с цялата си артилерия и запаси.

По същото време французите се явиха пред крепостта Кюстрин на Одер. До такава степен бяха свикнали с пълната, небивала, невъобразима деморализация, обзела Прусия след Йена, че пред крепостта дойдоха само четири роти пехотинци без артилерия и командирът на този нищожен отряд поиска (без дори да си даде вид, че пристъпва към обсадни действия) капитулацията на крепостта. И крепостта Кюстрин капитулирала при първото искане със своя четирихиляден отлично въоръжен гарнизон, прекрасна артилерия и грамадни складове

с продоволствие. Тази серия панически, нечувани във военната история капитулации на могъщи крепости без ни най-малък опит за съпротива завърши с невероятната история на Магдебург, история, на която Наполеон не можа да повярва, когато му я доложиха.

Магдебург бе единствената все още непредада се крепост, силна, първокласна, с огромни складове боеприпаси и продоволствие, грамадна артилерия, многоброен и отлично въоръжен 22-хиляден гарнизон под командването на генерал Клайст. Тези 22 хиляди души в Магдебургската крепост бяха след предаването на Блюхер последната въоръжена сила на държавата. Пред Магдебург се яви маршал Ней. Дали от еуфория или от самонадеяност, но маршалът не се потруди да вземе със себе си дори обсадна артилерия, а докара само три-четири леки мортири. Той предложи на Клайст незабавна капитулация. Клайст отказа. Тогава Ней заповяда стрелба от мортирите. Изстрелите не причиниха (а и не можеха да причинят) на града и най-малка вреда, но... се оказаха достатъчни: генерал Клайст с целия си гарнизон капитулира пред Ней. Влезлият в града френски маршал заграби огромни военни запаси и складове с най-разнообразни стоки. По-късно Клайст обясняваше поведението си с това, че когато французите стреляли с мортирите си, гражданите се изпоплашили и го замолили да предаде града бързо и без губене на време. Отстъпвайки пред тяхното желание, той капитулирал.

С новината за Магдебург Наполеон, Франция и цяла Европа осъзнаха окончателно, че с Прусия е свършено. Армията — цялата изтребена или в плен, крепостите — всичките освен Данциг — в пълен ред и исправност и с грамадни запаси в ръцете на французите, столицата и почти всички градове — под командата на френските власти, навсякъде пълна покорност на населението.

Пруският крал, кралица Луиза, техните деца и дворът (твърде малоброен) се бяха укрили в покрайнините на държавата си — град Мемел — след злощастно блуждаене по много други места. Всички надежди на Фридрих Вилхелм за примирие и мир бяха напразни — Наполеон поставяше най-ужасяващи условия. На френските вестници бе заповядано да обсипват с жестоки подигравки кралица Луиза; хулеха я като главна виновница за бедствията на своя народ.

Тези злобни изхвърляния на победителя не попречиха на Фридрих Вилхелм да пише най-угоднически на Наполеон. Кралят изразяваше упование, че Негово величество император Наполеон е доволен от удобствата на кралския дворец в Потсдам и че всичко там е в пълна исправност. Наполеон не отговори нищо.

Никога през цялата му дълга победоносна кариера, нито преди, нито след това, не му се бе случвало това, което той направи през есента на 1806 г. За един месец, ако броим от първия ден на войната (8 октомври) до деня, в който се предаде Магдебург (8 ноември), той унищожил докрай една от четирите съществували тогава велики европейски сили, с които до този момент трябваше да се съобразява. Победата му бе съкрушителна и пълна както никога досега. Паническото поведение на пруското правителство и пруските генерали, пълният отказ от съпротива след първите още удари, светкавично проявилата се абсолютна покорност на населението и гражданските власти — всичко това той виждаше за пръв път в живота си. Мамлуците в Египет се съпротивляваха, австрийците се съпротивляваха, италианците се съпротивляваха, руснаците се сражаваха храбро и дори на аустерлицкото поле отделните им части се биеха с такова упорство, че изтръгнаха похвала от императора. А тук армия, хвалеща се с традициите на Фридрих Велики, страна с най-прецизна държавност, население, неотстъпващо по култура на никого в Европа, се разплуха в аморфна маса. Цяла Европа бе

потресена и уплашена. За германските държави няма какво и да се говори: една след друга бързаха да поднесат на завоевателя в Потсдамския дворец уверенията си в пълно покорство.

Съвсем естествено бе, че точно през тези есенни дни заживелият сякаш в розова мъгла Наполеон — сред всекичасно пристигащите при него в Потсдам новини за капитулация на крепости и армии, сред съзливни молби за милост и застъпничество, сред угоднически изявления на князе, херцози и крале за най-верноподани чувства — реши да нанесе на главния враг, Англия, съкрушителния удар, който сега, след завоюването на Прусия, изглеждаше толкова примамлив и възможен. Не бяха изминали и две седмици след предаването на Магдебург, когато императорът подписа на 21 ноември 1806 г. прочутия си берлински декрет за континентална блокада.

Континенталната блокада изигра грамадна роля в съдбата на Наполеоновата империя, в историята на Европа и дори тази на Америка. Тя стана гръбнак за икономическата, а оттам и политическата борба през цялото време на императорската епопея.

Коя бе най-характерната особеност на берлинския декрет? Та нали още революцията бе забранила търговията с англичаните? Дори само декретът от 10 брюмер 1796 г. налагаше тази забрана съвсем жестоко и убедително. И по времето на Наполеон въпросният декрет бе повтарян и потвърждаван. Съвсем наскоро, на 22 февруари 1806 г., императорът забрани вноса на памучните платове и преди от чужбина, потвърждавайки с това протекционистките си възгледи. Издавайки на 21 ноември берлинския декрет, Наполеон не само продължи да засилва монополизирането на имперския вътрешен пазар в полза изключително на френската индустрия, но и удряше жестоко цялото стопанство на Англия, опитваше се да я осъди на задушаване, държавен банкрут, глад и капитулация. Точно там бе работата, че сега вече той искаше да прокуди англичаните не само от френската империя, но и от цяла Европа, да ги обезкърви икономически, да им изтръгне всички възможни пазари. Първият член от декрета гласеше: „Британските острови се обявяват в блокада.“ Вторият: „Всякаква търговия и всякакви връзки с Британските острови се забраняват.“ По-долу се забраняваха пощенските и всякакви други връзки с англичаните; заповядваше се незабавно и повсеместно арестуване на всички англичани и конфискуване на принадлежащите им стоки и имущество.

Дори да не притежавахме изобилните документирани коментари на Наполеон по въпроса — а той не ги скъпеше, — достатъчно е просто да се вгледаме в текста на берлинския декрет, за да схванем истинския му смисъл: стопанската блокада на Англия можеше да донесе съществени резултати само ако цяла Европа паднеше в ръцете на Наполеон или под непосредствения му контрол. Дори само една държава да продължеше на своя глава търговията с Англия, и целият декрет се превръщаше в нула; английските стоки щяха да се пръснат веднага (под прикритието на неанглийски, разбира се) из цяла Европа.

Изводът бе ясен: трябва да се победи Англия; за целта всички европейски държави трябва да спазват желязно континенталната блокада; за целта цяла Европа трябва да се покори на Наполеоновия юмрук и най-вече да се окупираат европейските брегове, за да могат френските митничари и жандарми да се разпореждат върху тях както си искат, смазвайки без много приказки всяка контрабанда. Не бе нужно да притежаваш Наполеоновия държавнически ум, за да усетиш колко страховито тежка ще е такава една блокада не само за Англия, но и за цялата маса потребители от Европа, която ще изгуби по този начин английския текстил и английските колониални стоки — от памука до кафето и захарта. Наполеон съзнаваше колко доходна и оттам дейна ще е контрабандата на английските търговци, как на драго сърце ще прибегнат към нея френските им колеги, свикнали да изнасят за Англия суровината си. Всичко това Наполеон предвиди от самото начало и логичният отговор бе само един: трябва на всяка цена да продължи тъй удачно започналото завоюване на европейския континент — само това ще направи възможно прилагането на блокадата на дело.

Той се убеди твърде скоро, че има слой в Европа, който би приветствал пълното ликвидиране на английската конкуренция: класата на индустриалците. Когато веднага след

пруския разгром Саксония предаде съюза си с Прусия и се сдружи с Наполеон с обещание да се подчини на декрета за блокадата, саксонските индустриалци страшно се зарадваха на това и изразиха бурен възторг; ала търговците, земевладелците, широката потребителска маса бяха обезкуражени и посърнали. На Наполеон трябваше да му е ясно, че само насила, само с много страх и принуда може да накара европейските правителства и народи да приемат и изпълняват наредбите на блокадата.

От момента на излизането на декрета, 21 ноември 1806 г., „империята на Карл Велики“ се превърна в практическа задача номер едно на избраната от Наполеон система за борба с Англия.

В Потсдам при императора бе извикан външният министър Талейран. Наредено бе да се разпратят незабавно до всички васални и полуvasални страни заповедите на Наполеон за блокадата. В същия миг императорът заповяда на маршалите да окупират възможно най-систематично и всеобхватно бреговете на Северно и Балтийско море. Наполеон отлично разбираше що за чудовищна мярка е решил да пусне в ход този път. „Не бе лесно за нас да турим интересите на частните лица в зависимост от свадата между монарсите и да възвърнем след толкова векове цивилизация принципите на варварството от първобитните времена; ала сме принудени да противопоставим на общия враг оръжието, което използва той самият“ — писа Бонапарт в официалното си послание до Сената на Френската империя. Посланието бе със същата дата, която стоеше и под декрета (Берлин, 21 ноември 1806 г.).

Европа прие декрета за блокадата с мълчание и боязливо покорство. Още никой не бе дошъл на себе си след пруския разгром, мнозина брояха последните си дни и чакаха края. Англия пък разбра, че борбата става на живот и смърт. Ето че тя отново трябваше да се обърне към държавата, чиято помощ я бе спасявала два пъти, през 1798 и през 1805. Отново на руския цар бе обещана най-щедра финансова подкрепа. И към Австрия се обърна английският кабинет, ала тя още не се бе съзвела от страшния аустерлицки погром и съзерцаваше злорадо гибелта на непожелалата да встъпи през 1806 в третата коалиция Прусия. В Петербург пък всичко се оказа подготвено.

Наполеон имаше шпиони в изобилие във всички столици и особено в Петербург, едно чудно хорско разнообразие — от князе, графове и пищни светски дами до моряци и дюкянджии, прислужници и пощальони, лекари и куриери. Чрез тях той знаеше за преговорите на Англия и Русия, за настроенятия на Александър и обещанията за нови английски златни субсидии на руския цар в случай на влизане на Русия в борбата. Временно организираше център за управление на своята грамадна империя в Берлин, той се зае без протакане с две тежки задачи: първо, с мерките по реализиране на прогласената блокада, второ, подготовка на армията за предстоящия в близко време нов сблъсък с руските войски, идещи на помощ на загиващата Прусия.

Той заповяда да се окупират старите търговски морски градове — Хамбург, Бремен, Любек. Френските войски вървяха по бреговете на Северно и Балтийско море, окупираха градовете и крайбрежните села, арестуваха срещаните по пътя англичани, конфискуваха английските стоки, поставяха навсякъде стражеви постове и патрули за лов на английската контрабанда. Досега Прусия, Саксония и другите германски държави трябваше да набавят средства за издръжката на френската „велика армия“, разположена в покорените страни. Сега ханзейските градове трябваше да хранят още и френските митнически чиновници и брегови стражари, пратени тук за борба с английския внос. Заедно с това Наполеон готвеше енергично нахлуване в Полша и посрещане на движещите се към източнопруската граница

руснаци.

По-сериозни мотиви диктуваха този път действията на Александър, отколкото през 1805 г. Първо, сега Наполеон вече съвсем ясно заплашваше руските граници: войските му се придвижваха от Берлин на изток. Второ, една след друга полски делегации пристигаха в Потсдам при Наполеон с молби за независима Полша и императорът на всички французи, кралят на Италия, протекторът на Рейнския съюз явно нямаше нищо против да добави към трите си титли още и четвърта, свързана с Полша. Русия бе заплашена да загуби Литва и Беларусия, а може би дори и „деснобрежна“ Украйна *. Трето, беше си ясно, че след декрета си за блокадата Наполеон няма да се успокои, докато не вкара Русия по един или друг начин сред държавите, изпълняващи този декрет, а разтурянето на английската търговия щеше да докара съсипване на целия руски селскостопански износ и срив на нестабилната в този момент руска валута. С една дума, поводи за война имаше в изобилие дори без жаждата за мъст след аустерлицкия разгром и позор. Русия се готвеше много по-сериозно, отколкото за аустерлицката кампания. С тревога отчиташе тя нечувано бързата пруска гибел и съзнаваше с какъв мощен противник си има работа. При това за никаква реална помощ не можеше и да се мисли: Прусия като държава в този момент, края на 1806 г., вече не съществуваше.

В Петербург решиха да пратят срещу Наполеон първоначално 100 хиляди души с основната част от артилерията и няколко казашки полка. Гвардията щеше да потегли от Петербург малко по-късно.

Наполеон реши да изпревари руската армия. Още през ноември французите встъпиха в Полша. Полското дворянство ги посрещна възторжено, приветствайки Наполеон като възстановител на издъхналата след трите поделби в края на XVIII век полска независимост. Но Наполеон се отнасяше твърде хладно към тази идея. В гигантската му игра поляците бяха нужни само като аванпост или буфер при сблъсъка му на изток с Русия и Австрия (Прусия той вече я нямаше за нищо). Освобождаването на Полша изискваше от Наполеон последователно прокарване на френските революционни идеи. Никога през живота си той не си бе поставял такава задача, а да громи империята на царете в този момент изобщо не възнамеряваше. Полша му трябваше само като ресурс за попълване и снабдяване на армията. Първото той си подсигури с изтискването на широките полско-дворянски симпатии към Франция като носителка на идеята за национална свобода. Второто — чрез сурово провеждани реквизиции успя да изсмуче от страната почти всичко, което тя можеше да даде.

Впоследствие с Тилзитския мир той „реши“ полския въпрос чрез една нова подялба на Полша, като подари по-голямата ѝ част на съюзника си, саксонския крал, тъй нареченото „Велико Варшавско херцогство“. Това бе северната половина на етническа Полша. Бялистокската област бе отредена за цар Александър. Но засега, при неопределеното положение преди сключването на мира, Наполеон гледаше да създаде „френска“ партия сред полските магнати, които впрочем се размърдваха бавно: страх ги бе от руски репресии срещу сродниците им, едрите помещици на Литва, Беларусия и Украйна. Военният министър на временното полско правителство княз Юзеф Понятовски се обяви, макар и не веднага, за привърженик на Наполеон. Впоследствие той получи френска маршалска титла.

Вътрешната политика на Наполеон в Полша трябваше да е уж стъпка напред в буржоазното ѝ развитие. Член първи от обнародваната конституция на Великото Варшавско херцогство гласеше: „Робството се отменя. Всички граждани са равни пред закона.“ Но това

бяха само думи. „Свободният земеделец“, напускаш селото, трябваше да върне на господаря си земята. Наистина сред крепостните селяни на пруска Полша се проявиха под влияние на френските войници известни признаци на бунт срещу господарите. Но нищо сериозно не се разви. „Освобожданието“ бе на книга и не изтръгваше властта от ръцете на господарите.

Все пак възкръсналите надежди за освобождението на Полша от пруско робство, а в бъдеще и от австрийско, с перспективата за едно скорошно „съединение“ с Литва, Белорусия и Украйна караха Полша да приема френската войска с широко разтворени обятия. Познан устрои триумфално посрещане на маршал Даву. Навсякъде пруските власти бяха прогонвани и заменени с национални. Ръководна роля изигра и завърналият се от Франция участник в Косцюшковото въстание Вибицки.

Националното полско движение започна постепенно да се пробужда от съня си. В началото сред полската войска преобладаваше дворянското опълчение, но вече към края на януари 1807 г. на фронта по пътя към Данциг се явиха и редовни полкове — „легията“ на генерал Домбровский от Италия. През февруари 1807 г. редовните войски наброяваха вече до 30 хиляди души с началници от бившите офицери на Бонапартовите „полски легиони“, създадени по времето на италианската кампания от 1796–1797 г.

Все пак като цяло общ въоръжен подем на страната в помощ на французите не се получи. Дори маршал Лан писа на Наполеон в Берлин, че особена полза от поляците няма, те са склонни към анархия и нищо здраво от тях не може да се създаде.

В края на ноември Наполеон получи известие, че авангардните части на руската армия са влезли във Варшава. Наполеон заповяда на Мюра и Даву да потеглят веднага натам. На 28 ноември Мюра встъпи с кавалерията си в града, изоставен предишния ден от прусаците — те се бяха оттеглили зад Висла и изгориха моста след себе си. Накрая и сам Наполеон се яви на полска земя, първо в Познан, после и във Варшава. Той заяви на дошлото му на крака дворянство, че правото за независима Полша трябва първо да се заслужи! Хрумна му дори да освободи от Париж прочутия Тадеуш Косцюшко, национален полски герой, борец срещу поделбите на Полша от времето на Екатерина. Ала Косцюшко постави условия, предвиждащи спасяването на бъдещата полска свобода от самия Наполеон, когото Косцюшко смяташе за тиранин. Фуше, който водеше преговорите с полския патриот, запита най-почтително императора какво да му каже. „Кажете му, че е глупак!“ — отговори императорът. Той бе решил вече да се справя със собствени сили, без да се надява на някакво всеобщо въстание в Литва и Белорусия срещу царска Русия.

Започна борбата с руснаците. Едва излязъл от Варшава, Наполеон атакува руските войски. След няколко дребни сблъсъка на 26 декември 1806 г. стана сражението при Пултуск (на река Нарев). Руснаците бяха командвани от генерал Бенигсен. Царят се отнасяше към него с онази смес от омраза и страх, която изпитваше изобщо към убийците на баща си (макар всички те да бяха просто негови съучастници в убийството), ала го назначи поради отсъствието на по-добър. Маршал Лан командваше французите. Боят завърши без явен превес за едната или другата страна и — както винаги става в подобни случаи — двете страни рапортуваха за победа. Лан рапортува на Наполеон, че руснаците са отблъснати с големи загуби от Пултуск, а Бенигсен докладва на царя, че е разгромил самия Наполеон (от когото и помен нямаше нито в Пултуск, нито наблизо).

Все пак това сражение показа на французите, че си имат работа вече не с падналите духом прусаци, а със свежи, храбро биещи се руски войски.

Наполеон се разположи на зимен лагер в Полша, докарвайки тук подкрепленията си от

Франция. При руската армия също пристигаха пресни сили от вътрешните губернии.

Общо Наполеон притежаваше в Полша към 105 хиляди души. От тях 30 хиляди бяха оставени като гарнизони в градовете или разположени между Торн и Грауденц срещу възможно настъпление от Мемел, макар Фридрих Вилхелм изобщо да нямаше сили за това. Бенигсен разполагаше с 80–90 хиляди. И двете страни искаха среща.

Тя стана на 8 февруари 1807 г. при градчето Ейлау (Пройсиш-Ейлау) в Източна Прусия. Наполеон лично командваше френските войски.

Битката при Ейлау, една от най-кръвавите за времето си — тя надмина в това отношение почти всички, водени от Наполеон, — завърши наравно. Бенигсен изгуби една трета от армията си. Огромни загуби понесе и Наполеон. Руската артилерия се оказа в това сражение значително по-мощна от френската, а и не всички маршали пристигнаха навреме на бойното поле. Почти целият корпус на Ожеро бе изтребен от руския артилерийски огън. Самият Наполеон стоеше с пехотните си полкове на градското гробище — центъра на двубоя — и едва не бе убит от руските снаряди, падащи навсякъде около него. Върху главата му се сипеха листа и клони, брулени от прелитащите гюлета. Той винаги бе смятал, че пълководецът не трябва да рискува живота си, а само при крайна необходимост. Но тук, при Ейлау, както навремето в Лоди и на Арколския мост, бе настъпила тази крайна необходимост. Наистина в Лоди и Арколе необходимостта изискваше да се хвърли пръв на моста, за да поведе след себе си хората, а в Ейлау само да накара пехотата да стои търпеливо с часове под руските снаряди и да не бяга от огъня.

Наполеон и свитата му виждаха, че само личното присъствие на императора удържа пехотата в това ужасяващо положение. Неподвижно застиналият император даваше нови и нови заповеди по малкото адютанти, които успяваха да оцелеят при придвижването към страшното място, където стоеше той, обкръжен от няколко пехотни роти с купища тела на офицери и войници в краката си. Пехотните роти около императора постепенно се изтребваха от руския обстрел и се заменяха с пристигащите егери, гвардейски гренадири и кирасири. Наполеон даваше заповедите си хладнокръвно и дочака в края на краищата успешна атака на цялата френска кавалерия срещу руснаците. Тази атака спаси положението. Гробището на Ейлау остана в ръцете на французите, центърът на боя се прехвърли на други места из грамадното пространство на битката.

Когато нощният мрак покри полето, французите решиха, че са победители, защото Бенигсен се бе оттеглил. В съобщенията си Наполеон говореше за победа. Но той разбираше, че истинска победа в този кръвав ден не е спечелил, макар да загуби голяма част от армията си. Той знаеше, че руснаците са изгубили много повече от него (макар и не половината, както твърдяха французите). Но разбираше, че Бенигсен е запазил своята все още силна, боеспособна войска и никак не счита себе си за победен, напротив, също тръби за победа.

„За четири месеца не успяхме да постигнем никакъв резултат с руснаците и бог знае кога изобщо ще ги стигнем!“ — писа Коленкур, дук на Виченца, съвсем не склонен да пада духом човек. Парижката борса регистрира след Ейлау срив на всички държавни облигации. Далеч от Франция, лице в лице с руската армия, която му нанесе не по-малко жесток удар от този, който сама получи, Наполеон трябваше да се готви за решаващия двубой. Поражение или дори второ сражение като Ейлау можеше да сложи началото на едно общоевропейско въстание срещу завоевателя.

Беше зима, студена и мъглива, а трябваше да се разположат на лагер в до дъно разорените Полша и Източна Прусия. Болниците бяха претърпани с тежко ранени и умиращи след Ейлау. Бойните полета разнасяха на много километри вонята на десетките хиляди трупа, карайки сякаш живите да бягат по-скоро от тях.

Наполеон реши да изчака пролетта, за да поднови бойните действия. Контролирайки лично всичко, проверявайки и най-далечните пунктове на огромния район, той посещаваше болниците, следеше продоволствените доставки, попълваше оределите редици на армията си с идващите от Франция новобранци. Императорът отчиташе, че тук руснаците са си почти у дома, на две крачки от границата си, а той е отделен от Франция с цял враждебен свят — наистина победени, почти покорени, ала мразещи го жестоко европейски държави. Жизненонеобходимите доставки трябваше да идват отдалеч. Местните хора, ограбени до дъно от войската, мряха сами от гладна смърт. Много от тях обикаляха френските лагери с молба за подаяние.

Наполеон не пожела да прекара зимата сред комфорта на някой от завоюваните градове като Познан, Бреслау или в разкошния варшавски дворец. Искаше му се да окуражи с личен пример войниците си в този тежък поход. „Не съм свалял ботушите си нито веднъж през тези петнайсет дни... Тук сме сред сняг и кал, без вино, без ракия, без хляб, храним се с картофи и месо, правим дълги преходи и контраатаки, без всякакви удобства, бием се най-често с щикове и под картечен огън, ранените ги откарват с открити шейни на разстояния от по 50 левги... Тук водим война с всичките си сили и в целия е ужас“ — пишеше императорът на своя брат Жозеф, когото бе назначил за неаполитански крал.

Месеците на военно затишие бяха за Наполеон време за най-бурна дейност. На всеки три-четири дни идваха куриери от Париж, Амстердам, Милано, Неапол, Берлин с докладите на министрите, рапортите на маршалите и наместниците, донесенията на посланиците. Управляващият еднолично няколко големи държави Наполеон оставяше за себе си окончателното решение по всеки съществен въпрос. Той живееше ту в хамбар (в Остероде), ту в някоя селска колиба и тук четеше бумагите и диктуваше на Европа заповедите и резолюциите си. За един ден издаваше указ за засилване на митническия надзор, подписваше нов устав на института за офицерските дъщери, обявяваше мъмрене на краля на Холандия — това бе другият му брат, Луи — и искаше от баварския крал да засили надзора в Тирол, заповядваше на испанските Бурбони да увеличат бреговата охрана и едновременно се гневеше от нелепите по негово мнение литературни възгледи на списанието Меркюр дьо Франс, заповядваше на полицейския министър Фуше веднага да промени литературните съчинения на това списание, да му потърси нов главен редактор и този нов редактор да е умен! Той се осведомяваше за производството на коприна в Лион и защо се позволява на парижките актриси от държавния театър да интригантстват една срещу друга и с това да вредят на делото. Заповядваше да изгонят от Париж госпожа Стал заради либералните ѝ мисли и проверяваше отчетите и докладите на финансовото министерство, откривайки грешки и неточности в тях. Уволняваше и назначаваше чиновниците в Италия, издаваше разпоредби за бдително наблюдение на австрийските военни приготовления и назначаваше ревизии в градовете и селата на Прусия.

Всички тия безбройни и разнохарактерни работи се решаваха от Наполеон ясно, точно,

без всякакво протакане и при това той не само решаваше проблемите, поставяни му от министрите, генералите, посланиците, но и сам им задаваше въпроси и изискваше незабавни отговори. Бързоходци литваха в нужната посока презглава и разпоредбата се изпълняваше в същия час. Всичко това Наполеон вършеше едновременно с главните си задължения по дипломатическата и военната подготовка на предстоящата пролетна кампания.

Сега блестящо му се удаде това, което се опитваше да направи още от края на 1806 г.: да подтикне турския султан — който бе обявил война на Русия — към по-енергични действия срещу нея. Той написа на султана писмо (март 1807 г.), хитро съчинено, а преди това успя майсторски да го скара и с Англия, тъй че султанът се размърда много по-дейно. Това отвличаше част от руските сили от Висла и Неман. Той води за известно време и преговори с укриващия се в Кьонигсберг пруски двор; ала условията му се сториха твърде жестоки на Фридрих Вилхелм, който се бе съживил малко след Ейлау. Преговорите бяха прекъснати по искане на цар Александър. На 26 април те се бяха срещнали и кралят стана съвсем непримирим: той постави условия, които Наполеон не би приел дори след тежко поражение.

Наполеон не признаваше, че на война се допускат някои дреболии и затова претегляше всичко, всичко предвиждаше — от дребните неща зависи понякога развитието на боя в решаващия момент. Войниците, артилерията, снарядите пристигаха в лагерите на императора и се разпределяха лично от самия Наполеон по корпуси. Навремето той бе издал ред постановления и бе сключил серия договори, по които армията му се попълваше сега с немци, италианци, холандци.

В този момент Европа бе толкова напласена, че Наполеон правеше каквото му скимне дори с държавите, които не воюваха с никого. Тъй, трудейки се да попълни армията си за предстоящия нов сблъсък с руските войски, той установи, че от Испания могат да се поискат петнайсет хиляди души (макар да нямаше ни най-малки права или основания за това — Испания не бе във война нито с Прусия, нито с Русия). Незабавно литва заповед до Мадрид, с която Наполеон обръща вниманието на испанския пръв министър дон Годой върху факта, че тия петнайсет хиляди души, „абсолютно безполезни“ сами по себе си, на него, Наполеон, биха били много полезни! Този аргумент (други нямаше) се видя на испанското правителство толкова убедителен, че исканите петнайсет хиляди испанци веднага пристигнаха в Източна Прусия. Към май 1807 г. Наполеон се разпореждаше с осем маршали в корпусите, на които се числяха общо към 228 хиляди души и още 170 хиляди квартируваха в окупирана Прусия. На 26 май след сравнително дълга обсада се предаде Данциг. Вътре бяха намерени огромни количества продоволствие и запаси от всякакъв род.

Наближаваше развързката. Руската армия, попълнена също след Ейлау, бе снабдена много по-зле от „великата армия“ на Наполеон. Злоупотреби ставаха, разбира се, и във френската войска; воюващият с крадци и подкупници, със спекуланти и доставчици, с калпави финансисти и прекупвачи Наполеон все пак не успя да спечели тази война. Казваха, че крадците само се усмихват, когато наричат императора „непобедим“. Вече се каза колко мъчно преживяваха французите в разорената страна през тази зима на 1807 г.; ала руснаците бяха още по-зле. Руските войници гладуваха, студуваха и мряха.

Александър I се страхуваше от един нов Аустерлиц. В руските управляващи и придворни кръгове отдавна бе възникнала мисълта за необходимостта да заздравят не само материалните, но и духовните сили на руския народ, да го въодушевят за „велика борба“. Странни последствия има тази мисъл. За въодушевяване се обърнаха към Светия синод. Синодът — под чуждо ли внушение, по свое ли вдъхновение — измъдри чудновата идея,

хвърлила мнозина в пълен смут. Обнародва се послание до всички православни християни, че уж Наполеон е предтеча на антихриста, изконен враг на вярата Христова, създател на еврейския синаедрион; че навремето той се бил отрекъл от християнството и се предал на Мохамед (намек за Египет и Сирия); че воюва с Русия с едничката цел да унищожи православието.

Такова бе съдържанието на този изумителен документ, четен от амвоните на всички църкви в Русия. Ала решителният час настъпи преди идейната подготовка за борба с антихристовото войнство да се разгърне нашироко.

През май по заповед на Наполеон всички части от градовете и селата се стекоха в лагерите си. Армията бе в пълна бойна готовност. От своя страна Бенигсен бе решил да започне настъпление в началото на юни. Подканяше го и пристигналият Александър, воден от преувеличенията на същия този Бенигсен, който дотолкова разкраси първоначалния си разказ за битката при Ейлау, че създаде у царя убеждението, че на Наполеон е нанесен страшен удар на 8 февруари и че сега, когато зимата свърши и пътищата са проходими, не трябва да губят време.

Руското настъпление започна още на 5 юни. По заповед на Бенигсен Багратион нападна изтегления в руска посока корпус на маршал Ней; казашкият атаман Платов прекоси река Але. Ней отстъпваше с бой: срещу него действаха и общо го заплашваха до 30 хиляди души — много повече, отколкото имаше той самият. Едновременно започна настъплението на руските войски по целия фронт.

Наполеон кроеше да започне на 10 юни. Внезапното настъпление на руснаците го принуди да състави нов план. Пристигнал веднага на бойното поле, той с почуда видя, че руснаците неизвестно защо са спрели, прекратили са преследването на Ней и след пауза от две денонощия неочаквано са тръгнали да се оттеглят. Съсредоточил бързо шест корпуса и гвардията в юмрук (общо повече от 125 хиляди души), Наполеон заповяда общо контранастъпление срещу руснаците. В този момент Бенигсен притежаваше по едни сметки 85, по други към 100 хиляди годни за бой войници. Той спря на укрепена позиция в околностите на Хайлсберг и тук на 10 юни посрещна врага. Боят продължи няколко часа. Френският авангард изгуби 8 хиляди убити и ранени, руснаците 10 хиляди. Наполеон прати два корпуса на Кьонигсбергския път да изтласкат противника на североизток. Бенигсен бе ранен в боя. Сражението при Хайлсберг трябваше уж да задържи Наполеон; но императорът насочи силите си веднага към Кьонигсберг. Той предвиди, че Бенигсен ще направи опит да спаси столицата на Източна Пруссия. И наистина — бе нощта на 14 юни, три часът, когато маршал Лан откри, че влязлата предишния ден в селцето Фридланд руска армия се готви да премине оттам на западния бряг на Але в посока Кьонигсберг. И Лан незабавно откри огън по нея.

Така пламна гигантската битка на 14 юни 1807 г., донесла края на войната. Лан прати адютанта си да извести Наполеон. Императорът на секундата подкара всички войски към мястото на боя и сам се понесе натам. Той съзря гибелната грешка на Бенигсен, който в стремежа си да прекоси Але бе струпал значителна маса от хората си в извивката на реката, където те бяха притиснати отвсякъде. Ней получи опасно поръчение — да се вреже в руските войски. Руснаците (особено кавалергардите на Кологривов) се отбраняваха бясно. Една част от плътно строения корпус на Ней бе съсечена по време на атаката. Французите встъпиха с бой във Фридланд, разрушавайки мостовете през реката. Наполеон ръководеше лично боя.

Когато над главата му профуча снаряд и стоящият до него войник бързо сенаведе, той му каза: „Ако снарядът е предназначен за теб, то и на сто метра под земята да се заврещ, той пак ще те намери.“ Голяма бе храбростта на руските войски, ала фаталната грешка на главнокомандващия вече ги бе погубила: руснаците се хвърляха в реката, за да избягат от френския огън. Една част тръгна да бяга по брега, друга се предаде в плен, ала предалите се не бяха много; издавените бяха повече. Почти цялата руска артилерия падна в Наполеонови ръце. Изгубил артилерията си и множество хора (повече от 25 хиляди убити, ранени и пленени), Бенигсен отстъпи бързо към река Прегел, следван по петите от французите. Единственият шанс за спасение от изстребване бе бягството презглава. Веднага след сражението маршал Султ встъпи в Кьонигсберг, където намери огромни бойни запаси, хляб, дрехи — всичко току-що докарано от непредвидилите една тъй бърза катастрофа англичани... При Неман Наполеон пристигна на 19 юни, пет дни след битката при Фридланд. Остатъците от руската армия бяха успели да прекосят реката. Наполеон бе на границата на Руската империя, пред Тилзит.

На 19 юни вечерта пред аванпостовете на френската кавалерийска дивизия се яви с бяло парламентьорско знаме руски офицер от отряда на Багратион. Той молеше да предадат на маршал Мюра писмо от руския главнокомандващ. Бенигсен предлагаше примирие. Мюра веднага доложи на императора. Онзи се съгласи. Кървавата борба завърши.

До последната минута Александър не смяташе делото си за изгубено. Още на 12 юни, когато в Тилзит пристигнаха новини за сражението при Хайлсберг, царският брат Константин Павлович го молеше настойчиво за помирение с Наполеон. „Господарю — викаше Константин, — щом не щете мир, дайте тогава на всеки руски войник зареден пистолет и му заповядайте да се застреля! Все едно дали това или една нова битка, която ще е последната и ще отвори портите на империята за французите!“ Но Александър решително се възпротиви. Той потегли от Тилзит за среща с руските резерви тъкмо вечерта на 14 юни, когато руската армия се давеше при Фридланд под вълните на Але. А на сутринта в Тилзит вече пристигнаха първите известия за катастрофата: една трета от руската гвардия изтребена при Фридланд, войската се бие геройски, ала вече е уморена и съсипана и не иска повече да воюва, Бенигсен е в паника и не знае какво да прави. Слуховете се замениха с най-точни сведения: руската армия е сполетяна от същия страшен разгром, както при Аустерлиц; Наполеон с „великата си армия“ може всеки момент да нахлуе в Русия! Командването изпадна в паника.

Прочулият се впоследствие партизанин Денис Давидов, видял руската войска веднага след Фридланд, писа за това така:

„Аз пристигнах на 18 юни в главната квартира, състояща се от сбирщина най-разнообразни люде. Тук имаше англичани, шведи, прусаци, французи-роялисти, руски военни и цивилни чиновници, различинци, чужди на всяка служба, безделници и интриганти — с една дума, тържище на политически и военни спекуланти, банкрутирали в надеждите, плановете, замислите си... Всичките бяха в неописуема паника, сякаш след половин час щеше да настъпи свършекът на света.“

Бенигсен молеше за позволение да сключи примирие. Александър трябваше да се примири.

Наполеон веднага се съгласи с руското предложение. Нямаше смисъл да продължава войната с Русия. За това начинание трябваше друга подготовка. Прусия бе разгромена докрай, Русия сигурно щеше да приеме блокадата и да встъпи по този начин в политическата система, контролирана от Наполеон. Нищо друго не му и трябваше.

На 22 юни Александър прати княз Лобанов-Ростовски при Наполеон в Тилзит. Наполеон отиде до масата с простряна географска карта и рече, сочейки Висла: „Ето границата на двете империи; от едната страна ще царува вашият господар, от другата аз.“ С това той казваше, че иска да изтрие Прусия от лицето на земята и да поделити Полша.

Александър кротуваше засега в Шавли. През страшните дни преди връщането на княз Лобанов той преживя нещо по-ужасно и от времето след Аустерлиц. Та Наполеон можеше да е след седмица и половина във Вилно! „Изгубихме ужасно много офицери и войници; всичките ни генерали и особено по-добрите са ранени или болни — признаваше той. — Е, на Прусия ще е бѣде солено, но има обстоятелства, при които трябва да мислим за самосъхранението си, за нас самите и за благото на държавата.“ Ето че самосъхранението (sa progore conservation), както го нарече Александър в разговор с княз Куракин в Шавли, го накара да обърне за един ден цялата си политика и да приеме мир, че дори и съюз с Наполеон. А Прусия ще се затрие ли при тая внезапна руска промяна, ще остане ли от нея някаква огризка, това бе второстепенно.

Придворните му в Шавли трепереха като от треска. Пред очите им бе призракът на Наполеоновия авангард.

Порив на буйна радост обзе Александър и околните, когато разбраха за съгласието на Наполеон за примирие. Царят веднага поиска да увери императора, че желае от все сърце най-братски съюз с него и че само френско-руският съюз ще донесе на света щастие и мир. След това той пожела лично свиждане с Наполеон.

Александър Павлович не можеше да отлага повече обяснението с Фридрих Вилхелм III, който до последната минута се бе надявал на своя приятел. И царят му обясни всичко, както си е. Кралят прати молба до Наполеон за примирие. Той искаше да натовари с тази мисия патриотично настроения министър Харденберг. Ала Наполеон тъй бясно се разкрещя, когато му казаха това име, тъй затропа с крака по пода, че за Харденберг вече не се и спомена. На краля му дадоха да разбере, че милост няма да има.

На 25 юни 1807 г. в два часа следобед стана първата среща на двамата императори. За да не отива Александър на френския бряг на Неман, а Наполеон на руския, насред реката бе скован сал с два великолепно павилиона. На френския бряг бе строена цялата Наполеонова гвардия, на руския — малката Александрова свита.

Същият прославил се впоследствие руски партизанин Денис Давидов бе очевидец на това събитие. Спомените му ни въвеждат в преживяното така, както никой историк не може да направи.

„Беше среща с най-великия пълководец, политик, законодател, администратор и завоевател, който бе поразил с ръката си войските на цяла Европа и на два пъти нашата армия и стоеше сега пред портите на Русия. Беше среща с човек с дарбата да владее неограничено всички, с които си има работа, забележителен по своята чудна проникателност...

...Ние дотичахме на брега и съзряхме Наполеон, който яздеше буйно сред редиците на старата си гвардия. Тътенът от бесните приветствия и викове гърмеше около му и ни оглушаваше на другия бряг; конвойт му и свитата наброяваха най-малко четиристотин конници... В тази минута мащабността на зрелището надделя над всички чувства... Всички очи бяха насочени към срещуположния бряг, към ладията с този чуден човек, този пълководец, невидан от времената на Александър Македонски и Цезар, които той превъзходеше с разнообразието на дарбите си и славата на покорител на просветени и образовани народи.“

Цензурата попречи на Давидов да разправи как е изглеждал в очите му и в очите на повечето руски офицери цар Александър, който по собствени думи прикривал „с изкуствено спокойствие“ треската си. Ала и без Давидов знаем това от многобройните по-късни свидетелства.

В руските военни кръгове се наложи възгледът за мира като за много по-срамно събитие от аустерлицкото или фридландското поражение. В това отношение мнението на по-късната либерална дворянска младеж съвпадна напълно с това на участниците във войните.

В Пушкиновото стихотворение (1824 г.) за Александър I се явява видение на Наполеон:

Такъв бе той, кога след Аустерлица
руснакът бягаше от страшната десница
и плакаха мъже корави,
такъв бе и когато с договор

за мир жесток, пропит с позор,
пред царя руски се изправи!

Едва след революцията у нас почнаха правилно да печатат този текст. Почти във всички стари издания бе вкарвано смекчаване („за мир жесток или позор“), изопачаващо мисълта на Пушкин.

Тъй или инак, но чашата, която Александър трябваше да изпие, се оказа не тъй горчива, както можеше да се очаква. Императорите се качиха на сала и Наполеон прегърна Александър; двамата се запътиха към павилиона. Започна дългият, продължил два часа разговор. Никой от тях не остави систематични записки на този разговор, ала няколко думи станаха впоследствие известни, а общият им смисъл се отрази, разбира се, в подписания след няколко дни мирен договор. „За какво всъщност воюваме?“ — попитал Наполеон. „Аз мразя англичаните също толкова, колкото и вие, и ще ви бъда помощник във всичко, което правите срещу тях“ — отвърнал Александър. „В такъв случай всичко е наред и мирът може да се подпише“ — казал Наполеон.

През цялото време крал Фридрих Вилхелм чакаше на руския бряг с надеждата, че и него може би ще повикат. Наполеон го допусна на следващия ден и се отнесе с него презрително, колкото бе възможно. На раздяла императорът покани Александър на обяд, а пруският крал не покани, едва-едва му кимна с глава и му обърна гръб. На 28 юни Александър по покана на Наполеон се премести в Тилзит и срещите се заредиха всеки ден. В началото Наполеон не допускаше никой от министрите си на тези срещи. „Аз ще съм вашият секретар, вие ще сте моят секретар“ — рече той на Александър. Още първите му думи разкриха наистина отчаяното положение на Прусия. Наполеон просто предлагаше да си я поделят: всичко на изток от Висла нека си вземе Александър, на запад Наполеон. С Фридрих Вилхелм той изобщо не желаше да разговаря, а в редките случаи, когато го допускаше до себе си, не обсъждаше нещата делово, а му се караше и го ругаше. „Подъл крал, подла нация, подла армия, държава, която лъже всички и не заслужава да съществува“ — казваше той на Александър за приятеля му, с когото те тъй трогателно се бяха клеели във вечен съюз над гроба на Фридрих... Александър в отговор ласкаво се усмихваше и само молеше да оставят нещичко на Прусия въпреки противните ѝ качества.

Изпадналият в паника пруски крал бе готов буквално на всичко. Той реши да пусне в ход хубостта на жена си и изпрати спешно в Тилзит кралица Луиза, известна като забележителна красавица. Точно нея Наполеон смяташе за свой враг, нея заповяда да ругаят грубо по вестниците. Ала пруският двор се надяваше, че победителят ще смекчи гнева си при едно лично свиждане и доверителна беседа с хубавицата. Набързо внушиха на Луиза за какво да говори и моли. Голяма надежда нямаше — знаеше се колко малко въздействат на Наполеон дори жените, от които той се увлича. Устроиха им среща в двореца в Тилзит. Внушаваха на кралицата да изпроси поне връщането на Магдебург и още някоя друга територия. Наполеон се яви в двореца направо от разходка с кон, в прост егерски мундир и с камшик в ръка, а кралицата го посрещна с най-тържественост си и пищен тоалет. Срещата им на четири очи продължаваше, продължаваше, продължаваше... Когато накрая Фридрих Вилхелм, не издържал вече позорното си положение пред наблюдаващите го придворни, реши да влезе при тях, интимното събеседване на императора с кралицата бе прекъснато, ала никакви резултати Луиза още не бе успяла да постигне... „Ако кралят бе влязъл в стаята мъничко по-

късно, сяк да съм принуден да отстъпя Магдебург“ — казваше на шега по-късно Наполеон.

На Прусия е оставиха „стара Прусия“, Померания, Бранденбург и Силезия. Всичко друго на изток и запад е бе отнето. А Наполеон се постара съвсем да стъпче националното самочувствие на прусаците, вкарвайки в четвъртия член на договора текст, че не изтрива Прусия докрай от лицето на земята само „от уважение към Негово величество всерусийския император“. Пруските земи на запад от Елба влязоха в новосъздаденото от Наполеон Вестфалско кралство, където той вкара и Великото Хесенско херцогство, а скоро и ХанOVER. Това ново кралство Наполеон подари на малкия си брат Жером Бонапарт. Отнетите на Прусия полски земи (Познанската и Варшавската област) станаха Велико Варшавско херцогство. За херцог бе назначен новият Наполеонов приятел, саксонският крал. Цар Александър получи (по настояване на Наполеон) малкия Бялистокски окръг. Той и Наполеон сключиха таен (засега) отбранителен и настъпателен съюз. С него Русия се задължаваше да изпълнява Наполеоновия декрет за континенталната блокада.

На 8 юли 1807 г. се подписа унизителният за Прусия и цяла Германия Тилзитски мир.

Празнуванията и парадите в Тилзит продължиха до вечерта на 8 юли.

Двамата императори бяха неразделни през цялото време. Наполеон се стремеше всякак до подчертае любовта си към бившия враг и сегашен съюзник. На 9 юли Наполеон и Александър заедно направиха преглед на френската и руската гвардия и след като се разцелуваха пред войските и събраното множество, се разделиха. Никой наоколо не подозираше огромната промяна в световната ситуация, станала за тези няколко дни.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ОТ ТИЛЗИТ ДО ВАГРАМ
1807–1809

От Тилзит посрещаният из цяла Германия със знаци на раболепие и преклонение Наполеон отпътува за Париж. Изглеждаше, че е стигнал върха на могъществото, далеч над всички други властници в историята. Абсолютен монарх на грамадната Френска империя, включваща Белгия, Западна Германия, Пиемонт, Генуа, крал на Италия, протектор (сиреч фактически властелин) на германските земи от Рейнския съюз, към които сега бе присъединена Саксония, повелител на Швейцария, Наполеон също тъй самолично господстваше и в Холандия, Неаполитанското кралство, дето бе поставил за крале братята си Луи и Жозеф, и в цялата Централна част от Северна Германия, която под название Вестфалско кралство дари на третия си брат Жером, и в значителна част от бившите земи на Австрия, отнети и дадени на васала — баварския крал, и в северната част на европейското крайбрежие, където Хамбург, Бремен, Любек, Данциг, Кьонигсберг бяха окупирани от войските му, и в Полша, където новосъздадената армия бе под контрола на маршал Даву, а наместник бе саксонският крал, Наполеонов слуга.

Освен всичко това Наполеон притежаваше и Йонийските острови, град Катаро и част от Адриатическото крайбрежие на Балканския полуостров. Сведена до нищожна територия, ограничена в правото си да държи армия, затисната от чудовищни контрибуции Прусия трепереше от всяка негова дума; Австрия кротуваше и се покоряваше; Русия бе в тесен съюз с Френската империя. Едничка Англия продължаваше борбата.

След пристигането си в Париж Наполеон прокара заедно с финансовия си министър Годен и началника на държавната хазна Молиен ред широки реформи на финансите, прякото и косвеното облагане. Резултатът бе, че имперските приходи (750–770 милиона франка), изстисквани без пощада от френския и поробените народи, покриваха изцяло разходите, дори тези за издръжка на армията за бъдещите възможни войни. Това е характерна черта на Наполеоновите финанси: разходите за война се смятаха при него за „обичайни“, не извънредни. Държавният кредит бе тъй стабилен, че учредената от него (и до днес със същия статут) Френска банка изплащаше не десет процента по влоговете, както бе още през 1804 и 1805 г., а четири. Италия, водена за „независимо“ от Франция кралство, изплащаше ежегодно на Франция 36 милиона златни франка. Тази сума щедрият „италиански крал“ Наполеон подаряваше великодушно на императора на французите Наполеон... Разходите по управлението на Италия се покриваха, естествено, само от италианския бюджет. Наместник на Италия с титлата вицецар бе доведеният му син Йожен Боарне. Да споменаваме ли, че и френската армия там се издържаше изцяло от Италия? Подобни вноски правеха и също тъй издържаха окупационните френски армии всички страни, в които пряко или косвено господстваше Наполеон. Смучейки злато с контрибуциите си, данъците и грабежите от всякакъв род, Наполеон наложи редовно сечене на златни монети във Франция. Систематизацията на финансите, започната от него още през епохата на Консулството, завърши през 1807 г. след връщането му от Тилзит.

Той искаше заедно с това да прокара и редица мерки за издигане на френската промишленост, ала тук нещата излязоха по-трудни. Всички мерки трябваше да се налагат в най-тясна връзка с континенталната блокада. Скоро след връщането си Наполеон почна да крои ново грандиозно политическо начинание, без което блокадата на Англия щеше да е немислима. Той искаше да завладее Пиренейския полуостров.

Следва да се отбележи, че през есенните месеци на 1807 и зимата на 1808 г. между императора и маршалите му, императора и министрите му, императора и най-близките му хора взе да се очертава известна, макар и невидима с просто око пукнатина. Дворът на Наполеон тънеше в разкош; старата и новата аристокрация, старата и новата буржоазия се надпреварваха в блясъка на пиршествата, баловете, банкетите; златото се лееше като река, чуждите принцове, владетели, васални крале, пристигащи да приветстват императора, оставаха за дълго в столицата на света и пилееха тук огромни суми. То бе някакъв непрекъснат бляскав празник, вълшебна феерия в Тюйлери, Фонтенбло, Сен Клу, Малмезон.

Никога през дните на стария режим не бе имало такъв блясък и такава огромна тъпна обсипани с диаманти царедворци от двата пола. Ала те всички знаеха, че в един далечен кабинет в двореца, където не долитат звуците на веселието, стои наведен над картата на Пиренейския полуостров техният господар — и мнозина от безгрижно танцуващите ще трябва внезапно да се сбогуват с целия разкош и да застанат отново под снарядите и куршумите. И всичко това за какво?

Още след Аустерлиц мнозина Наполеоновци съратници взеха да мислят, че трябва в края на краищата да се „сложи точка“ — та Франция е добила могъщество, за което едва ли е могла да мечтае. Разбира се, цялото население на империята все още безмълвно се покоряваше на Наполеон: селяните издържаха постоянните войнишки мобилизации, търговците (освен тия от морските градове) и индустриалците се радваха на разширилите се пазари и възможности за търговия. Но велможите и маршалите, почнали да се позамислят след Тилзит, не се ли страхуваха от вътрешна революция? Те знаеха, че работниците и бедняците са притиснати тежко от Наполеоновата ръка. Друго смущаваше покоя им. Плашеха ги чудовищните размери на Наполеоновите владения.

Безконтролната, с нищо неограничена власт на императора над колосалния конгломерат страни и народи от Кьонигсберг до Пиренеите (и фактически вече зад тях), от Варшава и Данциг до Неапол и Бриндизи, от Антверпен до северозападните Балкани, от Хамбург до остров Корфу бе започнала да смущава приближените му. И най-повърхностното познаване на живота, и най-изкуствено заглушаваният глас на инстинкта казваше на хората, че подобни световни монархии биват твърде нетрайни и са само едно крайно рядко творение на капризно играещата история. Те съзнаваха (и после го разказаха), че стореното от Наполеон до Тилзит прилича повече на чудна приказка, отколкото на здрава реалност. Ала мнозина от тях — не само Талейран — предвиждаха, че да се вписват по-нататък нови чудни приказки в летописите на историята ще е все по-трудно и опасно.

Наполеон бе невероятно щедър към най-близките си военни и граждански помощници. След Тилзит той дари маршал Лан с милион златни франка, Ней с около триста хиляди ежегодна рента до живот, Бертие с половин милион в злато и 405 хиляди ежегодна рента; останалите маршали и мнозина генерали и офицери дари също тъй щедро. Министрите Годен, Молиен, Фуше, Талейран получиха по-малко, но и те не излязоха сиромаси от кабинета му. Всички офицери от гвардията и армията, участвали в боевете, получиха възнаграждение, мнозина — добри пенсии, ранените три пъти повече от читавите. Тази щедрост не струва впрочем на френската хазна и един франк дори: освен огромните контрибуции, които трябваше да изплащат победените страни, Наполеон налагаше (често върху цели градове и съсловия) още и особени вземания, стигащи до десетки милиони франка (40 милиона от Вестфалското кралство, поземлен фонд в ХанOVER със стойност до 20 милиона, 30–35 милиона от Полша и тъй нататък), които отиваха в негово лично

разпореждане. Отделил огромни награди за приближените си, Наполеон криеше остатъка в „подземиата на Тюйлери“, в които по собствените му думи притежаваше през 1812 г. лично 300 милиона златни франка. Средствата за издръжка на неговия двор, официалната му цивилна листа (25 милиона) — всичко бе нищожно в сравнение с безконтролните суми, постъпващи в джоба му независимо от всякакъв държавен бюджет. Горко на победените! „Войната трябва да храни себе си“ — казваше Наполеон. Този принцип бе прокаран строго от Първата империя.

Но, от друга страна, тези колосални придобивки на маршалите и генералите пробуждаха у тях стремеж да си поживеят спокойно сред богатствата и почестите. Та животът си минава и ще измине в тия никога несвършващи войни!

Всички знаеха, че едва върналият се от Тилзит Наполеон вече е почнал да крои поход към Португалия през Испания. Мнозина, ако не всички, се чудеха защо е нужно това. Континенталната блокада! Нито за секунда не трябва да я забравяме, ако искаме да разберем нещо в Наполеоновите дела оттук нататък.

Поставил си за цел да задуши икономически Англия чрез блокада, Наполеон бе абсолютно последователен: нито на династията Браганца в Португалия можеше да се вярва, нито на Бурбоните в Испания; можеше ли да им се довери човек, че ще почнат прецизно и съзнателно да разоряват своите страни, забранявайки на селяните си да изнасят мериносовата вълна за Англия, преследвайки вноса на евгините фабрични английски стоки в Испания и Португалия? Беше ясно, че, приели уж безпрекословно берлинския декрет за блокадата, те тайничко, вземайки подкупи, гледайки през пръсти, затваряйки си очите и тъй нататък, ще намерят хиляди начини да се изплъзнат от страшния декрет. А при колосалната брегова линия на Пиренейския полуостров, при пълното господство на английския флот в Бискайския залив, Атлантическия океан и Средиземно море, при наличието на английска крепост — Гибралтар — на самата пиренейска земя беше съвсем ясно, че и дума не може да става за някакво действително провеждане на блокадата, ако Наполеон не е абсолютен господар на Португалия и Испания. Пък и за него въпросът бе решен отдавна и без заобикалки: всички европейски брегове, южни, северни, западни, трябва да са под пряк френски контрол. Който не иска това, да се маха. Испанските Бурбони се унижаваха пред него и го лъжеха: те не можеха, а и не искаха да прокудят англичаните и да забранят търговията им на дело. Същото вършеше и Браганцката династия в Португалия, която раболепничеше пред Наполеон до пълна загуба на човешко достойнство, а на блокадата се стараше да гледа през пръсти.

Междувременно останалата след Тилзит без съюзници Англия твърдо реши да се бори докрай. В началото на септември 1807 г. английска ескадра бомбардира Копенхаген — имаше слухове, че Дания ще се присъедини към блокадата. Наполеон изпадна в ярост, като чу това. То само ускори решението му. През октомври 1807 г. армия от 27 хиляди души под командването на Жуно потегли през испанска територия към Португалия. Почти веднага тръгна и друга, 24-хилядна, под командването на генерал Дюпон. Наполеон прати още и 5 хиляди кавалерия (драгуни, хусари и егери). Португалският принц-регент се обърна за помощ към Англия. Той се плашеше от Наполеон, но не по-малко и от англичаните, които можеха тъй лесно да сринат Лисабон, както сринаха Копенхаген наскоро. Наполеон слагаше Испания на второ място: ще се заеме с нея, когато свърши с Португалия. Тогава, с двете му опорни бази — Южна Франция и Португалия — от двете ъ страни, Испания ще му е в кърпа вързана. Императорът дори не си направи труда да извести по дипломатичен път Испания, че

войските му ще минат през нея. Той просто каза на Жуно да прати след влизането си съобщение в Мадрид. Там прие кротко новината.

В Наполеоновия двор единствено канцлерът на империята Камбасерес се осмели да възрази най-верноподано срещу започнатата офанзива. Талейран, напротив, одобряваше изцяло действията на императора. Той си бе подал след Тилзит оставката. Повод му бе едно Наполеоново мъмрене за подкупите и изнудванията, в които наистина бе доста затънал, но същинската причина бе друга. Талейран отдалеч надушваше катастрофата в Наполеоновата съдба и реши да се откачи постепенно от нея. Въпреки това той запази високите си длъжности и почести при двора. Сега реши да влезе отново под кожата на Наполеон и пригласяше на всички хрумвания на императора, макар да смяташе всъщност испанското начинание за гибелно.

Армията на Жуно се насочи право към Португалия. Пътят бе лош, тежък за войниците, пустинен, липсваха вода и продоволствие. Французите грабежа селяните, онези им го връщаха, както можеха. След шест седмици Жуно встъпи (29 ноември 1807 г.) в Лисабон. Два дни преди това кралското семейство бе избягало с английски кораб от столицата си.

Доиде ред на Испания.

Положението в Испания бе следното. На престола бе крал Карл IV, слаб и глуповат мъж, изцяло под влиянието на жена си и нейния фаворит дон Годой. Кралят, кралицата и Годой бяха в жестока вражда с престолонаследника Фердинанд, на когото през тези години (1805–1807 г.) испанското дворянство и буржоазия възлагаха големи надежди. Объркването на финансите и администрацията, хаосът във всички сфери на управлението, спъващ и селското стопанство, и търговията, и развитата някога, а сега западнала промишленост, обединиха буржоазията и дворяните в едно общо настроение: струваше им се, че с прокуждането на дворцовия фаворит Годой Испания ще се „възроди“. Страшно популярна бе идеята за сватба между наследника Фердинанд и някоя Наполеонова роднина: сродяването с могъщия император можеше (мислеха си те) да донесе опора и подкрепа за реформите и — при запазване на независимостта — сигурност във външната политика. Фердинанд официално поиска от Наполеон ръката на племенницата му. Наполеон отказа.

Намерението на императора бе друго: той искаше да изгони от престола династията и да постави на него някой от братята си или маршалите. През зимата и пролетта на 1808 г. нови и нови Наполеоновы войски прекосяваха Пиренеите и се стичаха в Испания. Към март той имаше там до 100 хиляди души. Беше сигурен в силата си и реши да действа. Възползва се ловко и от раздорите в испанското кралско семейство. Мюра с армията си от 80 хиляди тръгна право към Мадрид. В началото Карл, жена му и Годой искаха да избягат от столицата, ала вече в Аранжуес бяха задържани от народа. Хванаха Годой, набиха го и го хвърлиха в затвора, а краля принудиха да се откаже от престола в полза на Фердинанд. Това стана на 17 март 1808 г., а след 6 дни Мюра стъпи в испанската столица.

Наполеон не призна Фердинанд и повика както новия, така и стария крал при себе си в Байон, Франция, и цялото семейство Бурбони. Той се натовари с ролята на върховен съдия, който ще отсъди уж окончателно и ще реши кой е прав. На 30 април 1808 г. испанският крал Карл, жена му, новият крал Фердинанд и дон Годой се събраха в Байон. Ала Наполеон поиска и всички принцове от кралския дом да се явят тук. Мадрид се възмути: замисълът му ставаше ясен — да примами коварно в Байон цялата испанска династия, да я арестува, да я обяви за низвергната, а Испания да присъедини под някакъв предлог към Франция. На 2 май в Мадрид избухна въстание срещу заелите града френски войски. Мюра, разбира се, го удави веднага в кръв, но това бе само началото на бедите...

Наполеон пристигна в Байон едновременно с кралското семейство и след бурната сцена, станала пред очите му — Карл бе замахнал да удари Фердинанд, — обяви внезапно волята си: и двамата да се откажат от испанския престол и да му предоставят правото да се разпорежи с Испания, както той си знае. Така и стана — всички, и кралят, и Фердинанд, и кралицата бяха в ръцете на френските жандарми и войски. Наполеон обяви, че грижейки се уж за личната им безопасност и спокойствие, няма да ги пусне назад в Испания, ами ще изпрати краля и кралицата във Фонтенбло, Фердинанд и принцовете — във Валансе, в замъка на княз Талейран. Така и сториха. На 10 май Наполеон заповяда на брат си Жозеф, неаполитански крал, да се премести в Мадрид и да бъде отсега нататък крал на Испания; маршал Мюра, когото скоро преди това направи херцог на Клеве-Берг (в Западна Германия), получи ново назначение като неаполитански крал.

Императорът бе предоволен: тъй лесно мина всичко, ловко и гладко, толкова наивно

Бурбоните си пъгнаха главата в торбата, тъй евтино си набави Пиренейския полуостров.

И ето че съвсем внезапно за Наполеон и цяла Европа, следяща безмълвно и плахо новите насилия на завоевателя, Испания пламна в огъня на люта селска партизанска война срещу френските окупатори.

За пръв път в живота си Наполеон се сблъска с особен враг, с какъвто досега не бе имал работа. Подобно нещо само за кратко се случи в Египет и Сирия. Пред него бе озлобеният астурийски селянин, въоръжен с нож, сиераморенският овчар в дрипи с ръждива пушка, каталонският занаятчия с железен прът и дълга кама. „Дрипльовци!“ — рече презрително за тях Наполеон. Той ли, господарят на Европа, от когото бягаха руската, австрийската, пруската армия с цялата им артилерия и кавалерия, с царете и фелдмаршалите, той, чиято едничка дума в миг съсипваше старите държави и издигаше нови, ще се уплаши от тая „испанска паплач“?

Нито той, нито някой друг подозираше, че точно „дрипльовците“ са се заели първи да копаят пропастта, в която ще рухне великата му империя.

Когато през 1808 г. Наполеон замисли и осъществи испанското си начинание, той имаше един добър исторически пример, който внушаваше оптимизъм. И наистина точно преди сто години предшественикът му на френския трон, Луи XIV, настани на испанския престол своя внук Филип и тъй присади в Испания клонка от династията си. Тъкмо този Филип бе родоначалникът на „испанските Бурбони“. Тогава испанците бяха приели новия крал и новата си династия и ги опазиха, макар половин Европа да бе тръгнала на война срещу Луи XIV заради тях. Защо сега Наполеон, този несравнимо по-могъщ от стария френски крал владетел, да не сполучи със същата комбинация? Защо пък да не тури в Испания династия на „испанските Бонапартовци“? А няма и да се воюва с Европа, както тогава: Европа вече е бита и покорена, а с Русия е в съюз.

Грешката на Наполеон бе, че той се поблазни от една чисто външна аналогия. Той не пожела да проумее съществената разлика между възцаряването на Филип Бурбон в Испания през 1700 и това на Жозеф Бонапарт през 1808 г. Френските търговци, корабоприетелята, френските авантюристи сред дворяните бяха приветствали с възторг възцаряването на Филип, мислейки (както и самият Луи XIV), че огромните колониални владения на Испания стават отсега френска собственост. Ала те се излъгаха жестоко: испанските плантатори и търговци единодушно затръшнаха вратата пред френския капитал в колониите си. Филип трябваше с покруса да откаже на съотечествениците си равни права с испанците. Испания не стана тогава колония на Франция и само поради това Филип и испанските Бурбони оцеляха на престола. Сега Жозеф Бонапарт щеше да е под лъскавата мантия на испански крал един обикновен наместник на Наполеон, негов управител по прокарването на континенталната блокада на полуострова и планомерното обръщане на Испания в дойна крава на френския търговски и промишлен капитал. В Испания знаеха, че Наполеон е обсипван още от брюмерския преврат, 1799 г., с молби и петиции от фабрикантите на сукно, набелязали цяла — приета от него — програма: 1) Испания да стане монополен пазар само за френските фабриканти. 2) Испания да доставя скъпоценната, тогава единствена в света, мериносова вълна само на френските фабрики. 3) Испания (особено Андалусия) да се използва за отглеждане на сортовете памук, които са нужни на френските текстилци и чийто внос от англичаните Наполеон бе забранил. Тази програма съвпаднаше с плана за пълното разтуряне на испанската търговия с Англия, където тъй много и на висока цена се продаваше испанската вълна и откъдето тъй много и тъй евтино се набавяха стоки за испанските

потребители.

Следователно за скотовъдците и стригачите, за сукнарите и тъкачите и за всички изобщо занаятчии на Испания, за цялото испанско селячество, свързано тъй или инак с добива на вълна и производство на сукно и там, където феодалните порядки още се държаха, и още повече там, където те бяха отслабнали, за цялото земевладелско дворянство, свързано с Англия и колониалното плантаторско стопанство — за всички тях подчиняването на Наполеон бе почти пълно разорение. Също изчезваше и възможността за връзка с тогавашните свръхбогати американски колонии на Испания и с морските ѝ владения изобщо (например Филипините в Индийския океан), защото Англия веднага обявяваше война и отнемаше морските колонии на всяка европейска държава, която влизаше пряко или косвено в Наполеоновата диря. Тези насъщни интереси на различните човешки слоеве в Испания, стъпкани най-грубо и жестоко от Наполеон, бяха почвата, от която избуя движението срещу всемогъщия завоевател. Бунтовните селяни и занаятчии се показаха способни да издържат една непосилна борба.

Все пак засега нещата изглеждаха почти благополучни. Арестуваните Бурбони отпътуваха за определените им места във Фонтенбло и Валансе, Жозеф Бонапарт влезе в Мадрид.

Наистина вече докладваха на императора за някои дребни неприятности, като тази, че испанските селяни се осмеляват на групи от по неколцина да се промъкват през нощта към френските лагери и да стрелят по тях, а после пред очите на жестоката смърт само гордо мълчат или презрително ругаят. Докладваха и че когато на втори май по време на въстанието в Мадрид Мюра стреля по тълпата от упор, тя не се пръсна веднага и бягайки, се криеше по къщите и от прозорците им стреляше срещу французите; а когато французите влизаха вътре, тези испанци, употребили всичките си куршуми, се биеха с ножове, юмруци, хапеха и дращеха, докато можеха, а французите успяваха да ги изхвърлят през прозорците върху щиковете на своите другари само след отчаяна борба. От първите си стъпки в Испания французите се сблъскаха с безбройните всекидневни прояви на една фанатична омраза към завоевателите. Ето, френски отряд влиза в селото. То е пусто, жителите му са забягнали в гората. Но в една колиба намират млада майка с дете и храна. Заподозрелият най-лошото офицер спира гладните и жадни войници и пита жената, не са ли отровени продуктите? Тя казва: не. Той ѝ заповядва да опита първо сама от тях. Без колебание селянката яде. Заповядва да нахрани и детенцето. Майката веднага го прави. Успокоените войници сядат да ядат... и скоро и те, и детето, и майката умират в страшни мъчения. Капанът е излязъл сполучлив.

На първо време тези случки поразяваха французите, но после станаха ежедневие и вече никой на нищо не се учудваше в тази война. Не се смущаваше засега и Наполеон. Той дълго не разбра характера на войната.

И все пак още от средата на лятото се оказа, че мнозина сред победените държави почват да гледат с надежда разгарящия се отвъд Пиренеите пожар. Тръгнаха слухове и за австрийско въоръжаване... През трите години след Аустерлиц Австрия си почина и се пооправи. И дворът във Виена, и дворянството, и търговците търсеха шанс да отхвърлят ботуша на Наполеон. Ще отбележим, че и в Русия, както и в Австрия, Унгария, Чехия, от Наполеоновата власт пищяха и се плашеха най-много дворяните — струваше им се, че ще им приложат най-сетне Наполеоновия кодекс и целият им вехт феодален свят ще рухне.

Наполеон усети необходимостта да покаже на Австрия здравината на френско-руския

съюз, та да се подсигури срещу всякакви изненади от нейна страна за времето, когато се справя с пиренейските изненади.

„Негово императорско величество ще налее бързо ум в главата на дивата испанска паплач“ — пишеха почтително европейските вестници. „Изглежда, разбойникът най-после си е намерил майстора“ — шепнеха помежду си мнозина сред читателите им в Прусия, Австрия, Холандия, Италия, ханзейските градове, Вестфалското кралство, Рейнския съюз... без да смеят сами да си вярват. Ето в каква обстановка се чу изведнъж, че през есента на 1808 г. френският и руският император ще се срещнат в Ерфурт.

Тази демонстрация на трайността на френско-руския съюз бе замислена отдавна от Наполеон. През юли стана събитие, което го накара да ускори срещата. Генерал Дюпон, който бе тръгнал да завоюва Южна Испания и бе влязъл вече в Андалусия, заел Кордова и потеглил напред, се оказа изведнъж в гигантската, изгорена от слънцето равнина без продоволствие, без храна и вода, обкръжен от всички страни от безброй партизански селски отряди. И на 20 юли недалеч от Байлен Дюпон се предаде със своя отряд. Това, разбира се, още не значеше освобождение на Испания, но впечатлението в Европа бе колосално. Непобедимата войска на Френската империя претърпя частично наистина, но пък и съвсем безспорно поражение. В яростта си Наполеон предаде Дюпон на военен съд. Той имаше своеобразна представа за това, кое е морално и кое не: „Най-голямата от всички аморалности е — казваше той — да се хващаш за работа, която не знаеш да вършиш добре. Пък ако да воюва се захваща недостатъчно способен за тази работа генерал... е, това вече е най-ужасяващата аморалност на тоя свят, това е престъпление!“ Дюпон умря в очите му завинаги.

Наполеон веднага усети сериозното политическо значение на байленската катастрофа. Правеше се уж на спокоен — та байленската загуба е нищожна дреболия в сравнение с ресурсите на империята му, — но вътрешно отлично разбираше как ще подейства това събитие на Австрия, която бе взела да се въоръжава с удвоена енергия. Та Австрия виждаше, че Наполеон е отворил неочаквано не един фронт, а два и че този нов южен испански фронт отсега ще има да го мъчи и на Дунав. За да предпази Австрия от война, той трябваше да е покаже, че руският цар ще нахлуе веднага в австрийските земи от изток, докато съюзникът му Наполеон върви от запад към Виена. За целта бе измислена ерфуртската демонстрация.

Александър изживяваше трудни времена след Тилзит. Съюзът с Наполеон и неизбежните му последици — разрывът с Англия — бъркаха дълбоко в интересите на руските дворяни и търговци. Фридланд и Тилзит се приемаха не само като нещастия, но и като позор. Той повярва на Наполеоновите обещания, че благодарение на френско-руския съюз ще получи част от османските земи и с това ще успокои придворната, гвардейската и обществената опозиция. Ала времето си минаваше и никакви стъпки от Наполеонова страна в тази посока не се наблюдаваха. Че и по-лошо, до Петербург достигаха слухове за това, че Наполеон подстрекавал турците към по-енергични действия във войната им с Русия. В Ерфурт двамата играчи се заеха да разгледат по-внимателно картите, с които играеха дипломатическата си игра. И двамата се лъжеха, и двамата го знаеха, макар и без абсолютна сигурност, и двамата не си вярваха нито на една дума, и двамата се нуждаеха един от друг. Александър смяташе Наполеон за човек с невероятен ум. Наполеон признаваше дипломатичната тънкость и хитрина на Александър. „Един истински византиец“ — казваше с възхита той. Загуй още на първата си среща в Ерфурт на 27 септември 1808 г. те се прегърнаха публично, разцелуваха се горещо и не преставаха да го правят през цялото време на двете седмици, неразделни на армейските прегледи, паради, балове, пиршества, в театъра, на лов и на разходки с коне. Публичността бе най-важното в тези целувки и прегръдки: за Наполеон целувките щяха да изгубят сладостта си, ако не ги видеха австрийците, за Александър — турците.

През годината след Тилзит Александър се увери, че Наполеон само го е мамил с

обещанието си да му даде „Изтока“, а за себе си да вземе „Запада“. Ясно бе, че той не само не би позволил на царя да вземе Цариград, но че дори Влашко и Молдова би оставил в турски ръце. Та Наполеон не си направи труда дори да изтегли войските си от онази част на Прусия, която договорът връщаше на пруския крал. За Наполеон пък главното бе да удържи Австрия от някаква акция, докато не е приключил още с испанската партизанска война: затова Александър трябваше да се задължи да действа срещу Австрия, ако на нея е хрумне нещо. Точно това Александър не искаше нито да обещае, нито да изпълни. А Наполеон щеше да му даде за това Галиция, че дори и още земи от Карпатите! Впоследствие най-големите представители на славянофилската и националнопатриотичната школа в руската история упрекваха Александър, че не приел предложението и изпуснал случай, който никога нямало да се повтори. Но Александър просто се бе подчинил в края на краищата на онова мощно течение сред руското дворянство, което виждаше в съюза с Наполеон, два пъти разгромил руската войска (1805 и 1807 г.), не само за позор (това как да е!), но и за разорение. Анонимните писма, припомнящи на сина какво се бе случило с бащата (Павел) — който бе дружил с Наполеон, — бяха твърде убедителни.

И все пак царят се плашеше от Наполеон и не искаше да къса с него за нищо на света. По Наполеонов съвет и покана Александър води от февруари 1808 г. дори война с Швеция, за да я накаже за съюза с Англия. Войната завърши с присъединяването на цяла Финландия до река Торнео към Русия. Той знаеше, разбира се, че и с това хич не е успокоил раздразнените руски помешчици, за които интересите на джоба им стояха далеч над всякакви териториални придобивки на безплодния Север. Все пак Финландия бе за него още един аргумент, че да се къса в този момент с Наполеон е неизгодно и опасно.

В Ерфурт Талейран предаде за пръв път Наполеон; той влезе в тайни отношения с руския цар и го посъветва да се опре на Наполеоновата хегемония. Впоследствие Талейран обясняваше поведението си с грижата уж за Франция, водена към гибел от безумното властолюбие на императора. „Руският господар е цивилизован, а руският народ не е, френският народ е цивилизован, а френският господар не е“ — с тази мазна фраза започна преговорите си с царя старият интригант.

За Талейран казваха, че през целия си живот „продаваше онези, които го купуваха“. Навремето той продаде Директорията на Наполеон, сега в Ерфурт продаваше Наполеон на Александър. Впоследствие продаде Александър на англичаните. Той само англичаните на никого не продаде, защото те не го купиха (макар да им се предлагаше много пъти, и то на най-изгодна цена). Тук нямаме време да се вдълбочаваме в мотивите му (той получи после от царя добри пари, макар и не толкова, на колкото разчиташе). За нас е важно да отбележим две неща: първо, Талейран вече виждаше по-ясно от другите това, което бе почнало да тревожи — засега смътно, неясно — мнозина сред маршалите и велможите; второ, царят разбра, че Наполеоновата империя не е тъй здрава и непоколебима, както изглежда. Той взе да се противи на Наполеоновите домогвания за военна акция на Русия срещу Австрия в случай на нова френско-австрийска война. По време на един такъв спор ядосаният Наполеон хвърли шапката си на земята и почна да я тъпче с крака. В отговор Александър му каза: „Вие сте рязък, аз съм инатлив... Нека да говорим, нека да разсъдим, инак аз ще си замина.“

Съюзът запази формално силата си, но да разчита на него Наполеон вече не можеше.

С голяма тревога чакаха в Русия ще завърши ли благополучно срещата в Ерфурт, няма ли Наполеон да арестува царя, както бе направил преди четири месеца с испанските Бурбони, примамвайки ги в Байон! „Не се и надявахме вече, че той ще ви пусне, Ваше величество“ —

откровено (и за голяма досада на Александър) се изпусна един пруски генерал. Отвън всичко изглеждаше добре: през цялото време Наполеоновите васални крале и хора от свитата не преставаха да се умиляват на сърдечната взаимна обич между Наполеон и царя. Ала Наполеон бе мрачен. Той знаеше, че васалите не вярват в силата на този съюз, че в него не вярва дори Австрия. С испанците трябваше да се приключи час по-скоро.

В Испания Наполеон имаше 100 хиляди души; той заповяда на още 150 хиляди спешно да нахлуят там. Огънят на селското въстание се разгаряше все по-силно с всеки изминат месец. Испанската дума гверилия, „малка война“, предава неточно смисъла на ставащото. Тази война със селяни и занаятчии, с овчари и мулетари безпокоеше императора много повече от редовните големи кампании. След робски смирилата се Прусия яростната съпротива на испанците изглеждаше особено странна и неочаквана. И все пак той още не подозираше докъде ще стигне испанският пожар. Генерал Бонапарт може би щеше да се отрезви, император Наполеон вече не.

Несигурен за помощта на Александър и убеден, че Австрия ще тръгне срещу него, Наполеон се понесе към Испания. Беше изпълнен с ярост срещу непокорните, мръсни, голи испански „селяндурци“. През това време англичаните вече успяха да направят десант в Лисабон и изгониха французите оттам. Не френска база стана Португалия, ами английска! Французите владееха само Северна Испания, до река Ебро, другаде вече почти никакви ги нямаше. А испанците вече имаха армия, въоръжена с английски пушки. Наполеон настъпи веднага. На 10 ноември той е нанесено страшно поражение при Бургос; в близките дни станаха още две сражения и тя изглеждаше сякаш унищожена. На 30-и потегли към Мадрид, защитаван от силен гарнизон.

Той докара и „полския легион“, създаден през 1807 г. след завоюването на пруска Полша. Поляците колежа с отчаяна храброст испанците, без да осъзнават позорната си роля на палачи на едно чуждо национално движение. Та нали Наполеон бе казал, че възкресението на Полша трябва да се заслужи — и ето, те си заслужиха отечеството, отнемайки на испанците тяхното.

На 4 декември Наполеон влезе в Мадрид. Посрещна го гробно мълчание. Той обяви военно положение в Испания и въведе военнополови съдилища. След това тръгна да се оправя с англичаните. Генерал Мур бе разбит и загина по време на преследването.

Изглеждаше, че отново гине испанското дело. Ала колкото по-лошо ставаше положението, толкова по-яростна ставаше съпротивата.

Сарагоса бе обсадена от французите и издържа няколко месеца. Накрая Лан превзе външните е укрепления и нахлу в града на 27 януари 1809 г. Сега стана нещо неவிждано никога преди. Всеки дом се превърна на крепост, всеки хамбар, мазе, конюшня трябваше да се превземат с бой. Цели три седмици продължи страшното клане в превзетия вече, но непредаващ се град. Войниците на Лан убиваха безразборно всички, дори жените и децата, но и жените и децата им го връщаха при най-малката им грешка. Французите изклаха към 20 хиляди души от гарнизона и повече от 32 хиляди души градско население. Маршал Лан, отчаяният хусар, който не се страхуваше и от дявола, който се беше бил в най-страшните Наполеонов битки и не познаваше думата „нерви“, бе смазан от гледката на безбройните трупове, валящи се на купове в къщите и пред тях, всичките тези мъртви мъже, жени и деца, плуващи в локви кръв. „Каква война! Да трябва да убиваш толкова храбри, па макар и луди хора! Такава победа носи само тъга!“ — рече Лан на свитата си по улиците на залетия с кръв мъртъв град.

Обсадата и гибелта на Сарагоса направиха страшно впечатление в Европа. Смутиха се Австрия, Прусия и другите германски държави. Срамуваха се от сравнението между

испанците и собствената им рабска покорност.

Все пак грабителското хищничество на Наполеоновата империя не можеше да остави за дълго в бездействие народите на покорените страни. Събудената от Наполеон, избавена от феодалните окови и изкарана на светло буржоазия на покорена Европа търсеше пътища да се отскубне от ноктите на самия Наполеон.

Пътища се отваряха, доколкото се развиваше националноосвободителното движение. Отделните му пламъчета тлееха през 1803, 1809 и 1810, за да пламнат през 1813 като горски пожар навсякъде, където бе стъпвал Наполеоновият ботуш.

През 1806 г. Наполеон показва какво ще сполети и най-незначителните опити за немски национален протест. А след Тилзит смяташе, че може да прави каквото си иска не само в Бавария и Рейнския съюз, но и в Хамбург, Данциг, Лайпциг, Кьонигсберг, Бреслау и навсякъде.

Той не знаеше, че в Берлин Фихте прави в лекциите си многозначителни патриотически намеци, че германските студентски кръжоци са пропити с жестока омраза срещу него. Той не отчиташе и друго. Макар германската буржоазия да се радваше на разрушаването на феодализма и въвеждането на Наполеоновия кодекс, тя заедно с това намираще наложено е френско финансово и политическо иго, свързано с плащането на „кръвен данък“ — войнишките набори за френската армия, — за една много тежка цена. Той не знаеше и не щеше да знае това.

В Ерфурт германските монарси, германските аристократи и аристократки се държаха, по изрече на един наблюдател, като лакеи и камериерки на някой сърдит господар, който обаче бива щедър, ако свариш да му целунеш ръчицата. Първият поет на Германия, Гьоте, се домогваше до аудиенция и когато Наполеон накрая го прие (забравяйки впрочем да покани стария поет да седне) и благоволи милостиво да похвали Вертер, изпадна в пълен възторг. Върхушката на Германия не прояви и най-нищожен намек за протест. А народът мълчеше и търпеше. Затова пък новините от Австрия ставаха все по-тревожни.

Австрия си правеше сметката, че Наполеон ще трябва да се бие само с една ръка; другата му е заета със страшния испански товар. Австрия разбираше, че Наполеон няма да изостави Испания за нищо на света, че за него това не е празен каприз, че е затънал дълбоко. Разбираше и причината. Континенталната блокада се засилваше през това време с нови и нови допълнителни декрети, полицейски мерки и закони. Да се откаже от Пиренейския полуостров сега, когато там се появиха англичаните, значеше да се откаже от континенталната блокада, т. е. от основната пружина на цялата му политика и на целия му живот.

Измяната или предполагаемата измяна на подкупника Талейран и шпионина Фуше, тези двама долни по негово мнение негодници, не го вълнуваше толкова, колкото готвещата се война. Все пак той предприе мерки. През януари 1809 г. Наполеон остави Испания на произвола на маршалите си, които губеха без него половината от стойността си, и на брат си, испанския „крал“ Жозеф, който — дали с него или без него — никаква стойност не притежаваше. Едва пристигнал в Париж, той заповяда на велможите и министрите да се съберат в двореца и тук на 28 януари се нахвърли с крясъци върху Талейран. Това бе оная прочута сцена, когато той започна речта си с крясъка: „Вие сте крадец, долен човек, нехранимайко, вие родния си баща ще предадете!“, и завърши това приветствие с въпроса: „Защо ли досега не съм ви обесил? Но нищо, имам време да го сторя! Вие, боклук с копринени чорапи!“ Той знаеше нещичко за измяната му, но не всичко, инак щеше да го разстреля веднага. Ала сега не му беше до разплитане на интриги, дори тия на тлъсти мошеници. Чакаше го война с Австрия.

Смазаната от извършения военен погром Испания отново пламна с онзи стрелкащ се из цялата страна и неуловим огън на селските и градските въстания. Неуловимият, неустрашим, изпод земята идващ и под земята изчезващ народ продължаваше да държи в Испания половината от „великата армия“, триста хиляди от най-добрите Наполеонов войници. Другата половина се готвеше спешно за тежка война с Австрия. Наполеон заповяда нов предсрочен набор във Франция, който му даде сто хиляди души. От поробените германски държави той поиска още толкова, което бе изпълнено безпрекословно. Той задели също и към 110 хиляди стари войници, на които можеше изцяло да разчита; 70 хиляди изпрати в Италия. И там се чакаше австрийско нападение.

Напролет (1809 г.) разполагаше с повече от 300 хиляди войници срещу Австрия. Ала и Австрия напрягаше всички сили. Австрийският двор, аристокрацията, средното дворянство — инициаторите на войната — бяха единодушни; дори унгарското дворянство усещаше този път вяроност към „короната“. Трябваше да се брани общото, свещено за тях благо — крепостното право, тъй жестоко орязано географски и разклатено политически през трите войни 1796–1797, 1800 и 1805 г., когато австрийската армия бе разгромена и най-добрите земи на Хабсбургите минаха към Франция. Промислената класа, която печелеше от континенталната блокада, беше все още (ако не броим Чехия) твърде малобройна. Търговските среди и цялата потребителска маса страдаха от блокадата. Войната, започната от австрийското дворянство през 1809 г., бе много по-популярна от другите три. „Слънчев лъч проблясна най-сетне от Испания“ — повтаряха в Австрия и Германия.

Светът се вкамени в очакване. Наполеон бе с най-добрите си маршали — Даву, Масена, Лан — и в пълна бойна готовност. Той чакаше Австрия да „нападне“ първа — още един аргумент пред Александър, за чиято дружба още хранеше надежди.

На 14 април 1809 г. най-добрият австрийски генерал ерцхерцог Карл нахлу в Бавария. „След два месеца ще накарам Австрия да се разоръжи и тогава, ако трябва, ще направя още едно пътуване до Испания“ — каза Наполеон, потегляйки на война.

Той, разбира се, не разчиташе много на стоте хиляди заробени немци, които съставляваха сега една трета от армията му. Той знаеше какви великолепни, калени в боеве корпуси останаха в Испания и каква загуба на ветерани понесе там френската армия. Знаеха

го и враговете. Този път австрийците действаша с нечуван кураж. Първото голямо сражение стана при Абенсберг в Бавария. Австрийците бяха отблъснати и загубиха повече от 13 хиляди души. Но пък и се биха много храбро, много по-добре от Арколе, Маренго, Аустерлиц. Втората битка — при Екмюл, 22 април — завърши пак с победа за Наполеон. Ерцхерцог Карл, отблъснат зад Дунава, понесе жестоки загуби. Завършвайки маньовъра, Лан превзе Регенсбург с пристъп. Наполеон, който ръководеше обсадата, бе ранен в крака. Свалиха ботуша на императора, направиха му бърза превръзка и той веднага заповяда да го качат на коня и да мълчат — не бива да се смущават войниците! Яздейки през превзетия Регенсбург, той отдаваше с усмивка чест на приветстващите го полкове, скрил с усилие страшната болка. Тези боеве при Екмюл и Регенсбург струваха на австрийците още 50 хиляди убити, ранени, пленени, изчезнали безследно. За пет дни Наполеон спечели пет кървави битки.

Сега Наполеон прекоси Дунава и продължи преследването на отстъпващия Карл. В Еберсберг той отново го победи и отблъсна. При това запали града и част от жителите му (австрийците твърдяха, че половината) изгоряха живи. „Яздехме върху пихтия от печено човешко месо“ — разказва за преминаването на френската кавалерия през руините на Еберсберг генерал Савари, дук Дьо Ровиго. В тази покрила улиците каша затъваха дори конските копита. Това стана на 3 май. На 8-и Наполеон отново ношуваше в двореца на австрийския император в Шьонбрун, а на 13-и кметът на Виена поднесе на императора ключовете на австрийската столица. Кампанията отиваше сякаш към неизбежен край. Но Карл спаси армията си, успя да я прехвърли по виенските мостове на левия дунавски бряг и незабавно ги изгори.

Наполеон трябваше да се реши на една необикновено трудна операция. На половин километър от виенския (десен) бряг на реката започва плитчина, водеща към остров Лобау. Наполеон реши да направи понтонен мост до плитчината, да прехвърли по него главните сили на оредялата си в битките армия, а там от острова лесно щяха да прекосят тесния речен ръкав между Лобау и северния бряг. На 17 май стана прехвърлянето върху Лобау. Сега Наполеон заповяда да построят понтонен мост от острова към брега. Пръв премина корпусът на Лан, втори — този на Масена. Двамата маршали заеха двете близки селца, Асперн и Еслинг. И точно тук прекосилите вече реката корпуси и придвижващите се след тях френски части се сблъскаха с яростна атака на австрийците. Пламна жесток бой. В момента, когато Лан с кавалерията се хвърли да сече отстъпващите в образцов ред австрийци, мостът изведнъж се пропука и френската армия се лиши от непрекъснатото докарването до този миг снаряди. Наполеон заповяда на Лан да отстъпи незабавно. Отстъплението ставаше с бой, с големи загуби. По време на боя Лан бе ударен от артилерийско гюлле, което му откъсна краката. Той умря в ръцете на Наполеон. За втори път видяха сълзи в очите на императора...

Френската армия се оттегли обратно на Лобау. Наполеон можеше колкото си иска да се утешава, че французите изгубили в тази битка само десет хиляди души (а всъщност много повече), а ерцхерцог Карл — 35 хиляди (всъщност около 27), но фактът на поражението и отстъплението бе този път налице. Това стана на 21 и 22 май.

Избягалите от Виена австрийски двор и правителството ликуваха и се стягаха за връщане. Самият ерцхерцог, талантлив и сериозен човек, не само че не се хвалеше с победата, но се дразнеше от всички тези преувеличения. И все пак това вече не бе оттеглянето от Акр през 1799 г. и дори от Ейлау през 1807 г. Третата поред Наполеонова несполука беше много по-значителна, поражението много по-ясно. Наполеон знаеше, че в Германия пруският майор Шиле е започнал с хусарския си полк нещо като партизанска

война срещу французите; че тиролският селянин Андреас Хофер води също партизанска война в Тиролските планини; неспокойно е и в Италия. И в Испания, в която той остави триста хиляди войници, най-добрата част от армията си, лютата борба е пламнала с нова сила! Новината за битката при Еслинг, за императора, хванат уж и заклещен на остров Лобау (тъй си мислеше Европа, приемайки желаното за действително), щеше да влее нови сили в надигащите се отвсякъде сякаш изпод земята борци.

Наполеон обаче не губеше хладнокръвие и енергия. Единственото сякаш, което го огорчи през тези жестоки дни, бе смъртта на Лан, а не загубата на битката. Той знаеше, че и австрийските загуби при Еслинг са огромни, че още преди Виена австрийците са изгубили повече от 50 хиляди — много повече от французите. Той мислеше и кроеше, засилваше армията си, разработваше по-нататъшни планове за войната и четеше внимателно постъпващите ежедневно от всички краища на огромната му империя донесения. С любопитство разбра, че папа Пий VII и кардиналите му представят Еслингската битка като Божие наказание за световния тиранин, разбойник, оскърбител и душманин на Църквата. Въпреки грижите си Наполеон добре запомни поведението на официалния Божи наместник. Тревожни новини идваха и от Англия. Англичаните стягаха десант в Северна Белгия. 40 хиляди войници и 30 хиляди моряци участваха в отпавилата се към остров Валхерен експедиция. За кратко им се удаде да овладеят Флисинген, но накрая не излезе нищо и след тежки загуби англичаните се оттеглиха.

Наполеон ту пътуваше за Виена, Шьонбрун, ту се връщаше на Лобау. Той вдъхна на войниците си увереност в близката победа. Към средата на юни армията си почина, получи подкрепления, а островът бе великолепно укрепен. Императорът се увери окончателно, че постоянно бездействащият Карл наистина не е в състояние да го нападне и че само от него зависи кога ще започне решителният бой.

Завършил спешните си военни дела и имайки няколко дни за почивка, Наполеон реши да обърне внимание на римския първосвещеник. Пий VII бе принуден горчиво да се разкае за думите си и особено за бързината, с която съзря праведната десница Господня в битката при Еслинг. Императорски декрет обяви, че Рим и папските владения се присъединяват към Френската империя.

„Дадено на нас в нашия императорски лагер във Виена. Наполеон.“ Тъй свършваше този декрет, отнел на папите вековните им земи.

На 10 юни французите заеха Рим. Папството изгуби всичко, което бе владяло хилядолетие и половина. Папата бе арестуван и откаран под стража в Савона, Франция.

След като се разправи с папата, Наполеон пристъпи към последните военни приготовления. На 2, 3 и 4 юли императорът прехвърли новите корпуси на Лобау и заповяда да докарат повече от 550 артилерийски оръдия. На 5 юли той започна преминаването на левия бряг. Освен старата си, попълнена сега армия той разполагаше и с докарания от Италия корпус на Макдоналд. Битката започна на 5 юли и започна не така, както очакваше ерцхерцог Карл, и не там, където я очакваше. Наполеон имаше едно твърдо правило: да не прави това, което очаква врагът. Французите разполагаха с около 550–560 оръдия, австрийците с малко повече от 500. Артилерията на двете страни бе отлично снабдена със снаряди. Преминаването на армейската маса през Дунава стана изключително организирано. Битката бе невероятно жестока; на 5 и особено 6 юли имаше моменти, опасни за Наполеон. Той бе в самия център на боя; маршалите Даву, Макдоналд, Масена, командирът на артилерията генерал Друо действаха с прецизност и прозорливост, редки за толкова

колосални боеве. След страшна канонада „колоната на Макдоналд“, 26 батальона в каре със страна 1 км, проби с огромни загуби центъра на австрийската армия. Следваха я резервите. На север Даву, пратен от императора към разположеното на височините селце Ваграм, встъпи с бой в него. Австрийската армия бе разгромена. Към вечерта на 6 юли 1809 г. всичко бе свършило. Австрийците бяха отблъснати. Не всички избягаха презглава, една част се оттегли в строй. Но разгромът, който австрийската армия понесе при Ваграм, бе ужасяващ, не по-слаб от Аустерлицкия. Френските загуби бяха значителни, макар и по-малки от тези на победените. Победата бе купена скъпо.

През цялата следваща седмица продължи преследването на разбитата австрийска армия. Наполеон следваше кавалерията, която доунищожаваше отделните австрийски части. На 11 юли той встъпи в Цнайм. Доложиха му, че е дошъл княз Лихтенщайн, генерал-адютантът на император Франц. Франц молеше за примирие. Наполеон се съгласи, но при много жестоки условия: всички австрийски земи, където към момента на примирието е стъпил дори за малко френски крак, се очистват незабавно от австрийците и остават като залог във френски ръце до подписването на мира. Лихтенщайн трябваше да се съгласи.

Започнаха преговорите. На много отстъпки бе готов падналият духом и съсипан император Франц, проклинащ хората, въвлекли го в тази страшна борба, която по кървавост надмина всичко, понесено от Австрия след Трийсетгодишната война през седемнайсети век. С ужас си спомняха как Наполеон наказва папата още преди Ваграмския бой. Как ли ще постъпи сега с Австрия след Ваграм?

Наполеоновите искания се оказаха много по-големи, отколкото след Аустерлиц. Той поиска нови австрийски земи: Каринтия, Крайна, Истрия, Триест и Триестка област, грамадни териториални придобивки на запад и северозапад, част от Галиция и контрибуция от 134 милиона златни флорина. Австрийците дълго се пазариха, просеха, хитруваха. Победителят бе неумолим. Едва се съгласи да намали контрибуцията на 85 милиона и прие нищожни отстъпки от поисканата територия. През цялото време на преговорите той живя в Шьонбрун. Виена и цяла окупирана Австрия демонстрираха пълна покорност. Пламналите след Еслинг надежди бяха угаснали и в Австрия, и в Германия. Наполеон вкара в подготвения мирен договор забрана за Австрия да държи армия, по-голяма от 150 хиляди души. Франц прие и това.

На 12 октомври Наполеон направи пред двореца в Шьонбрун преглед на своята гвардия. На тези прегледи обикновено идваха много хора да зяпат Наполеон, който възбуждаше ненаситно любопитство навсякъде, където беше. Наполеон пускаше тълпата на парадите си; Виена изобщо му допаднаше със своето пълно покорство. Парадът на 12-и отиваше вече към края си, когато един добре облечен младеж успя да се прокрадне между конете на свитата и с прошение в лявата си ръка излезе пред коня на императора. Хванаха го, преди да успее да извади дългата си, остро наточена кама.

След края на парада Наполеон пожела да види арестувания. Той се оказа саксонски студент на име Щапс от Наумбург. „Защо искахте да ме убиеете?“ „Смятам, че докато сте жив, Ваше величество, моята родина и целият свят няма да имат свобода и покой“. „Кой ви подучи?“ „Никой.“ „На това ли ви учат във вашите университети?“ „Не, господарю.“ „Искахте да сте Брут, така ли?“ Студентът не отговори. Наполеон разправяше после, че Щапс като че ли не знаел твърде добре кой е бил Брут. „Ами какво ще направите, ако ви пусна сега на свобода? Пак ли ще пробвате да ме убиеете?“ Щапс дълго мълча, преди да отговори. „Да, Ваше величество.“ Наполеон също мълча и излезе дълбоко замислен. Военнополевият съд се

събра вечерта. Щапс бе разстрелян на следния ден.

Два дни след случката, за която Наполеон забрани да се говори и пише, на 14 октомври 1809 г., австрийският император Франц прие да подпише Шьонбрунския мирен договор, тъй невероятно орязващ земите му и тъй страшно засилващ общоевропейския диктатор.

Сто хиляди загинали, разорение на цялата страна, многомилionна контрибуция, загуба на една трета от земите си и няколко милиона население, засилване на робството под ботуша на победителя — тъй плати Австрия за отчаяния си, но несполучлив опит да отхвърли Наполеоновото иго.

ГЛАВА ЕДИНАЙСЕТА

ИМПЕРАТОРЪТ И ИМПЕРИЯТА В ЗЕНИТА НА МОЩТА СИ
1810–1811

Веднага след подписването на Шьонбрунския мир Наполеон отпътува от Виена и след няколко дни влезе триумфално в своята столица.

Необятната империя се разшири още повече; верните васали бяха щедро наградени; дързостта на непокорните жестоко наказана; папата лишен от владения; тиролските бунтовници разпръснати; партизаните на майор Шил разстреляни по заповед на Наполеон от пруски военен съд; от Англия идваха новини за разорения, самоубийства и банкрути на търговци и индустриалци, недоволство сред народа. Значи континенталната блокада оправдаваше възложените ѝ надежди.

Изглеждаше, че световната империя е в зенита на блясъка, мощта, богатството и славата си.

Все пак Наполеон знаеше, че е подчинил Европа насила и само страхът от него му помага да я държи в ръцете си. Англия не се предава; руският император явно хитрува, с нищо не му помогна в току-що завършилата война, само си даваше вид, че воюва с Австрия; испанците ги изстребват, унищожават ги с купища, но те продължават да се борят с неукротима ярост. Изобщо не им влияят никакви Ваграми, никакви нови победи и престиж на императора. Около него са преданите му маршали като Жуно, умни честолюбци като Бернадот, тънки аристократични изменници като Талейран, изпълнители като Савари, готови от първия му знак да разстрелят и родния си баща, студени и жестоки проконсули и сатрапи като Даву, способни да изгорят, без да се замислят, Париж, ако това е полезно за кариерата им, и самолюбивите и тъпи императорски братя и сестри, които той направи крале и кралици, но които не престават да се оплакват и да се карат помежду си, носейки само грижи и ядове на императора.

Ще има още много войни, в това Наполеон не се съмняваше; а че е вече излят куршумът, който ще го убие, това бе също така твърде вероятно. Наполеон прокарваше ясна граница между това, което върши във Франция и за Франция, за „старите департаменти“, в качеството си на френски господар и онова, което прави като император на Запада, крал на Италия, протектор на Рейнския съюз и т. н. Първото е трайно, способно за дълъг живот, второто ще се държи само докато е жив. Трябва му династия, наследник, какъвто Жозефина вече няма да му даде. Трябва му следователно друга жена.

Сега, когато регенсбургската рана и наточената дълга кама на Щапс бяха напомнили на каква тънка нишка виси всичко, създадено от Наполеон, въпросът за династията стана особено важен. Томове и томове са изписани от френските историци за Жозефина, за нейния живот и приключения, за дълбокия ѝ припадък, когато Наполеон внезапно ѝ съобщил, че ще се жени за друга, за вълненията на самия император. За нас този епизод е интересен като звено от събитията след Ваграм. Затова ще бъдем по възможност кратки.

Ако Наполеон е обичал някоя жена страстно и неповторимо, то това без съмнение бе Жозефина в първите години след брака им. Никога и никого той не обикна толкова, дори графиня Валевска, да не говорим за другите. Но това бе отдавна, през 1796, 1797 г., когато той пишеше от италианския си поход пламенни, дишащи от страст писма до съпругата си. Наполеон не се раздели с нея, когато разбра за увлеченията ѝ в негово отсъствие. Той поизгуби старото си страстно чувство, но все пак продължи да я обича. Минаха години, тя вече доста се плашеше от мъжа си. Той категорично ѝ забрани да ходатайства за когото и да

било. Отказвайки на молителя, не забравяше да добави: „Ясно е, че за нищо не го бива, щом императрицата моли за него.“ Той мразеше дори тази най-слаба форма на женската намеса в държавните дела и изобщо във всякакви дела.

Че Жозефина е съвсем вятърничава и не може да мисли за нищо освен за рокли, брилянти, балове и развлечения — за това той изобщо не възразяваше. Нали приказваха в светските кръгове, че Наполеон преследва госпожа Дьо Стал не за либералния ѝ начин на мислене и опозиционен дух — това той можеше да извини, — а за това, че е умна и начетена, качество, неприлично за една жена според него. От тази гледна точка Жозефина не можеше да го подразни. Спор няма, биографите са прави, когато в един глас твърдят, че Наполеон се е решил на развод без сърце.

„Политиката няма сърце, само глава“ — каза той на Жозефина през 1809 г., когато се готвеше процедурата на развода им. Той продължаваше да я обича, двамата бяха по цели дни заедно. Настъпи 15 декември 1809 г., когато в присъствието на висшите велможи на империята протоколът за развода бе подписан. Те се разделиха, но в близките дни Наполеон ѝ пишеше всеки ден любезни писма в Малмезон, където тя се оттегли в подарения ѝ дворец.

На папата бе предложено да потвърди развода от името на Католическата църква, която в такива случаи много се бави и се дърпа. Пий VII обаче побърза да изпълни молбата: твърде влиятелен бе молителят.

Свикан бе тържествен сбор на велможите. Те обсъдиха въпроса и решиха да помолят Негово величество да си вземе друга жена за благо на империята. Болшинството от тях съчувстваше искрено на намеренията на императора. Властта и благополучието им бяха тясно свързани с империята и те желяеха продължаването на Бонапартовците. Плашеше ги всякаква идея за реставрация. Само в появата на наследник виждаха те надеждата за „нова Франция“. От друга страна, всички, дори предателят Талейран, мечтаеха за сближаване между Наполеон и някоя от двете големи държави, Австрия или Русия, сближаване не само политическо, но и династично. Това би дало почивка от безкрайните войни и вечно плодящите се опасности. Едните, начело с Фуше, искаха Наполеон да се ожени за руската велика княгиня Анна Павловна, сестрата на Александър; другите предпочитаха за невеста дъщерята на австрийския император Франц, ерцхерцогиня Мария Луиза. Самият Наполеон пристъпи веднага към търсене на невеста.

Тук мисълта му действаше бързо и отчетливо: огледът на невестите трябва да е кратък, разтакаване не е нужно. На света освен Френската империя има още три велики държави, за които си струва да се говори: Англия, Русия и Австрия. Но с Англия той е във война на живот и смърт. Остават Русия и Австрия. Русия безспорно е по-силна от Австрия — нея Наполеон току-що жестоко би в четвъртата поредна война. Значи трябва да се почне с Русия, където има две велики княгини, сестрите на Александър. Коя именно да вземе, това е второстепенно, бездруго Наполеон не е виждал нито една от тях. Но Екатерина Павловна побърза да се омъжи за Георг Олденбургски. На френския посланик в Петербург бе поръчано да се осведоми неофициално за свободната Анна.

Декември 1809 и януари 1810 г. станаха свидетели на голямо вълнение в руския двор. Александър не преставаше да уверява с най-угоднически изрази френския посланик Коленкур, че той страшно би желал да види сестра си съпруга на Наполеон, но, уви, Анна е прекалено млада, само на 16 години. В Павловск императрицата-майка, Мария Фьодоровна, се бореше с всички сили срещу този брак. Подкрепяше я и значителна част от двора. Омразата на дворянството към Наполеон се засилваше с всяка година в зависимост от

затягането на континталната блокада.

На 28 януари 1810 г. Наполеон свика съвещание на висшите сановници по въпроса за развода и новия брак. Едни, начело с великия канцлер Камбасерес, неаполитанския крал Мюра и полицейския министър Фуше, се изказаха за великата княгиня Анна Павловна, други за австрийската ерцхерцогиня Мария Луиза. Самият Наполеон бе раздразнен от уклончивостта на руския двор и даде да се разбере, че клони към австрийската невеста. Съвещанието не прие определено решение.

Девет дни след това от Петербург пристигна съобщение, че майката на великата княгиня иска да се отсрочи за известно време бракът, тъй като Анна Павловна е още прекалено млада. В същия ден австрийският посланик в Париж Метерних бе запитан официално съгласен ли е австрийският император да даде дъщеря си за жена на Наполеон. На часа без много умуване (всичко бе вече отдавна обмислено и решено) Метерних заяви, че Австрия е съгласна да даде младата ерцхерцогиня, макар до този момент никакви официални разговори за това да не е имало. Вечерта на същия ден в Тюйлерийския дворец се събра нов съвет, който вече единодушно се изказа за австрийския брак.

На другия ден бе готов и брачният договор. Нямаше какво да се мисли: просто извадиха от архива и преписаха брачния договор на Луи XVI с другата австрийска принцеса, Мария Антоанета, която се падаше леля на сегашната невеста на Наполеон... Пратиха го веднага на австрийския император. Франц на секундата го ратифицира. Съобщението за това пристигна на 21 февруари; на 22-и маршал Бертие, началникът на генералния щаб, отпътува за Виена с доста любопитна мисия: да се прави на младоженец вместо самия Наполеон — той оставаше в Париж — и да го замести на венчавката.

Виена прие новината за тия внезапни решения на Наполеон с радост. След страшните загуби от 1809 г. този брак изглеждаше като спасение. Дребните неприятности и недоразумения, станали в дните на виенското ликуване, бяха отминати с мълчание. Например точно в разгара на тържествата Наполеон заповяда да разстрелят водача на тиролските партизани Андреас Хофер. Преди да изгърми залпът, Хофер успя да извика: „Да живее моят добър император Франц!“ Ала добрият император Франц, за когото Хофер си даде главата, забрани да се споменава името на тъмния тиролски селянин, който с прекалената си преданост и неуместен патриотизъм можеше да докара Наполеоновата ярост върху цяла Австрия.

На 11 март 1810 г. във Виенската катедрала стана при най-голямо ликуване венчавката на осемнайсетгодишната принцеса Мария Луиза с отсъстващия император Наполеон. Невестата през живота си не бе виждала младоженеца, че дори и на сватбата си не го видя. Той изобщо не си даде труда да се яви. Маршал Бертие и ерцхерцог Карл двамата с достойнство извършиха ритуалите, които трябваше да извърши женихът. Читателят сигурно ще се учуди и ще запита: как е възможно двама души да представляват отсъстващия жених? Чудеха се и съвременниците, непосветени в тънкостите на царските венчавки. Бертие бе изпратен във Виена да представя император Наполеон и да поиска ръката на Мария Луиза; ерцхерцог Карл се яви по Наполеоновия сценарий в църквата и тук Бертие му повери Мария Луиза, която ерцхерцогът — представлявайки сега пък той младоженеца — поведе към олтара... След което новоизпечената френска императрица бе изпратена с всички подобаващи почести във Франция. Пътуването през васалните страни е даде наистина усещането, че е съпруга на повелителя на Европа. Наполеон я чакаше недалеч от Париж, по пътя за Компьен. Тук съпрузите за пръв път в живота си се видяха.

Събитието направи огромно впечатление на Европа и се обсъждаше от всички. „Сега — край на войната! Европа доби равновесие, започва щастлива ера“ — казваха си търговците на ханзейските градове. Те вярваха, че Англия е изгубила окончателно опора на континента и ще трябва да се примири. „Ами че той ще воюва скоро с оная от двете страни, която не му даде невестата си“ — рекоха дипломатите след първото още съвещание на френските велможи.

При нестабилното положение в цяла Европа беше ясно, че всяко засилване на съюза с Русия заплашва австрийската монархия, а всяко сближаване с Австрия развързва ръцете на Наполеон спрямо Русия. Някои австрийски аристократи, като стария княз Метерних (бащата на австрийския посланик в Париж), плакаха от щастие, когато разбраха за готвещия се брак; синът, известният още тогава Клеменц Метерних, не криеше своята радост. „Австрия е спасена“ — повтаряха в императорския дворец в Шьонбрун.

В Петербург цареше тревога. Мария Фьодоровна бе във възторг, че на „Минотавъра“ хвърлили не дъщеря е, а щерката на австрийския император. Но Александър I, Румянцев, Куракин и дори яростните врагове на френския съюз бяха смутени. Струваше им се, че Австрия влиза окончателно в дирята на френската политика. Русия остава сама на континента, очи в очи с омразния завоевател.

Веднага след уреждането на брака си Наполеон се зае с подреждането и систематичното прокаране на икономическата си политика.

Без разбиране на икономическия курс на Наполеон няма да има яснота нито защо се крепеше неговата империя, нито защо тя рухна накрая. Континенталната блокада бе само една от брънките на икономическото законодателство, което той се опита да създаде.

Икономическата политика на Наполеон съответстваше напълно на общия му курс. Преобразил се посредством грабителски войни от император на французите в император на Запада, ламтящ да разшири владенията си до Египет, Сирия, Индия, той и в сферата на икономическата си политика подчиняваше без много приказки всички тия „нови департаменти“ на интересите на „старите“, сиреч Франция, както я бе заварил на 18 брюмер. Каква бе разликата между тях? Огромна. „Старите департаменти“ бяха съзнателно поставени в положението на експлоататорска сила, „новите“ — в това на експлоатирана. За това трябваше насила да се задържи икономическото развитие на заробените страни.

Буквално още от първата година на властването си Наполеон възприе учението, което запази без промяна докрая: има икономически интереси „национални“ и интереси на цялото останало човечество, които трябва бъдат подчинени не, ами направо принесени в жертва на „националните“. Ала къде са границите на „нацията“? На север — Белгия; на изток — границата на стара Франция, деляща я от отсамрейнска Германия; на запад — Ламанш и океанът; на юг — Пиренеите. Колкото ламтеше Наполеон да разшири границите на държавното си могъщество, толкова и гледаше да стесни понятието за „национално“ и национални интереси, да ограничи географските предели на тази привилегирована страна, „стара Франция“. И то си бе съвсем разбираемо: и единият, и другият ламтеж бяха неразделно слети в душата на едрия френски капитал, чиито интереси Наполеон прокарваше с цялата си дейност.

Дори Белгия и отсамрейнска Германия, трайно завоювани, неразделимо присъединени, поделени на департаменти, бяха „ненационални“, сиреч просто конкуренти за френската буржоазия, които можеха да бъдат сломени, а земите им да станат база за френския капитал. Да не говорим за по-късно присъединените Пиемонт, Холандия, ханзейски градове, илирийски провинции. Цялата завоювана територия е собствена, доколкото от нея могат да се вземат данъци, новобранци, издръжка за войските, но и чужда, доколкото трябва да следим да не смеят белгийските, немските, холандските металурзи, текстилни и алкохолни фабриканти да правят конкуренция на френските си колеги както в стара Франция, така и у дома, в поробената си родина.

А какво да кажем за ония завоевания, които по някакви тайни съображения на императора запазваха фиктивната си независимост: Италия, където Наполеон бе крал, Швейцария, където той бе „медиатор“, Рейнският съюз (Бавария, Саксония, Вюртемберг, Баден и т. н.), където той беше „протектор“, Вестфалското кралство, Полша и т. н., и т. н. — всичко това трябваше да е само суровинна база и пазар за френската промишленост. Хвърляха в затвора за опит да се докара тайно в Италия някакво техническо подобрене, необходимо за италианската промишленост; това бе строго забранено от италианския крал Наполеон в името на интересите на френския император Наполеон. Зорко следеше Наполеон всичко да става както трябва: не пускаше солингенските ножове във Франция, Холандия, Италия; забраняваше вноса на саксонските платове във Вестфалско; обложи със забранителни мита износа на сурова коприна от Италия и Испания, понеже суровината

трябваше да се подсигури за лионските копринени фабриканти; събираше особени такси от стоките, които идваха от Илирия не през страните, подчинени на империята непосредствено, а през васалните страни. Заповеди, забрани, указания, мъмрения се носеха като рояци мухи всеки ден над Европа. Тази политика гоеше и засилваше едрата френска буржоазия и укрепваше, разбира се, Наполеоновото господство във Франция, но пък и дразнеше, тъпчеше, душеше промишлените и търговските слоеве и цялата потребителска маса в останалите краища на необятната му империя. Създателят на „империята на Запада“ си остана с мисленето на дребнонационален френски крал, продължител на Луи XIV и Луи XV, осъществител на много от идеите на Колбер*. Заради интересите на френската буржоазия години наред той строеше тази колосална сграда на световната империя. При това чудовищно тъпчене на производителните сили на поробените страни гигантската постройка не можеше да не рухне, дори да ги нямаше испанското въстание, московския пожар, Мармоновото предателство при Париж, забавянето на Груши при Ватерлоо.

Невярно би било да се смята, че Наполеон бе само послушен изпълнител на волята на едрият капитал, призовал го на държавното кормило и осигурявал диктатурата му. Интересите на едрият капитал бяха, разбира се, в основата на цялата му вътрешна и външна политика. Но всъщност той и него искаше да подчини на волята си, да го впрегне да служи на държавата, в която виждаше едничката „самоцел“. Икономическото поробване на Европа бе организирано от Наполеон в служба на авторитарното държавно чудовище. С това мнозина сред буржоазните слоеве не можеха да се съгласят. Те водеха мълчалива фактическа война със стягащото ги отвсякъде менгеме. Оръжие им бяха прекупуването на стоки, спекулата, изкуственото надуване на цените и т. н.

Наполеон управляваше фактически точно както изискваха интересите на едрата буржоазия и в същото време съвсем не я уважаваше. Той наричаше „плутокрацията“ „най-лоша от всички аристокрации“ и обичаше да повтаря своя афоризъм: „Богатството в наше време е плод на кражби и грабеж.“

Тази диктатура действаше в името на интересите на френската буржоазна държава като цяло, искаше да разшири могъществото ѝ за сметка на съседните нации и поради това заставаше в много случаи срещу стремежите и потребностите на отделните слоеве на буржоазното общество. Диктатурата разглеждаше буржоазията като бездънен чувал с пари, длъжен да служи всеки ден на поредните политически цели. Но „политически неосъзнатата“ част от плутокрацията искаше да опази сандъците си пълни и да изхвърли грабителската ръка от тях. Тъкмо преди руския поход се получи значително разминаване между нея и Наполеон, разкрило не само пукнатините в Наполеоновата империя, но и дупките в цялостното капиталистическо стопанство, изградено под неговия патронаж. Когато става дума за причините, докарали гибелта на Наполеоновата империя, трябва да помним и това.

Още преди последния акт на великата историческа трагедия, когато всичко живо трепереше в краката на всесилния властелин и само дрипавите испански селяни и занаятчии се осмеляваха да се борят, империята усети първия полъх на идващата буря: избухна икономическа криза. Това стана през 1811 г.; човекът, който бе уж в центъра на световните събития, не можа да проумее същинския смисъл на внезапно налетелия вихър. Всъщност кризата започна през втората, изострена фаза на континенталната блокада, за която трябва да кажем няколко думи.

Блокадата от 1810–1811 г. вече не бе онази от епохата на първия берлински декрет. И ръководителят ѝ вече не бе онзи човек, който подписа декрета на 21 ноември 1806 г. в Потсдамския дворец.

След Ваграм и Шьонбрунския мир в душата на императора взеха да се засилват рязко две убеждения, които бяха започнали да се изграждат след Аустерлиц, напълно отчетливо се проявиха след Виена и накрая почнаха да диктуват цялото му поведение след Фридланд и Тилзит. Първото: Англия може се „постави на колене“, стига да бъде разорена с блокада. Второто се изразяваше простичко с думите „аз мога всичко“ и логически следваше мисълта „мога значи и да прокарам една тотална блокада, ако ще и да превърна за това целия континент във Френска империя“. Победителят вършеше каквото му скимне. Атила през пети век грабваше за жена всяка харесала му се щерка на вожд или княз, а на Наполеон му подариха при първо искане дъщерята на австрийския император, принцеса от най-надменната, гордееща се с древността си династия, че и сметнаха това за голямо щастие на всичкото отгоре.

При едно такова робско покорство на континента справянето с едничкия останал враг, Англия, изглеждаше напълно възможно. Другите врагове не си струва да се споменават дори: „дрипавите нехранимайковци“, както Наполеон наричаше испанците, не се брояха, т. е. той не искаше да им прави честта да ги нарича неприятели. Даваше си вид, че вече не воюва с тях — след като ги би през 1809–1810 г., — ами „просто“ заповядва да ги ловят и разстрелват. С тази илюзия той не можа да се утешава твърде дълго: гверилията (партизанската война) в Испания продължаваше. Ала и тук императорът виждаше първопричината на злото в англичаните. Англия пращаше в Испания помощ не само с оръжие, но и с цели отряди.

Англия и само Англия му стои на пътя! Смъртният двубой между Наполеон и Англия можеше да завърши само с гибелта на единия от противниците. Но напразно се мъчеше Наполеон да издигне двубоя си до ранга на борба на целия европейски континент срещу Англия. Блокадата удряше с единия си край неговия враг, а с другия — целия континент. Наполеон съзнаваше това вече не със смут, както преди Тилзит, не и с безпокойството и раздражението след Тилзит. Сега този факт го докарваше до бяс.

Яростта му през тези години се насочваше срещу тайните нарушители на блокадата — явни, открити непокорници не се намираха в Европа, ако не броим испанското въстаническо правителство на Пиренейския юг. Разплатата бе къса. Разстрелваха контрабандистите, изгаряха конфискуваните английски стоки, покровителстващите контрабандата монарси бяха изритвани на часа от престола.

През 1806 г. Наполеон назначи малкия си брат Луи за крал на Холандия. Новият крал

усети, че пълното разтуряне на търговските връзки с Англия заплашва с разорение търговията на поданиците му, селското им стопанство, мореплаването; на Холандия тази катастрофа щеше да е се случи по-бързо от другите — та откак англичаните е отнеха всички колонии (веднага след завладяването е от Франция), Холандия почна да зависи в огромна степен от английския внос. Това накара Луи Бонапарт да погледне през пръсти на контрабандната търговия между холандското крайбрежие и англичаните.

След няколко заплашителни мъмрения Наполеон изгони брат си от трона, обяви холандското кралство за унищожено, а Холандия присъедини през 1810 г. с особен декрет към Френската империя.

Доложиха му, че ханзейските градове — Хамбург, Бремен, Любек — се борят недостатъчно строго с контрабандата и че представителят му в Хамбург Буриен взема подкупи за снизходителността си. Наполеон веднага отстрани Буриен, а ханзейските градове присъедини също към империята.

Той изритваше дребните германски владетели от крайбрежните държавици не защото бяха виновни за нещо, а защото вярваше само на себе си. Тъй изгони Олденбургския херцог и погълна владенията му въпреки недоволството на император Александър, с когото херцогът беше роднина.

Блокадата носеше тежки последици за масата потребители от цяла Централна Европа. Тя разоряваше до дъно търговците и корабоприетелите на ханзейските градове и цялото крайбрежие на Северна Германия. Дори в полузадушения печат на поробените страни се прокрадваха понякога намеци за това. „Политическите статии, които се печатат в Германия, изискват внимание от страна на френското правителство — докладваха на полицейския министър през 1810 г., — немецът обича политическите разсъждения, той гълта жадно многобройните си вестници, седмичници, алманаси и календари, да не говорим за брошурите, драмите и романите, в които ловки автори успяват да представят Рейнския съюз като робство, съюза между Австрия и Франция като резултат на взаимно изтощаване, Англия като непобедима страна, руснаците като наследници на световната монархия.“ Лоша бе работата и в Холандия, разорена докрай от блокадата — тази страна живееше, кажи-речи, само от морската си търговия. И тук се наблюдаваше германският порок: „Тук има твърде много вестници“ — четем в друг доклад до полицията.

Ала с вестниците Наполеон можеше да се оправя съвсем лесно — той никога не се бе затруднявал с тях. Много по-мъчна работа беше да се осъществи блокадата.

Трудностите на започнатото дело му се навираха от всички страни. Оказа се, че да се намерят за целия колосален бряг на Европа няколко десетки хиляди честни и неподкупни митнически чиновници, жандарми, полицаи е значително по-мъчно, отколкото да се прогони някой хитруващ крал или рушветчия-наместник. За кафето, какаото, захарта, пипера, подправките европейската потребителска маса плащаше пет, осем, дванайсет пъти повече отпреди — и си ги получаваше тези стоки, макар и не в старото количество. За индигото, за памука, без който спираха манифактурите, френски, саксонски, белгийски, чешки, рейнски предачи плащаха пет и десет пъти по-скъпо — и си ги получаваша, макар и не в старото количество. Е, къде отиваше тази чудовищна, изкуствено раздута печалба? Първо, в джобовете на английските превозвачи и контрабандисти. Второ, в джобовете на Наполеоновите митничари и жандарми. Когато на хората от дежурния патрул им предлагаша за една-едничка спокойно проспана нощ сума, равна на заплатата им за пет години; когато на жандарма само за това да се разходи за някой друг час далеч от дадено място, предлагаша

фино сукно за петстотин златни франка и захар за други петстотин — във всички тия случаи съблазънта се оказваше неотразима.

Наполеон знаеше това и виждаше, че на този фронт победата ще е много по-трудна от Аустерлиц, Йена или Ваграм. Той назначаваше и пращаше ревизори и контрольори, и постоянни, и редовни, и извънредни, но и тях ги купуваха! Той ги отстраняваше и даваше под съд, но и заместникът продължаваше делото на изгонения, само гледаше да е по-предпазлив. Тогава императорът измисли нова мярка. Започнаха тотални хайки и обиски не само в крайбрежните градове и села, но и далеч от тях, в центъра на Европа, в магазините, складовете, канторите. Конфискуваха всички стоки „от английски произход“. Задължението да доказват, че стоките им не са английски, лягаше върху собствениците. В паниката си разоряваните притежатели на колониални продукти се мъчеха да докажат, че стоките им са американски, а не английски. И наистина американците бяха отворили през тези дни златна мина, покривайки със знамето си и докарвайки с корабите си английски стоки.

Тогава Наполеон направи легалната търговия с колониални продукти, откъдето и да идват те, невъзможна. И ето че из цяла Европа пламнаха клади: невярващият на митническите си чиновници, полиция, жандарми, власти, едри и дребни, от кралете и генерал-губернаторите до нощните пазачи и конни стражари Наполеон заповяда да се изгарят публично всички конфискувани стоки. Огромни тълпи народ гледаха мрачно как високите планини басма, фини платове, кашмирени материи, бъчонките захар, кафе, какао, партидите чай, памук и памучна прежда, сандъците с индиго, пипер, канела се поливат със запалителна течност на площада и изгарят. „Цезарят безумства“ — пишеха английските вестници за тези зрелища. Но Наполеон бе решил, че само физическото унищожение на всички тия вносни съкровища ще може да направи контрабандата наистина губещо начинание и ще разпростре риска не само върху тези, които се залавят да стоварят в глуха доба в някое потайно местенце докараните стоки, но и върху богатите търговци на Лайпциг, Хамбург, Страсбург, Париж, Антверпен, Амстердам, Генуа, Мюнхен, Варшава, Милано, Триест, Венеция, които ги купуват, седнали спокойно в своите кантори, през трети и четвърти ръце.

Една част от индустриалците на Франция и васалните страни успяваха да смучат грамадни печалби и в тези условия и следователно хвалеха континенталната блокада, одобрявайки всички мерки на императора срещу тайния внос на английските стоки. Особено се радваха металурзите. Но вече сред текстилните фабриканти се чуваха заедно с похвалите и оплаквания: та без памук можеха ли да се тъкат басми, без индиго да се боядисват платове.

Недоволството на хората, заети с производство на луксозни стоки, беше още по-силно: с тъга си спомняха те кратките месеци след Амиенския мир, 1802–1803 г., когато хиляди богати англичани се юрнаха в Париж и изкупиха наведнъж едва ли не всички изделия на столичните златари и цялото кадифе и коприна от лионските складове. А сега тия безкрайни войни на императора съсипваха и старата европейска клиентела. Още повече роптаеше простата човешка маса, която трябваше да надплаща жестоко и кафето, и захарта, че и платовете, избавени от английската конкуренция и затова поскъпнали.

Ето при тази обстановка избухна търговско-промишлената криза от 1811 г.

Още през късната есен на 1810 г. започна да се наблюдава спад в продажбата на френските стоки. Явлението напредваше бързо и обхваща цялата империя, особено „старите“ – департаменти, тоест собствено самата Франция. Индустиалците и търговците най-почтително се жалваха, че блокадата удря по джоба не само враговете, но опустошава и техния джоб, че нямат вече суровина, че грабейки победените народи (петиционерите се изразяваха много по-изящно), Негово императорско величество е смъкнал из цяла Европа покупателната способност на потребителя, а с произволните конфискации на стоки и складове, с вихрещото се беззаконие и произвол на военните и митнически власти (те и тук се изразяваха не тъй, а много по-меко и ласкаво) величеството може да подрони възможността за нормален пазар и кредит, без които нито производството, нито търговията могат да живеят.

Кризата се засилваше с всеки месец. Например един притежател на памукотъкачни, предачни и басмени производства, Ришар-Леноар, който преди кризата осигуряваше работа за 3600 предачи и предачки, 8820 тъкачи, 400 бояджии, общо повече от 12 хиляди души, същият той през 1811 г. не би държал на работа и една пета от тях, ако Наполеон не бе заповядал да му отпуснат спешна субсидия в размер на милион и половина златни франка. Следваха банкрути след банкрути. През март императорът разпореди отпускането на милионна субсидия за амиенските фабриканти и веднага закупи за два милиона стоки от Руан, Сен Кантен и Гент. Ала всичко това бе капка в морето.

Сред документите, които авторът на тази книга намери в Националния архив на Франция и които обрисуват грандиозното развитие на кризата, най-силно впечатление правят общите доклади за положението. На 19 април 1811 г. министърът на вътрешните работи съобщава на Наполеон следното: „Работниците, в по-голямата част занаятчии, се оплакват, че са без работа. Твърди се, че една голяма част от тях непрекъснато емигрира.“ В Руан безработицата бе тъй страшна и разорението на фабрикантите тъй очевидно, че Наполеон бе принуден да отпусне 15 милиона в помощ на загиващите производства.

Велможите взеха да стават по-смели. Управителят на Френската банка доложи на 7 май на императора, че покорените страни са разорени; че преди покоряването им френските стоки са се продавали там в по-големи количества, отколкото сега; че в Париж занаятчиите, заети с производство на луксозни стоки, гладуват; че потреблението вътре в страната и извън нея е намаляло... Наполеон отпусна субсидии, но това не помагаше. Английските стоки (а всички колониални продукти се смятаха за такива) се конфискуваха постарому. Летният панаир в Бокер бе направо пометен от внезапна полицейска проверка, конфискувала „цяла улица“ със складове за захар, подправки, индиго.

Освен многомилionните си кредити и субсидии за фабрикантите Наполеон прибегна през 1811 г. и към гигантски поръчки на държавна сметка: направи колосални покупки на вълнени платове за армията, даде грамадни поръчки на лионските копринени и кадифени производства за дворците, заповяда на всички подвластни европейски дворове да купуват от Лион и докара нещата дотам, че ако през юни 1811 г. в Лион в копринената промишленост работеха общо 5630 стана, то през ноември те вече бяха 8000. Зимата беше тежка. Глухо роптаене се носеше из работническите покрайнини на Париж и в другите индустриални центрове. Не всичко успяваха да подслушат полицейските шпиони, невинаги успяваха да

подлъжат хората да си изляят сърцето полицейските провокатори, но при всички случаи нещата не бяха тъй гладки за работниците и бедняците, както се опитаха да го изобразят съвременниците и по-късните историци. Наполеон честичко казваше, че единствената опасна революция е „революцията на празния стомах“. „Наполеон не един път ми е казал — пише в спомените си министър Шаптал, — че той се плаши от народните въстания, когато те са предизвикани от липса на работа.“ „Работникът няма работа... той може да въстане; страхувам се от тези въстания, родени от липса на хляб; по-добре ми е да се бия срещу армия от 200 хиляди души“ — повтаряше Наполеон.

До гневни прояви на народната маса в столицата и провинцията не се стигна, макар белезите на отчаяние и нетърпение да се отбелязваха от полицейските и частните наблюдатели.

Ако икономическата криза от 1811 г. съдържаше някакъв урок, то Наполеон побърза да го усвои по най-решителния начин: докато блокадата не пречупи Англия, докато моретата не се отворят за французите, докато не свърши безкрайната война, положението на френската промишленост и търговия винаги ще е лошо и кризата всеки момент ще може да се повтори. Значи — блокадата трябва да се доведе докрай и ако за това е необходимо да се превземе Москва, тя трябва да се превземе.

Наполеон бе запомнил твърдо, че лионските копринари обясняват кризата отчасти с „внезапното“ прекратяване на поръчките от Русия. Новата руска митническа тарифа, подписана от император Александър през декември 1810 г., облагаше с високи мита всички предмети на лукса — коприната, кадифето, скъпите вина, — всичко, което идваше в Русия от Франция.

Това Наполеон също записа на сметката на Александър — а тя растеше отдавна, още от Ерфурт. В душата на императора зрееше убеждението, че сметката ще бъде платена и плащането ще стане в Москва.

Как се отнесе Наполеон към тия тревожни симптоми на ненормалното икономическо положение в империята му?

Бурята назряваше дълго време и императорът следеше приближаването ѝ. До този момент той трябваше да посреща и критическото положение на държавните финанси, и започващата инфлация, и необходимостта да се печатат вместо пари хартийки без златно покритие, и накрая мошеническите игри на едри финансисти, опитващи се да оплетат хазната в разни съмнителни заеми и лихварски задължения. Тъй бе и през първите години на властта му (1799–1800), тъй бе и през 1805, и в началото на 1806 г. Но с такива затруднения Наполеон се оправяше винаги. Ту докарваше от война милиони златни контрибуции; ту налагаше под най-разнообразни претексти тежки данъци и вземания върху населението на победените страни независимо от контрибуциите, които му изплащаха правителствата им; ту накрая просто отнемаше на финансистите това, което те бяха успели да докопат. Така стана например през 1806 г. Едва завърнал се от Аустерлицката кампания, Наполеон поиска отчет за състоянието на финансите. Стана ясно, че знаменитият милионер и хищник Уврар и финансовата компания, действаща под името Обединени предприемачи, са оплели хазната с разни хитроумни комбинации и с юридически ловките си похвати са ѝ причинили колосални загуби. Наполеон заповяда Уврар и представителите на Обединените предприемачи да се явят в двореца. Тук без много приказки им се каза да върнат всичко награвено през последно време. Уврар се опита да заинтригува Наполеон с предложения за някакви нови, „интересни за хазната“ комбинации, които Негово величество сигурно ще приеме, но Негово величество

не скри, че смята за най-интересна комбинация незабавното хвърляне на Уврар и другарите му в занданите на Венсенския замък. Обединените предприемачи се отнесоха с пълно внимание към мнението на императора и знаейки нрава на събеседника си, сметнаха аргументите му за изчерпателни: в най-скоро време върнаха на хазната 87 милиона златни франка, без да настояват при тази скръбна операция за никакви уточнения — нито счетоводни, нито юридически. „Накарах една дузина мошеници да върнат награвеното“ — съобщаваше Наполеон за този случай в писмо до брат си Жозеф, тогава неаполитански крал.

Валутата беше сигурна, злато в хазната имаше достатъчно, системата на финансово и икономическо изсмукване на Европа действаше образцово и сякаш за векове.

И изведнъж зловещ пукот мина по колосалната сграда: опитът на 1811 г. показва колко по-мъчно е да се бориш с една обща национална криза, отколкото с временни финансови затруднения; колко по-лесно е да ликвидираш грешките в счетоводството, отколкото да намериш и, главно, да унищожиш дефектите в цялостната икономическа система, в организацията на целия стопански живот. Тука вече не помагаха контрибуциите, нито сграбчването на финансовите хищници за гърлото, нито образцовата отчетност и строг контрол, нито цялото зловещо съвършенство на създадената от него бюрократична машина. Избухналата през 1811 г. криза бе най-вече (но не изключително) криза в пазара на онези стоки, които съставляваха продукцията на занаятите и промишлеността, обогатяващи Франция. Кому щяха да се продават прочутите изделия на парижките златни работилници? Къде щеше да замине скъпата мебел, върху изработването на която се трудеше три четвърти от населението на Сент Антоанското предградие? Или скъпите видове кожени изделия, чието производство хранеше Сен Марселското предградие и огромния работнически квартал Муфтар? Или чудните женски рокли и мъжки костюми, създавани в безбройните шивашки ателиета на световната столица? Как щяха да се държат на висота цените на лионската коприна и кадифе, седанските висши сортове сукно, префиненото ленено бельо, изработвано в Лил, Амиен, Рубе, валансиенските дантели?

Всички тези луксозни стоки се произвеждаха не само за френския пазар, но и за целия свят, а „светът“ се оказваше ужасно орязан: Англия отпадна, Америките, Северна и Южна, отпаднаха, богатшите плантатори от Антилските и Маскаренските острови отпаднаха. Изобщо отпаднаха всички купувачи (твърде богати и многобройни) от страните, отделени от Европа със „солена вода“, защото върху „солената вода“ господстваха безрезервно англичаните. Ала не всичко бе наред и на европейския континент. Завоюваните от Наполеон страни се разоряваха до дъно, на победените — дори да не бяха завоювани — се налагаше континенталната блокада, която лишаваше валутата им от покупателна сила. Откак руските помещици престанаха да продават в Англия селскостопанската си продукция, изчезна и английското злато, с което те плащаха парижките стоки: рублата падна след Тилзит до 26 копейки. Поляците, австрийците, италианците изпитваха същото. В държавиците на Западна, Южна, Централна, Северна Германия същият процес на бързо материално изтощаване на феодално-земевладелската класа се засили не само вследствие на блокадата, но и поради пропукването, а на много места и гибелта на крепостническия ред.

Но и това не бе всичко. Новата буржоазия, явила се заедно с настъпващия развой на индустриалните сили, вървеше по своя път, растеше, засилваше се и в завоюваните от Наполеон страни, и в цяла зависима и полузависима от него Европа. По никакъв начин не можеше да се удуши индустриалното развитие на Западна и Централна Германия, Бохемия (както наричаха тогава чешките земи), Белгия, Силезия, които си бяха най-напредничавите в

промишлено отношение земи на Европа. Конкуренцията им (да не говорим за силно развилата се английска контрабанда) изтласкваше от пазара дори онези френски стоки, които никак не можеха да се нарекат луксозни. Вярно, за вълнените и грубите видове ленени изделия, за продуктите на металургията, за стоките от всекидневна употреба оставаше свободен вътрешният пазар на „старите департаменти“, където императорът не пускаше да припари никой друг от поданиците му: нито белгийците, нито немците, нито италианските копринари, изобщо никой! Ала и тук имаше един обширен отрасъл, покровителстван отдавна и на драго сърце от Наполеон, който страдеше не толкова от свиването на пазара, колкото от страшното поскъпване на суровината. Това бе производството на памучни тъкани. Като резултат от забраната на всички колониални стоки памукът взе да се цени наравно със златото. Започна жестока суровинна криза, фабрикантите съкращаваха производството.

Пред лицето на кризата, пред заплахата от растяща безработица и глад в работническите квартали на столицата, Лион, Руан, а също и разоряването на винарските южни департаменти Наполеон допусна известно отстъпление от правилата на блокадата. Той позволи издаването на лицензи (в доста ограничено количество) — именни удостоверения, разрешаващи вноса на „забранени стоки“ за определена сума, като вносителят се задължаваше да продаде за същата сума стоки от Франция зад граница. Лицензите излизаха страшно скъпи поради злоупотребите на издаващата ги полиция и пак се смятаха за невероятно изгодни.

Тази отстъпка показва колко е разтревожен от кризата Наполеон. Вярно, особено голяма полза от френските лицензи англичаните не можеха да имат, но все пак това си бе определено отстъпление от принципа. И като мярка за борба срещу кризата лицензите не ги биваше много. Още по-малко значение имаха изискванията на Наполеон към двора му и висшите велможи: той заповяда всички да се обличат колкото може по-разкошно и богато, колкото може по-често да си сменят роклите и тоалетите и т. н. Тези разпоредби на императора не можеха да осигурят пазар за целия грамаден отрасъл, зает с производството на луксозни стоки, макар придворният живот дори преди това да бе невероятно прахоснически, а след това да не говорим — стана мода да се хвърлят огромни пари за парижките златари и лионските тъкачи на коприна, да се устройват пиршества за стотици поканени, в които шампанското и скъпите вина се лееха като буйна река, да се заменят мебелите с по-скъпи и изискани, да се обличат с дантели не само господарите, но и слугите, да се поръчват разкошни каляски и т. н. Самият Наполеон направи през 1811 г. редица грамадни и скъпи поръчки на парижките и лионските производители за държавните сгради и дворци.

Сега, през 1811, както и през 1806 (година на едно несравнимо по-слабо и краткотрайно задръстване на търговско-промишления поток), Наполеон продължаваше да се придържа към отдавна изразения от него принцип: „Целта ми не е да се предпазят предприемачите от банкрут — всички държавни финанси не биха стигнали за това, — целта ми е да не се закрие едно или друго производство.“ Отпускаше ли министърът на вътрешните работи някому финансова помощ — Наполеон искаше тя да се оправдае с думите: „Дадох на заем пари на това и това производство, с толкова и толкова работници, защото го заплашваше закриване.“

Към зимата на 1811–1812 г. кризата почна бавно да отминава. И все пак той разбираше, че нито една от причините ѝ не е отстранена, че в скрито, тлеещо състояние тя ще продължава; съзнаваше и че тъкмо войната с Англия и свързаната с това континентална блокада спъват всяко реално подобряване на икономиката на империята. А за да се спре блокадата, трябваше Англия да се „постави на колене“. По-силно откогато и да било вярваше

той в победата над Англия като в главно и единствено средство за заздравяването на империята си. И по-силно откогато и да било беше убеден, че огромен пробив в блокадата му вече е извършен от англичаните, че Александър хитрува и го лъже, че английските стоки се просмукват от Русия през цялата ѝ необятна западна граница, през Прусия, Полша, Австрия и хиляди други пролуки в Европа, че това прави на нула континенталната блокада, сиреч задушавата едничката надежда да се „постави Англия на колене“. Известяваха го, предупреждаваха го от всички страни, че англий-ската контрабанда се просмуква не само в подчинената му Европа, но дори и във Франция, в „старите департаменти“ на гигантската империя — и че тя се лее от „най-северния бряг“ на Европа.

Погледът му, прикован към Лондон през целия му живот, изтласкван временно оттам ту към Алпите, ту към Виена, ту към Берлин, ту към Мадрид и винаги отново устремяващ се към Лондон, сега взе да се взира към най-далечната европейска столица.

„Северният бряг“ — под властта на лукавия византиец, руския цар... Да се откаже ли от борбата с Англия, от тая близка вече победа — или да сграбчи Александър за гърлото и да го накара да си спомни тилзитските задължения? Така стоеше вече въпросът за Наполеон през 1810 г.

Същата година Наполеон заповяда да му доставят книги за Русия, за нейната история и особености.

Ако съдим по отделни откъслечни изказвания на императора и оскъдните данни на обкръжението му, ще стане ясно, че Наполеон още от есента на 1810 г. бе почнал да свиква с мисълта, че на англичаните, този упорит, неуловим, налитащ отвсякъде враг, който той не успя да победи нито в Кайро, нито в Милано, нито във Виена, нито в Берлин, нито в Мадрид, може да се нанесе окончателен, съкрушителен удар само в Москва. Тази мисъл растеше и укрепваше в него с всеки изминат месец.

„Великата армия“ в Москва — това е покорността на Александър, това е пълно, истинско осъществяване на континенталната блокада, това е победа над Англия, край на войната, край на кризата, край на безработицата, истинско заздравяване на световната империя. 1811 г. насочи окончателно мислите му в тази насока. Впоследствие, вече по време на похода към Москва, граф Дарю му заяви откровено: армията представа си няма защо се води тази тежка война с Русия, защото заради търговията с английски стоки пътуването до руските лесове наистина не си заслужава! Но за Наполеон това разсъждение бе неприемливо. Той вярваше в последователно проведеното икономическо задушаване на Англия като единствено средство за спасение на империята си. Ето че съюзът с Русия се пропукваше не само поради разногласията около Полша, не само поради дразнещата Александър окупация на част от пруските владения и анексите на германския север. Той се руши, защото Русия възлага твърде много надежди върху Англия за в бъдеще, както и Англия на Русия. Но непосредствен удар върху Англия сега не може да се нанесе. Значи трябва да се удари Русия.

Кървавият призрак на нова гигантска въоръжена борба взе да се изправя на световния хоризонт.

РАЗРИВЪТ С РУСИЯ
1811–1812

След Ерфурт Александър се завърна в Петербург с намерението да поддържа френско-руския съюз и да не излиза, поне засега, от дирята на Наполеоновия курс. Ако някога бъде написана детайлна социална и политическа история на Русия от началото на XIX век, много от страниците ѝ ще са посветени на тези любопитни години от Ерфурт до нашествието през 1812 г. През тези четири години виждаме сложна плетеница на враждебните социални сили и течения, определили историческата закономерност както на появата на личността Сперански, така и на сгромолясването ѝ.

Въпросът за реформи в управлението на Руската империя се повдигаше по това време от самия живот. Тласъците бяха много: Аустерлиц, Фридланд, Тилзит. Е, от друга пък страна, страшните поражения завършиха все пак с един сравнително изгоден съюз със завоевателя и с придобивката на Финландия дори. Следователно има ли повод за някакви дълбоки, основни реформи като пруските след Йена? Не, руският цар не съзираше такъв. И тук много навреме се яви Сперански. Умният, ловък и предпазлив плебей се завърна от Ерфурт, където участваше в свитата на Александър, в пълен възторг от френския император. Крепостното право Сперански не закачаше, напротив, убедително доказваше, че то съвсем не е робство. Църквата имаше в негово лице верен енориащ. За някакво пък ограничаване на самодържавието той и насън не можеше да бъде обвинен — напротив, виждаше в царския абсолютизъм главния лост за прокарване на реформите си. А реформите му бяха предназначени тъкмо за това, да се превърне тежкото полуизточно деспотство, бащинията на болярския род Романови в една модерна европейска държава с правилно действаща държавна бюрокрация, система на формална законност, образован и делови чиновнически състав, губернаторите — от сатрапи в префекти, с една дума, на руска земя реформите, които са направили Франция първа страна в света. Сама по себе си тази програма изобщо не противоречеше на мислите и желанията на царя и той години наред подкрепяше своя любимец. Но и царят, и Сперански си бяха направили сметката без кръчмаря. Потомствената аристокрация и ръководеният от нея среднодворянски слой подушиха врага, колкото и да се криеше той зад маската на умереност и благонамереност. Те с инстинкта си усетиха, че Сперански иска да обърне феодално-абсолютистката им държава в буржоазно-абсолютистка, да създаде форми, по същество несъвместими с наличната феодално-крепостна уредба и дворянския политически и обществен ред.

В дружна колона тръгнаха те срещу Сперански. Не случайно, а органично се свързваха в техните очи реформаторската му работа и френско-руският съюз, дружбата с военния диктатор на Франция и Европа; не случайно, а органично се асоциираха попският син, който въвежда изпити за чиновниците и търси да изтика дворянството от държавната машина, за да я предаде после на клисари и кръчмари, даскалчета и търговчета, и френският завоевател, който го разорява с континенталната си блокада и при когото в „Ерфуртската орда“ отидоха да се поклонят царят и неговият фаворит*. Такава бе твърдата линия на придворно-дворянската опозиция в Петербург и Москва през 1808–1812 г. и тя се насочваше еднакво остро и срещу вътрешната, и срещу външната политика на царя и неговия министър.

Дори само това обстоятелство отнемаше на френско-руския съюз необходимата му сила. Руските аристократични салони порицаваха отнемането на Финландия от Швеция, защото това бе сторено по желание на Наполеон; те не искаха да получат дори Галиция, ако за това

ще трябва да се помага на омразния Бонапарт срещу Австрия. Всякак гледаха да покажат студенината си на френския посланик Коленкур. Колкото по-ласкав бе с него царят, толкова по-демонстративно му изказваха пренебрежението си аристократичните кръгове както на „новия“ Петербург, така и на старата столица, Москва.

Но едва от края на 1810 г. Александър престана да се противи на това всепобеждаващо течение. Първо, тилзитските приказки на Наполеон за разпростирането на руското влияние на Изток, върху Турция, се оказаха само приказки и това разочарова Александър; второ, Наполеон така и не изкара войските си от Прусия и най-главното, играеше някакви игри с поляците, което вече заплашваше целостта на руските граници и руската власт над Литва; трето, протестите на Наполеон срещу незадоволителното изпълнение на континенталната блокада приемаха доста оскърбителни форми; четвърто, произволните анекси с едно само драсване на перото, практикувани от Наполеон тъй охотно през 1810–1811 г., безпокоеха и дразнеха Александър. Страшната мощ на Наполеон сама по себе си висеше като дамоклев меч над васалите му, а на Александър след Тилзит гледаха (и той знаеше това) като на обикновен Наполеонов васал. Смееха се на подхвърляните му „отгоре“ парченца, когато през 1807 г. Наполеон му „подари“ пруския Бялисток, или през 1809 г. — един австрийски окръг на източната (галицийска) граница; говореше се, че Наполеон се отнася с Александър както старите руски царе със слугите си, давайки му в награда за вярна служба определен брой „души“.

След осуетяването на женитбата на Наполеон и великата княгиня Анна Павловна цяла Европа взе да говори за назряващото рязко разминаване между двамата императори. Сватбата с черката на австрийския император се тълкуваше като замяна на френско-руския съюз с френско-австрийски.

Имаме точни данни, че Наполеон за пръв път почна не просто да мисли на глас за война с Русия, но и сериозно да изучава този въпрос през януари 1811 г., когато се запозна с новата руска митническа тарифа. Тази тарифа силно повишаваше митата върху внасяните в Русия вина, копринени и кадифени платове и другите предмети на лукса, сиреч точно онези стоки, които бяха главното съдържание на френския износ за Русия. Наполеон протестира срещу тази тарифа; отговориха му, че плачевното състояние на руските финанси не позволява друг изход. Тарифата си остана. Протестите срещу прекалено лекия пропуск на колониалните стоки, докарвани в Русия с фалшиво неутрални кораби, ставаха все по-чести. Наполеон беше сигурен, че руснаците тайничко пускат английските стоки в Европа и че оттам те широко се разпространяват в Германия, Австрия, Полша, обръщайки по такъв начин цялата блокада в комедия.

Александър също мислеше за неизбежността на войната, търсеше съюзници, водеше преговори с Бернадот, преди Наполеонов маршал, а сега принц шведски и враг на Наполеон. На 15 август 1811 г. по време на тържествения прием на дипломатическия корпус Наполеон спря пред руския посланик княз Куракин и се обърна към него с гневна реч. Той обвини Александър в невярност към съюза, в неприятелски действия. „На какво се надява вашият господар?“ — запита той заплашително. После предложи незабавно съглашение, което да изглади всички несъгласия между Русия и Френската империя. Стъписаният, развълнуван Куракин заяви, че няма пълномощия за един такъв акт. „Нямате пълномощия ли? — кресна Наполеон. — Че поискайте си ги тия пълномощия!.. Аз не искам война, не искам да възстановявам Полша, вие кроите да присъедините Варшавското херцогство и Данциг! Докато секретните ви намерения не станат явни, аз няма да престана да увеличавам армията

си в Германия!“ Оправданията и обясненията на Куракин той изобщо не слушаше, само викаше и повтаряше едно и също.

След тази сцена никой в Европа не се съмняваше в близостта на войната.

Наполеон превръщаше цялата васална Германия в огромен плацдарм за бъдещото нашествие.

Едновременно той реши да принуди към военен съюз Прусия и Австрия — двете държави на континента, които още се смятаха за самостоятелни, макар Прусия да бе в пълно политическо робство. Този съюз трябваше да предшества нападението срещу Русия.

Тежки времена изживя Прусия през годините, когато отгоре е тегнеше Наполеоновият ботуш. Но дори след Тилзит тя не изпита толкова жестока паника, както след Ваграм и австрийския брак на Наполеон. Всъщност през тези години под влиянието на Щайн и „партията на реформите“ крепостното право в Прусия бе ако не напълно унищожено, то поне здраво подронено в основите си. Бяха прокарани и други реформи.

Но ето че пламенният патриот Щайн, прекалено открито възхищавал се от испанското въстание, обърна върху себе си вниманието на Наполеоновата полиция. Хванато бе едно негово „неблагоднамерено“ писмо. Императорът заповяда на крал Фридрих Вилхелм незабавно да изгони Щайн от Прусия. Кралят в знак на усърдие не само че изпълни веднага заповедта, но и конфискува имуществото на изпадналия в немилост държавник.

Реформеното дело в Прусия се забави, но не спря. Шарнхорст, Гнайзенау и помощниците им се трудеха колкото можеха върху реорганизирането на армията. По искане на Наполеон Прусия не можеше да притежава армия, по-голяма от 42 хиляди души, но пък с разни ловки мероприятия пруското правителство успяваше да даде, мобилизирайки ги за кратки срокове, военно обучение на много хора. Така, изпълнявайки робски волята на Наполеон, угодничейки, подмазвайки се, унижавайки се, Прусия под сурдинка се готвеше все пак за едно по-далечно бъдеще и не губеше надежда да излезе от отчаяното положение, в което я бяха поставили страшният разгром от 1806 и Тилзитският мир от 1807 г.

Когато през 1809 г. избухна войната с Австрия, от пруска страна се яви един отчаян, конвулсивен, индивидуален опит за освобождаване от робството: майор Шил започна с част от хусарския си полк партизанска война. Разбиха ги. Шил убиха в боя, другарите му бяха съдени по заповед на Наполеон от пруски военен съд и разстреляни. Кралят не бе на себе си от страх и ярост срещу Шил, но Наполеон се задоволи засега с тези екзекуции и с унижителните подмазвания на краля. Последните пруски надежди се изпариха след Шьонбрунския мир и сватбата с Мария Луиза: изглеждаше, че Австрия окончателно и безвъзвратно влиза в орбитата на Наполеоновата политика. Кой можеше сега да помогне, на какво да се надяват? На започващата разпра на Наполеон с Русия? Но тя се разгаряше много бавно. А и руската сила вече не предизвикваше след Аустерлиц и Фридланд старите надежди.

От началото на 1810 г. плъзнаха зловещи слухове, че Наполеон възнамерява без война, с един прост декрет да унищожи Прусия, разделяйки я на части между Франция, Вестфалското кралство на Жером Бонапарт и Саксония или изгонвайки династията Хоенцолерни и заменяйки я с някой от своите роднини и маршали. На 9 юни 1810 г. той присъедини по този начин Холандия и я превърна в девет нови департамента на Френската империя; със същата леснина бяха погълнати Хамбург, Бремен, Любек, херцогствата Лауенбург, Олденбург, Салм-Салм, Аренберг и редица други държавици (маршал Даву ги утешаваше в официалното си възвание: „Че вашата независимост си беше само въображаема!“). Сега и пруският крал броеше с ужас последните си часове на престола. Неговата независимост също беше само „въображаема“, пък и се знаеше, че още в Тилзит Наполеон бе заявил, че не изтрива Прусия от картата на Европа само от уважение към руския цар. Сега, през 1810–1811 г., отношенията с царя бързо се влошаваха и за никакви любезности не можеше и дума да става. Не се ли посвени Наполеон да изгони през 1810 г. в

мирно време херцог Олденбургски от земите му и да погълне Олденбург, макар синът на херцога да бе женен за сестрата на царя, Екатерина Павловна?

Прусия чакаше през 1810–1811 г. гибелта си. Трепереше не само Фридрих Вилхелм — той бездруго никога не се бе отличавал с особена храброст, — умълчаха се дори либерално-патриотичните сдружения като Тугендбунда, изразяващи тежнението на патриотичната немска младеж. Тугендбундът не беше единственото, а само най-забележимото сред тези нелегални сдружения; през 1810 г. той също се умълча и се сниши до земята. Прекалено безнадеждно изглеждаше положението. Дори министър Харденберг, който бе привърженик на съпротивата и поради това бе изгонен от пруския двор, сега официално се покая и уведоми за това френския посланик Сен Марсан. „Сега само от Наполеон зависи нашето спасение“ — писа той на генерал Шарнхорст. До френския пък посланик стигна следната унизителна молба: „Нека Негово императорско величество благоволи да се изкаже за участието, което аз мога да приема в работата. Това ще е съществено доказателство за възврънатите от краля доверие и милост на императора.“

Наполеон се умилюсти и позволи да назначат Харденберг за държавен канцлер. Това стана на 5 юни, а на 7-и новият пруски канцлер вече му пишеше: „Дълбоко съм убеден, че Прусия може да се възроди и да си осигури цялост и щастие само следвайки честно Вашата система, господарю... Аз ще сметна за висша чест да заслужи одобрението и високото доверие на Ваше императорско величество. Оставам с най-дълбоко уважение, господарю, най-смирнен и най-покорен слуга на Ваше императорско величество. Барон фон Харденберг, държавен канцлер на пруския крал.“

Контрибуцията се изплащаше акуратно, континенталната блокада се спазваше точно, кралят трепереше и пълзеше по земята, Харденберг се подмазваше и унижаваше и все пак Наполеон не изваждаше войските си от пруските крепости и не даваше никакви обещания. Готвейки се за война с Русия, той изведнъж поиска Прусия да му помогне с войска. Прусаците се съгласиха, макар и след много сериозни колебания. Наполеон изтри колебанията с един замах. На 14 ноември 1811 г. той издаде заповед до Даву: да нахлуе по първо разпореждане в Прусия и да я окупира цялата. И ето че на 24 февруари 1812 г. в Париж вече се подписваше спогодба, според която Прусия ще воюва на страната на Наполеон във всяка война, която той възнамерява да води.

Веднага след това Наполеон се обърна към Австрия.

Тук работата стана също без много трудности. След Ваграм и Шьонбрунския мир австрийското правителство бе тероризирано, а след сватбата с Мария Луиза ръководните му дейци решиха, че да се плава в Наполеоновата диря не е чак толкова неизгодно, напротив — от победителя може да се изкопчи някоя друга компенсация в замяна на изгубеното. Наполеон можеше да удари Австрия от запад и от север — през Бавария и Саксония, от юг — през илирийските провинции, Каринтия, Италия; Наполеон можеше да се яви и от североизток — Полша, Галиция. Империята и васалите му притискаха Австрия от всички страни.

Страхът от нашествие и надеждите за милост от страна на всемогъщия зет правеха император Франц също тъй покорен слуга, какъвто бе и наплашеният Фридрих Вилхелм. От Виена ушите на завоевателя не чуваха отдавна нищо освен най-робско ласкателство. Когато Мария Луиза роди през 1811 г. син и наследник за Наполеоновата империя, Виена посрещна това събитие с умилителни гравюри, изобразяващи Богородица с Младенеца с лицата на Мария Луиза и новородения „римски крал“, а в небето горе стоеше бог Саваот с лицето на

Наполеон. Нямаше, с други думи, такава пошлость, такъв куриоз или идиотщина, които да не влизаха в ход, ако ставаше дума да се изразят на парижкия властелин чувствата на най-робско преклонение, религиозно почитане и истеричен възторг.

Инстинктът и разумът казваха на онези, които ги притежаваха — като Метерних, — че великата империя на Наполеон е нещо твърде мимолетно. Но, от друга страна, мнозина дори сред най-големите скептици почнаха през тези години да се заразяват с чувството за пълна обреченост на всякаква борба срещу него.

Англия с нейните колонии и морета още се държеше, ала и оттам идваха новини за банкрути, разорения, безработица, за назряваща революция — с една дума, започналото е задушаване от континенталната блокада. Испанските дрипави овчари бягаха в своите гори и планини и оттам продължаваха борбата. Но Австрия не можеше и не желаше да направи нещо подобно. Русия? Но тя бе явно по-слаба от Наполеон; позорно разбита при Аустерлиц, тя предаде Прусия в Тилзит. Каквото и да станеше впоследствие, сега трябваше да се върви с Наполеон. И когато той, след като бе принудил Прусия към съюзен договор срещу Русия, поиска същото и от Австрия, Виена без много колебания и без излишно пазарене се съгласи с желанието на френския император.

На 14 март 1812 г. в Париж бе подписан френско-австрийски договор, според който Австрия се задължаваше да отдели в помощ на Наполеон 30 хиляди войници. Наполеон е обещаващ за това Молдова и Влашко, окупирани тогава от руските войски. Освен това австрийците щяха да вземат Галиция или съответни по ценност териториални компенсации.

Тези два „съюза“ с Прусия и Австрия бяха необходими на Наполеон не толкова за попълването на „великата армия“, колкото за да отвлече част от руските сили на север и юг от прекия път Ковно — Вилно — Витебск — Смоленск — Москва, по който щеше да се насочи великото нашествие.

Прусия щеше да му даде 20 хиляди, Австрия — 30 хиляди души. Освен това Прусия се задължаваше да предостави на армията (за сметка на част от безкрайните си дългове към френския император, от които тя така и не можа да се измъкне) 20 милиона кг ръж, 40 милиона кг пшеница, повече от 40 милиона глави едър рогат добитък, 70 милиона бутилки вино.

Дипломатическата подготовка на войната привърши напролет. Има сведения, че слабата реколта от 1811 г. бе докарала до глад отделни местности на Франция през края на зимата и пролетта на 1812 г. Някъде ставаха вълнения, някъде се очакваха. Това задържа потеглянето на Наполеон с месец-два. Зърнените прекупвачи и спекуланти засилваха тревогата и раздразнението на село. Неспокойната обстановка бавеше замисленото от него. По-късно се отбеляза, че прекупвачите със своите спекулации спомогнаха за неуспеха на руския поход и с това — за първото пропукване на Френската империя. Тук му е мястото да се отбележи, че войнишкият набор, който през последните шест години (след аустерлицката кампания) се събираше всеки път много мъчно, сега (1811–1812 г.) даде особено голям брой отклонили се. Новобранците бягаха в горите, криеха се, изчакваха. Стопанските тегоби от безкрайните войни и данъци (особено от несвършващата испанска война) бяха почнали да бунтуват вече селската маса. Това се изразяваше и в растящия брой отклонили се от мобилизация. Дори поимотното селячество бе недоволено. Тия безкрайни набори само лишаваха стопаните от евтина работна ръка!

Наполеон бе принуден да пусне специални хвърчащи отряди за лов на бегълците по гори и планини. В резултат наборът все пак му осигури това, на което той разчиташе.

През пролетта на 1812 г. той завърши като цяло военната и дипломатическата подготовка. Цяла васална Европа бе готова да се затътри покорно след него срещу Русия. А Испания императорът реши да раздели. През 1811 г. той откъсна от земите на собствения си брат, назначен от него за испански крал, богатата, индустриално най-развита провинция Каталуния и я присъедини към Франция във вид на четири нови департамента. На този акт, обогатяващ френската търговия, императорът придаде формата на наказание за испанците за техния „метеж“. Но „метежът“ продължаваше както в новите каталунски департаменти на Френската империя, така и в останалата част от Испания. Там останаха маршалите Султ, Мармон, Сюше с големи войскови части, достатъчни да отблъснат по мнението на Наполеон и англичаните, и испанските партизани, „гверилиясите“, които вече четири години не преставаха отчаяната си борба.

Оставаше в тила още Англия. Но имаше ли непосредствена опасност оттам? Без да говорим дори за критичното вътрешно положение на страната, разорението, безработицата, мощното движение на работниците срещу машините (и тяхното разрушаване в цели промишлени области), Наполеон с изкусната си политика и търговските привилегии за американците успя да подпали война между Англия и Съединените щати.

Тя бе обявена от американския президент на 15 юни 1812 г., девет дни преди стъпването на Наполеон на руска земя, и щеше да върже ръцете и на този омразен враг.

Тилът — осигурен, пътят — свободен, военните сили в ръцете му — многократно по-големи от всички предишни войни; пред него бе враг, който той вече на няколко пъти побеждава.

Дипломатите предвиждаха катастрофа. Но абсолютното мнозинство от тях, най-умните като Метерних, най-скептичните като Харденберг, най-непримиримите като Жозеф дьо Местр, предвиждаха катастрофата именно за Русия — та над главата ѝ се събираше буря, незапомнена от времето на монголското нашествие.

Армията, готвена от Наполеон за похода, броеше вече половин милион войници, и то без 50-те хиляди, които той щеше да получи от Австрия и Прусия. От този половин милион повече от 200 хиляди трябваше да дойдат от другите васали — Италия, Илирия, Вестфалското кралство, Бавария, Вюртемберг, Баден, Саксония, останалите държави от Рейнския съюз, Великото Варшавско херцогство. 90 хиляди поляци служеха в Наполеоновата армия. Белгийците, холандците, ханзейците бяха дори не васали, а редовни поданици на Френската империя.

След всичко това баварският генерал Вреде все пак се осмели плахо да попита не е ли по-добре да се въздържат от война с Русия. „Още три години — и аз ще съм господар на целия свят“ — отговори му Наполеон.

В 6 часа сутринта на 9 май 1812 г. Наполеон потегли от двореца си Сен Клу към „великата армия“, запътила се вече през германските земи към Полша и съсредоточаваща се постепенно пред Висла и Неман. На 16 май императорът стъпи в Дрезден. Посрещна го саксонският крал. В Дрезден се стекоха кралете и великите херцози на васалните страни, за да приветстват своя върховен повелител. Сред другите пристигнаха пруският крал Фридрих Вилхелм и австрийският император Франц с императрицата си. Петнайсет дни прекара Наполеон в Дрезден сред раболепните си васали. В присъствието му всички (в това число и тъстът, австрийският император) стояха гологлави; едничък той носеше прочутата си триъгълна шапка. Държанието му с тях бе, общо взето, благосклонно, подръпваше ги милостиво за ушите — и те изпадаха във възторг от тази императорска ласка, — шегуваше се с тях, най-верните потупваше по гърба, някого грубо мъмреше, но това се случваше рядко. Ласкателството бе тъй невероятно този път, че излезе извън всякакви рамки. В разгара на дрезденските тържества някой изказа на глас нещо като хипотеза за божествената природа на световния завоевател.

Те всички, короновани и некороновани, германци и негерманци, бяха в съзнанието му само слуги и роби, водени от смъртен страх, той никога не бе вярвал в тяхната искреност; но поведението им в Дрезден доказваше вярата им в победата му над Русия в започващата война.

Тази вяра цареше навсякъде: в Европа и в Америка, в дворците на кралете и канторите на едрите индустриалци, зад тезгясите на магазините и дюкяните. Само Англия постарому чакаше своя час и постарому нехаещата за никакви половинмилионни пълчища и непризнаващата никакъв френски Цезар испанска сиромашия действаше с пушките, сопите и ножовете и плюеше в лицето френските офицери, когато я водеха с вързани на гърба ръце за разстрел. Само Русия, Англия и Испания не бяха представени на дрезденските тържества, този невероятен показ на човешко раболепие, угодническо робство и панически страх.

Общата сигурност в победата на Наполеон беше наглед здраво обоснована. Към Русия крачеха несметните пълчища на една превъзходно организирана армия; водеше ги пълководецът, чийто военен гений бе слаган по-високо от този на Александър Македонски, Анибал, Цезар и който бе спечелил преди 1812 г. повече победи от всички герои в световната история, взети заедно. „Съюзът“ на Наполеон с Австрия и Прусия, абсолютното му господство над Европа засилваха числено пълчищата му и осигуряваха здрав тил за войските му. Пред него се изправяше Русия с три пъти по-малобройна армия в своя защита. Армията е се командваше от генерали, бити многократно от Наполеон и неговите маршали. Сам той смяташе, че руснаците нямат и един кадърен военачалник в редиците си — освен Багратион, — и цяла Европа споделяше с него това мнение.

Увереността на самия Наполеон в този момент не познаваше предели. Нека отбележим, че изказванията му се променяха забележимо с течение на похода. В Смоленск той разправяше едно, пред зрелището на московския пожар друго, по време на отстъплението си — трето. Ала тогава, между Дрезден и Неман, мисълта му литна към любимата тема на мечтите, сънищата... Изтокът! Завладяването на Индия, плановете, изтървани на 20 май 1799 г., когато бе заповядал да свалят обсадата от Сен Жан д'Акр и да се връщат от Сирия назад в Египет: „Александър Македонски стигна до Ганг, а потегли от също тъй далечно място като Москва... Предположете, че Москва е превзета, Русия повалена, царят се е

примирил или загинал при някой дворецов заговор, и ми кажете, ще бъде ли недостижим тогава Ганг за армията на французите? А достатъчно е да се докосне Ганг с френската шпага, за да рухне веднага сградата на меркантилното величие [Англия]!“

Тъй казваше той на Нарбон, един от най-близките му хора. На това свидетелство може да се вярва дори ако минем от мемоарите към безспорните документи. Рядко дипломатическата му дейност в Турция, Персия, Египет е бивала толкова трескава, колкото през 1811–1812 г. Точно през тия години кръстосваше Сирия и Египет с тайни и явни поръчения Наполеоновият представител Персия. Той трябваше да извърши необходимото разузнаване за една бъдеща френска експедиция по тези места. От Египет и Сирия трябваше да потегли спомагателното движение към Индия, като онова, което спря пред Д'Акр през 1799 г. Любопитно е, че от Дрезден Наполеон прати във Вилно при Александър с последен уж опит за помиряване същия този граф Нарбон, с когото бе споделил мислите си за похода срещу Индия след предполагаемата победа над Русия („от Москва към Ганг“). Нарбон си научи добре урока — да забави с празни разтакавания и преговори възможното руско нападение срещу Варшава. Естествено от Нарбоновата мисия не излезе нищо и не можеше да излезе. Войната бе решена безвъзвратно от Наполеон. Четиристотинхилядна армия се придвижваше вече през Източна Прусия към Неман и чакаше само знак за нахлуване в Русия.

От Дрезден Наполеон отпътува за Познан, където прекара няколко дни. Полското дворянство го посрещна с още по-голям ентузиазъм от 1807 г.: първо, този път поляците наистина можеха да разчитат на възстановяването на Полша в старите ѝ граници или поне на откъсването на Литва и Белорусия от Русия. Второ, полските помещици не се безпокояха за селяните си. Вече и дума не ставаше за положението на полските селяни (те бяха „освободени“ без земя през 1810 г.). Нито пък за освобождаването на братята им в Литва и Белорусия. Значи полската дворянска любов към Наполеон можеше да разцъфти самоотвержено.

Ала нетърпеливият, раздражителен, погълнат от военни грижи и работа император не бе много доволен от наконтената, зализана и напудрена шляхта*, демонстрираща му своята преданост и обожание. „Господа, бих предпочел да ви видя в ботуши с шпори, препасани със саби, както дедите ви някога при приближаване на татари и казаци; живеем във време, когато трябва да сме въоръжени до зъби и да държим ръката си на дръжката на меча“ — обърна се той към дворянството, дошло да го посрещне начело с познанския епископ Горжевски на 28 май 1812 г. Дворяните побързаха да приемат тези думи на императора за приветствие. С благовъзпитаност Наполеон никога не блестеше, а най-малко когато отиваше на поход.

От Познан Наполеон отпътува за Торн, а оттам за Данциг, където стоя четири дни, пропускайки нови и нови безбройни ешелони войска; оттам за Кьонигсберг, където петте дни (12 до 17 юни) минаха в непрекъснат труд по подготовка на армията и организиране на снабдяването ѝ. На 20 юни той вече бе при Гумбинен, на 22-и в Литва. Там, във Вилковишки, той подписа заповедта си до „великата армия“:

„Войници, втората полска война започна. Първата завърши във Фридланд и Тилзит. В Тилзит Русия се закле във вечен съюз с Франция и се кълнеше, че ще води война с Англия. Сега тя нарушава своята клетва. Тя не желае да даде обяснение за странното си поведение, докато френските орли не се завърнат обратно зад Рейн, оставяйки съюзниците си на нейния произвол. Жребият на Русия я тегли след себе си; съдбата ѝ трябва да се осъществи. Смята ли тя, че ние вече сме се изродили? Не сме ли ние аустерлицките войници? Тя ни поставя пред избор: безчестие или война. Изборът не може да предизвика съмнение. И тъй, да тръгнем

напред, да прекосим Неман, да вкараме войната на нейна земя. Втората полска война ще бъде славна за френското оръжие, както и първата. Но мирът, който ние ще сключим, ще бъде сигурен и ще сложи край на гибелното влияние, което Русия вече 50 години оказва върху европейските дела.“

Наполеоновият апел се прие като официално обявяване на война.

Два дни след това през нощта на 24 юни 1812 г. (12 юни стар стил) Наполеон заповяда да се започне прекосяването на Неман. Триста поляци от тринайсети полк минаха първи на другия бряг. В близките дни цялата стара гвардия, цялата млада гвардия, след тях кавалерията на Мюра, след тях и маршалите един след друг минаваха с корпусите си в безкрайна върволица. Ни една жива душа не видяха французите в цялото необозримо пространство след Неман до хоризонта, след като от очите им се изгубиха още на сутринта стражевите казаци. „Пред нас се простираше пустиня, бледа, жълтеникава земя с оскъдна растителност и далечни гори на хоризонта“ — спомня си един от участниците на похода, и картината му се сторила още тогава „зловеща“.

Но Наполеон не забелязваше никакви зловещи признаци. Както винаги по време на война, той беше оживен и бодър. Започваше най-грандиозната от всичките му войни и той отлично разбираше това. Можеше да стане така, че тази война да е последната от европейските и първата от азиатските му войни. Но можеше да стане и така, че да спре похода в Смоленск и да отложи продължението му за следващата година. Тези две хипотези той предвиди: за Ганг и Индия говори с Нарбон, за спирането в Смоленск с маршалите си.

Обкръжен от тях и огромна свита, предшестван от кавалерията си, Наполеон вървеше по прекия път към Вилно, не срещайки никъде признаци на съпротива.

ГЛАВА ТРИНАЙСЕТА

НАШЕСТВИЕТО НА НАПОЛЕОН В РУСИЯ
1812

Започнеше ли Наполеон някоя от своите никога несекващи войни, главното, което го интересуваше, бе: 1) неприятелският пълководец и 2) организацията на неприятелското командване изобщо. Силен човек ли е главнокомандващият? Радва ли се на пълна самостоятелност, или е зависим от други? Тези два въпроса интересуваха Наполеон.

В този случай той можеше да си отговори оптимистично и на двата въпроса. Руснаците имат само един истински кадърен генерал — Багратион, но той играе второстепенна роля. По-зле от него е Бенигсен, „неспособен“, както го окачествяваше Наполеон; Бенигсен го биха жестоко при Фридланд, но все пак той е корав и решителен мъж, доказал твърдостта си не с удушаването на Павел навремето, а със стоицизма си през кървавия ден на Ейлау. Но и Бенигсен играе второстепенни роли. Кутузов? Наполеон би Кутузов при Аустерлиц, но никога не си позволяваше да го презира; смяташе го за хитър и предпазлив военачалник. Но и Кутузов не е в екипа. Главнокомандващ бе Барклай дьо Толи, военният министър; тук Наполеон нямаше достатъчно материал да отсъди, ала не бе склонен да го смята за издигаш се над средното руско генералско ниво, не особено ценено от него. Вторият въпрос получи още по-оптимистичен отговор. Никакво истинско единоначалие в руската армия нямаше, организацията на командването бе под всякаква критика. А и не можеше да е друго, щом Александър беше с армията и се месеше в заповедите на Барклай. Наполеон бе отлично осведомен за това още във Вилно и го каза на руския генерал-адютант Балашов, дошъл да предложи мир за пръв и последен път: „Че какво вършат те? Когато Фул предлага, Армфелд противоречи, Бенигсен разсъждава, Барклай не знае какво да реши и времето им минава ей тъй в нищо направене!“

Това място в разказа на Балашов заслужава пълно доверие — то се потвърждава и от други източници. Но като цяло записките му, публикувани от Тиер в 14-и том на неговата История на консулството и империята и възпроизведени почти дословно в прочутата сцена от Война и мир, трябва да се приемат с голяма предпазливост, особено там, където Балашов бил уж намекнал на Наполеон за Испания и споменал Полтава. Генералът — министър на руската полиция, не е блестял никога с безупречна правдивост; повече от вероятно е, че той е съчинил тези свои героични намеци по-късно. С този аспект на мемоарите историците трябва винаги да се съобразяват. Има дори цяла книга (на Херстлет), наречена Остроумие на стълбището; тя е посветена специално на подобни съчинени впоследствие остроумни „исторически“ думи и постъпки, нестанали в действителност, ами хрумнали впоследствие, когато човекът вече се разделил със своя събеседник и „слизайки по стълбището“, помислил колко хубаво можеше да му го каже! Във всеки случай влезият във Вилно на четвъртия ден след прекосяването на Неман и посрещнат най-верноподанически от местното полско дворянство Наполеон отговори на Балашов с пълен отказ — и повече от вероятно е, че тонът на отказа е бил груб и оскърбителен.

Във Вилно той стоя пълни осемнайсет дни. По-късно военните историци сметнаха това за една от най-фаталните му грешки. Но той просто изчакваше пристигащите нови и нови армейски части. От 675-те хиляди, с които разполагаше за войната с Русия, 235 трябваше да остави засега във Франция и Германия, а през границата да прехвърли само 420. Но и тези 420 пристигаха и се прехвърляха много бавно. Още във Вилно му доложиха за първата сериозна неприятност: масов мор по конете, за тях не стигаше фураж. И друга една се яви:

поляците в Литва и Белорусия не бяха приготвили достатъчна военна сила. Сега във Вилно Наполеон почна да разбира много по-ясно всички мъчнотии на предприетото дело. И това веднага се отрази на политиката му: за огромно полско разочарование Литва не бе присъединена към Полша („Литва“ наричаха тогава днешна Литва и Белорусия), а получи специално временно управление. Това означаваше, че Наполеон не иска да предприема нищо, което би затръшнало вратата за мира с Александър. Още тук почна да се проявява двойствеността в плановете и настроенията на Наполеон. Той, изглежда, мислеше, че войната ще завърши с пълна покорност на Александър и превръщането на Русия в послушен васал, необходим за по-нагаташната борба срещу Англия в Европа, а защо не и в Азия. Постепенно с хода на събитията той взе да мисли, че това ще е просто една „политическа война“ — тъй почна да я нарича малко по-късно, — война на кабинети, както се изразяваха през XVIII век, нещо като дипломатическа дискусия, продължила с демонстриране на мускули, след което двете страни стигат накрая до някакво общоприемливо споразумение. Естествено това бе най-фундаменталната му грешка и тя произлезе от пълното непознаване и неразбиране на руския народ. Но само той ли бе такъв? Никой в Европа не можа да предвиди до какви висоти на героизма могат да се издигнат руснаците, когато става дума да се защити родината от нагло, непредизвикано с нищо нападение. Никому не хрумна мисълта, че руските селяни по-скоро ще превърнат центъра на страната си в мъртва пустиня, отколкото да се покорят на завоевателя. Всичко това се разбра твърде късно.

Съобразно с бързината, с която се разкриваха трудностите на предприетия поход, в ума на Наполеон гаснеше първоначалното разбиране и се заменяше с ново. Вярно е, че той разполага с 420 хиляди души, а руснаците нямат и 235 хиляди, но пък и армията му не е равностойна във всичките си части. Можеше да се опре само на френската част (всичко армията му броеше 355 хиляди поданици на Френската империя, но колко от тях бяха същински французи), но и на нея не изцяло, та младите новобранци могат ли да се поставят наедно с калените воители от старите му походи? Ами вестфалците, саксонците, баварците, рейнските, ханзейските немци, италианците, белгийците, холандците, да не говорим за заробените „съюзници“ — австрийци и прусаци, — които бе помъкнал неизвестно защо на смърт в Русия и сред които мнозина мразеха не толкова руснаците, колкото него самия? Едва ли те ще се бият с много плам. Той познаваше историята. Колко усърдно са се биели поведените от Ксеркс към Гърция поробени народи? Поляците даваха малко повече надежда, нали бранеха своето си дело. Ала и от тях не се очакваше твърде голяма подкрепа (в чисто количествено отношение).

Известна му бе объркаността на руския щаб — още във Вилно получи сведения, че първоначалната мисъл на руснаците да се бранят в укрепен лагер на Двина е изоставена, Барклай се страхува от обкръжение и неизбежна капитулация, руската армия отстъпва в две колони към вътрешността на страната. Колоната на Барклай отстъпва към Витебск по-бързо, колоната на Багратион към Минск по-бавно. Наполеон с главните си сили се вгурна след Барклай. Но онзи ускори темпото и остави ариегарда на Остерман-Толстой да удържа колкото може напиралците французи. Точно това стана в боевете при Островно на 25–26 юли. Като резултат влезлият във Витебск Наполеон вече не завари тук Барклай — онзи бързаше към Смоленск. В същите юлски дни маршал Даву се движеше от Вилно към Минск; той получи задачата да отреже пътищата за отстъпление на Багратион и да го унищожи преди съединяването му с Барклай. Ала за щастие на Багратион бездарният във военно (както и във всяко друго) отношение Наполеонов брат Жером, вестфалски крал, който го преследваше по

пътя Гродно Минск, не можа да изпълни нищо от това, което му бе заповядано, закъсня с корпуса си и руснакът отблъсна на 23 юли в боя при Могилъов всички атаки, продължавайки отстъплението си към Смоленск в безопасност.

Барклай получи известието за боя при Могилъов и Багратионовото прекосяване на Днепър при Нови Бихов и реши да се съедини с него при Смоленск. Той потегли по пътя през Рудно. Наполеон се бе подготвил вече за голямата битка при Витебск, в която мислеше да унищожи Барклай — и ето че изведнъж на 28 юли стана ясно, че руската армия е заминала на изток! Голямо разочарование бе това за императора. Един нов Аустерлиц при Витебск щеше, струваше му се, наведнъж да завърши войната и да принуди Александър към мир. Войниците бяха измъчени от страшната жегата и трудните преходи. Жегата бе такава, че само воювалите в Сирия и Египет ветерани можеха да утешат младите: там е бивало и по-горещо! Не стигаше и фуражът. В някои ескадрони бяха измрели половината коне. Едновременно в армията се явиха признаци на разложение, мародерството стигна необичайни размери.

Какво пък, трябваше да се върви по-нататък след Багратион и Барклай, които по различни пътища се придвижваха към Смоленск. Трябваше да се изтеглят два корпуса на крайно левия (северен) фланг по петербургското направление, където действаше корпусът на Витгенщайн. Трябваше да се заделят няколко дивизии и за десния (южен) фланг, за да се отблъснат бързащите от Турция руски войски, освободили се след внезапното сключване на руско-турския мир. И пак Наполеон разполагаше с много повече войска от руснаците. След сблъсък при Красное с дивизията на Неверовски — който с необичайно мъжество удържа натиска на превъзхождащите го сили на Ней и Мюра и изгуби една трета от хората си — французите доближиха Смоленск. Багратион поръча на генерал Раевски да задържи французите; в последвалите сблъсъци корпусът на Раевски се би с такова упорство, че едва не плени маршал Ней. Багратион настояваше да не дават Смоленск без голяма битка. Но до „голяма битка“ не се стигна. Главните сили на руската армия наближиха уж в началото Смоленск, но после тръгнаха да се оттеглят на изток. Вярно, Барклай не се осмели да предаде града съвсем без бой, макар да смяташе това за излишно. В 6 часа сутринта на 16 август Наполеон заповяда обща бомбардировка и щурм на Смоленск. Пламнаха яростни, продължили до вечерта боеве. Французите заеха покрайнините, но центъра не можаха. Отбраняващият града корпус на Дохтуров заедно с дивизиите на Коновницин и принц Вюртембергски се биеха с изумителни за французите храброст и упорство. Вечерта Наполеон повика Даву и категорично му заповяда да превземе Смоленск на другия ден, каквото и да струва това. И преди му се явяваше тази надежда, а сега още повече се засили, че смоленският бой, в който участваше уж цялата руска армия (той знаеше за станалото съединение на Барклай и Багратион), ще е точно онази решителна битка, от която руснаците досега се бяха дърпали, оставяйки без бой огромни части от империята си. На 17 август боят се възобнови. Руснаците се биеха настървено, войниците им трябваше да се извеждат с молби и сила от полесражението; никой не искаше да изпълни заповедта за отстъпление.

Кървавият ден преваляше, настъпи нощта. Бомбардирането на града по заповед на Наполеон продължаваше. И изведнъж в нощта гръмнаха една след друга страшни експлозии, разлюляха земята; пламналият пожар обхвана за минути целия град. Руснаците взривяваха барутните складове и палеха града; Барклай бе дал заповед за отстъпление. На разсъмване разузнавачите докладваха, че градът е изоставен. Даву встъпи в него без бой.

Трупове на хора и коне се валяха по всички улици. Стоновете и воплите на хиляди ранени раздираха въздуха: те бяха хвърлени на произвола на съдбата. Част от града още гореше. Наполеон бавно яздеше със свитата си по улиците, вглеждаше се в обстановката, даваше заповеди за гасене на пожарите и прибиране на трупове и ранените. Свидетелите разказват, че е бил навъсен и не обелил дума на свитата си. Встъпвайки след тази конна разходка в дома, където му пригответа набързо квартира, той хвърли сабята си на масата и каза: „Кампанията на 1812 г. е завършена.“ Ала от мисълта да спре сега, да организира здрав тил в Полша, Литва, Белорусия, да докара подкрепления от Европа и възобнови с нови сили движението към Москва или Петербург през пролетта на 1813 г., от идеята да „разполови войната на две“ той трябваше да се откаже още тук, в Смоленск. Руснаците пак му се изплъзнаха. Наполеон не знаеше за трудностите, изправящи се пред Барклай все по-жестоко с всяка нова заповед за отстъпление, не чуваше гръмките обвинения за измяна на

главнокомандващия, не виждаше паниката и хаоса в руския двор. Той съзнаваше само едно: генералното сражение не стана, трябва да се върви по-нататък на изток, към Москва. А колкото повече задълбае на изток, толкова по-мъчно ще е да завърши тази борба с мир или обикновено дипломатическо съглашение. За тотална, смазваща Русия победа в Смоленск той вече не разсъждаваше. Много неща му се явиха в друга светлина, откак прекоси преди три месеца Неман.

Работата не бе само в това, че армията му намаля наполовина поради необходимостта да се защити огромната комуникационна линия от нападения, дребни, частични, но упорити и кръвопролитни, също и поради страшната жегга, болестите и изтощението. Не, не беше само това. Руските войници се биеха съвсем не по-зле отпреди. Руските генерали се оказаха съвсем не тъй бездарни, както си мислеше той, когато се смееше на Балашов във Вилно. Всъщност Наполеон можеше да преценява отлично способностите на хората, а най-добре военните им способности. И сега той не можеше да не признае, че Раевски, Дохтуров, Тучков, Коновницин, Неверовски, Платов водеха поверените им тежки операции не по-зле от всеки сред най-добрите му маршали. И накрая общият характер, който придоби войната, отдавна бе почнал да безпокои него и обкръжението му.

Отстъпвайки, руската армия опустошаваше последователно пътя си. Сега в Смоленск бе направен опит да се опожари вече не местността със селата и градчетата, а цял един град, голям търговски и административен център. Това показваше желание за непримирима борба със завоевателя. Наполеон помнеше как в предишните войни избягалият от Виена австрийски император заповяда на градските власти да изпълняват безпрекословно френските разпореждания, а избягалият от Берлин пруски крал изрази в лично писмо упованието си, че на Негово императорско величество му е добре в Потсдамския дворец.

Тук пък селяните изоставят селата си, горят мазетата и запасите си, плевните, хамбарите; с огън се предава цял град; и по всички признаци и народните маси, и военният министър Барклай, и княз Багратион, и стоящият зад тях и над тях Александър гледат на разгръщата се война като на борба не на живот, а на смърт.

Дните в Смоленск Наполеон прекара в дълбок размисъл. Пръв след Барклай бе изпратен Мюра с кавалерийските корпуси. Станал след съединението върховен главнокомандващ, Барклай отстъпваше по Московския път. Подире му се спуснаха Ней и Даву. На 18 и 19 август станаха боевете при Валутина гора и Лубино. Само некадърността на изтървалия пътя при преследването Жуно спаси армията на Барклай — тя отмина на изток, губейки седем хиляди души, но по-малко от французите.

През нощта на 24 август Наполеон излезе от Смоленск с гвардията си и потегли към Дорогобуж. Но Барклай вдигна лагера си и тръгна напред, на изток. Той се махна от Дорогобуж, не желаейки да влиза дори и в ариергардни сблъсъци. Сега отстъпваше към Вязма, Гжатск, Царево-Займище, а Наполеон с цялата си войска се носеше по петите по опустошения от руската армия път.

Винаги, когато руснаците се задържаха някъде поне мъничко, Наполеон почваше да мечтае за генерално сражение... Тъй бе и в Дорогобуж, и във Вязма, и в Гжатск. „Министърът (Барклай) води гостенина право към Москва“ — пишеха злобно хора от Багратионовия щаб до Петербург.

Страх, непреодолим и все по-засилващ се страх обхващаше постепенно висшите слоеве на руското общество. Нима е загинало всичко? Нима ей тъй, без съпротива ще предадем Русия? Защо не завършихме битката при Смоленск? Защо си тръгнахме? Дали не е предател

немецът Барклай?

Александър сам подронваше, доколкото можеше, авторитета на Барклай. С явно одобрение предаде той на английския комисар генерал Уилсън думите, казани от казашкия атаман Платов на Барклай след евакуирането на Смоленск: „Виждате — облечен съм само с плащ. Никога няма да сложа повече руски мундир, сега той се покри с позор.“

Александър изживяваше най-мъчителните дни на своя живот. Придворните бяха в паника. Объркването в страната му се засилваше. Селяните и гражданите приказваха различно и за царя, и за Наполеон. С Наполеон нещата отдавна бяха мътни. До юни 1807 г. той бе провъзгласяван от църковния амвон за предтеча на антихриста, а в разговорите — за самия антихрист и изстребител на християнската вяра; след юни 1807 г. антихристът стана внезапно без всякакви преходи и обяснения съюзник и приятел на руския цар. Сега той отново се превърна в антихрист и завоюва половин Русия без съпротивление. Гибелта на Смоленск навяваше скръб и отчаяние. „Разлюти царя и брат му сърдитият разбойник“ — се приказваше през тия първи месеци на войната из народа. Ала какво точно иска „сърдитият разбойник“ — това бе загадъчно. И все пак от първите още дни все повече и повече се разгаряше сред руския народ обидата, враждата, мрачното желание да отмъсти на нахлулия насилник и грабител. Злобата се усилваше с всеки ден и породи накрая страховитото народно отмъщение, което погуби „великата армия“ на завоевателя... Страховете на дворянството бяха много по-съзнателни и определени от чувствата на „простия народ“. Победата на Наполеон се свързваше в съзнанието на дворянството със загубата на властта и крепостното право. Всъщност Наполеон не само не се опита да унищожи крепостното право в окупираните области, но и всяко самостоятелно селско движение в тази насока се смазваше незабавно с въоръжена сила. И все пак да се предаде Москва без бой изглеждаше на царя и дворянството невъзможно, а и войниците не разбираха смисъла на отстъплението. Когато руската армия отстъпи от Гжатск и стигна Царево-Займище (на 29 август), тя вече имаше нов главнокомандващ. Александър свали Барклай и назначи Кутузов (когото не можеше да търпи, но за момента други нямаше). Багратион вдъхваше по-малко надежда, а и фамилията му бе като на Барклай не руска.

Кутузов знаеше, разбира се, че Барклай е прав, че Наполеон ще бъде погубен (ако изобщо нещо може да го погуби) от отдалечеността на базите си, от невъзможността за продължителна, водена с години или дори само дълги месеци война на хиляди километри от Франция, в пустинна, враждебна, огромна страна, без продоволствие, сред северните студове. Ала той още по-добре знаеше, че да предаде Москва без генерална битка няма да му позволят въпреки руската му фамилия, както не позволиха това и на Барклай. И той реши да даде това сражение, излишно според най-дълбокото му убеждение, както навремето даде също тъй излишния Аустерлиц. Излишно стратегически, то бе неизбежно морално и политически. А за Наполеон смяната на Барклай, станала му известна моментално чрез шпионите, бе знак, че руснаците са приели най-накрая генералния двубой.

Сутринта на 4 септември той заповяда на Мюра и Ней да потеглят от Гжатск за Гриднево. Руската армия забави отстъплението си и спря. Ариегардът е се осланяше на няколко укрепления. Най-изтеглен в посока към напиралите французи бе редутът, построен от руснаците при селцето Шевардино. Наполеон пристигна с гвардията си в село Гриднево и веднага се зае да изучи простиращата се пред него равнина, където бе спряла най-сетне руската армия. Доложиха му, че Шевардинският редут е зает от многобройни руски сили. През бинокъла се виждаха далеч зад полуизсъхналата река Колоча позициите на руската

армия. Шпионите докладваха вечерта на 4 септември, че руската армия е спряла и заела позициите си два дни преди това и че до селото, виждащо се в далечината, също има укрепления. На въпроса как се нарича селото, шпионите отговориха: Бородино.

Бородинското сражение разпалва интереса и на историците, и на военните специалисти, и на великите художници на словото, и на великите живописци. Всъщност съдбата на Наполеоновата империя се пречупи не на Бородинското поле, а в пространството на целия руски поход: Бородино бе само акт от трагедията, а не цялата трагедия. Че дори и целият руски поход не бе още краят на Наполеон, а само началото му.

Но въображението на съвременниците и потомството се прикова от Бородинското поле с хилядите му неприбирани с месеци трупове.

Наближи мигът, който Наполеон не престава да очаква още в Дрезден, после на Неман, във Вилно, Витебск, Смоленск, Вязма, Гжатск. Сигнал накрая до мястото, където щеше да пламне една от най-страшните касапници в историята на човечеството, той имаше в ръцете си вече три пъти по-малобройна военна сила, отколкото в първия момент при нахлуването в Русия.

Болестите и трудностите на похода, дезертърството, мародерството, необходимостта да се укрепват далечните флангове и тилове на рижкото и петербургското направление, от една страна, и на юг срещу връщащата се от Турция руска войска, от друга, необходимостта от осигуряване на гарнизоните с колосална комуникационна линия от Неман до Шевардино — всичко това страшно измука „великата армия“. В момента на пристигането си пред Шевардинския редут нашественикът разполагаше със 135 хиляди войници и артилерия от 587 оръдия. Руснаците разполагаха със 103 хиляди редовна войска и 640 оръдия, 7 хиляди казаци и към 10 хиляди души народно опълчение. По качество руската артилерия не отстъпваше на френската, а по количество я превъзхождаше. Твърде много коне му измряха на Наполеон и далеч не всички оръдия той можа да изтегли от Могильов, Витебск и Смоленск.

Щабът му по време на сражението се намираше в село Валуево.

Наполеон бе абсолютно сигурен в победата си. Началото само засили увереността му. На 5 септември той заповяда атака срещу Шевардинския редут. Мюра отблъсна част от руската кавалерия, а генерал Компан тръгна след артилерийска подготовка с пет пехотни полка на щурм и след ожесточен щиков бой превзе редута. Късно вечерта французите с учудване разказваха, че руските артилериисти не избягали, макар да имали тази възможност, когато атакуващите нахлули в редута, а се били яростно и били изклани всичките. На разсъмване на 6 септември Наполеон възседна коня си и не слезе от него през целия ден. Боеше се, че стоящите на няколко километра от Шевардино руснаци ще си заминат след падането на редута. Но страховете му бяха напразни: Кутузов бе на старите си позиции. Тъй се плашеше императорът от едно ново руско отстъпление без генерален бой, че отхвърли дори предложението на Даву да обкръжат левия фланг на руските войски от страх маневрата да не подплаши Кутузов.

След Смоленск и окончателното решение да не разтяга войната две години, а да приключи всичко наведнъж, главната му грижа и цел бе да стъпи в Москва и от Москва да предложи на царя мир. Но колкото и да ламтеше за Москва Наполеон, той за нищо на света не би искал да я получи без бой: изстребването на руската армия, сиреч генерална битка пред Москва — ето какво му трябваше на всяка цена, а не да гони Кутузов, ако онзи се изтърколи зад Москва към Владимир, Рязан или все едно къде. Точно затова Барклай и Кутузов не

искаха сражението, защото Наполеон толкова силно го желаше. Но Барклай мълчеше, длъжен след Царево-Займище да се покорява на Кутузов; Кутузов също мълчеше, безсилен да се наговори с тъй страшна отговорност — да захвърли без бой Москва, макар и с цената на спасението.

През целия ден на 6 септември след превземането на Шевардинския редут Наполеон не предприе нищо. Той заповяда войниците добре да си починат, даде им засилена дажба, съставяше и уточняваше плановете за следващия ден, индивидуалните задачи на маршалите и генералите. И той, и те, и простите войници хвърляха постоянно трескави погледи към виждащите се отдалеч руски позиции: не си ли е тръгнал Кутузов? Но всичко беше неподвижно. Руснаците си оставаха на място.

Наполеон бе настинал, но не показва и най-дребни признаци на умора през целия пълен с тежки грижи ден.

Настъпи нощта. Армията си легна рано; знаеше се, че боят ще започне на разсъмване. Наполеон почти не мигна въпреки жестокото физическо и умствено напрежение през целия ден. Той криеше вълнението си, ала сега това му се удаваше зле: говореше уж с адютантите си, а те виждаха, че не ги слуша. Все излизаше вън от палатката си да хвърли поглед — горят ли огньовете на руския лагер.

Слънцето едва се показва, когато Наполеон заповяда атака. Вицекралят на Италия Йожен Боарне се хвърли съгласно диспозицията върху Бородино на левия фланг; Даву, Ней и Мюра се спуснаха един след друг върху Багратионовите укрепления при село Семьоновское в центъра. Разнесе се тъй оглушителен и непрекъсващ вече артилерийски тътен от двете страни, че дори калените при Ейлау и Ваграм ветерани такова нещо не бяха чували.

През целия този дълъг, топъл септемврийски ден Наполеон изживя две противоположни настроения. На разсъмване, когато слънцето почна да изплува над хоризонта, той весело извика: „Ето го слънцето на Аустерлиц!“ И това настроение продължи през цялото утро. Изглеждаше, че руснаците са изблъсквани постепенно и неотклонно от позициите си. Но и през тези часове на първия страховит френски натиск върху Шевардинския редут в шаба на императора почнаха заедно с радостните и победоносните да постъпват и мрачни, объркващи новини. Доложиха на императора, че един от най-добрите му генерали е убит. Плезон бе нахлул с полка си в Бородино и изблъска оттам руските егери; те обаче успяха да го обкръжат, изстребиха напълно част от хората му, а него убиха. Наистина помощта пристигна бързо и французите заеха Бородино. Но обстоятелствата около гибелта на Плезон показваха, че руснаците се бият жестоко. Скоро след това пристигна адютант с известие, че настъплението на Даву се развива успешно... и след него друг: дивизията на Компан е попаднала под страшен огън, самият Компан е ранен, офицерите му избити. Даву побърза да помогне, шурмува руските батареи, обстрелващи Компан, превзе ги и отново артилеристите бяха, както и в Шевардино, избити при оръдията си. Те стреляха до последния миг: едно от гюлетата уби коня на Даву, а него самия контузи и хвърли на земята в безсъзнание.

Не успя императорът да чуе това и да даде нови разпоредби, когато му доложиха, че Ней е нахлул с три дивизии в укрепленията, отбранявани от руските гренадири, и удържа засега тези укрепления, но руснаците не престават яростно да го атакуват. Друг адютант донесе известие, че дивизията на Неверовски е изблъскала Ней. След малко Ней възстанови положението, но княз Багратион продължаваше най-настървена и отчаяна борба в този участък. Едно от най-важните укрепления, превзето уж от французите (генерал Резу), изтърпя яростна щикова атака и французите бяха изхвърлени с огромни загуби. Мюра отби в

края на краищата това укрепление с нови ужасяващи загуби за французите.

Докладваха настойчиво и от различни места, че руските загуби са много по-големи от френските, че руснаците не се предават, а гинат до последния човек в контраатаките, с които се стремят да възстановят положението. За да се разгърне френската кавалерия, трябваше да се превземат негодлемите възвишения и падини, разсичащи огромното поле на боя. Тези естествени препятствия струваха скъпо на французите. Корпусът на Раевски, понасящ сам огромни загуби, причини на Ней и Мюра тъй жестоки щети, че двамата маршали трябваше да притеглят към себе си буквално всички части, които можеха да докопат. Семьоновското дере и полето до него преминаваха много пъти от едни ръце в други. Накрая маршалите пратиха хора при Наполеон с молба за помощ. Те обещаваха да спечелят сражението, ако от ръцете на Багратион бъдат изтръгнати дерето и самото село.

Наполеон им изпрати една дивизия, но отказа да даде повече. Той виждаше по невероятното ожесточение на боя, че Ней и Мюра се лъжат и че готовите според тях да се оттеглят от полесражението руски корпуси няма да го сторят, а френските резерви ще се стопят преди настъпването на решаващия момент. А решаващият момент все не настъпваше. През деня дивизията на генерал Моран превзе с щурм батареята на Раевски между Бородино и Семьоновское, но руските части изхвърлиха с щикове си французите и отново заеха тази батарея. Загубите на руснаците бяха огромни, но батареята бе изтръгната от Моран, а самият Моран падна на полесражението.

Новината, че руснаците са завладели отново голямата батарея, Наполеон получи почти едновременно с другата: че Багратион прави отчаяни усилия да изтръгне от Ней и Мюра трите укрепления, които те бяха завоювали с такава мъка.

Страшен бой пламна за Семьоновските укрепления. В течение на няколко часа те минаваха от едни ръце в други. Само на този участък гърмяха повече от 700 оръдия — 400 докарани тук по заповед на Наполеон и повече от 300 руски. И руснаците, и французите се юрваха нееднократно в ръкопашен бой и вплелата се на живот и смърт маса трябваше да се обстрелва от оръдията безразборно в пълния хаос.

Преживелите този ден маршали говореха до края на живота си с възторг за руските войници при Семьоновските укрепления. Французите не им отстъпваха. Точно тук се разнесе предсмъртният вик на Багратион към бягащите в атака с голи щикове под градушката на снарядите френски гренадири: „Браво! Браво!“ След броени минути самият Багратион падна смъртно ранен и под ураган от куршуми бе отнесен в последния момент от бойното поле.

Беше пладне. Настроението на Наполеон се промени бързо и окончателно. Причината не бе в настинката му, за което тъй упорито настояваха после старите му биографи. Атакуван отчаяно от Ней и Мюра за подкрепления, за гвардията му в края на краищата, той не виждаше начин да направи това не само защото не смяташе за възможно да рискува гвардията си на няколко хиляди километра от Франция, но и по една още по-страшна причина: казаците на Уваров и Платов бяха нападнали внезапно в тил обозите на френската армия. Руската конница бе отблъсната, но акцията направи невъзможно пускането на гвардията в боя: плъзна страх и несигурност в най-дълбокия тил на френските войски. В три часа Наполеон заповяда нова атака срещу батареята на Раевски. Редутът бе превзет от французите след повторни ужасяващи щурмове. Наполеон по-добре от маршалите си можеше да претегли и оцени страшните загуби, известията за които се стичаха отвсякъде при него.

Денят клонеше към залез, когато императорът научи важни новини: княз Багратион

загинал, двамата Тучковци убити, корпусът на Раевски почти изстребен, отчаяно отбраняващите се руснаци отстъпват най-накрая от Семьоновское. Наполеон се приближи към селото. Всички, които са го видели в този миг, разказват, че просто не могли да познаят императора. Мрачен, мълчалив, втрещил се в планините от труповете на хора и коне около себе си, той не отговарял и на най-неотложните въпроси, на които никой освен него не можеше да отговори. За пръв път го виждаха в състояние на такава мрачна апатия и дори безпътица.

Вече се бе мръкнало съвсем, когато по отстъпващите бавно и в пълен ред руски войски почнаха да гърмят триста специално изтеглени френски оръдия. Ала очакваният ефект не се яви: войниците падаха покосявани, а бягство не започваше. „Иска им се още, дайте им още!“ — с тези думи разпорежи Наполеон усиляването на огъня. Руснаците отстъпваха отстрелвайки. Тъй завари нощта двете враждебни страни.

Когато през нощта Кутузов получи първите общи данни и видя, че на този ден, 7 септември, половината руска армия е изстребена, той реши на всяка цена да спаси другата половина и да предаде Москва без нов бой. Това не му попречи да провъзгласи Бородино за победа, макар да се чувстваше измъчен и покрусен. Моралната победа бе налице безспорно.

В светлината на последвалите събития можем да твърдим, че и в стратегическо отношение Бородино се оказа победа за руснаците в по-голяма степен, отколкото за французите.

Когато в нощта след битката доложиха на Наполеон, че 47 негови генерали са убити или тежко ранени, че няколко десетки хиляди негови войници лежат мъртви на полесражението, когато се убеди с очите си, че нито едно от големите сражения в живота му не може да се постави наравно с невероятната касапница при Бородино, той, спечелилият толкова много истински, безспорни победи, не можа да не усети (макар да провъзгласи от своя страна Бородино за победа), че ако Лоди, Риволи, битката пред пирамидите, изстребването на турската армия при Абукир, Маренго, Аустерлиц, Йена, Фридланд или Ваграм могат да се нарекат победи, то за Бородино трябва да се измисли друга дума.

Той очакваше, че Кутузов ще даде пред самите московски стени ново сражение. Но Кутузов този път бе устоял на своето. Наполеон не знаеше за военния съвет във Фили, но усети по ред безпогрешни признаци, че градът ще бъде предаден без бой.

Отстъпващият Кутузов бе следван по петите от Мюра с кавалерията. На 9 септември Наполеон встъпи в Можайск; на другия ден вицекралят на Италия влезе в Руза. В слънчевото утро на 13 септември Наполеон се качи със свитата си на Поклонническия хълм и не можа да сдържи възхищението си: порази го чудната красота на гледката. Огромният, блестящ със златните си кубета на слънцето град, прострял се отдолу пред него, бе сякаш мястото, където ще може да даде най-сетне на армията си почивка, на войната — достоен завършек и мир. Зловещото бородинско зрелище изгуби в съзнанието му силата си.

През целия ден на 14 септември руската армия минаваше в непрекъснат поток през Москва и излизаше на Коломенския и Рязанския път. Следваше я неаполитанският крал Мюра с кавалерията си. Командващият авангарда Милорадович успя да изтръгне от Мюра обещание да остави руските войски да минат спокойно през Москва. Ариергардът под командването на Раевски спря вечерта при селцето Вязовка, на шест версти от Коломенските порти. По същото време, минавайки през града по Арбат, френската кавалерия стигна с челните си постове до село Карачарово.

На 16 септември армията на Кутузов остави Москва и потегли напред по Рязанския път. Тя пренощува в лагер при селцето Кулаково, а на следващия ден се обърна скрито от Наполеон надясно, тръгна нагоре по течението на Пахра и на 19-и зае позиция на левия е бряг — до село Красная Пахра на Стария Калужки път. Единствената комуникация на Наполеон — Смоленският път — бе отрязана от руската конница.

Още при Дорогомиловските порти до Наполеон започнаха да стигат странни слухове: от Москва са се махнали всички жители, тя е празна, никаква депутация с ключове от града, каквато очакваше императорът, няма и няма да има. Слуховете се потвърдиха напълно.

На 15 септември Наполеон встъпи в Кремъл. Още вечерта на предния ден бяха пламнали първите пожари. Но нито размерите им, нито значението на това, което предстоеше, не можеха да се предвидят от французите.

От сутринта на 16-и пожарите се засилиха. През деня те не бяха още толкова забележими. Ала през нощта на 16-и срещу 17-и задуха силен вятър и продължи да вилнее без отслабване повече от денонощие. Огнено море обхвана центъра на града около Кремъл, Замоскворечието, Солянка. Пламъкът обхвана почти изведнъж най-отдалечени места.

В началото Наполеон не обърна особено внимание на това. Но на 17 септември сутринта той обиколи Кремъл; накъдето и да погледнеше през прозорците, виждаше бушуващия огнен океан. Според свидетелствата на граф Сегюр, доктор Метивие и други императорът бил блед като мъртвец. Дълго и безмълвно гледал той пожара, а после промълвил: „Каква страшна гледка! Те сами го палят! Каква решителност! Какви хора! Това са безумци!“ Междувременно пожарът взе да заплашва и самия Кремъл, част от него (Троицката кула) вече се запали, през някои порти не можеше да се мине, вятърът отнасяше пламъка към тях. Маршалите замолиха императора да се пресели в извънградския Петровски дворец. Наполеон не се съгласи веднага и това едва не му коства живота. Когато излезе накрая със свитата си от Кремъл, искрите вече се сипеха отгоре му, беше трудно да се диша. „Вървахме по огнена земя, под горящо небе, между стени от ревящ огън“ — спомня си човек от свитата на Наполеон.

Страшният пожар бушува още на 17 и 18 септември, ала вече на 18-и почна да отслабва. Вятърът утихна, завали дъжд. Пожарите продължаваха и през следващите дни, но това вече не бе гигантската огнена катастрофа от 15-и — 18-и, изпепелила значителна част от града.

Наполеон нямаше и най-малки съмнения за причините на тази неочаквана катастрофа. Руснаците бяха изгорили града, за да не се предаде той на завоевателя. И фактът, че граф Ростопчин бе откарал със себе си всички пожарни тръби и приспособления за гасене на огъня, и едновременното пламване на пожарите в различни места, и показанията на отделни

хора, арестувани по обвинение в подпалвачество, и свидетелството на войници, виждали хора с факли — всичко го убеждаваше в това.

Наполеон се завърна в Кремъл след уталожването на стихията. Ала и тук, както и в Петровския дворец, той изживяваше дни на най-мрачна тревога. Понякога го обхващаше бяс и тогава лошо им се пишеше на околните; понякога с дълги часове пазеше мъртво мълчание. Впрочем енергията му не го изостави. От Москва той продължаваше да управлява своята необятна империя, подписваше декрети, назначения, премествания, награди, оставки на чиновници и велможи; стараше се както винаги да вникне във всичко, да оправи и главното, и десетостепенното. Ще припомним куриозния факт, че подробният статут, по който до ден днешен живее и се управлява френският държавен театър (Комеди франсез), бе подписан от Наполеон в Москва и до днес си се нарича „Московският декрет“.

Ала главната страховита грижа се изправяше пред императора неотстъпно. Какво да се прави? Пожарът не го лиши от всички московски запаси, оставаха още някои оцелели складове. Но да се снабдят с фураж извън града не успяха; войниците мародерстваха и изчезваха без следа; дисциплината се разлагаше. Да остане да зимува в Москва бе, разбира се, възможно и някои от генералите и маршалите го съветваха така, но Наполеон с верния си инстинкт подушваше, че не е тъй здрава великата му империя и не са толкова надеждни „съюзниците“, че да може за дълго да изостави Европа и да се зарови в руските снегове. Да върви след Кутузов, който с цялата си армия не дава никакви признаци къде е, с какво е? Но Кутузов можеше да си отстъпва до Сибир и по-нататък. Конете мряха с хиляди. Гигантската комуникационна линия бе осигурена много слабо, въпреки че Наполеон бе разхвърлял по нея множество гарнизони и по този начин бе подронил мощта на своята армия. И главното — пожарът в Москва, завършил дългата серия пожари, с които руските градове и села посрещаха завоевателя от Неман до Смоленск и от Смоленск до Бородино, неразбираемото загадъчно напускане на едва ли не цялото население на столицата, зрелището на Бородинския бой, който (както призна Наполеон в края на живота си) беше най-страшното от всичките му сражения: всичко това ясно показваше, че този път противникът му е решил да се бори до смърт.

Оставаше един изход — Александър да разбере, че Наполеон е съгласен на най-снизходителен, най-лек, почтен и безобиден мир. Да сключи мир тук, в Москва, запазвайки ролята на победител, да се махне от Русия благополучно с армията си — ето всичко, на което той можеше да разчита. Вече бе готов да се задоволи с празни думи и обещания от Александър, готов бе на всякакви отстъпки. И дума не можеше да става за някакво подчинение, васалитет на царя. Но как да се свърже с него — та след оскърбителния отказ във Вилно, предаден по генерал Балашов, никакви връзки между тях нямаше и не можеше да има. Наполеон направи три опита да извести царя за миролюбивите си намерения.

В Москва живееше някой си генерал-майор Тутолмин, началник на сиропиталището в града. Той помоли френското военно началство за закрила на дома и децата-сираци в него. Наполеон заповяда да го извикат. Дълго и разпалено му говори императорът за чудовищността на московския палеж, за престъпното варварство на Ростопчин. Та никаква обида на града и мирното население той, императорът, не е причинил! Молбата на Тутолмин, който искаше да изпрати рапорт за състоянието на дома, той удовлетвори веднага, че и добави внезапно: „Моля ви, напишете заедно с това на император Александър, когото уважавам постарому, че аз желая мир.“ През същия ден на 18 септември Наполеон заповяда на френските стражеви постове да пропуснат чиновник от дома с рапорта на Тутолмин.

Наполеон не получи отговор. Но той дори не изчака времето, когато би могъл да го получи, и реши да опита отново. Още по-случайно от Тутолмин в Москва бе останал (против волята си) един богат аристократ, някой си Яковлев, бащата на Александър Иванович Херцен. Той се обърна към французите за защита и покровителство. Маршал Мортие го бе срещал в Париж и доложи за него на Наполеон. Императорът заповяда да му представят Яковлев. В своите Преживяно и размисли Херцен предава разговора им: „...Наполеон наругал Ростопчин за пожара, казал, че това е вандализъм, уверявал, както винаги, за своята непреодолима любов към мира, разправял, че войната му е срещу Англия, а не срещу Русия, хвалил се, че сложил постове пред сиропиталището и Успенския събор, оплаквал се от царя, че уж той имал лошо обкръжение, че мирните му склонности остават неизвестни.“ И малко по-долу: „...Наполеон помислил и изведнъж запитал: Ще приемете ли да занесете писмо на царя от мен? При това условие ще ви дам пропуск с вашето семейство.“ „Бих приел, Ваше величество... ала мъчно мога да ви гарантирам нещо.“ Наполеон написа писмо до Александър с предложение за мир и го връчи на Яковлев, който обеща да го достави по назначение. В това толкова примирително писмо има един любопитен и твърде характерен за Наполеон ред: „Аз водя войната с Ваше величество без всякакво озлобление.“ На него, изглежда, му се струваше, че не той предизвиква след всичко станало озлобление, ами сам има правото да се озлоби!

Отговор и сега не последва. Тогава Наполеон се опита за трети и последен път да предложи мир.

На 4 октомври той прати в лагера на Кутузов в село Тарутино маркиз Лористон, последния френски посланик в Петербург преди войната. Наполеон всъщност искаше да прати генерал Коленкур, Виченцки дук, който бе посланик преди Лористон, но Коленкур се опита да го разубеди с аргумента, че такъв опит само ще разкрие пред руснаците несигурността на френската армия. Наполеон се раздразни, както винаги, когато усещаше правото на спореция с него (пък и бе отвикнал отдавна от спореци). Лористон повтори аргументите на Коленкур, но бе срян с пряка заповед: „Трябва ми мир; само честта да бъде спасена! Незабавно потегляйте към руския лагер.“

Появата на Лористон пред руските постове предизвика буря в щаба на Кутузов. Кутузов искаше да излезе и да говори с него. Ала тук изведнъж стана ясно, че в Кутузовия щаб има патриоти, много по-горещи от него самия и несравнимо по-оскърбени от предаването на Москва. Това бяха английският официален агент при руската армия Уилсън, избягалият от Рейнския съюз граф Винценхероде, Вюртембергският и Олденбургският херцог, следящи ревниво всяка крачка на Кутузов. Към тях се присъедини и мразещият го Бенигсен — той бе докладвал на царя, че Москва е предадена без нужда. От името на руския народ и руската армия (представени в този случай от споменатите лица) Уилсън се яви пред Кутузов и с рязък тон заяви на главнокомандващия, че армията ще се откаже да му се подчинява, ако той посмее да излезе и да говори насаме с Лористон. Кутузов изслуша това заявление и не промени решението си. Той прие Лористон в щаба си, отказа да води преговори за мир или примирие и обеща само да доложи на царя за предложението на Наполеон. Царят не отговори нищо.

На Наполеон му оставаше едно последно средство: да предизвика селска революция в Русия. Но за това не му стигна куражът. Пък и съвсем невъзможно бе да се очаква, че безпощадно смазващият с военна сила и най-слабите признаци за селско непокорство където и да било (наскоро в Литва) Наполеон изведнъж ще се превърне в освободител за руските

селяни.

Голяма паника обзе дворянската върхушка след влизането на Наполеон в Москва. Докладваха на царя, че не само сред селяните пълзят слухове за освобождение, но и сред войниците се говори, че уж сам Александър помолил тайно Наполеон да дойде и да освободи селяните, понеже той самият се страхувал от помещиците. В Петербург пък се приказваше (и дори бе осъден за това някой си Шебалкин), че Наполеон е син на Екатерина II и идва да си вземе законната всерусийска корона. Че през 1812 г. станаха множество селски вълнения, на места твърде сериозни — това е известно документално.

Известно време Наполеон се колеба. Ту внезапно заповядаше да намерят в московския архив сведения за Пугачов (не успяха да ги открият), ту околните му нахвърляха опити за манифест към селяните, ту сам той пишеше на Боарне, че добре би било да се предизвика селско въстание, ту питаше францужойката — притежателка на московски магазин, Обер-Шалме какво мисли за освобождаването на селяните, ту почваше да разпитва за татарите и казаците.

Наполеон все пак заповяда да му доложат историята на пугачовското движение. Тия негови мисли за Пугачов показват, че той много реално си е представял възможните последици от една решителна акция като освободител на селяните. Ако руските дворяни се плашеха стихийно, „отдън душа“ от нещо, то това бе не толкова континенталната блокада, колкото тъкмо пропукването на крепостното право, и нова грандиозна пугачовщина, предизвикана от външния враг.

Ала Наполеон не поиска дори да опита с този план. За императора на нова буржоазна Европа мужишката революция се оказа неприемлива дори в борбата му срещу един феодално-абсолютистки режим, и то в момент, когато тя бе единственото възможно спасение.

Идваха му наум в Кремъл и мисли за въстание в Украйна, за възможно движение сред татарите. Ала и тия планове бяха отхвърлени. Много характерно е, че и най-новата френска историография хвали Наполеон за тази му консервативна твърдост сред бушуващия московски пожар.

Ето какво казва Едуард Дрио, автор на осем дебели тома върху Наполеоновата външна политика: „Той мислеше да вдигне казанските татари; изучаваше въстанието на пугачовските казаци; знаеше за съществуването на Украйна... мислеше и за Мазепа... Да се подигне революция в Русия — твърде страшна работа! Не без страх се спря Наполеон пред мрачната тайна на степите... Той не бе инициатор на революции, а техен усмирител; у него имаше желание за ред; никога никой не бе притежавал такъв инстинкт за императорство и власт... у него имаше нещо като физическа погнуса от народните движения... Той си остана император без сделки, без низости.“ Историкът, френски патриот, хвали своя герой, задето през 1812 г. предпочел катастрофата пред възможността за народна революция.

Страшна борба бушуваше в душата на Наполеон през онзи октомврийски ден, когато в московския Петровски замък той се колебаеше да издаде ли декрет за освобождаването на селяните, или не. За 25-годишния генерал, току-що покорил контрареволуционния Тулон, за приятеля на Робеспьер, че дори и за автора на Наполеоновия кодекс, никакви колебания по въпроса дали да остави селяните в ноктите на робовладелците не би могло да има. За Русия и руското крепостно право той имаше достатъчно знания и информация, не беше невеж. Но революционният генерал отдавна се бе изгубил в небитието. По залите на Петровския замък сновеше под погледите на адютантите напред и назад Негово величество Наполеон Първи,

по Божия милост самодържавен император на французите, крал на Италия, зет на императора на Австрия, пратил на гилотината или по затворите и каторгите мнозина, били навремето също като него приятели на Робеспьер, но имали смелостта да останат верни на убежденията си.

Декрет за освобождаване на селяните, издаден от Наполеон и пуснат в ход във всички окупирани от французите губернии, стигайки и до крепостната руска армия — такъв декрет според мнозина от обкръжението му щеше да разлюлее селските маси, да разложи дисциплината в царската войска и да запали въстание, подобно на Пугачовото. Та все пак Русия бе едничката страна, където само някакви си 35–36 години преди идването на Наполеон бе бушувала грандиозна селска война, страшно дълга, с редуване на победи и поражения, превземания на големи градове (въстаниците в известни моменти разполагаха с по-добра артилерия от царската), стрелнала се страховито из колосални територии, разтресла из основи сградата на руската империя. За германското селско въстание Наполеон можеше да се осведоми само по остарели документи отпреди триста години, а за руската пугачовщина можеха да му разправят по лични впечатления и немного възрастни хора.

Сега вече знаем добре колко страшно се боеше руското дворянство през 1812 г. от едно селско въстание. Споменахме какви слухове пълзяха на село, как припламваше бурята тук и там, колко безпомощни се чувстваха властите пред настъпването ѝ. Знае се с какво гробно мълчание посрещна народната тълпа смъртнобледия Александър, когато той пристигна пред Казанската катедрала веднага след получаването на известието за Бородинската битка и предаването на Москва.

Какво спря ръката на Наполеон? Защо той не се осмели дори да опита да привлече на своя страна многомилionenната селска крепостна маса? Няма защо да се гадае, той сам обясни всичко. Впоследствие заяви, че не е искал „да отприщи стихията на народния бунт“, да създаде положение, при което „не би имало с кого“ да се сключи мирен договор. С други думи, императорът на новата буржоазна епоха се усещаше много по-близък на господаря на полуфеодалната болярска държава, отколкото на революционната народна стихия. С първия той можеше много добре да се споразумее ако не сега, то впоследствие — и знаеше това от опит при Тилзит; с втората не искаше дори да встъпва в преговори. Ако френските буржоазни революционери се бяха страхували през лятото и есента на 1789 г. от селското движение във Франция и не желаеха задълбочаването му, то чудно ли е, че буржоазният император не бе склонен през 1812 г. да вика от гроба сянката на Пугачов?

След като се отказа от мисълта да подпали селска революция в Русия и едновременно от мисълта да презимува в Москва, Наполеон трябваше да решава незабавно къде да се отпрати сега. Че царят не ще никакви преговори, това си бе вече съвсем ясно след мълчанието му при всички молби и предложения — чрез Тутолмин, Яковлев, Лористон.

Напред към Петербург? Тази мисъл му се яви първа. В Петербург след предаването на Москва цареше паника: бяха почнали да си опаковат вещите и да заминават. Най-много се ужасяваше и бързаше Мария Фьодоровна, майката на царя, върла неприятелка на Наполеон. Тя искаше час по-скоро да се сключи мир. Константин желаше същото. Аракчеев се бе уплашил и също желаше мир. Наполеоновото движение към Петербург щеше, разбира се, да засили паниката, но то самото се оказа невъзможно. Наистина, хората му си поотпочинаха мъничко и се понахраниха в Москва, ала конете бяха толкова малко, че някои маршали го съветваха дори да захвърли част от артилерията.

В Москва не намериха ни сено, ни овес, а търсенето на фураж в близките разорени местности се посрещаше с жестока съпротива от селяните и не донасяше нищо. А и настроението на френската армия съвсем не бе такова, че да се предприема нов далечен и тежък поход на север. Внезапното нападение на Кутузовата армия върху Мюра, стоял в наблюдателна позиция на река Чернишна (пред Тарутино, където се намираще Кутузов), подкани Наполеон да побърза с решението. Нападението на 18 октомври се разви в сражение и Мюра бе отблъснат зад село Спас-Купля. Наистина това бе само второстепенен сблъсък, но и той показва, че Кутузов се е засилил след Бородино и трябва да се чакат по-нататък инициативите му. В действителност Тарутинското сражение стана против волята на Кутузов и Бенигсен бе бесен на главнокомандващия, който не пожела да отпусне необходимите сили.

Наполеон взе най-накрая решение. То не бе неочаквано, но изглеждаше най-естественото, след като се отказваха от похода към Петербург. Императорът реши да остави в Москва маршал Мортие с десетхиляден гарнизон и да тръгне с цялата си останала армия след Кутузов по Стария калужки път. Той знаеше, че Кутузов е попълнил армията си, но и французите бяха получили известни подкрепления; сега те разполагаха с повече от 100 хиляди души, в това число 22 хиляди елитни гвардейски войници и офицери. Наполеон издаде заповед и на 19 октомври цялата френска армия без корпуса на Мортие потегли по Стария калужки път.

Безкрайна върволица от най-разнообразни обози, коли и каруци със запаси, продоволствие, с всичките нагробени в Москва богатства се влачеше подир армията. Дисциплината отслабна дотолкова, че дори Даву престана да разстрелва непокорните, стремящи се под всякакви претексти да притурят в каруците заграбените от града ценни вещи, макар конете да не стигаха и за артилерията. Потеглящата с този обоз армия представляваше някакъв невероятно разтеглил се керван. Достатъчно е да споменем често цитираното наблюдение на очевидците: след цял един ден непрекъснат преход до вечерта на 19 октомври вървящите по широкия Калужки път армия и обоз още не бяха излезли докрай от града.

Наполеоновото военно око прецени веднага цялата неуместност и опасност на един такъв обоз за армията, цялата страховита трудност да се опази този нелеп керван от внезапните набези на неприятелската конница и... не посмя да издаде необходимата заповед,

макар в първия момент да бе готов да го стори. Армията му вече не бе същата. След всичко преживяно, ясно съзнавайки критическото си положение, разбирайки че по-нататък предстоят много трудни дни, армията се крепеше вече не толкова от дисциплината, колкото от инстинкта си за самосъхранение сред чуждата, враждебна страна. Макар и да не бе още отслабнало личното обаяние на Наполеон в очите на старите френски войници, то представителите на другите нации можеха да дадат на всички лош пример: никакви чувства към Наполеон не ги задържаха.

Разтеглилата се до безкрайност линия на войската и обоза бе първото му и най-силно впечатление. Ала още по-зловещ бе явният упадък на дисциплината.

И ето че той промени рязко своя план, с който бе потеглил преди няколко часа от Москва.

Реши да не напада Кутузов. Новото Бородино, дори и да завършеше с победа, нямаше да промени главното или поне това, което му се струваше главно: изоставянето на Москва. Той предвиди впечатлението, което напускането на Москва щеше направи в Европа, и се плашеше от него. Веднъж решил да се избегне боя с Кутузов, Наполеон веднага почна да осъществява новия си план: да завие от Стария калужки път надясно, да заобиколи руската армия, да излезе на Боровския път и да мине по неопустошените от войната местности на Калужка губерния в посока Смоленск. Той не се отказваше от продължаване на войната: минал спокойно през Малоярославец и Калуга до Смоленск, той можеше да презимува в Смоленск или Вилно или да измисли още нещо. Но преди всичко трябваше да се изостави окончателно Москва. На 20 октомври Наполеон изпрати от щаба си в село Троицкое заповед до маршал Мортие: да се присъедини незабавно с корпуса си към армията, а преди това да взриви Кремъл.

Заповедта за взривяването на Кремъл бе изпълнена само частично. В суматохата на внезапното потегляне Мортие нямаше време да се заеме както трябва с тази работа. „Аз никога не правя безполезни неща“ — каза веднъж Наполеон по повод слуховете, че е заповядал да удушат Пишегрю в затвора. Ето че в този случай взривяването на Кремъл бе безспорно не само варварско, но и абсолютно безполезно дело. Това бе сякаш отговорът му на мълчанието на руснаците спрямо предложенията му за мир.

И тъй, армията по заповед на Наполеон зави внезапно от Стария Калужки път на Новия и вече на 23 октомври по-голямата ѝ част пристигна в Боровск. Малоярославец бе зает от дивизията на генерал Делзон. Там избухна кървав бой, продължил през целия ден. Осем пъти минаваше Малоярославец от едни ръце в други. На осмия път превзетият от французите Малоярославец остана за тях, но загубите и на двете страни бяха жестоки. Французите изгубиха пет хиляди души само убити. Градът изгоря до дъно — беше се запалил по време на боя, — тъй че стотици руснаци и французи загинаха в огъня, много ранени изгоряха живи.

Рано сутринта на другия ден Наполеон излезе с малка свита от село Городня да огледа руските позиции. Внезапно върху тях налетяха казаци с вирнати пики. Двамата маршали около Наполеон (Мюра и Бесиер), генерал Рап и неколцината офицери се скупчиха около Наполеон в опит да го защитят с телата си. Полската конница (леката кавалерия) и пристигналите гвардейски егери спасиха императора и шепата хора около него. Заплахата от незабавна смърт или плен бе толкова голяма, че едва ли усмивката, играла през цялото време върху Наполеоновото лице, е била искрена. Но пък всички, разбира се, я видяха, всички говориха с възторг за нея през този ден и по-късно: точно за това се бе усмихвал императорът. Вечерта той заповяда на гвардейския лекар Юван да му приготви шишенце със

силна отрова. Той не искаше да падне жив в плен.

След като огледа позициите, Наполеон откри в Городня военен съвет. Малоярославец доказа, че Наполеон може и да не иска ново Бородино, но руснаците го искат и че без ново Бородино до Калуга няма да се стигне.

Целият съвет бе на мнението, до което стигна накрая и сам Наполеон. Трябва да се откажат от мисълта да дадат генерален бой. Следователно остава да се върви към Смоленск по Смоленския издъно опустошен път, и то час по-скоро, докато руснаците не са заели оставения в беззащитност Можайск и не са прерязали по този начин възможността за отстъпление. След като изслуша генералите и маршалите си, Наполеон им заяви, че уж отлага решението си и че предпочита да даде генерален бой на Кутузов и да си пробие път към Калуга. Колебанията му завършиха на 26 октомври, когато стана ясно, че руснаците са отблъснали конницата на Понятовски от Медин.

Ала Кутузов не желаше бой и не го търсеше.

След битката при Малоярославец Кутузов твърдо реши да пусне Наполеон да отстъпва, без да влиза в пряк бой с него. Когато чужденците (германци и англичани), командировани към щаба му, почваха прекалено нахално да се натрапват на стария фелдмаршал, укорявайки го за недостатъчната му енергия, той внезапно си показваше ноктите. Той отлично разбираше играта им и знаеше защо се страхуват толкова от едно „преждевременно“ завършване на войната между Русия и Наполеон.

Наполеон заповяда отстъпление към Смоленск. На 27 октомври почнаха да отстъпват от Боровск към Верея, Можайск, Дорогобуж, Смоленск. Армията се влачеше на дълга разтеглена линия; този път по заповед на Наполеон се палеха всички села, местности, чифлици, през които минаваше пътят е. Ала след Можайск не бе останало нищо и за палене: тъй страшно бяха опустошени тези места още през предбородинския етап на войната. Град Можайск бе изгорена пустиня. Минаха и покрай Бородинското поле, където все още гниеха неопети и непогребани хилядите руски и френски трупове. Наполеон заповяда да се напусне час по-скоро това място: страшната гледка действаше потискащо на войниците, особено сега, когато те усещаха, че войната е изгубена.

При приближаването на Гжатск (30 октомври) настъпиха първите студове. Това бе неочаквано за Наполеон. Според сведенията, които той имаше преди нахлуването, студовете в тази част на Русия идват в края на декември. Ала зимата на 1812 г. настъпи необичайно рано и се оказа изключително мразовита. Кутузов следваше по петите оттеглящия се неприятел. Казаците силно тревожеха французите с нападенията си; пред Вязма и редовната руска кавалерия нападна френската армия. Но Кутузов явно избягваше голямо сражение. За Кутузов най-важното бе Наполеон да се махне от Русия; за англичаните, немците и французите емигранти това бе само началото. Най-важното за тях бе да ги отърват изцяло от Наполеон, а това можеше да стане само при пълното му поражение, плен или гибел. Инак в Европа всичко щеше да остане постарому и Наполеон щеше да продължи да си царува отвъд Неман. Но Кутузов не се вълнуваше от това. Колкото повече се засилваха студовете, колкото повече се унищожаваша и разпиляваха обозите, ръфани от казаците и партизаните — Фигнер, Сеславин, Давидов, — толкова по-катастрофално се топеше френската армия.

Когато на 16 ноември тя пристигна в Дорогобуж, годните за бой войници наброяваха едва 50 хиляди души.

Наполеон понасяше всички тегоби на похода, както винаги, стараяйки се с примера си да ободри войниците. С часове вървеше през преспите и под сипещия се сняг, подпирайки се с тояжка и разговаряйки с крачещите до него воители. Той още не знаеше дали ще презимува в Смоленск и изобщо ще стои ли дълго време там. В Дорогобуж получи от Франция новини, които засилиха желанието му да напусне Русия.

Странни известия му докара в Дорогобуж парижкият куриер. Някой си генерал Мале, стар републиканец, гниещ отдавна в затвора, успял да избяга оттам, подправил сенатски указ, явил се пред една военна част, обявил настъпилата уж в Русия смърт на Наполеон, прочел указ за възстановяване на републиката и арестувал полицейския министър Савари, а военния министър ранил. Хаосът продължил два часа. Мале бил разпознат, хванат, предаден на военен съд и разстрелян заедно с войниците, които не били виновни за нищо, освен че повярвали на фалшивия указ: Мале бил измислил всичко сам.

При цялата си нелепост този епизод направи силно впечатление на Наполеон. Усещаше се, че присъствието му в Париж е необходимо. В Дорогобуж, а след това и в Смоленск, където пристигна на 9 ноември, той научи също и че южната, дошла от Турция, руска армия бърза към Березина, за да отреже отстъплението му. Научи и за тежките загуби на корпуса на вицецаря Боарне при сблъсъците му с казаците. Научи накрая и за това, че Витебск е завзел от армията на Витгенщайн... Да се стои в Смоленск беше немислимо: трябваше да се

прекоси Березина, преди руснаците да му отнемат всяка възможност за това, инак и Наполеон, и огризките на армията му ги чакаше плен.

А студовете се усилваха. Вече при излизането от Смоленск хората бяха така изтощени, че падайки, не можеха да се повдигнат и замръзваха. Целият път бе покрит с трупове. Никой не се сети да вземе със себе си топли зимни дрехи от Москва; това бе фаталната грешка още при подготовката на похода. Принудиха се да захвърлят по-голямата част от обоза, част от артилерията, цели ескадрони трябваше да тръгнат пеш — конският мор все повече се засилваше.

Партизаните и казаците нападаха все по-смело ариергарда и изоставащите. След Москва Наполеон притежаваше към 100 хиляди души; излизайки на 14 ноември от Смоленск, той имаше едва само 36 хиляди и още няколко хиляди изостанали и постепенно дотърпящи се войници. Сега той направи онова, на което не се реши след Москва: заповяда да се изгорят всички коли и каруци, за да могат да се теглят поне оръдията. На 16 ноември под Красное руснаците нападнаха корпуса на Боарне и французите понесоха тежки загуби. На другия ден сражението се възобнови. Французите бяха отблъснати и изгубиха към 14 хиляди души, от тях 5 хиляди убити и ранени. Останалите паднаха в плен. Но и с това боевете при Красное не завършиха. Ней, отрязан от останалата армия след страшни загуби — от 7-те му хиляди войници загинаха четири, — бе с останалите три хиляди притиснат към реката от Кутузов. През нощта той прекоси Днепър на север от Красное по леда, но ледът бе тънък и мнозина паднаха под него и се удавиха. Ней с няколко стотици се спаси и пристигна в Орша.

Наполеон полагаше колосални усилия за поддържане на дисциплината, за организиране на снабдяването, но не се бе погрижил достатъчно за комуникациите си по минското направление. Още в Дубровск той научи, че полските части, които трябваше да охраняват Могилъв и Минск, не са изпълнили своята задача. Генерал Домбровский не оказа помощ на генерал Брониковски и на 16 ноември Минск бе зает от Чичагов. В Минск в ръцете на руснаците паднаха огромните складове продоволствие, събрани тук от дук Дьо Басано (Маре) по заповед на Наполеон, на които Наполеон много разчиташе.

Положението стана съвсем отчаяно. От север, от Двина, към река Березина, която Наполеон трябваше да прекоси, се носеше Витгенщайн; маршалите Удино и Виктор не можаха да го задържат. От юг идеше Чичагов, насочвайки се към Борисов на Березина. На 22 ноември Чичагов влезе в Борисов, изхвърляйки оттам Домбровский.

Наполеон стана смъртноблед, когато му доложиха за това. Отредите на Платов и Ермолов — авангардни части на Кутузов — бяха вече на два, ако не и на един преход от французите. Заплашваше го обкръжение и капитулация. Наполеон незабавно заповяда да търсят друго място, където да могат да се прокарат мостове.

В Борисов имаше постоянен мост и когато в императорския щаб научиха за загубата му, своят изгубиха и най-храбрите. Ала Наполеон бързо се овладя. След доклада на генерал Корбино той реши да прекоси реката при Студянка, северно от Борисов, където полските улани намериха брод. На това място река Березина няма и 25 метра широчина, но бреговете е от двете страни са покрити на голямо разстояние с кал и тиня, тъй че трябваше да строят мост почти три пъти по-дълъг от широчината на реката. С изкусна маневра Наполеон измами Чичагов. Престори се, че иска уж да прекоси реката все пак при Борисов. Маршал Удино на 23 ноември разби и отблъсна към Борисов началника на Чичаговия авангард граф Пален и преследвайки го, принуди Чичагов да освободи току-що заетия град. Но Чичагов

оставаше наблизно, а от север бързаше Витгенщайн. Да прекосява тук Наполеон не искаше и не можеше. С редица маневри сполучи да внуши на Чичагов мисълта, че прекосяването ще стане в Борисов или по-долу от него, а сам на 26 ноември сутринта бе вече при Студянка. На часа френските сапъори, влезли до пояс в ледената вода, почнаха да прокарват два понтонни моста. Скоро след пладне по тях тръгна корпусът на Удино. Прекосяването на реката ставаше на 26 и 27 ноември. Руснаците на десния бряг се опитваха да атакуват вече преминалите части, но френските гвардейски кирасири направиха контраатака и отблъснаха генерал Чаплиц. Витгенщайн закъсна за мястото на боя, Чичагов се оказа излъган и остатъците на френската армия се спасиха от плен. „Трудно е да се обвиняват Чичагов и Витгенщайн, двама съвсем обикновени военачалници, за това, че не им стигна храбростта да влязат в двубой с Наполеон“ — казва рукият военен историк генерал Апухтин за това.

Прекосяването ставаше организирано и почти цялата френска армия успя да премине благополучно, когато изведнъж към мостовете се хвърлиха 14 хиляди изостанали войници, преследвани по петите от казаците. Тази човешка маса се завтече в паника към мостовете. Последната редовна част от корпуса на маршал Виктор я отблъскваше с оръжие. Осведомен от казаците за преминаването при Студянка, Кутузов веднага извести за това Чичагов. В същото време един от мостовете, по който преминаваше артилерията, се пропука. Оправиха го набързо и той пак се пропука. Ако Чичагов бе пристигнал навреме, катастрофата щеше да е окончателна. Но той закъсна — умишлено или неумишлено — и Наполеон с остатъка от армията си премина на другия бряг. Повечето от изостаналите (към 10 хиляди от 14-те), които редовният корпус на Виктор не пропусна на моста, останаха на брега и бяха съсечени от казаците или взети в плен. След преминаването си Наполеон заповяда да се изгорят на часа мостовете; вярно, изостаналите също можеха да се спасят, но военната необходимост повеляваше да се лишат руснаците от моста, а от гибелта на 10 хиляди човешки същества императорът не се смущаваше. Той смяташе за полезни само тия, които остават в редиците му. Изгубилият се от тях, все едно по каква причина — болест или измръзнала ръка, крак, — преставаше да е равен с боеца в очите му. Какво щеше да стане по-нататък с него, не го интересуваше. Наполеон се грижеше за болните и ранените само тогава, когато това не пречеше на боеспособните войници. В този случай изгарянето на мостовете се налагаше час по-скоро и той ги изгори без най-малко колебание.

И самият Наполеон, и маршалите му, и много от военните историци, стари и нови, смятаха и смятат, че березинският епизод представлява забележително военно постижение. Другите виждат в това най-вече късмет, докаран от грешките на Чичагов и Витгенщайн и от объркването, внесено от Александър, който изпрати от Петербург през главата на Кутузов план за обкръжение на Наполеон. През 1894 г. се появи специалното изследване на руския военен историк Харкевич Березина. То е смятано за образцово и до днес. Според Харкевич излиза, че Кутузов не искал да изпълнява плана на Александър и нарочно не бързал към Березина, макар да можел да стигне там навреме. Внимателното изучаване на цялата документация, идваща както от Чичагов, така и от Ермолов, Денис Давидов и дори самия Кутузов, ме кара да смятам, че мнението на Харкевич е трудно за опровергаване. Както и Апухтин, Харкевич смята, че страхът пред Наполеон тъй парализирал Витгенщайн и Чичагов, че те не направили това, което трябвало да направят. Действията на Наполеон Харкевич смята за напълно целесъобразни.

Тъй или инак, но остатъците от френската армия се спасиха и вървяха към Вилно. Ала временното затопляне (поради което стана необходимо да се строят мостовете на Березина)

се смени изведнъж със страшен студ. Температурите паднаха до минус 15, после минус 20, 26, 28 градуса. Хората падаха с десетки и стотици. Заобикаляха ги, мъртви, полумъртви, парализирани, сливаха редиците и вървяха напред. Никога преди не е имало толкова страховити студове. Кутузов вървеше по петите им. Армията му също страдаше от студа, макар да бе облечена несравнимо по-топло от френската. Достатъчно е да се каже, че в момента, когато попълнилият след Бородино армията си Кутузов тръгна през октомври от Тарутино след Наполеон, войниците му бяха 97 хиляди, а във Вилно в средата на декември стигнаха по-малко от 28 хиляди. При това от 662-те оръдия, с които Кутузов бе потеглил, по пътя загубиха 425, тъй че той запази само около 200. Тъй бедствени и страшни бяха условията на тези безкрайни зимни преходи през тази невероятно люта зима.

Тук трябва да се отбележи, че само атаките на главната Кутузова армия плашеха сериозно Наполеон. Казаците крайно усложняваха положението на отстъпващата френска армия, нападаха обозите, ръфаха ариергардите, но все пак в самостоятелни сражения с френските части казаците гледаха да не се вплитат. В боевете при Красное те играха голяма, но спомагателна роля. Освен казаците действаха жестоко и партизаните. Партизанските отряди бяха няколко: на Давидов, Фигнер, Дорохов, Сеславин, Вадболски, Кудашев и още двама-трима. Французите не ги признаваха за редовна армия и не ги взимаха в плен, разстрелваха ги. Но и партизаните също не признаваха плена, предпочитайки унищожаването на врага. С особена жестокост се славеше Фигнер. Партизани ставаха офицери, войници, освободени от началството, доброволци, селяни. За партизаните френската мемоарна литература предпочита да не споменава, ала за казаците там се говори много. Очевидците единодушно оплакват огромните щети, които бързата неуловима казашка конница нанасяше на отстъпващата армия с внезапните си набези, след които изчезваше мигновено. Партизаните се нахвърляха върху съвсем разстроените части и ги довършваха.

Ето описанието на очевидеца, прочутия партизанин Денис Давидов: „Накрая пристигна и старата гвардия, сред която яздеше самият Наполеон... Ние се метнахме на конете и се явихме около големия път. Неприятелят, видял шумните ни тълпи, вдигна мерника на пушките си и продължи гордо по пътя, без да ускори крачка. Колкото и да се мъчехме да откъснем поне един редови от тези сплотени колони, те крачеха като изсечени от гранит и въпреки всичките ни усилия оставаха невредими; никога няма да забравя гордите стъпки на тия калени от всякаква смърт воители. С високите си мечешки калпаци, сини мундири, бели пояси, алени пискюли и еполети те изглеждаха като ярки макове сред мъртвото снежно поле... Всичките ни азиатски атаки не оказваха никакво въздействие върху стегнатия европейски строй... Колоните се движеха една след друга, отпъждаха ни с пушечна стрелба и сякаш се надсмиваха на безполезното ни джигитство около тях. През този ден ние пленихме още един генерал, много обози и до 700 войници, но гвардията с Наполеон премина през тълпата наши казаци като стооръдеен кораб през ято рибарски лодки.“

Партизаните през този ден, забележете, се бяха обединили с казаците, затова им се удало да пленят 700 души. Но те бяха великолепни разузнавачи и доставяха често скъпоценна информация на Кутузов и генералите. Тук трябва да кажем няколко думи за характера на народната война в Русия през 1812 г.

В Русия народната война се изля във форми, различни от Испания, макар по ожесточението си тя да напомняше на Наполеон испанците.

Ожесточението на народа срещу вмъкналия се враг растеше с всеки месец. Още в началото на войната стана абсолютно ясно: дошъл е хитър и жесток кръвопиец, опустошава

страната и граби жителите ѝ. Хората жадуваха за мъст: мъст за разрушените градове и изгорени села, мъст за поруганата Москва и потъпканата земя на родината. Селяните се събираха на неголеми групи, ловяха изостаналите французи и ги съсичаха. При идване на войници за хляб и фураж селяните почти винаги оказваха яростна въоръжена съпротива, а ако френският отряд се оказваше прекалено силен за тях, бягаха по горите и преди бягството си изгаряха всичкия хляб и сено. Това бе най-страшното за врага.

В Русия селяните понякога се обединяваха в отряди и нападаха отделни френски воински части, особено при отстъплението на Наполеоновата армия, макар да нямаше случаи като в Испания, където селяните без помощта на армията сами обкръжаваха и принуждаваха към предаване френските полкове. Но в Русия селяните охотно се записваха доброволци в организирани вече партизански отряди, помагаша им, служеха им за водачи, доставяха на руските войски продоволствие и нужните сведения.

Но най-вече народът прояви твърдата си воля да спаси родината с неукротимата си храброст в боевете при Смоленск, Красное, Бородино, Малоярославец и в по-дребните сражения и сблъсъци. Французите разбираха, че ако в Русия срещу тях не се води точно същата селска война както в Испания, то това е само защото испанската армия бе накрая докрай унищожена от Наполеон и дълги месеци се биеха единствено селяните-доброволци, а в Русия нямаше и един такъв ден. И народната омраза към завоевателя, и желанието да се изрита той от Русия можеха да се проявят най-успешно именно в редовете на редовната армия. Знаем по документи, че селяните на Тамбовска губерния танцували от радост, когато ги мобилизирали през 1812 г. в новобранския пункт! Че нали в обикновено време „новобранщината“ се смяташе за най-тежко наказание...

И тези мъже, танцували от радост, когато ги мобилизираха, после в кървавите боеве се биеха и умираха като истински герои.

След излизането на французите от Москва, след сражението при Малоярославец, настъпването на студовете и засилващото се разпадане на френската армия, следвана по петите от Кутузов, се разви явлението, наричано от съвременниците „акции на партизанските отряди“, а по-късно и „народна война“. Партизаните Фигнер, Давидов, Сеславин, Кудашев, Вадболски бяха офицери от редовната руска армия, добили разрешение да организират народни дружини и да затрудняват отстъпващите французи с внезапни нападения върху обозите, изостаналите части и изобщо в случаите, когато неголеми въоръжени групи като техните можеха да разчитат на успех. В отрядите им имаше войници, казаци, призовани вече по време на войната народни опълченци, доброволци от гражданите и селяните.

След Березина френската армия се бе стопила не само вследствие на чудовищните студове. Дивизията на Партуно, с която Наполеон измами Чичагов при Березина, бе нападната от главните Кутузови сили. От 4-те хиляди войници оцеляха след два дни сражение само половината. Оцелелите капитулираха, обкръжени от всички страни.

Във Вилно остатъците от френската армия бяха на прага на спасението от заплашващата ги пълна гибел. Те пристигнаха тук в най-невъобразимо състояние, измъчени от студ и изтощение. Някои части запазиха боеспособност. Недалеч от Вилно Ней и Мезон откриха силен артилерийски огън срещу налитащите от всички страни руснаци; преследването отслабна за известно време.

При влизането във Вилно избухна паника и дори сблъсъци между войниците от различните части, почнали да разграбват на часа складовете и магазините в търсене на

покрив и храна. От 10 до 12 декември армията се влачеше към Ковно, ръфана от казаците, които едва смогваше да отблъсква. Кутузов с главните си сили бе на няколко прехода път от Вилно. Без миг почивка в Ковно остатъците от армията прекосиха замръзвания Неман. Страшният Московски поход завърши. От 420-те хиляди, преминали руската граница, и 150-те, дошли им на помощ впоследствие от Европа, през декември останаха само малки разхвърляни групички, прехвърлящи се кой как може обратно през Неман. От тях вече в Прусия и Полша се организира отряд общо към 30 хиляди души (най-вече от частите, които останаха през тази половин година на фланговете и не отидоха в Москва). Останалите бяха или в руски ръце, или в земята. Но в плен попаднаха по най-оптимистични сметки най-много 100 хиляди; другите загинаха в боевете и най-вече по време на отстъплението.

Седмица преди излизането на армията от руските предели, на 6 декември 1812 г. в селцето Сморгони Наполеон отпътува от армията си, предавайки командването на Мюра.

Оттеглянето му бе предшествано от спор с маршалите, които се опитаха почтително да се противопоставят. Наполеон им заяви, че смята армията си въвн от опасност да падне цялата в плен, както това беше при Березина; маршалите и без него ще я докарат до съюза Прусия, сиреч до Неман. Неговото пък присъствие е необходимо в Париж. Кой друг ще може да организира нова 300-хилядна армия, необходима за посрещането на настървили се врагове? Маршалите пък доказваха, че в негово отсъствие преживялата толкова ужаси отстъпваща войска ще се разпадне окончателно. Само присъствието на императора вдъхва още сили на хората!

Наполеон бе абсолютно спокоен в спора си с маршалите. Че той напуска армията си не поради страх, че бе посрещал в тяхно присъствие опасността, без да му мигне окото — това маршалите отлично знаеха. Той не се вълнуваше много и когато говореше с тях за тази страшна, подета от него и изгубена война, за погиналата „велика армия“. Вярно, тъжно е, но това бе по-скоро нещастие, отколкото грешка; климатът ги подхлъзна. Е, имаше грешки и от негова страна: например твърде проточилото се стоене в Москва. Но като цяло и сянка на смущение или разстройство на духа императорът не показа. Той категорично поиска да се запази в тайна заминаването му. Важно бе не само да се предпазят войниците от окончателна парализа през тия няколко дни преди Неман; още по-съществено бе да се мине през Германия, преди там да са разбрали истината за гибелта на „великата армия“ и че императорът пътува без охрана.

В едно само маршалите не се усъмниха — че императорът отива да създаде нова мощна армия, че ще го направи много скоро и че много пъти още ще ги води напред срещу неприятеля.

На прощаване маршалите гледаха как той сяда заедно с Коленкур в шейната: изглеждаше също толкова спокоен, колкото и преди похода. Сред изпращачите имаше хора, участвали във всички безкрайни битки на Наполеон, от първото завоюване на Италия до края на руския поход; ала всички до един смятаха, че нищо по-страшно от Бородино досега не им се бе случвало да видят. Те не предвиждаха Лайпциг.

Шейната, изгубила се в снежната мъгла на декемврийската вечер, отнасяше човека, решен да не отстъпва и едно парченце земя от поробената от него Европа без най-жестока и отчаяна борба.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАЙСЕТА

ВЪСТАНИЕТО НА ВАСАЛНА ЕВРОПА СРЕЩУ НАПОЛЕОН И „БИТКАТА НА НАРОДИТЕ“.

НАЧАЛОТО НА КРАЯ

1813

За 12 денонощия първо в шейна, после в карета профуча Наполеон през Полша, Германия, Франция и на сутринта на 18 декември 1812 г. се яви в Тюйлерийския дворец. Той пътуваше инкогнито, разбирайки опасността на тези критични дни: не се лъжеше за истинските чувства на немците към него. Коленкур, съпровождал го в това пътешествие, разказва за абсолютното спокойствие на Наполеон, бодростта му, енергията и готовността за по-нататъшна борба. Те си говореха за току-що завършилата кампания. „Аз сгреших, но не в целта и политическата обосновка на тази война, а в начина на воденето ѝ. Трябваше да остана във Витебск. Александър щеше сега да е в краката ми.“ Тонът на разговорите му с Коленкур бе като на някой шахматен гротмайстор, изгубил една игра и в паузата спокойно анализиращ грешките си. И най-малко осъзнаване за ужаса на всичко станало и смазващо огромната му лична отговорност нямаше в тези разговори. Нямаше го дори обикновено лошото му настроение, тъй характерно за него през 1810–1811 г., когато бе на върха на могъществото и успеха. Войната бе до такава степен негова стихия, че когато я подготвяше или водеше, той правеше впечатление на дишащ с пълни гърди човек; от момента, когато седна с Коленкур в шейната, целият му интерес се прехвърли върху предстоящата нова война и подготовката за нея. Само с руснаците ли ще трябва да продължи войната? Ще въстане ли Европа и коя страна ще започне въстанието? Възможно ли е да се предотврати това? Колко месеца ще трябва да създаването на нова армия?

По пътя той спря във Варшава и извика при себе си своя посланик при саксонския крал абат Праг. И Праг се учуди на спокойствието му. Точно на него императорът каза прочутите си думи: „От великото до смешното крачката е само една. Нека потомството да съди.“ Но веднага добави, че скоро ще се върне на Висла с 300-хилядна армия и „руснаците скъпо ще платят за своите успехи, които дължат не на себе си, а на природата“. Че кой не е имал несполуки! „Вярно, такива никой не е изпитал, но пък и те трябваше да са пропорционални на моето щастие; и скоро ще бъдат загландени.“

Пристигайки в Париж, Наполеон веднага усети силния упадък в духа на населението. Отдавна плъзналите зловещи слухове бяха наскоро потвърдени от прочутия 29-и бюлетин, в който императорът доста откровено говори за руския поход и неговия край. Траурът на стотици хиляди семейства правеше обществената скръб особено смазваща.

В най-близките дни Наполеон прие своите министри, Държавния съвет и Сената. Той сурово и презрително се изказа за поведението на властите по време на октомврийската история с генерал Мале, поиска строго отчет, но за руския поход спомена мимоходом, без да ги удостоява с подробни обяснения.

Със старото ласкателство и угодничество го посрещнаха неговите царедворци. Президентът на Сената Ласепед в своето всеподаническо усърдие молеше да се извърши коронационен обред върху навършилия годинка и половина наследник „като символ за продължението на династията“. При тези думи Сенатът се наведе в пълен състав до земята пред седящия на трона император. В отчета си Наполеон каза няколко думи за Русия и стана ясно, че пак се ласкае от илюзията, която сякаш си бе избил от главата, когато заповяда на Мортие да взриви Кремъл: илюзията, че може и сега да сключи мир с Александър, изигравайки патова партия.

„Войната, която аз водя, е война политическа. Аз я предприех без вражда, аз исках да

избавя Русия от злините, които тя сама си бе причинила. Аз можех да въоръжа срещу нея част от собственото ѝ население, провъзгласявайки освобождението на селяните... Много села ме молеха за това, но аз се отказах от мярката, която би обрекла на смърт хиляди семейства.“ С тези думи той през главите на сенаторите си се обръщаше към руските дворяни и „първия“ сред тях (както впоследствие се определяше братът на Александър, Николай) — руския цар. Наполеон искаше сега от царя и дворяните благодарност за това, че ги избавил от пугачовщината, като че изобщо някога е искал да прибягва към нея. Всички тия приеми на велможите и висшите институции, тази комедия на раболепни лъжи от едната страна, високомерни и нагли лъжи от висотата на трона — всичко бе само декор, прах в очите на Франция и Европа. Две главни задачи бяха насъщни за императора: първо, да се създаде армия; второ, да се осигури ако не помощта, то поне неутралитетът на Австрия, а доколкото е възможно, и на Прусия.

Първата задача бе решена бързо. Още в Русия Наполеон разпореди досрочна мобилизация на набор 1813 г. и сега обучението на новобранците вървеше към края си. С голям труд събраха 140 хиляди души. Още през 1812 г. Наполеон заповяда да се създадат „отряди на националната гвардия“ и сега ги вля всички в армията (уж по тяхно желание, макар националната гвардия да се формираше само за охрана на реда в границите на империята). Това му осигури още 100 хиляди. През юни 1812 г. Наполеон бе оставил до 235 хиляди във Франция и васална Германия. Сега можеше да разчита и на тях. И накрая няколко хиляди се спасиха все пак в Русия, тъй като корпусите, оставени на северното (рижко-петербургското) и южното (гродненско) направление, пострадаха значително по-слабо от тези, които действаха при Бородино, а после понесоха цялото двумесечно отстъпление от Москва до Неман.

Всичко това даваше на императора надеждата да се сдобие към пролетта на 1813 г. с армия дори не от 300, а от 400–450 хиляди души. Той предвиди, че сметката му може да се окаже оптимистична, но при всички случаи щеше да има скоро голяма армия в ръцете си. Боеприпасите, артилерията, взривните материали, изобщо цялата материална част трябваше спешно да се възстанови и попълни. От сутрин до вечер залягаше той върху екипирането и обучението на армията.

Ако царят пренебрегне сега, през пролетта на 1813 г., миролюбивите нотки в речта на Наполеон към Сената, както пренебрегна през есента на 1812 г. писмата, предадени чрез Тутолмин, Яковлев и Лористон, няма страшно! Наполеон ще посрещне руснаците на Висла и ще ги разбие на пух и прах. Той знаеше, че и на Кутузов зимата на 1812 г. му излезе скъпо, макар и да не знаеше още, че Кутузов бе изгубил за двата месеца път от Тарутино до Неман половината от 100-хилядната си армия и повече от две трети от артилерията си. При ужасните руски пътища, при тромавите руски порядки да се запълнят бързо тези липси с боеспособен човешки материал, да се възстанови артилерията, според Наполеон не бе възможно. Без да повтаря грешката с нахлуването, можеше спокойно да изчака руснаците при Висла и Неман и да ги разбие там.

Ала тук се яви от само себе си друг страшен проблем: ще бъдат ли руснаците сами? Още през декември 1812 г. пруският генерал Йорк, числил се под командата на маршал Макдоналд (нали Прусия бе уж в „съюз“ с Наполеон), премина внезапно на страната на руснаците. Наистина страхливият Фридрих Вилхелм побърза да се отрече от Йорк, но Наполеон разбираше, че пруският крал се намира сега в положение, при което, ако не го смъкнат руснаците, то поданиците му ще го смъкнат. Абсурдно бе да се очаква, че

премазаната от ботуша му Прусия няма да направи опит за освобождаване, ако руската армия встъпи в страната.

Кутузов бе против продължаването на войната. И не само защото не виждаше никакъв смисъл в това да освобождават Прусия и германските земи с руска кръв, но и по простата причина, че една нова война с Наполеон ще е извънредно трудна предвид намалената и изтощена руска армия. Но царят бе абсолютно непримирим. Друго виждаше той. Да се даде почивка на Наполеон, значи да се остави постарому Европа в негова власт, а заплахата на Неман да се превърне в постоянна и неизбежна. И ако вече стъпилата на пруска земя руска армия получи подкрепа, ясно е, че пруският крал ще е принуден да вдигне оръжие срещу френския император.

Наполеон престана да одобрява също и поведението на Австрия. Неговият тъст, император Франц, и ръководителят на австрийската политика Метерних сключиха „примирие“ с Русия, с която Австрия бе от 1812 г. във война (в качеството си на Наполеонова „съюзничка“). Беше ясно, че въпреки новите си роднински връзки австрийският император разглеждаше положението, в което бе попаднал зет му, като неочаквана усмивка на съдбата, като залог за избавление.

В това трудно време Наполеон се сети, че още през 1809 бе арестувал папата и го бе откарал в Савона, а през 1812 г., потегляйки към Москва — във Фонтенбло. Смяташе се, че конвойт на папата е нещо като почетна стража, а императорският дворец във Фонтенбло не е затвор, а форма на гостуване при Негово величество. Ала папата не преставаше да протестира и срещу заграбването на Рим (подарен от Наполеон на новородения си син, „римския крал“), и срещу пленничеството. Неочаквано Наполеон дойде на гости на своя затворник. Това стана на 19 януари 1813 г. Трябваше поне католиците да помири със себе си: от 1809 г. те роптаеха срещу него. Но от всички любезности, разменени с папата, не излезе нищо реално.

Наполеон принуди Пий да подпише нов конкордат, но не му върна Рим (новият конкордат бе повторение на стария от 1802 г.). Не му се удаваха на Наполеон отстъпките! Той не ги обичаше и не ги умееше. Тези нищожни заигравания с папата завършиха с изгонването на кардинал Ди Пиетро, за когото Наполеон научи, че дава враждебни съвети.

Характерна фраза изпусна императорът по повод на това несполучливо помиряване с папата: „Да оставим Рим засега... Този жребий е пуснат в кутията и ще излезе оттам само след голямата ми победа на Елба или на Висла.“ Точно тук бе проблемът. През цялата 1813 г. и по-нататък Наполеон нямаше да престане да проваля всички преговори с враговете си с надеждата за голяма победа. Щастието твърде дълго му бе служило. В сравнение с целия му живот, с всичките му нечувани дела от превземането на Тулон през 1793 г. до изграждането на огромната световна държава руската война изглеждаше наистина като самотно черно петно върху грамадното платно от успехи.

Прусия бе готова да се отцепи. Кралят молеше Наполеон да освободи поне някои градове от френските войски, да отпусне 94-те милиона франка, дължими от френската хазна за издръжката на френската армия. Той получи отказ. Англия бе непримирима към френското господство в Испания. Но Наполеон заяви, откривайки на 14 февруари Законодателния корпус: „Френската династия царува и ще царува в Испания.“ Метерних пожела да научи през март условията, на които Наполеон би се съгласил да сключи всеобщ мир, но така и не можа да изтръгне ясен отговор. Точно както с папата!.. В речта си от 14 февруари Наполеон гарантираше, че цялата територия на империята ще остане

неприкосновена, че Варшавското херцогство ще остане в старите си граници. Нежелаещият още да къса с него Метерних каза на френския посланик във Виена, че с това си заявление Наполеон прави невъзможен мира нито с Русия, нито с Англия, нито с Прусия.

Австрийските представители посетиха и лорд Кестълри в Лондон, и царя в Калиш. И там, и тук им отговориха едно и също: ако Наполеон не желае отстъпки, нека война да реши въпроса. Накрая и пруският крал мина формално на страната на царя и сключи съюз с него. В отговор Наполеон обяви още една мобилизация. Саксония, Бавария, Баден, Вюртемберг оставаха още покорни.

На 15 април 1813 г. Наполеон потегли към своята армия в Ерфурт и тръгна оттам срещу руснаците и прусаците. През първите месеци на 1813 г. той посвещаваше дните си на изграждането и организацията на армията, нощите — на имперските финанси и ето че сега армията не се нуждаеше от нищо — можеше да плаща със звънка монета и да не разорява покорните засега жители на германските страни — те не трябваше да се дразнят в никакъв случай.

200 хиляди души имаше той напълно готови; почти същите резерви бяха събрани или продължаваха да се формират. Преди самото начало на кампанията почина Кутузов. Руснаците и прусаците останаха фактически без главнокомандващ. От първите крачки на войната се заредиха успехи за Наполеон. Руснаците бяха изтласкани от Вайсенфелс. На 1 и 2 май станаха боевете при Вайсенфелс и Лутцен. Победата на Наполеон бе пълна. В боя при Вайсенфелс оказалият се заедно с императора на няколко крачки пред старата гвардия маршал Бесиер бе убит от артилерийско гюлле, разкъсало гърдите му. „Смъртта се приближава към нас“ — каза Наполеон, гледайки как увиват в плащ мъртвия му маршал. Сражението при Лутцен бе страшно и кърваво. Наполеон лично се носеше от единия фланг на другия, ръководейки всички операции в боя. Царят и Фридрих Вилхелм не бяха далеч, но не участваха в сражението. Руснаците и прусаците бяха отблъснати, губейки към 20 хиляди, но и французите изгубиха немного по-малко. Няколко дни след това Наполеон беше вече в Дрезден.

След победата при Лутцен Метерних се нае да възстанови мира между Наполеон и съюзниците и да гарантира съюза на Наполеон с Австрия при следните условия: императорът се отказва от Варшавското херцогство, от протектората си над Рейнския съюз, от ханзейските градове и от Илирия. Всичко останало (сиреч цялата империя, с Белгия, Италия, Холандия, Вестфалското кралство на Жером Бонапарт) оставаше постарому в ръцете на Наполеон. Но той отказа. „Аз не искам вашето въоръжено посредничество — рече на виенския пратеник генерал Фон Бубна, — вие искате да ловите риба в мътна вода. Не можете да добиете нови земи, като проливате само розова вода. Ще започнете с това, че ще поискате от мен Илирия, после Венецианската област, после Милано, после Тоскана и накрая пак ще ме накарате да се бия с вас. Най-добре ще е тъкмо с това да започнем. Да, ако искате да получите от мен земя, ще трябва да пролеее кръв.“ Той бе решил да воюва и воюва, без да отстъпва никому нищо. В Хамбург разкриха заговор срещу французите. Императорът прати Даву да накаже ханзейските градове за борбата им срещу полицията и френските митнически чиновници — те съсипваха търговията с прекалено строгото изпълнение на блокадата. Той заповяда на Даву да разстреля неколцина от хамбургските сенатори, мнозина от офицерите, да арестува 500 от най-влиятелните граждани и да конфискува имуществото им.

След като издаде тези разпоредби, Наполеон излезе с гвардията от Дрезден и се присъедини към армията, тръгнала на изток към Бауцен на Шпрее. По пътя от Дрезден към Бреслау с него бяха 4 корпуса — Ней, Мармон, Удино, Бертран. Съюзниците бяха командвани от Витгенщайн, Барклай, Милорадович и Блюхер. Боят при Бауцен започна на 20 май и завърши вечерта на 21-и. Ней бе пратен да обиколи десния фланг на противника, но закъсна

и не пристигна навреме на полесражението. Съюзниците отстъпиха в пълен ред.

Боят бе почти също тъй кървав, както и при Лутцен. Двете страни изгубиха общо към 30 хиляди убити и ранени. Победата отново бе на Наполеон; той искаше да върви, преследвайки отстъпващите руснаци и прусаци, право към Берлин. Съюзниците отстъпваха с бой, задържайки преследването. При Херлиц на 22 май Наполеон нападна ариергарда на отстъпващите и го отблъсна. Сражението вече свършваше, неприятелят отстъпи. Дюрок се приближи към Наполеон, поговори с него и каза после с тъга на Коленкур: „Приятелю, виждате ли императора? Той отново удържа победи след несполуките... Тъкмо случай да се възползва от уроците на нещастieto... Ала, виждате, той не се е променил. Той ненаситно налита на бой. Краят на всичко това няма да е щастлив.“

Това бе последната минута в живота на маршала. Гюлле удари дървото, под което стоеше Наполеон, и отскочи върху Дюрок. Той успя да каже на господаря си, че му желае победа и скоросен мир. „Сбогом — отговори Наполеон, — скоро може би ще се видим.“

Смъртта на Дюрок, един от малцината, които Наполеон обичаше и комуто вярваше, го потресе силно. Той се строполи машинално върху някакъв пън; снарядите на пруския ариергард се сипеха наоколо, но той бе толкова умислен, че не усещаше нищо. През цялата тази кампания от 1813 г. той често се излагаше на опасност, и то без всякаква нужда — нещо, което не бе характерно за него, напротив, противоречеше на мнението му за мястото на главнокомандващия в боя. Свитата доби впечатление, че той търси смъртта, но крие това. През цялото преследване на отстъпващите, но и отстрелващи се енергично руснаци и прусаци той бе в авангарда, на най-опасното място, без да има и най-малката нужда от това.

След Бауцен враговете приеха посредничеството на Австрия и сключиха примирие. На 4 юни 1813 г. в Плайсвиц примирието бе подписано.

Нито съюзниците, нито Наполеон желаеха то да се превърне в мир, макар и двете страни да се съгласиха на предложението на Метерних да изпратят свои представители в Прага за преговорите. Съюзниците знаеха, че Наполеон, който още преди Лутцен и Бауцен не приемаше отстъпки, сега, след двете победи, съвсем няма да приеме нищо; и ако царят се съгласи на примирие, то бе само защото Барклай направо заявяваше, че армията трябва да се оправи след понесените поражения. Наполеон се съгласи също само за да получи подкрепления и да смаже с тях окончателно съюзниците.

Той направи всъщност фатална грешка, слагайки подписа си под примирието: то беше в полза на неговите врагове, а не в негова. Това бе и една от причините, подбудили Австрия да излезе от своята миротворческа роля и да се присъедини към съюзниците.

Любопитно е, че съюзниците съвсем нищо не разбраха от тази фатална за Наполеон грешка, макар години по-късно техните генерали (както руските, така и пруските и шведският принц-наследник Бернадот) да твърдяха, че уж от самото начало се били възползвали майсторски от него и страшно му се зарадвали. Ние обаче имаме неопровержимото свидетелство на подполковник Владимир Иванович Левенщерн, непосредствен наблюдател на настроенията в щабовете на съюзната армия. Той твърди, че „във войската на съюзниците, в Прусия, в германските земи, навсякъде, където звучеше немският език“, това примирие се „оплакваше като най-голямо нещастие“. И Левенщерн със справедлива ирония възкликва: „О, мъдрост човешка!“ Тези немски записки на Левенщерн (Записките на един лифландец*) са скъпоценен документ за събитията през 1813 г., за които толкова пъти лъгаха и френските, и руските, и пруските, и австрийските, и шведските мемоаристи.

И тъй, примирието бе подписано. Ала Наполеон не вярваше в шансовете за мир, който би го задоволил. А друг той реши твърдо да не подписва.

Всичко или нищо! С този лозунг Наполеон започна великата борба от 1813 г. и с този лозунг я продължаваше. Дори на остров Света Елена проигралият всичко, изгубил дори личната си свобода император не изрази ни най-малко разкаяние за сторената грешка, защото за него това поведение не бе грешка. „Да не бях аз, ами моят внук — казваше иронично той, — тогава можех да се завърна победен и да царувам след загуби.“ Много пъти повтаряше той тази мисъл, обяснявайки разликата между себе си и монарсите по наследствено право.

След ужасите на московския поход, почернили почти всички семейства във Франция, Париж посрещна Наполеон с безусловно покорство. Още по-верен и покорен щеше да е той, ако след блестящата пролетна кампания от 1813 г. Наполеон се върнеше запазил всичките си колосални владения без никому ненужната балканска Илирия, жертвайки Варшавското херцогство и Рейнския съюз, които дори не управляваше лично. Ала той знаеше, че тези отстъпки, този отказ от мисълта да се доизгради световната империя значеше икономическа и политическа победа над Англия. Задачата, която смяташе за своя, щеше да остане неизпълнена, френската търговия и промишленост щяха да са безсилни срещу английските, кризата от 1811 г. щеше да стане хронично явление, безработицата също, „революцията на празния стомах“ щеше да свие здраво гнездо в работническите центрове, а на индустриалците той, верният им могъщ водач в борбата срещу Англия, щеше да стане излишен. В името на какво френската буржоазия щеше да понася и занапред нечувания му деспотизъм? А да царува инак той не искаше и не можеше. Ето какво накара Наполеон — тъкмо когато Метерних правеше всичко възможно, за да го убеди да се откаже от Хамбург, Бремен и Любек — да прати точно там Даву с жестоки заповеди за разстрели и конфискации. Ето какво го караше да мисли не за мир и завръщане в Париж, а за нов поход към Висла и Неман, ето какво правеше преговорите в Прага празна комедия. Говореха му да отстъпи Хамбург, а той си мислеше за Неман; предлагаша му да се откаже от Илирия, а той не желаше да забрави за Турция, Персия, Сирия, Египет, където бе пратил свои агенти и разузнавачи още преди похода в Русия. Спорът можеше да се реши само с оръдия, не с дипломатически тънкости и уловки.

Австрийската дипломатия не желаше нито окончателна победа на Наполеон над коалицията, нито окончателна победа на коалицията над Наполеон, която щеше да донесе хегемония за руския цар. Метерних искаше да склони Наполеон към отстъпки. Той пристигна в Дрезден, където живееше императорът, и се яви в двореца на 28 юни 1813 г.

Наполеон започна разговора със заплахи. Обвини Австрия, че тя под предлог за посредничество иска да се присъедини към коалицията. „Кажете откровенно: искате ли да воювате с мен? Е, значи хората са непоправими! Уроците не им служат за нищо! Руснаците и прусаците въпреки жестокия си опит станаха по-смели след успехите от последната зима и дръзнаха да тръгнат срещу мене — и аз ги бих. И вие ли искате да дойде редът ви? Добре, той ще дойде. Назначавам ви среща във Виена през октомври!“

Метерних почтително, но много твърдо възрази, че нищо подобно Австрия няма предвид, че тя иска само траен мир. И веднага изброи условията: всичко завоювано остава при Наполеон, ако той отстъпи Илирия, Хамбург, Бремен, Любек, Варшавското херцогство и се откаже от титлата протектор на Рейнския съюз. Наполеон изпадна в бяс: „Много добре знам намеренията ви! Вие, австрийците, искате Италия, вашите приятели, руснаците, искат

Полша, прусаците — Саксония, англичаните — Белгия и Холандия... ако ви отстъпя сега, всичко това ще ми го поискате утре! Но за това бъдете готови да мобилизирате милиони хора, да пролеете кръвта на няколко поколения и да водите преговори накрая в Париж на Монмартър!“

Метерних отвърна, че нищо подобно не се иска, че предлаганият мир е почтен, славен мир. Наполеон извади тогава следния аргумент: и най-малката отстъпка ще го унижи. „Вашите господари, родени на трона, не могат да разберат чувствата ми. Те се връщат победени в своите столици и за тях това е все едно. Но аз съм войник, трябва ми чест, слава, не мога да се покажа унижен пред своя народ. Аз трябва да оставам велик, славен, възбуждащ възхита!“

На това Метерних отговори: щом е тъй, войната никога няма да свърши, а цяла Европа — и Франция също — е изтощена от нея и се нуждае от мир. „Господарю, аз току-що минах покрай полковете ви; вашите войници са деца. Направили сте няколко преждевременни мобилизации и сте призовали едва оформящите се възрастни. Когато това поколение бъде унищожено от войната, ще направите ли и следващата досрочна мобилизация? Ще призовете ли и хлапетата?“

Наполеон позеленя от ярост, спомня си Метерних, и хвърли на земята шапката си. „Вие не сте военен, нямате душа на войник, каквато аз нося, не сте живели в лагер, не сте свикнали да презирате своя и чуждия живот, когато е необходимо. Какво са за мен 200 хиляди души?“ Наполеон бе в един от своите гневни пристъпи, когато казваше най-цинични неща, за да уязви противника. „И накрая французите, чиято кръв вие тука защищавате, не могат да се оплакват много-много от мен. Аз изгубих наистина в Русия 200 хиляди души; сред тях имаше 100 хиляди елитни френски войници; за тях, да, наистина съжалявам. Що се отнася до останалите, това бяха италианци, поляци и най-вече немци!“ На последната дума той направи презрителен жест. „Допускам — отговори Метерних, — но съгласете се, господарю, че това не е аргумент при разговор с немец.“

Преговорите не доведоха до нищо след подобни изявления. Наполеон почна да се присмива, че Австрия преувеличава военните си възможности, а на молбата на Метерних да му позволи все пак дипломатическо посредничество при предложените условия, извика: „Вие настоявате! Вие искате да ми диктувате законите си! Ах, Метерних! — крещеше в гнева си императорът. — Кажете, колко ви плати Англия, за да ви накара да играете срещу мен? Добре, нека бъде война! Довиждане, ще се видим във Виена!“

На австриеца не му остана нищо, освен да се поклони и да излезе. На въпроса на маршал Бертие за резултата от преговорите (самият Бертие страстно желаше мир и смяташе условията за съвсем приемливи и почтени) той отговори: „Кълна ви се, господарят ви е полудял.“

Въпреки тази сцена (при която между другото Наполеон заяви, че е оказал голяма милост на Австрия, вземайки за жена Мария Луиза, и че се разкайва за това) императорът все пак се съгласи накрая с австрийското посредничество, без да се обвързва с нищо, разбира се. Докато по покана на Метерних руският, пруският и австрийският пълномощник пътуваха за Прага, Наполеоновата армия укрепваше, а общото политическо положение се разклащаше. Междувременно пристигаха ред новини за френски поражения и отстъпления в Испания. Англичаните и испанските гверилияси изтласкаха френските войски към Пиренеите. Битката при Витория завърши с пълна победа за английския главнокомандващ лорд Уелингтън.

Наполеон знаеше предварително, че от пражките преговори нищо няма да излезе, но

проточваше умишлено нещата. Руският и пруският пълномощник и самият Метерних се обиждаха и дразнеха от увъртанията му. От 12 юли чакаха те в Прага, а французите все не се явяваха и всякак затрудняваха преговорите.

Впрочем след разговора на Метерних с Наполеон австрийските колебания завършиха. Метерних направо заяви на френския представител Нарбон, че ако пражкото съвещание не се събере да края на примирието, тоест до 10 август, Австрия ще се присъедини към коалицията.

Нищо не се получи от тия безплодни преговори. Наполеон бе дал следните заповеди на Нарбон: 1) да протака работата и да не почва заседанията; 2) ако те почнат все пак, да не приема никакви отстъпки; да се спази дипломатическият принцип, изразен в латинската сентенция: „Кой каквото има — да си остане у него.“

Нарбон, Коленкур, Фуше, Савари, Бертие, почти всички маршали увещаваха императора да сключи мир. Но напразно. Савари, министърът на полицията, когото Наполеон направи дук Дьо Ровиго, се осмели да каже на императора, че народът е измъчен от безкрайните войни и ще вземе да се разгневи на своя обожаван монарх. Заповядаха му да мълчи и „да не се меси в онова, което не разбира“.

На 10 август примирието свърши, на 11-и Метерних заяви, че Австрия обявява война на Наполеон.

Ликуването в Лондон и в руско-пруския лагер бе пълно. Сега силите на коалицията явно надвишаваха тези на Наполеон.

Наближаваше развързката на кампанията от 1813 г. Мобилизации вървяха една след друга в Русия, Прусия, Австрия. Изтегляха се резервите, налягах се всички сили. Англия отново разтвори широко кесията и не скъпеше златото си за коалицията, както не го скъпеше и за Уелингтън в Германия. Коалицията разполагаше сега с армия и резерви общо към 850 хиляди души, Наполеон — 550 хиляди.

За главнокомандващ съюзните сили бе назначен австрийският фелдмаршал Шварценберг. Той изобщо не плашеше Наполеон. Руснаците нямаха вече ни Кутузов, ни Багратион, а останалите руски генерали френският император след 1812 г. не уважаваше повече отпреди. Мнението му за някои от участниците при Бородино и Смоленск бе наистина доста високо, но като цяло главния руски щаб той туряше много ниско. Смяташе за глупави действията на руското командване по време на отстъплението му от Москва, беше твърдо убеден и не престана да повтаря до края на живота си, че само необятните пространства, пожарът в Москва, страшните студове, собствената му грешка да влезе в Москва и да остане там довели похода до катастрофа, а руските генерали, руските стратегии и тактики не успели уж да направят нищо, за да се възползват както трябва от щастливите за тях обстоятелства. Все пак руските войници се издигнаха много в очите му след 1812, много по-високо от войниците на всички други армии.

И при прусаците, както и при руснаците и австрийците Наполеон не виждаше особено опасни противници в бойното изкуство. Но бившият му маршал, а сега шведски принц и враг Бернадот накара руския цар и съюзните пълководци да повикат на помощ генерал Моро, талантлив пълководец, когото Наполеон през 1804 г. бе осъдил и прокудил от Франция. Оттогава Моро живееше в Америка. Непримириим враг на Наполеон, Моро пристигна в лагера на царя тъкмо в момента на възобновяването на бойните действия след провала на преговорите в Прага. „Не нападайте там, където е Наполеон, нападайте само маршалите му“ — такъв бе първият му съвет към царя и съюзниците. Изглежда, не му беше леко на Моро, макар той и да се утешаваше с мисълта, че воюва не срещу Франция, а срещу нейния тиранин. Руският генерал княз Репнин стана свидетел на покъртителна сцена. Моро среща един френски пленник, стар войник, и го заговори. Войникът се дръпна от него погнусен и извика: „Да живее републиката!“ В бившия републикански генерал той видя предателя, с когото не поиска и дума да размени. Александър обсипа Моро със знаци на внимание и почит, искаше да му предостави и първата роля. Руският цар вярваше, че само Моро може да е достоен противник на Наполеон по талант. Освен това присъствието му в съюзния лагер можеше да посее колебания сред французите, та Моро беше до този момент с репутацията на безупречен републикански генерал, без вина замесен в делото на Кадудал и изгонен от Наполеон. Но за френската войнишка маса думите: Франция, императорът, родината, империята, се бяха слели в едно, противопоставено на неприятеля, интервентите, роялистите, емигрантите; сметката на царя бе погрешна. Морално генерал Моро престана да съществува за френските войници, когато премина в лагера на врага. Александър искаше Моро за главнокомандващ на съюзните армии вместо Шварценберг. Самият Моро предлагаше главнокомандващ да бъде официално Александър, а той да е зад гърба му — началник-щаб и фактически върховен ръководител. Ала всичко се нареди по друг начин.

Първото голямо сражение стана при Дрезден на 27 август 1813 г. Наполеон спечели тук

една от бляскавите си победи. Съюзниците изгубиха 25 хиляди убити, ранени и пленници, Наполеон — 10 хиляди. Съюзната армия отстъпи частично в ред, а някои корпуси избягаха от полето на боя, преследвани по петите от кавалерията. От двете страни гърмеше мощна артилерия; битката премина при несекващия тътен на 1200 оръдия. В разгара на боя, когато лявото крило на съюзниците беше вече напълно разгромено, Наполеон пое изцяло ръководството на артилерийския огън. На малкото възвишение Роникс в неприятелския лагер той забеляза група конници и заповяда на една от батареите да насочи огъня си натам. В центъра на групата се оказаха Александър и генерал Моро, излязъл сега за пръв път на сцената като водач на съюзните войски. И ето че едно от първите гюлета на Наполеон премаза краката на генерала. Той почина след няколко дни. Във френската и съюзните армии се разпространи легендата, че уж Моро бил убит от гюле, изстреляно лично от съгледалия „предателя“ през бинокъла си император. Вярно или не, но разгромът на съюзническите части при Дрезден бе пълен, а светкавичната загуба на Моро, най-добрия им стратег, бе за съюзниците допълнителен тежък удар.

Разбитите съюзници отстъпваха по различни пътища към Рудните планини. През близките дни маршалите Мармон, Виктор, Мюра, Сен Сир, генерал Вандам преследваха врага и плениха още няколко хиляди руснаци, австрийци и прусаци. Но Вандам се увлече твърде от преследването и се откъсна от главните сили на авангарда: на 29 и 30 август при Кулм той бе разбит, ранен и пленен с част от своя отряд.

Това ободри малко смутилите се след Дрезден съюзници. Да упорстват, да не се помиряват с Наполеон след пораженията — такъв бе също един от заветите на Моро преди гибелта му. Съюзниците виждаха, че военният гений на Наполеон не се е променил, но войниците му вече съвсем не са същите... Осемнайсетгодишните хлапета не можеха да заменят непобедимите железни легиони, с които той тъпчеше Египет и Сирия, завоюва Европа, че дори и онези, които поведе към Москва и постла с костите им руските друмища. И Наполеон го знаеше. Той съзираше и още една трудност. Собственото му класическо правило, влязло после във всички учебници по стратегия и тактика, гласеше: тайната на бойното изкуство е да си по-силен от неприятеля в необходимия момент и на необходимото място. И сега, когато всичко бе поставено на карта и зависеше от тази кампания, той сам нарушаваше този закон. Къде беше Даву, един от най-добрите му маршали, с големия му отряд? Разстрелваше търговците в Хамбург. Къде бяха значителните маси пехота, артилерия, кавалерия, които щяха да са тъй на място в приближаващата решителна битка? В Данциг, Северна Германия, Южна и Средна Италия, Испания. Да ги свика сега при себе си значеше да разруши със свои ръце великата империя, крепяща се единствено върху силата на безбройните гарнизони; да не ги свиква значеше същото след неминуемата загуба срещу съюзниците, които сега, след смъртта на Моро, нямаха много добри генерали, ала имаха много войници, два пъти повече от неговите.

Безизходни, дълбоки противоречия заобикаляха Наполеон. Пътят към Берлин се оказа труден. Бернадот с шведската армия и Бюлов с част от пруската отблъснаха френските дивизии, състоящи се от баварски, саксонски и други германски васали на Наполеон, които ставаха с всеки изминат ден все по-ненадеждни, дезертираха със стотици и просто не желаеха да се бият със сънародниците си заради неизвестните цели на Наполеон. Маршал Удино бе отблъснат на 23 август при Гросберен от пътя за настъпление към Берлин. Макдоналд претърпя поражение при река Кацбах по пътя към Силезия. Мюра на 4 септември нападна и обърна в бягство Блюхер, но не унищожи неговия корпус. Ней претърпя

на 6 септември несполука при Дьоневиц. На немските войници от армията си Наполеон вече не можеше да разчита: Ней трябваше да се оттегли само защото саксонците от отряда му избягаха масово и без никакъв повод. Наполеон бе недоволен и от маршалите. „Генералите и офицерите са уморени от войната, няма я онази подвижност, която ги караше да вършат някога велики дела“ — писа той на военния министър Кларк, комуто заповядваше да се погрижи за укрепването и снабдяването на прирейнските крепости.

Септември приключи без решаващи събития, но и Наполеон, и съюзниците желяеха да си премерят силите в генерален двубой още преди зимата. Националноосвободителното движение заливаше все повече Германия. Доброволни партизански отряди бяха организирани от Тугендбунда и другите патриотически сдружения. Младежта, студентството на Прусия, Саксония, Рейн, Вестфалия се увличаха от освободителните идеи.

Наполеон се готвеше усилено за есенната кампания. Той, разбира се, отчиташе, че дори да излезе победител, войната пак няма да свърши веднага: та нали бе твърдо решил да не приема никакви отстъпки и разбираше, че съюзниците с грамадните им резерви няма да се признаят за победени дори ако бъдат бити. И ето че той даде нова заповед: да се призват под знамената на империята още 280 хиляди млади хора, в това число и 160 хиляди от набор 1815 г., тоест почти деца. Пророчеството на Метерних се сбъдваше: невръстни хлапета отиваха в казармите.

Още през първите дни на октомври почнаха сложни маневри на враждебните армии с отделни дребни сблъсъци, атаки и отстъпления. Дейността на Наполеон, който направляваше, контролираше, изобретяваше ежедневно нови и нови уловки и военни хитрости, бе през тези фатални дни наистина изумителна.

През това време руснаците нахлуха във Вестфалското кралство на Жером Бонапарт. Кралят избяга. Бавария се отцепи от съюза с Наполеон и се присъедини към коалицията. Трябваше час по-скоро да се даде генерален отпор и да се победи. Тъй повтаряше Наполеон, но не можеше да не усети зловещия смисъл на факта, че васалите му още сега, независимо от резултатите на предстоящите боеве, почнаха да му изневеряват.

На 16 октомври 1813 г. на равнината при Лайпциг пламна най-голямата от битките на цялата Наполеонова епопея, „битката на народите“, както още тогава я нарекоха в Германия. Три дни, на 16, 18 и 19 октомври, се сражаваше Наполеон на лайпцигските полета с коалицията на руснаците, австрийците, прусаците и шведите. В собствената му армия освен французите имаше поляци, саксонци, холандци, италианци, белгийци, немци от Рейнския съюз. В началото на битката Наполеон разполагаше със 155 хиляди, съюзниците с 220 хиляди души. Към падането на нощта на 16-и нито едната от страните не бе мръднала, а сражението се оказа нерешено. Загубите на Наполеон от първия ден бяха почти 30 хиляди души, загубите на съюзниците — към 40 хиляди.

Чакаха следващия ден. Цяла нощ пристигаха подкрепления и за Наполеон, и за съюзниците. Но Наполеон получи подкрепление от 15 хиляди души, а при съюзниците дойде северната армия на Бернарот и Бенигсен със 110 хиляди. Рано сутринта Наполеон огледа вчерашното полесражение заедно с Мюра. Мюра му посочи, че от времето на Бородино не е имало такава чудовищна маса убити. На Наполеон му идваше наум в тези утринни часове на 17 октомври мисълта за отстъпление, но накрая реши да остане. Той заповяда да му доведат пленения предишния ден австрийски генерал Мервелд. Заговориха с него за мир с Австрия. Мервелд сподели, че Австрия и сега желяе мир. Ако Наполеон се съгласи заради „щастieto на целия свят и Франция“, то мирът ще се сключи незабавно.

Целият ден на 17 октомври мина в пренасянето на ранените и подготовка за продължението на боя. След дълги колебания Наполеон реши да отстъпи към река Заале. Ала той не успя да изпълни намерението си, защото на разсъмване на 18-и пламна ново сражение. Съотношението на силите се промени още по-рязко в полза на съюзниците. Изгубили на 16 октомври към 40 хиляди души, те получиха огромни подкрепления на 17-и и в битката на 18-и имаха два пъти по-многобройни сили от Наполеон. Битката на 18 октомври бе страховита касапница. В разгара на боя цялата саксонска армия мина внезапно в лагера на съюзниците и обръщайки мигновено оръдията, започна да гърми с ожесточение по французите, в чиито редове току-що се бе сражавала. Наполеон продължаваше битката с удвоена енергия въпреки отчаяното си положение.

Когато мръкна и боят почна да утихва, двете страни отново се оказаха една срещу друга и отново не стана решителната развръзка. Но през нощта на 18-и срещу 19-и настъпи и тя. След новите страшни загуби и измяната на саксонците Наполеон вече не можеше да продължи. Той реши да отстъпи. Отстъплението започна през нощта и продължи през целия ден на 19 октомври. Наполеон отстъпваше с бой през Лайпциг и след Лайпциг, преследван от съюзниците. Боевете бяха необикновено жестоки поради това, че по градските улици и на мостовете се трупаха гъсти тълпи отстъпваща войска. Отстъпвайки, Наполеон заповяда да взривят мостовете, но сапъорите ги взривиха по погрешка твърде рано и към 28 хиляди души не успяха да минат, в това число и поляците. Началникът им, маршал Понятовски, се удави в опит да преплува на кон река Елстер. Преследването впрочем скоро престана. Наполеон се оттегли с армията си и тръгна към Рейн.

Общите загуби на французите на 16–19 октомври бяха най-малко 65 хиляди души, съюзниците също изгубиха към 60 хиляди. Дълго време страшните вопли на ранените и умиращите огласяха лайпцигските поля; разложението на трупове изпълваше околността с непоносимо зловоние. Не стигаха ръце, за да се очисти полето от трупове, и медицински персонал, за да се помогне на осакатените и ранените.

Наполеон отстъпваше от Лайпциг към междата, която отделяше Франция от германските държави преди завоеванията му — река Рейн. Във френската живопис именно този момент и събитията от началото на 1814 г. са служили за тема на художниците. Ето, четката на Мейсоние е уловила настроението на императора. Той язди сред гренадирите си с поглед, втрещен мрачно напред в нещо, което очите на гренадирите му не виждат. През тези дни от края на октомври и началото на ноември 1813 г. между кампанията в Саксония и тази във Франция в душата на този човек ставаше наистина гигантска, мъчителна борба, за която той не продумваше нито на свитата си, нито на оределите редици на гренадирите от старата гвардия, но която се отразяваше върху суровото му лице и в мрачните му очи.

За пръв път Наполеон трябваше да разбере, че великата му империя се руши, разпада се пъстрият конгломерат от страни и народи, които той толкова се стара да спои с огън и меч в единна държава. Ето че с него се прости Мюра, верният маршал, началникът на кавалерията, когото той направи неаполитански крал. Мюра замина за Неапол и Наполеон знаеше, че го прави, за да му измени, и че дори вече е минал тайно на страната на коалицията. Ето брат му Жозеф, кралят на Испания, бе прокуден от англичаните и испанските въстаници от Пиренейския полуостров. От Касел си замина другият му брат, вестфалският крал Жером. В Хамбург Даву е обкръжен от руснаците. Френската власт в Холандия се клати. Русия, Англия, Австрия, Прусия няма да се успокоят, докато не вкарат Франция в старите ѝ граници. Империята му се топи като пролетен сняг.

Той имаше в ръцете си още 100 хиляди души, от тях само 40 хиляди напълно годни, останалите трябваше да се въоръжават и обучават. Имаше и гарнизоните в Данциг, Хамбург и разхвърляните тук и там из покорните все още краища на Европа войски — общо 150 до 180 хиляди. Хлапетата-новобранци от набор 1815 г. се обучаваха спешно в лагерите.

Наполеон още не сваляше оръжие. Той мислеше за новия предстоящ етап на борбата и когато прекъсваше мрачното си мълчание пред маршалите, правеше го, за да издаде нови разпореждания. Той реши сега да пусне папата в Рим; позволи на испанския крал Фердинанд VII, когото държа пет години в плен, да се завърне в Испания.

Трябваше да загинат сто двайсет и пет хиляди воители на лайпцигските полета, трябваше да почне великото отстъпление от Лайпциг, за да се примири той най-сетне с мисълта, че не може да оправи с един замах всичко сторено, не може да изличи Бородино, московския пожар, гибелта на „великата армия“ в руските снегове, отпадането на Прусия, Австрия, Саксония, Бавария, Вестфалското кралство, не може да ликвидира Лайпциг, испанската селска война, не може да изхвърли Уелингтън с англичаните му в морето. Още през юни, юли, август на тази страшна 1813 г. той си позволяваше да крещи на Метерних, да му тропа с крак, питайки го колко пари е получил от англичаните, да обижда австрийския император, да предизвиква Англия, да проваля мирните преговори, да изпада в бяс само при мисълта за отстъпване на Илирия на юг или ханзейските градове на север, да продължава да гори английските стоки на площадите, да разстрелва хамбургските сенатори — да се държи, с една дума, тъй, сякаш се е върнал като победител от Русия. Едва след Лайпциг, следван по петите от неизброими пълчища врагове, той трябваше да промени волю-неволю начина си на мислене. Сега ставаше дума за нахлуване на неприятеля във Франция, за защита на родната земя.

Още при Ханау на 30 октомври трябваше да си пробива път през баварско-австрийски отряди. На 2 ноември в Майнц той доведе само 40 хиляди боеспособни войници. Встъпилите в Майнц тълпи от невъоръжени, изтощени, болни хора, числящи се в състава на армията, можеха да не се броят.

В средата на ноември Наполеон бе вече в Париж. Кампанията от 1813 г. приключи, започваше кампанията от 1814 г. Правейки си равносметка, Франция можеше да види, че след половинмилионната (приблизително) „велика армия“, загинала в Русия, е дошла гибелта на нови стотици хиляди нейни деца, събрани и изтребени през 1813 г.

А враговете озверяваха все по-силно, топовете им гърмяха пред самата френска граница. Отново избухна криза като тази от 1811 г. Ала този път нямаше и не можеше да има опити да се смекчи безработицата с правителствени субсидии, нито надежди за скорошното ѝ преодоляване. Още през 1813 г., когато Наполеон воюваше в Германия, полицията почна да отбелязва бунтовни настроения сред работниците.

Притиснати от дългия железен гнет на военния деспотизъм, работниците от предградията почваха да роптаят от изострянето на мизерията и глада. Все пак и през 1813 г. не се стигна до въстание в работническите квартали на столицата, до акции, които да напомнят жерминал и прериал. Шпионажът бе стигнал до съвършенство още при Фуше и цъфтеше при приемника му Савари, полицията бе в изобилие, конни патрули обикаляха града и особено Антоанското и Сен Марселското предградие, улицата Муфтар, квартала Тампъл. Но не беше само това. Сега, когато към френските граници приближаваше, както и в началото на революцията, вражеско нашествие, когато враговете си бяха запретнали ръкавите да възстановят властта на аристокрацията и да сложат Бурбоните на престола, сред работниците цареше обърканост и смут. Образът на ненаситния тиранин и честолюбец внезапно се замъгли и изчезна. На сцената излизаше отново омразната роялистка паплач, емигрантите предатели. Ето че те отново настъпват към Франция и Париж и скрити в обоза на чуждоземското нашествие, мечтаят за възстановяването на дореволюционния строй и хулят всичко, извършено от революцията.

Какво да се прави? Да се въстане в тила на Наполеон и с това да се улесни задачата на враговете му?

Работническата маса не въстана в края на 1813 г. и началото на 1814 г., макар никога да не ѝ бе толкова тежко, както сега.

Настроението на индустриалците бе друго. Голяма част от производителите все още подкрепяха Наполеон. По-добре от другите знаеха те какво желае и чака Англия и колко мъчна ще бъде борбата с английската конкуренция вътре и вън от страната, ако Наполеон претърпи поражение. Но едрите търговци, финансистите, борсата се оплакваха от невъзможността да се живее и работи при една безкрайна война и при произвол, достигнал върха си. Външният пазар бе орязан отдавна и катастрофално; сега това ставаше и с вътрешния. Пари имаше, но те се „криеха“: това явление се отбелязва от най-различни свидетели. Паричните тузове бяха изгубили надежда за край на войните по време на царуването на Наполеон; а след всички катастрофи и особено Лайпциг, мисълта за неизбежния край на императора не позволяваше и дума да става за някакъв що-годе устойчив кредит, търговски сделки, значителни поръчки и покупки. Възмущение, разочарование, безнадеждност обхвана бързо тези слоеве, те обръщаха гръб на Наполеон.

Селото? Там императорът още можеше да намери опора. С непрекъснатите си мобилизации и материални тегоби Наполеон опустоши френското село; и все пак голямата

маса селяни собственици (освен тези от Вандея) се плашеха силно от политическите промени, които щеше да докара нашествието. Бурбоните бяха за тях възраждане на феодализма, власт на сеньорите, закрепостяване на земята, отнемане на поделените църковни и емигрантски земи. Пред заплахата да се лиши от завоюваното с такъв труд право върху придобитата земя селячеството бе готово да търпи и по-нататък всички последствия на завоевателната, грабителска външна политика на Наполеон. Той се оказваше по-търпим за селото от стария феодален строй, олицетворяван от Бурбоните.

И накрая имаше една малка, но влиятелна прослойка: старата и новата аристокрация. Старата (дори тази част, която служеше на Наполеон) бе, разбира се, по-близо до Бурбоните, отколкото до Наполеон. Новата — маршалите, графовете, херцозите, бароните, създадени от Наполеон, обсипани щедро със злато и императорски привилегии — също далеч не единодушно подкрепяше императора. Те просто бяха уморени от живота, който трябваше да водят. Те жадуваха най-сетне да използват огромните си материални придобивки, както се полага на истински аристократи: да поживеят в разкош, отнасяйки военните си подвизи към сферата на приятните спомени. „Вие не искате да воювате повече, иска ви се да поживеете в Париж“ — рече раздражено императорът през 1813 г. на един от своите генерали. „Да, Ваше величество, та аз тъй малко от живота си съм прекарал в Париж!“ — отговори с горчивина генералът. Животът по военни лагери, сред вечни опасности, под артилерийския огън и, главно, в тази вечна грандиозна хазартна игра със смъртта тъй ги измъчи и умори, че дори най-храбрите и верни като Макдоналд, Ней, Ожеро, Себастиани, Виктор, най-преданите като Коленкур или Савари почваха да се заслушват в намеците на Талейран и Фуше, плетящи в мрака паяжината на измяната.

Това бе положението, такива бяха настроенятия, когато проигралият кампанията си от 1813 г. при Лайпциг Наполеон се яви през ноември в Париж, за да подготви нови сили за отблъскването на настъпващите европейски народи.

„Да вървим да бием дядо Франц“ — казваше малкият римски крал, повтаряйки със сериозността на тригодишно дете фразата, на която го научи Наполеон. Императорът се заливаше от смях, слушайки тези думи, които синът му повтаряше като папагал. Междувременно дядо Франц бе във все по-нарастваща нерешителност. И не само той, но и същинският му ръководител и вдъхновител, министърът Метерних.

Работата бе, разбира се, не в роднинските им връзки. Други причини караха австрийската дипломация да гледа далеч не тъй праволинейно на желателния резултат от войната, както гледаха англичаните, руският цар и пруският крал. За Англия Наполеон бе най-непримиримият и опасен враг от всички съществували някога врагове на британската държава през хилядолетната ѝ история. Докато той е жив, що-годе здрав мир не може да има. За царя той бе оскърбител — личен — и освен това единственият монарх, който можеше да възстанови Полша при най-близкия удобен случай. А че Наполеон, ако остане на престола, ще намери и военни, и дипломатически възможности да нанася на противниците си страшни удари, Александър не се и съмняваше.

Още по-силен беше този мотив при пруския крал. Фридрих Вилхелм, когото през 1813 г. едва ли не насила накараха да тръгне срещу Наполеон, не преставаше от този момент да се гърчи от страх чак до самия Лайпциг. Той правеше сцени на царя, особено след несполуките при Лутцен, Бауцен, Дрезден: „Ето ме пак на Висла!“ — повтаряше в отчаяние. Дори и Лайпциг не го успокои. Този панически, суеверен страх от Наполеон беше тогава много разпространен. Дори след Лайпциг, след загубата на всички завоевания, с изтерзаната, почваща вече да роптае Франция в своя тил, Наполеон изглеждаше тъй страшен, че Фридрих Вилхелм не можеше да си помисли без ужас, че след края на войната и оттеглянето на съюзниците ще трябва да живее с такъв съсед като него.

Австрия нямаше мотивите на Англия, царя и Фридрих Вилхелм, които смятаха, че ако този път коалицията остави Наполеон на престола, цялата чудовищна касапница от 1812–1813 г. ще бъде напразна. На Метерних съвсем не му се искаше Русия да остане без задържаща контрасила на запад. В Европа трябваше да остане един питомен Наполеон, неопасен за Австрия, но много неприятен за Русия като австрийски съюзник.

Франц и Метерних решиха отново да опитат да се споразумеят с Наполеон. И ето че Метерних, който можеше да плаши силно съюзниците с възможността за излизане на Австрия от коалицията, успя да изтръгне съгласието им за нови мирни преговори с Наполеон при следните условия: той се отказва от завоеванията си (и без това изгубени) и прекратява войната; оставя му се Франция в границите (с малки изменения), които тя получи по Люневилския мир от 1801. Съюзените монарси се намираха във Франкфурт. Метерних покани случайно задържалия си там френски дипломат Сент Ениан. В присъствието на лорд Абърдийн, представител на Англия, и Неселроде, представител на Русия, който обяви, че представя също и мнението на пруския канцлер Харденберг, Наполеоновият дипломат прие поръчение да предаде на императора новото мирно предложение на съюзниците.

Люневилският мир бе навремето резултат на победоносна война. На Наполеон щеше да му остане великата държава, която той създаде през 1801 след победите при Маренго и Хоенлинден. Вече на самия край на пропастта се явяваше внезапно шанс за спасение. Наполеон можеше да остане господар на първокласна държава.

Сент Ениан пристигна в Париж на 14 декември с мирните предложения.

Наполеон не поиска да се изкаже веднага. Той се бе потопил в бясна, трескава дейност по новите набори и всестранната подготовка на нова война. Неохотно, с много уговорки се съгласи да започне преговори и едновременно още повече засили дейността по подготовката на новата армия.

„Почакайте, само почакайте — мърмореше си той, крачейки трескаво напред-назад из своя кабинет, — скоро ще научите, че аз и моите войници не сме забравили нашия занаят! Победихте ни между Елба и Рейн, победихте с предателство... Но между Рейн и Париж предатели няма да има...“

Тези думи се разнасяха из Франция и Европа.

Никой от познаващите Наполеон не вярваше в успеха на мирните предложения. Ежедневно нови и нови полкове минаваха пред изпитателния взор на императора и се отправяха на изток към Рейн. Идваше краят на великата трагедия.

ГЛАВА ПЕТНАЙСЕТА

ВОЙНАТА ВЪВ ФРАНЦИЯ И ПЪРВОТО АБДИКИРАНЕ НА НАПОЛЕОН
1814

Наполеон и сега, през 1814 г., разчиташе само на силата на оръжието си. Ала той разбираше, че сега няма никаква възможност да се държи така, както се бе държал през юли и август 1813 г., когато напълно съзнателно и планомерно провали пражките преговори. Тогава му предлагаша да запази не само Франция, но и всички завоевания освен Илирия и някои пунктове в Германия, всички титли освен тая на протектор над Рейнския съюз. Той отхвърли това, защото кроеше да повали с един замах всичките си врагове.

Сега, разбира се, офертата бе по-лоша, но пък и той бе наясно, че целият народ, всички обществени класи и прослойки начело с маршалите и най-близките му хора са изтощени до крайна степен от войните и искат мир. Ето защо, без да отхвърля направо условията, донесени му от Сент Ениан, Наполеон в течение на почти два месеца се правеше, че уж също иска мир, стараяйки се да проточи същевременно отговора по всякакъв начин. Той се надяваше (и с пълно основание), че накрая съюзниците сами ще нарушат условията си и вината за възобновилата се война няма да падне върху него. Ясно бе, че никоя от държавите освен Австрия не би искала той да остане на трона; Англия в частност не можеше да се смята удовлетворена, докато Антверпен е в ръцете му. А според условията от Франкфурт цяла Белгия, не само Антверпен, оставаше в границите на Френската империя. Той не можеше да не разбира и че колкото пль се проточва работата, толкова по-вероятно е английският външен министър лорд Кестълри да се отметне от условията, на които се съгласи под натиска на Метерних във Франкфурт лорд Абърдийн.

Но засега трябваше да си дава вид, че този път, виждате ли, Наполеон съвсем не е против мирните преговори и ако събира отново новобранци, то това изобщо не е за война, а само за да подкрепи по-внушително мирните си намерения. „Нищо от моя страна не пречи да се възстанови мирът — слушаха сенаторите тронната му реч на 19 декември 1813 г. — Аз знам и споделям чувствата на французите, именно французите, защото сред тях няма ни един, който би желал да добие мир с цената на безчестие. С покрусам искам от този благороден народ нови жертви, ала жертви, които се диктуват от най-благородните и свидни интереси на народа. Аз бях принуден да засиля армиите си с многобройни мобилизации: нациите водят преговори безопасно само когато впрегнат всичките си сили.“ Ясно бе, че той не иска мир. „Нека не кажат за нас бъдните поколения: те пожертваха най-висшите интереси на страната; те признаха доброволно законите, които Англия безрезултатно се стареше да наложи на Франция.“

Тъй завършваше тронното слово в отговор на направените преди повече от месец мирни предложения на силите.

110 хиляди новобранци бяха призовани през декември 1813 г. Замисляше се и нов набор. Във всички краища на страната бяха пратени сенатори да засилят дейността на властите по места по въпросите на мобилизацията и събирането на обичайните и извънредни данъци за издръжка на армията.

Още през януари 1814 г. стана известно, че неприятелските армии са превзели най-сетне Рейн и нашествието се разпространява по Елзас и Франш-Конте, че Уелингтън прекосил Пиренеите и нахлул в Южна Франция.

„Аз не се страхувам да призная — каза императорът пред сенаторите, които назначи за тази обиколка на Франция, — че воювах твърде много. Аз имах огромни планове, исках да

осигуря на Франция господство над целия свят. Ала сгреших. Тези планове не отговаряха на числената сила на нашето население. Трябваше да се призове целият народ на оръжие, но аз признавам, че прогресът на обществения бит, смекчаването на нравите не позволяват превръщането на цяла една нация във войска.“ Сенаторите можеха, ако не бяха изгубили дар слово през времето на царуването му, да възразят, че той скромничи, че точно той бе обърнал цялата нация, с изключение на старците, жените и децата, във войска. „Аз сгреших и трябва да отговарям — продължи императорът. — Франция не сгреша в нищо, освен че ми даде щедро своята кръв и не ми отказа нито една жертва.“ Личната си саможертва той виждаше в това, че сключва мир и се отказва от „най-голямото честолюбие, което е съществувало някога“. „Заради щастието на моя народ ще пожертвам величието, което може да се осъществи само с жертви, каквито аз не искам вече.“

Рядко се случваше Наполеон да говори тъй откровенно както този път. Ала на сенаторите си той вярваше малко. Днешни раби, утрешни предатели — това бе мнението му за тях. В измяната на Талейран вече не се съмняваше. Едва завърнал се след Лайпциг в Париж, той спря на един от приемите пред Талейран: „Защо сте тук? — кресна му. — Пазете се, нищо не може да се спечели в борбата срещу моето могъщество. Заявявам ви, че стане ли нещо с мен, вие ще платите с живота си за това!“

Ала той не разстреля Талейран, както старецът се опасяваше дълго време; през януари 1814 г. дори му предложи да отиде заедно с Коленкур на преговорите и вдигна заплашително юмрук, когато онзи отказа.

Не вярваше и на Фуше. Но в този момент и на маршалите си преставаше да вярва. Вярваше само на войниците, и то не на ония съвсем крехки момчета, които бе откъснал от майките през последните две години, а на ветераните. Те бяха обаче малко, костите им лежаха пръснати и около Рим, и около Мадрид, и в близост до Йерусалим, и между Москва и Березина, и пред Лайпциг. Принуден бе да свика спешно ветераните от Испания, Холандия, Италия. И все пак му се искаха битки, не преговори...

Нахлулите сега във Франция и убедили се в страшната е умора и огромните размери на дезертърството съюзници вече стигнаха до мисълта да предложат на Наполеон границите от 1790 г., сиреч без Белгия, Холандия, Савоя, без дори оная част от левия бряг на Рейн, която бе присъединена по времето на революцията. Това бе много по-малко от предлаганото през ноември 1813 г. С този нов мир бяха съгласни всички, дори лорд Кестълри, пристигнал лично в главния съюзнически щаб.

Мирният конгрес се събра в Шатийон. Естествено от тия преговори не излезе нищо.

„Аз съм толкова разгневен от гнусния проект [за мирен договор], който вие ми пратихте, че се смятам унижен дори от това, че ми го предлагат — писа Наполеон на представителя си в Шатийон Коленкур, който го известяваше, че това е последната му надежда да си запази престола. — Вие все ми говорите за Бурбоните, но аз бих предпочел да ги видя тях във Франция с разумни условия [за мир], отколкото да приема гнусните условия, които вие ми изпращате!“

Войната и само войната трябваше да реши всичко. Шатийонският конгрес не стигна доникъде и се разпусна. Но това стана вече в разгара на отчаяната борба, която Наполеон поведе срещу съюзниците.

През нощта на 24 срещу 25 януари 1814 г. Наполеон трябваше за потегли към армията си. За регент на империята той назначи жена си, императрица Мария Луиза. В случай че умре, на императорския престол трябваше да встъпи незабавно тригодишният му син,

римският крал, при продължаващото регентство на майката. Наполеон обичаше това малко същество, както не бе обичал никого през живота си. Познаващите го дори не подозираха у него способността да се привързва така към някого. Барон Меневал, личният му секретар, разказва: беше ли зает императорът зад бюрото си, пишеше ли, четеше ли пред камината — детето не слизаше от коленете му, не искаше да напусне неговия кабинет, караше баща си да играят на войничета. Едничък той в целия дворец не се плашеше изобщо от императора и се чувстваше пълен господар в неговия кабинет. На 24 януари Наполеон прекара целия ден в кабинета си, зает с всички спешни дела, които трябваше да се уредят преди тази страшна битка с цялата вдигнала се срещу него Европа. Детето със своето дървено конче бе както винаги до баща си. Когато му омръзна да слуша шумоленето на бумагите, то взе да го дърпа за полите на сюртука и да търси внимание. Императорът го вдигна на ръце и почна да го подхвърля във въздуха. Малкият римски крал бе във възторг. Наигра се най-сетне и го отнесоха в леглото. В три часа сутринта бавачката усети влезлия тихичко, на пръсти Наполеон. Той постоя неподвижен до леглото на дълбоко спящото дете, дълго го гледа и накрая излезе. След минута бе вече с екипажа си и препускаше към армията. Никога вече той не видя своя син.

Подготовката на новобранците не бе още приключила, наборите продължаваха, готови за бой войници Наполеон и маршалите му имаха общо към 47 хиляди, а нахлулите съюзници бяха към 230 и почти още толкова идваха по различни пътища на помощ. Маршалите — почти всичките, дори Ней — паднаха духом. Само Наполеон бе бодър, оживен и се стараеше да вдъхва бодрост и на тях. „Той изглеждаше енергичен, подмладил се“ — спомнят си очевидците.

Веднага след пристигането си във Витри, на 26 януари, Наполеон сля войските на маршалите и изблъска Блюхер от Сен Дизие. Проследил движението му оттам, Наполеон поведе силите си срещу него и срещу руския корпус на Остен-Сакен и на 31 януари при Бриен след упорит бой спечели нова победа. Това необикновено повдигна духа на омърлушилите се преди идването му войници.

След поражението Блюхер бързаше към Бар сюр Об, където бяха съсредоточени главните сили на Шварценберг. Съюзниците разполагаха със 122 хиляди души между Шомон и Бар сюр Об.

Наполеон имаше в този момент малко повече от 30 хиляди, но той реши да не отстъпва, а да приеме боя. Битката при Ла Ротиер започна на разсъмване на 1 февруари и продължи до 10 часа вечерта. Непреследван от никого след края на боя, Наполеон прекоси река Об и влезе на 3 февруари в Троя.

Боят при Ла Ротиер остави у французите впечатлението за почти спечелена битка: тъй успешно се разви защитата на Наполеон срещу силите, превъзхождащи го четири или пет пъти. Но положението си оставаше все пак крайно опасно, подкрепленията бяха малко и пристигаха твърде бавно. Ней, Макдоналд, Бертие, Мармон смятаха, че единственото спасение на императорския трон са мирните преговори и когато конгресът в Шатийон излезе безрезултатен, паднаха духом съвсем.

Ала колкото повече се засилваше опасността, толкова по-енергичен ставаше Наполеон. Още през 1812 г. маршалите му отбелязваха известна апатия и тромавост у Наполеон, отслабване на военния му гений. Сега, през февруари и март 1813 г., те не можеха да вярват на очите си: отпред стоеше отново генерал Бонапарт, младият герой от Италия и Египет. Къде изчезнаха петнайсетте години императорстване в непрекъснати войни и абсолютно управление на Европа! Подкрепяше духа на маршалите, бодростта на войниците, успокояваше останалите в Париж министри. На 10 февруари след няколко бързи прехода той нападна стоящия при Шампобер корпус на Олсуфиев и го разби светкавично. Повече от 1500 руснаци бяха избити, към 3 хиляди заедно със самия Олсуфиев паднаха в плен, останалите избягаха.

Наполеон каза вечерта на своите маршали: „Ако утре бъда също тъй щастлив, както днес, за 15 дни ще отхвърля неприятеля към Рейн, а от Рейн до Висла има само крачка!“

На другия ден той зави от Шампобер към Монмирай, където бяха руснаците и прусаците. Битката при Монмирай на 11 февруари завърши с нова бляскава победа за Наполеон. Врагът изгуби от 20-те си хиляди 8, Наполеон по-малко от хиляда. Съюзниците отстъпваха бързо от полето на боя. Незабавно след това Наполеон се понесе към Шато-Тиери, където имаше към 18 хиляди прусаци и 10 хиляди руснаци. „Открих ботушите си от италианската кампания!“ — възкликна Наполеон, спомнил си светкавичните победи през

1796 г.

Военните критици намират кампанията от 1814 г. за една от най-забележителните като стратегическо творчество.

Боят при Шато-Тиери на 12 февруари завърши с нова голяма победа за Наполеон. Ако не бе погрешното придвижване и закъснението на маршал Макдоналд, всичко щеше да завърши с пълно изстребване на сражавалите се при Шато-Тиери съюзни сили. На 13 февруари Блюхер разгроми и отблъсна маршал Мармон. Но на 14-и дошният на помощ на маршала си Наполеон разгроми отново Блюхер в битката при Вошан. Блюхер изгуби към 9 хиляди. При Наполеон идваха подкрепления, а съюзниците търпяха поражения и все пак положението на императора оставаше критично; силите им бяха много повече от неговите. Ала тия неочаквани, следващи всеки ден една след друга Наполеоновы победи толкова смутиха съюзниците, че броящият се за главнокомандващ Шварценберг прати при него адютант с молба за примирие. Към тази неочаквана крачка съюзниците бяха принудени от новите две битки — при Морман и Вилньов, — завършили също с победа за французите. Наполеон отказа на пратеника граф Пар лично свиждане, а писмото прие, но отложи отговора си.

„Аз взех 30 до 40 хиляди пленници; взех 200 оръдия и голям брой генерали“ — писа той на Коленкур, заявявайки, че може да се помири с коалицията само при условие Франция да запази „естествените си граници“ (Рейн, Алпите, Пиренеите). На примирие той не бе съгласен.

На 18 февруари стана нов бой при Монтеро. Съюзниците отново изгубиха 3 хиляди убити и ранени, 4 хиляди пленници и бяха отблъснати.

Наполеон по отзиви на неприятеля надмина самия себе си в тази сякаш съвсем безнадеждна кампания от 1814 г. Но войниците му бяха малко, маршалите (Виктор, Ожеро), изморени до последна степен, правеха грешка след грешка; затова Наполеон не можа да използва напълно неочакваните и блестящи победи. Гневно и нетърпеливо мърмеше той маршалите си и ги подканяше да бързат. „Какви жалки оправдания ми привеждате, Ожеро! Аз унищожих 80 хиляди врагове с шепа едва облечени новобранци... Ако вашите 60 години ви тежат, предайте командването!“ „Императорът не желаше да разбере, че не всичките му подчинени са Наполеоновци“ — спомня си за онова време негов генерал.

Шварценберг свика военен съвет, поиска мнението на император Александър, пруския крал, австрийския император и те решиха да предложат отново примирие.

При Наполеон бе изпратен един от най-знатните в Австрия владетели — княз Лихтенщайн, с ново предложение за мир. Беше ясно, че съюзниците са сериозно разтревожени и че мнозина сред тях биха искали войната да свърши по-скоро, и то с компромис.

Този път Наполеон не отказа личен прием на пратеника. Лихтенщайн говори много примирително. Той уверяваше Наполеон, че съюзниците наистина искат мир и не желаят да качват Бурбоните на френския престол; ала и сега не излезе нищо. Наполеон бе в разгара на блестящи успехи, разгромил, както той си мислеше, в ред сражения едва ли не половината от съюзническите армии (80 хиляди от 200), уповаваше се на своето съвършено изкуство, благодарение на което щеше да побеждава отново и отново по-могъщия неприятел.

Талейран и другите отдавна плетяха мрежи от Париж в тайна връзка със съюзниците, готвейки реставрацията на Бурбоните. Съюзниците се отнасяха към Бурбоните твърде съдържано и дори най-непримиримите, като Александър, биха се задоволили с възцаряването на Наполеоновия син, тригодишния римски крал, стига Наполеон да се отрече от престола.

Но сега дори и за отричане не ставаше дума. Известен е следният факт: един стар френски аристократ, барон Дьо Гуо от Троа, поднесе на руския цар петиция за възстановяване на Бурбоните. Царят отговори, че нищо не е постановено от съюзниците относно смяната на династията Бонапарт с тази на Бурбоните, и предпази молителя — а такива имаше много — от опасни стъпки, каквато бе тяхната петиция. Минаха няколко дни. Наполеон влезе в Троа, Гуо бе арестуван, предаден на военнополови съд и разстрелян.

Царят се чудеше по-късно защо из селата на Франция не се появи брожение за освобождаване от Наполеон. Напротив, селяните от Вогезките планини, Лотарингия, Юра дори почнаха да нападат изостаналите съюзнически войници и показваха определена омраза към нахлулия враг. Тук действаше и протестът срещу войнишките грабежи, и страхът, че съюзниците карат със себе си „в своите фургони“ реставрацията на Бурбонската династия и възстановяването на сеньориалните феодални порядки. Наполеон бързо подуши това. „Трябва да се бием с решимостта на 1793“ — писа той на маршалите.

Ала и съюзниците въпреки пораженията си още не падаха духом. Твърде много бе заложено на карта. Тъкмо тия изумителни, следващи една след друга бляскави победи на изглеждалия уж като смъртник Наполеон ги караха да мислят с тревога: какво ще стане, ако този човек, когото те единодушно смятаха за пръв пълководец в световната история, остане на престола, отпочине, събере нови сили? Кой ще се справи с него тогава, след една година, след две?

Към началото на март императорът имаше повече от 75 хиляди души, от тях 40 хиляди той разположи като заслони срещу отстъпилия Шварценберг, а с 35-те останали се понесе срещу Блюхер, който едва не загина в това преследване; беше се спасил само поради грешката на коменданта на Соасон, който предаде града.

Ала спасявайки се от плен, Блюхер не отмина сражението: на 7 март Наполеон го настигна при Краон и го разгроми; след тежки загуби Блюхер избяга към Лаон. Опитите на Наполеон да го прогони от лаонската му позиция (9, 10 март) не се увенчаха с успех. От Блюхер той временно се отърва, макар и да не го унищожил, както планираше. Но през това време маршалите Удино и Макдоналд, на които бе дал 40 хиляди и заповядал да следят главнокомандващия Шварценберг, бяха изблъскани от врага в района на Прованс.

На 9 март в Шамон представителите на силите сключиха помежду си нов договор. По него те се задължаваха, първо, да искат прибирането на Франция в границите ѝ до 1792 г. и пълното освобождаване на Холандия, Испания, Италия, Швейцария, всички германски земи и да не свалят оръжие, докато не достигнат това; второ, Русия, Австрия и Прусия се задължават да дадат по 150 хиляди души войници всяка, а Великобритания — ежегодна субсидия на съюзниците в размер на 5 милиона британски лири.

Съюзниците дори приблизително не знаеха кога и как ще могат да сломят отчаяната съпротива на Наполеон, който по старому не желаше да слуша за границите, които му предлагаха.

Междувременно маршалите му търпяха неуспех след неуспех. На юг Уелингтън с англичаните си прекоси Пиренеите и настъпваше към Бордо, отблъсквайки Султ и Сюше. Шварценберг разширяваше успехите си срещу Макдоналд и Удино.

Без да дава почивка на себе си и армията си след Лаон, Наполеон се хвърли върху влезлия в Реймс 15-хиляден руско-пруски отряд под командването на руския генерал граф Сен При (французин, емигрирал в епохата на революцията). Боят при Реймс на 13 март завърши с разгром на руско-пруския отряд, изтребването на половината от състава му и

гибелта на самия Сен При.

Ала всички тия нови победи не можеха да променят вече нищо, щом съюзниците решиха твърдо да не отстъпват от своите условия, а Наполеон също тъй твърдо да не ги приема: по-добре да изгуби решително всичко, дори престола, отколкото Франция да се върне в старите си граници.

По заповед на Наполеон Коленкур обяви на представителите на Англия, Русия, Прусия и Австрия в Шатийон, че Наполеон отхвърля окончателно условията им и иска в империята да влизат постарому левият бряг на Рейн, градовете Кьолн и Майнц, Антверпен и Фландрия, Савоя и Ница. С това преговорите бяха прекъснати.

На 17 март в лагера на съюзниците пристигна и бе приет от Александър граф Витрол, агент на Бурбоните и емисар на Талейран. Витрол бе успял да се измъкне от Париж през обръча на Наполеоновите войски и руските аванпостове. Той им докладва мнението на Талейран, че съюзниците трябва да бързат за Париж, а не да гонят Наполеон и че в Париж уж много ги чакат. Само да дойдели те в Париж, и ще можело да се провъзгласи веднага смъкването на Наполеон и реставрацията на Бурбоните в лицето на Луи XVIII (тъй отдавна наричаше себе си Прованският граф, братът на езекутирания монарх).

За голям ужас на Витрол се изясни, че Александър съвсем не мисли, че съюзниците трябва да се месят в проблема за приемника на Наполеон и че той, руският самодържец, смята за добро решение например дори републиката! Витрол не вярваше на ушите си. „До какво доживяхме, боже!“ — възкликва той, описвайки срещата.

Изглежда, че на царя му направиха силно впечатление известията, че войната почва да придобива характер на революционна отбрана срещу чужденците с Бурбоните начело. Той усещаше колко засилва това позицията на все още страшния и победоносен Наполеон и затова не искаше да поставя Франция и особено „тълпата“ в Париж пред дилемата „Наполеон или Бурбоните“. Друга дилема щеше да е по-сполучлива: „Наполеон или република“. Това бе хитра тактическа стъпка. Естествено в тясната царедворска, монархическа, емигрантска глава на Витрол всичко това не можеше да се побере, затова се учуди толкова на френския републиканизъм на руския самодържец. Че Бурбоните и всичките им Витроловци абсолютно нищо не разбират от настроенията във Франция, в това Александър бе убеден открай време, ала Талейрановия съвет в докараното от Витрол неграмотно (нарочно написано тъй) писъмце той прие охотно. Рискуващ главата си, защото Витрол можеха да го хванат по пътя Наполеоновите жандарми и въпреки изменения почерк и грешките в писъмцето да се доберат до автора, Талейран съветваше настойчиво Александър и съюзниците да вървят право към Париж, дори оставяйки в тила си и на фланговете непобедения Наполеон. Рискът не бе свойствен на Талейран, този предпазлив предател, но той знаеше до каква степен в Париж и извън него царят обърканост и неувереност.

На 20 март стана битката при Арси сюр Об между Наполеон, който притежаваше в този момент 30 хиляди души, и съюзниците (Шварценберг) с 40 хиляди в началото и 90 в края. Макар Наполеон да смяташе себе си за победител и наистина отблъсна неприятеля на няколко места, все пак боят не бе решен докрай: да преследва Шварценберг с армията му след сражението Наполеон не можеше. Той прекоси обратно реката и взриви мостовете. Наполеон изгуби в това сражение 3 хиляди, съюзниците 9, но разгромът им, разбира се, не му се удаде.

Съюзниците се плашеха от народна война, от всеобщо опълчение, като онова, което спаси в герочните времена на революцията страната от чуждата интервенция.

Александър, Фридрих Вилхелм, Франц, Шварценберг и Метерних щяха да се успокоят, ако бяха подслушали разговора между Наполеон и генерал Себастиани вечерта след сражението. „Е, генерале, какво ще кажете?“ „Ще кажа, че Ваше величество несъмнено притежава още някакви ресурси, за които не знаем.“ „Само тия, които виждате, и никакви други.“ „Но тогава защо Ваше величество не помисля да вдигне на бой нацията?“ „Химери! Химери, заимствани от Испания и Френската революция. Да се вдигне нацията в страна, където революцията унищожи дворяните и духовенството и където после аз унищожих революцията!“

Наполеон правилно разбираше нещата: удушавайки толкова дълго всеки спомен за революцията, всеки белег на революционния дух, той не можеше сега дори в отчаяната си борба за Париж да извика сянката на великото минало.

Разговорът между Наполеон и Себастиани стана точно три дни след този на Александър с Витрол: Наполеон смяташе за химера всенародно опълчение в духа на 1792 — когато то завърши с провъзгласяване на републиката, — а неговият непримирим враг Александър искаше тъкмо да лиши Наполеон от всякаква опора във френския народ, като го подмами с възстановяване на републиката.

След боя при Арси сюр Об Наполеон се опита да влезе в тила на съюзниците и да нападне комуникациите им откъм Рейн. Ала те вече бяха решили да тръгнат окончателно към Париж. От случайно хванатите от казаците писма на императрицата и полицейския министър до Наполеон Александър разбра, че за народна съпротива в Париж и страната и дума не може да става и че влизането на съюзната армия в Париж ще реши незабавно цялата война и ще я приключи със свалянето на Наполеон.

Окончателно съюзниците се решиха на това под влиянието на Поцо ди Борго, корсиканец и смъртен враг на Наполеон — и затова приятел и приближен на Александър. След новината за намеренията на Наполеон да разруши тила на съюзната армия Поцо ди Борго заяви, че „делта на войната е Париж. Докато мислите за сражения, вие рискувате винаги да ви бият, защото в това той винаги ще е по-добър от вас и армията му, макар и недоволна, но поддържана от чувството за чест, ще позволи да я избият до последния човек, докато той е с нея. Колкото и да е подронена военната му мощ, тя все още е голяма, много по-голяма от вашата. Ала политическата му мощ вече е унищожена. Времената се промениха. Военният деспотизъм беше приет като благодеяние на другия ден след революцията. Но сега той вече е отхвърлен от обществото... Войната трябва да се приключи не по военен път, а по политически... Пипнете Париж само с пръст, и колосът Наполеон ще бъде съборен, ще строшите меча му, който не сте в състояние да изтръгнете сега от ръцете му“. Поцо бе абсолютно убеден, че страната е забравила Бурбоните, и го каза на съюзниците, които и без това клоняха към това мнение. Те бяха съгласни с него, че след падането на Наполеон Бурбоните ще станат „възможни“. За република Александър вече не смяташе и да споменава. Той виждаше, че може да се унищожи Наполеон и без разговори на тая неприятна тема. Решено бе да рискуват: да използват, че Наполеон е далеч (той обикаляше тила им именно с цел да ги държи далеч от Париж), и да тръгнат право към столицата, залагайки на измяната в нея, която ще им отвори портите преди императорът да успее да дойде.

Пътя препречваха само маршалите Мармон и Мортие и генералите Пакто и Аме; общо те имаха към 25 хиляди войници. Наполеон с основните сили бе далеч в тила на съюзниците. Боят при Фер Шампеноаз на 25 март завърши с пълен разгром за маршалите. Те бяха отблъснати към Париж, стохилиядната армия на съюзниците приближаваше столицата.

Още на 29 март императрица Мария Луиза отпътува с малкия наследник за Блоа.

Французите имаха към 40 хиляди за отбраната на Париж. Настроението в града бе близко до паника, сред войските също се забелязваше упадък. Царят не желаше кръвопролитие при превземането на Париж и изобщо се правеше на великодушен победител. „Париж, лишен от бранителите си и от великия си водач, няма да има сили да се съпротивлява; дълбоко съм убеден в това“ — каза той на М. Ф. Орлов, упълномощавайки го да спира боя всеки път, когато се яви надежда за мирна капитулация. Ожесточеният бой продължи няколко часа; съюзниците изгубиха през тези часове 9 хиляди души, 6 хиляди от тях руснаци. Притиснат от страха и приказките на Талейран, Мармон капитулира на 30 март в 5 часа вечерта.

Наполеон научи за неочакваното движение на врага към Париж в разгара на боевете, които водеше между Сен Дизие и Бар сюр Об. „Великолепен шахматен ход! Никога не бих повярвал, че техен генерал е способен на такава идея!“ — извика той, когато научи на 27-и за

събитията. Специалистът стратег се прояви най-силно в тая похвала.

Той веднага се понесе с армията към Париж.

На 30-и през нощта пристигна във Фонтенбло и тук научи за току-що станалото сражение и капитулирането на Париж.

Наполеон бе изпълнен с постоянната си енергия и решителност. Узнавайки за станалото, той мълча към четвърт час и после изложи на Коленкур и генералите си нов план. Коленкур ще отиде в града и ще предложи на Александър и съюзниците мир при условията от Шатийон. След това Коленкур под различни претексти ще прекара в пътувания до Фонтенбло и обратно три дни — достатъчно, за да пристигнат всички сили от Сен Дизие и съюзниците да бъдат изхвърлени от Париж. Коленкур се изпусна: ами ако предложат не като военна хитрост, а наистина мир на шатийонските условия? „Не, не! — възрази императорът. — Стига и това, че имахме момент на колебание. Не, сабята ще покаже всичко. Престанете да ме унижавате!“

Коленкур незабавно се отправи към Париж, а Наполеон се зае отново с бурна подготовка на битката, която щеше да пламне след два-три дни. За него бе важно съюзниците да не предприемат през тия три-четири дни никакви решителни политически мероприятия, внасяйки смут в умовете на хората и привличайки на своя страна колебаещите се. Точно за това измисли той комедията с мира на шатийонските условия, които бе отхвърлил с най-голямо презрение две седмици преди това.

Ала вече нищо не можеше да се спаси. Роялистките радостни манифестации, посрещнали влизането на съюзните монарси в Париж, апатията и покорността на преобладаващата част от населението — всичко показваше, че столицата ще приеме онова правителство, което е наложат.

Съюзните монарси издадоха прокламация, че няма да водят преговори с Наполеон, но ще признаят всяко правителство и обществено устройство, което си избере френската нация. При това условие нищо не можеше да излезе от преговорите с Коленкур. Царят направо му каза, че Франция е уморена от Наполеон и не го желае повече. Шварценберг припомняше с горчивина, че Наполеон вече 18 години поред мъчи целия свят, че при него никога никой няма да има покой, че са му предлагали постоянно мир и той все е отказвал, а сега вече е късно. Ала Шварценберг не знаеше, че и сега Наполеон не иска мир, че Коленкур е пратен да спечели в бавене три дни, през които да пристигне армията.

След като се завърна във Фонтенбло, Коленкур завари следната картина: войските пристигат от всички страни, императорът разчита към 5 април на 70 хиляди за похода към Париж.

Сутринта на 4-и Наполеон направи преглед на войските си и им каза: „Войници, неприятелят ни изпревари с три прехода и завладя Париж. Трябва да го изгоним оттам. Недостойни французи емигранти, на които някога имахме слабостта да простим, се обединиха с врага и туриха на главите си бели кокарди. Подлеци! Те ще си получат заслуженото! Да се закълнем да победим или да умрем, но да платим за оскърблението, нанесено на отечеството и нашето оръжие!“ „Заклеваме се!“ — изкрещяха му в отговор. Но когато той влезе след това в двореца, там го посрещнаха другояче... Печални и мълчаливи, забили поглед в земята стояха пред него маршалите и никой не се решаваше да заговори. Тук бяха Удино, Ней, Макдоналд, Бертие, дук Дьо Басано.

Наполеон поиска обяснение от тях. Казаха му, че изобщо не се надяват на победа, че Париж целият трепери от ужас, очаквайки нападението на императора, което ще донесе

гибел на населението и гибел на града, че съюзниците ще си отмъстят за Москва и ще изгорят Париж, че на войниците ще им бъде тежко да се бият върху развалините му. „Вървете сега, после ще ви повикам и ще ви кажа решението си“ — рече Наполеон. Остави при себе си само Коленкур, Бертие и дук Дьо Басано. С гняв се оплакваше той от колебанията и страхливостта на маршалите, от липсата на всякаква преданост у тях. Минаха няколко минути. Той извика маршалите и заяви, че се отказва от престола в полза на своя син, малкия римски крал, при регентството на Мария Луиза — и ако съюзниците са готови да сключат мир при тези условия, войната е приключена. Веднага след това им прочете писмена прокламация, в която се казваше следното: тъй като съюзните държави разгласиха, че император Наполеон е единствената пречка за възстановяването на мира в Европа, то император Наполеон, верен на клетвата си, заявява, че е готов да остави престола си, Франция и дори живота заради благополучието на отечеството, свързано неразривно с правата на сина му, императрицата и законите на империята.

Маршалите одобриха горещо този акт. Прочитайки го, императорът взе перото и преди да подпише, внезапно каза: „Ами ако тръгнем все пак срещу тях? Ние ще ги победим!“ Но маршалите мълчаха. Нито един не подкрепи тези думи. Наполеон подписа документа и го връчи на депутацията, която изпращаше в Париж — Коленкур, Ней и Макдоналд.

Много неща станаха през това време в Париж. Талейран събра набързо шепа сенатори, в които бе сигурен, и ги накара да гласуват смъкването на Бонапартовата династия и възстановяването на Бурбоните. Още по-важно бе, че маршал Мармон измени на своя господар и отстъпвайки с корпуса си във Версай, мина на страната на Талейран и съюзниците.

Александър отначало се колебаеше. Той и австрийският император не биха протестирали много срещу възцаряването на тригодишния Наполеон II. Но роялистите около тях настояха предложението да бъде отхвърлено. Колебанията на съюзниците се прекратиха, когато стана известна измяната на Мармон. Сега Наполеон губеше главните си сили, нападението му срещу Париж ставаше невъзможно и съюзниците можеха да предоставят спокойно престола на Бурбоните. „Убедете вашия господар в необходимостта да се покори на съдбата — каза Александър, прощавайки се с Коленкур. — Всичко, което може да се направи за почит към него, ще бъде направено.“ И той отново нарече Наполеон „велик човек“.

На прощаване съюзниците молеха Коленкур да убеди Наполеон да се отрече от престола, без да поставя условия; обещаваха да му запазят титлата император и му предоставяха в пълно владение остров Елба в Средиземно море; молеха настойчиво да не се отлага актът на абдикацията. Съюзниците и роялистите начело с открито миналия на тяхна страна Талейран се плашеха от гражданска война и от настроението на войнишката маса, постарому напълно лоялна на Наполеон. Официалното му отричане можеше да предотврати безредиците. Решението на Сената не би имало в този случай и най-малко значение. Всички смятаха сенаторите за лакеи, предали с пълна готовност своя господар, за да постъпят на служба при новите господари. „Този презрян Сенат — извика Ней в разговор с царя, — той винаги бързаше да изпълни волята на човека, когото нарича сега тиранин! С какво право издига сега своя глас? Той мълча, когато трябваше да говори: как си позволява да говори сега, когато всичко му заповядва да мълчи?“

Само думата на самия Наполеон можеше да приключи мъчителната неопределеност, да освободи от старата клетва войниците, офицерите, генералите, чиновниците. Тъй смятаха французите от всички партии, тъй смятаха и съюзниците.

Вечерта на 5 април Коленкур, Ней и Макдоналд се завърнаха във Фонтенбло. Изслушвайки разказа им за срещата с руския цар и съюзниците и предадените съвети да се подчини на неизбежното, Наполеон каза, че той все още има войски и че войниците са му верни. „Впрочем ще видим. До утре!“ Той ги отпрати и повика отново Коленкур. „О, Коленкур, хората, хората! — говореше той през дългия им нощен разговор. — Моите маршали биха се срамували да постъпят като Мармон, те говорят за него с негодувание, ала все пак им е досадно, че той ги е изпреварил по пътя на почестите. Те биха искали да получат същия дял от разположението на Бурбоните, без да се покриват с позор...“ Той говори дълго и за предалия го в най-решителния час Мармон. „Нещастникът не знае какво го чака. Името му е опозорено. Повярвайте ми, аз не мисля за себе си, моят път е приключил или близък към края. Впрочем какво удоволствие бих имал от това да царувам над хора, преситени от мен и желаещи да се отдадат на други!.. Мисля си за Франция... Ах, да не бяха ме предали тези глупаци, аз за четири часа щях да възстановя нейното величие! Повярвайте ми, съюзниците в сегашното си положение, имайки мен пред себе си и Париж в тила си, щяха да загинат! Ако бяха излезли от него, нямаше да могат вече да се върнат... Този нещастник Мармон направи невъзможна една тъй прекрасна развръзка... Разбира се, щяхме да имаме възможността да продължим войната и да се изправим на крака. Ето, от всички страни идват новини, че селяните в Лотарингия, в Шампан, в Бургон унищожават неприятелските войници... Ще дойдат Бурбоните и бог знае какво ще последва от това... Бурбоните — това значи външен мир, ала вътрешна война. Почакайте да видите какво ще направят те със страната след година!.. Впрочем сега съм необходим не аз, необходимо е нещо друго. Моето име, образът ми, сабята ми — всичко това внушава страх. Трябва да се предаваме. Ще повикам маршалите и ще видите радостта им, като им позволя да постъпят като Мармон, без да добият неговия позор.“

Той изля пред Коленкур в тази нощ това, за което отдавна бе мислил сам. Преди всичко биеше на очи страшната, неимоверна умора от това кърваво царуване, това безкрайно хоро на смъртта, тия хекатомби, тия поколения, жертвани за една абсолютно недостижима цел.

„Аз исках да дам на Франция власт над целия свят“ — признаваше открито Наполеон през 1814 г. Той не подозираше, че по-късно ще се яви цяла школа патриотични френски историци, които ще доказват, че той цял живот не е нападал другите, ами само се отбранявал, че встъпвайки във Виена, Милано, Мадрид, Берлин, Москва, той е искал само да защити „естествените граници“ и на Москва-река „бранил“ Рейн. Самият Наполеон не можа да измисли толкова хитро обяснение. Беше си напълно откровен.

Не можеше да знае той и за точните пресмятания на съвременния изследовател Албер Мейние, според когото общият брой френски граждани, убити и изчезнали без следа в битките и сраженията по Наполеоново време, е равен на милион и нещо души (471 хиляди убити и 530 хиляди изчезнали без следа). Тази цифра не включва тежко ранените и осакатени, починали от раните си не на полесражението, а по-късно във военните болници.

Тези пресмятания на Мейние обхващат не цялата Наполеонова империя, а само „стара Франция“, „старите департаменти“, сиреч дори не цялата страна, която Наполеон завари при идването си на власт на 18 брюмер 1799. Пресметнати са не всички войни на Наполеон, а само тези от 1800 нататък (няма цифри за първото завоюване на Италия през 1796–1797, за

похода в Египет и Сирия). Че от 26-те милиона население, заедно с жените и децата, в „старите департаменти“ във войните му са избити повече от милион — това с такава точност Наполеон не можеше да знае, но той виждаше опустошените от мобилизациите села и полетата на безбройните си сражения. Понякога успокояваше другите (самият той не се безпокоеше особено), посочвайки, че всички тия немци, швейцарци, италианци, белгийци, холандци, поляци, илирийци гинат много повече от французите.

Ала гибелта на три или четири милиона чужденци, призовани в редиците на Наполеоновите армии, бе съмнително утешение за загубата на милион „чисти“ французи (за милионите пък убити, изчезнали и осакатени до живот врагове изобщо не се и замисляше).

Сега, през тази дълга нощ, когато той крачеше напред-назад по залите на мъртво мълчащия дворец Фонтенбло, Наполеон направи един-единствен извод от своя живот: той е изморил Франция, страната е изнемогнала; може и да са калпави Бурбоните, може и да не останат дълго на престола, ала сега е потребен не той, потребно е нещо друго, каквото и да е, само да не е той. Бяха му предали, че парижките търговци и индустриалци не посрещат наистина съюзниците със същите възторзи, както дворяните-роялисти, но и те крещят високо, че са измъчени и разорени от войните.

Почти не дремна през тази нощ. Настана утрото на 6 април 1814 г. Той повика маршалите и им каза: „Господа, успокойте се! Нито вие, нито армията няма да проливате повече кръв. Съгласен съм да се отрека. Аз желяех заради вас, както и заради моето семейство да осигуря наследството на моя син. Мисля, че тази развързка щеше да е изгодна за вас дори повече, отколкото за мен, защото щяхте да живеете под властта на правителство, съответстващо на вашия произход, вашите чувства, вашите интереси... Това бе възможно, ала низка измяна ви лиши от положението, което аз исках да ви осигуря. Ако не бе предателството на 6-и корпус (на Мармон), ние щяхме да спечелим и това, а и нещо друго, щяхме да изправим Франция на крака. Но излезе другояче. Аз се покорявам на участта си, покорете се и вие на вашата. Примирете се с това да живеете при Бурбоните; служете им вярно. Вие искахте покой — ще го получите. Но уви! Дано да греша в своите предчувствия, ала ние не бяхме поколение, създадено за покой. Мирът, за който ламтите, ще ви покоси на пухените завивки много по-бързо, отколкото войната в палатките щеше да го стори.“

Тогава Наполеон взе в ръцете си лист хартия и прочете следното: „Тъй като съюзните държави провъзгласиха, че император Наполеон е единственото препятствие за установяването на мира в Европа, то император Наполеон, верен на своята клетва, обявява, че той се отказва за самия себе си и за своите наследници от трона на Франция и трона на Италия, защото няма такава жертва, дори жертвата на живота си, която той не би направил заради интересите на Франция.“ Той седна зад масата и сложи подписа си. Маршалите бяха развълнувани. Те му целуваха ръцете с обичайното си угодничество. На часа Коленкур с двама маршали занесоха този документ в Париж.

Александър и съюзниците очакваха развързката с голяма тревога. Актът на отричането ги докара в пълен възторг. Александър потвърди, че остров Елба ще бъде даден на Наполеон незабавно в пълно притежание, че римският крал, синът му и Мария Луиза ще получат самостоятелно владение в Италия.

Всичко свърши.

В този момент мисълта на Наполеон се обърна отново към това, за което бе мислил много пъти по време на своята блестяща от стратегическа гледна точка, но политически безнадеждна кампания от 1814 г. Още през 1813 г. маршалите, генералите, офицерите, свитата, дори войниците от гвардията забелязваха, че императорът се подлага без нужда на смъртна опасност и го прави не както през миналите войни — на моста в Арколе или в гробището на Ейлау, — а напълно безцелно.

Например още след гибелта на Дюрюк бе отбелязано, че императорът седнал на един пън сред падащите отвсякъде снаряди и седял така дълго време като жива мишена. През 1814 г. тези странни постъпки взеха да зачестяват и да се греша в значението им ставаше невъзможно. В боя при Арси сюр Об на 20 март той се отправи абсолютно безцелно към мястото, освободено по собствената му заповед от войниците, защото не бе възможно някой там да остане жив; тогава генерал Екселманс се хвърли след него да го удържи, но маршал Себастиани каза това, което отдавна знаеха всички: „Оставете го, не виждате ли, че той го прави нарочно; той иска да умре!“ Ала нито картечът, нито снарядите го уцелваха...

Самоубийството Наполеон смяташе винаги за проява на слабост и малодушие. Очевидно при Арси сюр Об и многото други случаи той хитруваше някак със самия себе си, търсеше смърт, ала не от собствена ръка, стремеше се към маскирано самоубийство.

На 11 април 1814 г., пет дни след отричането от трона, когато в двореца Фонтенбло започнаха вече приготовленията за отпътуване на Елба, Наполеон се прости с Коленкур, с когото прекарваше много време тия дни, оттегли се в своите покои и както после се изясни, извади шишенцето с отрова от походната си чанта. Вече знаем, че той още през 1812 г., след боя при Малоярославец, където го заплаши плен, поиска от доктор Юван силно действаща отрова и получи това шишенце с опиум, което не бе изваждал вече година и половина.

Сега във Фонтенбло той го извади и изпи цялото му съдържание.

Започнаха страшни мъки. Коленкур усети нещо тревожно, изтича при Наполеон и приемайки това за някакво внезапно заболяване, искаше веднага да повика лекар. Но Наполеон гневно му заповяда да не го прави. Конвулсиите бяха толкова силни, че Коленкур все пак се изтръгна, изтича от стаята и събуди лекаря — същия този Юван, който бе дал на Наполеон опиума след Малоярославец. Докторът видя стъкълцето на масата и веднага разбра какво става. Наполеон се оплакваше, че отровата е слаба или изветряла, и искаше повелително да му дадат нова. Лекарят избяга от стаята с думите, че никога не би извършил такова престъпление втори път.

Мъките продължиха няколко часа, Наполеон отказваше да приеме противоотрова. Той категорично поиска да се скрие от всички станалото: „Колко трудно се умира! А колко лесно беше да умра на полето в боя! Защо не ме убиха при Арси сюр Об!“ — изтръгна се от него при страшните гърчове.

Отровата не действа смъртоносно и Наполеон повече никога не повтори опита си за самоубийство и никога не спомена за него.

Приготовленията постепенно завършваха. Според условията на съюзниците императорът можеше да вземе със себе си на остров Елба един батальон от гвардията си.

На 20 април всичко беше готово. Каляските за Наполеон, малобройната му свита и комисарите, които трябваше да го придружат до остров Елба, чакаха готови пред двореца.

Наполеон поиска да се прости с гвардията си. Гвардейците се строиша в големия параден двор на двореца, същия, който оглеждат сега туристите и който носи оттогава името „Дворът на сбогуването“.

Отпред стоеше строена старата гвардия с офицерите и генералите, отзад бяха младите. Когато императорът се появи, войниците застанаха мирно, знаменосецът наклони знамето на старата гвардия към нозете на Наполеон.

„Войници, стари мои бойни другари, с които винаги съм вървял по пътя на честта, трябва да се разделя сега с вас! Аз можех да остана и занаят сред вас, ала тогава трябваше да продължим жестоката борба, да добавим може би към войната с чужденците още и гражданска война, и аз не можех да се реша да разкъсам по-нататък гръдта на Франция. Радвайте се на покоя, който вие заслужихте тъй справедливо, и бъдете щастливи. За мен не съжالياвайте! Аз имам мисия и за да я изпълня, съм съгласен да живея: тя е да разкажа на потомството за великите дела, които сторихме. Бих искал да ви притисна всички в прегръдката си, но — дайте ми да целуна това знаме, което възплава всички вас...“

Наполеон не можа да каже нищо повече, гласът му секна. Той прегърна и разцелува знаменосеца и знамето, излезе бързо и протисна се с гвардията, седна в каретата. Каляските потеглиха при виковете: „Да живее императорът!“ Мнозина гвардейци плачеха като деца.

„Най-великата геройска епопея в световната история приключи — той се сбогува с гвардията си“ — писаха за този ден английските вестници.

И все пак епопеята, започнала през декември 1793 в Тулон, не бе приключила през април 1814 във Фонтенбло.

Съдено му бе на Наполеон да потресе още веднъж света, който той бе отучил вече да се учудва на каквото и да било.

СТОТЕ ДНИ
1815

Пристъпвайки към разказа за най-необикновеното съби-тие от целия живот на Наполеон, трябва да отбележим следното. Безспорно е, че след пристигането си на Елба той нямаше никакви планове, смяташе политическия си живот за приключил и възнамеряваше, както бе обещал, да пише историята на своето царуване. Поне през първата половин година от пребиваването си на острова той правеше точно такова впечатление. Бе спокоен и тих. Бе прекосил южните департаменти, където роялистите го посрещаха по най-враждебен начин и където дори животът му биваше понякога в опасност; на 3 май 1814 г. бе пристигнал на Елба. Сега се оказа върху самотен остров, сред мирно население, което посрещна новия си господар с голямо страхопочитание.

Точно три години преди това той прие сред тюйлерийския си разкош баварския генерал Вреде и когато онзи се осмели да заекне нещо за това, че по-добре би било да се въздържат от готвещия се вече поход към Русия, го пресече рязко с думите: „След три години аз ще съм господар на целия свят!“

Ала стана друго. „Великата империя“ бе изчезнала и пред Наполеон се простираше остров от 223 квадратни километра, с три мънички градчета и няколко хиляди жители.

Съдбата докара Наполеон тъй близо до мястото, където се бе родил: остров Елба е на 50 километра от Корсика. До април 1814 г. той принадлежеше на Тосканското херцогство, едно от васалните италиански владения на Наполеон. Сега, след рухването, точно този остров му се падна за владение.

Наполеон се запознаваше с него, приемаше жителите, издаваше разпореждания, устройваше се сякаш за дълго. Гостуваха му от време на време роднините, посещаваха го майка му и сестра му, княгиня Полина Боргезе. Появяваше се и графиня Валевска, с която Наполеон бе започнал интимна връзка в Полша през 1807 и която продължи да го обича през целия си живот. Жена му Мария Луиза с малкия им син не се появи: дядото, австрийският император, не ги пускаше, а и тя самата не проявяваше желание да посети своя съпруг. Френските биографи на Наполеон порицават обикновено императрицата за равнодушието ѝ и измяната на мъжа си. Те очевидно забравят, че когато Наполеон я поиска за жена, нито той, нито някой друг се сети да полюбопитства желае ли тя този брак. Достатъчно е да си спомним за писмото ѝ от януари 1810 г. до близка приятелка: „Откакто Наполеон се разведе, аз разгръщам всеки ден Франкфуртски вестник с надеждата да намеря там името на новата му съпруга и признавам, че отлагането ми причинява безпокойство. Аз поверявам участта си на божественото провидение... И ако моята нещастна съдба поиска това, съм готова да пожертвам личното си благополучие в името на държавата.“ Тъй разбираше през 1810 г. бъдещата невеста и съпруга на императора заплашващото я сватосване. Ясно е, че рухването на Наполеоновата империя бе за нея лично освобождаване от плен.

Не го посети и първата му жена, която той някога тъй страстно бе обичал и която после отхвърли. Жозефина почина в своя дворец в Малмезон няколко седмици след пристигането на императора на Елба, на 29 май 1814 г. Мрачен и мълчалив бе няколко дни Наполеон, научавайки тази новина.

Тъй тихо и еднообразно минаваха първите месеци от живота му на Елба. С нищо не издаваше той вътрешните си преживявания. Дълги часове прекарваше изпаднал в дълбок размисъл.

Изглежда, че от есента на 1814 г. и особено от ноември — декември Наполеон взе да изслушва внимателно всички новини от Франция и Виенския конгрес, започнал тогава своите заседания. Осведомители имаше в изобилие. И от Италия, чиито най-близки брегове (Пиомбино) бяха само на 12 километра, и непосредствено от Франция се стичаха при него новини. Всички казваха в един глас, че завърналите се Бурбони се държат още по-нагло и нелепо, отколкото е могло да се очаква.

Талейран, най-умният сред всички, които предадоха Наполеон и съдействаха за реставрацията на Бурбоните през 1814 г., рече за тях още след първите им крачки: „Нищо старо не са забравили и нищо ново не са научили.“ Същата мисъл изрази и Александър в разговор с Коленкур: „Бурбоните нито се поправиха, нито са поправими.“

Самият крал, старият болен Луи XVIII, бе предпазлив човек, ала брат му Шарл д'Артоа със синовете си, дуковете Ангулемски и Берийски, и цялата глутница изсипали се обратно емигранти се държаха тъй, сякаш никаква революция и никакъв Наполеон изобщо не е имало. Те най-всемилостиво благоволяваха да забравят и простят греховете на Франция, ако тя се покае и се върне към старите благочестиви порядки. При цялото си безумие те скоро се убедиха, че е немислимо рушенето на която и да е Наполеонова институция и всички тези институции си останаха непокътнати: и префектите в провинциите, и уредбата на министерствата, и полицията, и основите на финансовото облагане, и съдът, и Наполеоновият кодекс — решително всичко, сътворено от Наполеон, че дори и орденът на Почетния легион, и цялата уредба на бюрокрацията, армията, университетите, висшето и средното училище, че и конкордатът с папата — целият Наполеонов държавнически апарат, само дето отгоре вместо императора се мъдреше „легитимният“ крал.

Накараха краля да издаде конституция. Най-много настояваше Александър, убеден, че без конституция Бурбоните съвсем пък няма да се задържат. Конституцията даваше избирателни права на малка шепа много богати хора (сто хиляди души от 29 милиона население).

Поборниците за пълно възстановяване на стария строй, „ултрароялистите“, бяха побеснели от тази конституция. Защо узурпаторът толкова години бе управлявал с диктаторска власт, а законният по Божия милост монарх е ограничен в своите права? Те бяха недоволни и от маса други неща. Още от първите дни не преставаха да крещат, че земите им, някога конфискувани от революцията и продадени на селяните и буржоазията, трябва да им се върнат. Разбира се, никой не посмя да направи това, но дори самите слухове вече страшно вълнуваха и дразнеха селото.

Духовенството бе изцяло на страната на завърналите се дворяни емигранти и дори от църковния амвон вещаеше Божия гняв за купилите някога господарска земя селяни.

Завърналите се дворяни се държаха много нагло. Имаше случаи на побои над селяните и битият не можеше да намери справедливост и в съда. По-разумните в двора на Луи XVIII виждаха с отчаяние какво се върши на село и как се вълнува то от слуховете за отнемане на земята, ала не можеха да сторят нищо.

В първия момент от падането на империята градската буржоазия изпита в болшинството си дори облекчение: яви се надежда за прекратяване на безкрайните войни, за съживяване на търговията, за край на мобилизациите (през последните години на империята богатите не можеха вече да изпращат вместо синовете си наети заместници, хора липсваха), край на произвола, рушащ всичките делови начинания. Дори едрите индустриалци престанаха да гледат през 1813–1814 г. на империята като на необходимо условие за благополучието си.

Ала минаха няколко месеца след падането на империята и края на континенталната блокада, и широките търговско-индустриални слоеве нададоха вой: правителството на Бурбоните не смееше и да помисли за решителна митническа борба срещу англичаните, съдействали тъй много за падането на Наполеон. Ако някой прие Бурбоните с известно съчувствие и сравнително по-дълго запази симпатия към тях, то това беше интелигенцията — хората със свободни професии, адвокати, лекари, журналисти и т. н. След желязната тирания на Наполеон дори рехавата конституция на Луи XVIII им изглеждаше невероятно благо. Набъбна броят на вестниците, книгите, брошурите — нещо, за което при Наполеон и дума не можеше да става. Но цялата тази образована маса, закърмена с просветителската литература и свободомислието на XVIII век, почна много бързо да се дразни от нахлуването на духовенството навсякъде в обществения живот. Гонения срещу либералния дух бяха повдигнати от всички страни. Най-много вилнееха фанатиците в провинцията, където новите чиновници се назначаваха тук-там дори по пряк избор и препоръка от Църквата.

С всеки нов месец Бурбоните и приближените им разклащаха все повече и повече положението си. Безсилни да възстановят стария строй, безсилни да унищожат гражданските закони, дадени от революцията и Наполеон, безсилни дори с пръст да пипнат сградата, построена от Наполеон, те предизвикваха с думите си, статиите, с бясната си агитация, с дръзкото си държане както селото, така и буржоазията. Техните заплахи и провокации лишаваха от стабилност цялото политическо положение. Особено развълнувано бе селото.

Имаше и още едно обстоятелство с голямо значение. Войнишката маса почти цялата, а офицерството е в значителна степен приемаше Бурбоните като наложено отвън неизбежно зло, което трябва да се изтърпи мълчешком. Колкото повече време минаваше, толкова повече избледняваха страшните рани и мъки, неспирната многогодишна касапница, ужасите на отстъплението от Русия. Всичко това бледнееше и се забравяше, но се разгаряха спомените за война, водил ги към нечувани победи, покрил ги навеки със слава. Та за тях той не бе само прославеният герой, най-великият пълководец и господар на половината свят — той си оставаше в същото време войникът-другар, малкият ефрейтор, който ги помнеше по име, който ги подръпваше за мустаците и ушите в знак на своята привързаност. Винаги им се бе струвало, че Наполеон ги обича точно както и те него. А императорът винаги много успешно подхранваше и укрепваше в душите им тази илюзия.

Офицерите не бяха тъй враждебно настроени към Бурбоните, както войниците. Най-малкото поне част от тях бе страшно уморена от войните и искаше мир. Но Бурбоните, като не им се доверяваха политически и не се нуждаеха от толкова многобройни кадри, уволниха наведнъж множество офицери и ги изхвърлиха с орязани наполовина пенсии. А останалите на служба гледаха със злоба и презрение новите млади офицерчета от роялисткото дворянство, които често им сядаха на шията като началство. Дразнеше войската също и бялото знаме, въведено от Бурбоните, вместо триколяра на революцията и Наполеон. За Наполеоновите войници бялото знаме бе знаме на предателите емигранти, същите, които те победиха в толкова много битки, когато трябваше да се защити родината. Сега с него се явиха и настаниха същите тия, подкрепени от руските, австрийските и пруските щикове контрареволуционни изменници, и искаха, както пишеха от селата, да отнемат земята на хората...

„Къде е той? Кога ще се яви отново?“ Този въпрос стоеше в казармата и на село далеч преди да се появи в другите слоеве на населението.

Наполеон знаеше това. Знаеше и друго. През Италия и дори просто от вестниците той

научаваше за ставащото на Виенския конгрес. Следеше как монарсите и дипломатите делят огромното му наследство и не могат да го поделят, как завоеванията му възбуждат алчността на бившите съюзници и сеят раздори помежду им. Той виждаше, че Англия и Австрия действат решително срещу Русия и Прусия по въпроса за Саксония и за Полша. Старото им единство срещу него не можеше вече да се очаква...

През декември 1814 г. Наполеон се разхождаше пред двореца си в Порто-Ферайо (главния град на Елба) и изведнъж спря пред гренадира, който стоеше на пост. Това бе войник от батальона на старата гвардия, който го последва с разрешение на съюзниците на Елба. „Какво, стари мърморко, скучно ли ти е тук?“ „Не, господарю, но аз не се веселя особено.“ Наполеон му сложи в ръката златна монета и отмина, пошушвайки: „Това няма да продължи вечно.“

Стигали ли са до нечии уши в Европа тези или други откъснали се от устата му думи, ние не знаем. Знаем само, че и Метерних, и Луи XVIII, и английският двор взеха да се притесняват от твърде близкото до френските брегове Наполеоново местожителство. Чуваха се приказки да се премести той някъде по-далеч. Говореше се, че искат да му пратят убийци. Колкото повече глупости вършеха Бурбоните и привържениците им във Франция, толкова повече се безпокояха господарите и дипломатите във Виена. Ала от остров Елба почнаха да идват внезапно най-успокоителни новини, обезсилващи всички тревожни слухове. Императорът почти не излизал от стаята си, бил много спокоен, примирил се напълно със своята участ, говорил много учтиво с английския представител Кембъл и му казал, че нищо друго не го интересува освен мъничкия му остров.

Вечерта на 7 март в императорския дворец във Виена се вихреше бал, даден в чест на събралите се на конгреса монарси и представители на европейските държави. Внезапно в разгара на празника гостите забелязаха някакъв смут около император Франц; бледи, уплашени царедворци бързаха напред-назад по стълбището; изглеждаше, сякаш в двореца е избухнал пожар. За един миг през дворцовите зали прелетя невероятната вест, накарала събралите се да изоставят в паника бала: току-що пристигналият куриер съобщи новината, че Наполеон напуснал Елба, слязъл на френския бряг и без оръжие пътува право към Париж.

Още през началото на февруари 1815 г. Наполеон взе решението да се върне във Франция и да възстанови империята. Никога никому не разказа той как е стигнал до това решение. Може би едва в края на 1814 г. и първия месец от 1815 г. в душата му узря убеждението, че цялата армия, не само любимата гвардия, се отнася към него постарому и че освен маршалите, които го убеждаваха през април 1814 г. за необходимостта от капитулация, има още и маршали като Даву, генерали като Екселманс, офицери, гледащи с презрение и омраза на Бурбоните и споделящи напълно чувствата на войнишката маса. Той се убеди и в това, че дори мнозина от маршалите, които жадуваха навремето покой и решиха с готовност да служат на Бурбоните, сега са раздражени от Луи, брат му и племенниците. Той знаеше също и добре отчиташе настроението на селяните, цялата тревога, която избуяваше по селата. Едно съобщение ускори решението му.

През средата на февруари му се удаде да говори с един млад френски чиновник — още от негово време — на име Флери дьо Шабулон, дошъл с поръчение от бившия му министър на външните работи Маре, дук Дьо Басано, който остана във Франция. Дукът му заръчал да разкаже подробно на Наполеон за ръста на всеобщото недоволство, за зулумите на завърналите се дворяни емигранти на село, за това, че армията, почти цялата, смята за свой законен господар само Наполеон, а за краля и другите членове на Бурбонското семейство не ще и да чуе. Докладът бе доста обстоен. Наполеон впрочем знаеше много и преди този пратеник. Тъй или инак след този разговор той взе решение.

По това време му гостуваше майка му Летиция, умна, твърда, мъжествена жена, която Наполеон уважаваше повече от когото и да било в семейството си. На нея първа разкри решението си. „Аз не мога да умра на този остров и да приключа пътя си в покой, който би бил недостоен за мен — каза ѝ той. — Армията ме желае. Всичко ме кара да вярвам, че след като ме види, тя ще дойде с мен. Разбира се, мога да се натъкна на офицер, верен на Бурбоните, който да спре порива на войската, и тогава ще е свършено с мен. Но такъв край е по-добър от живота на този остров... Аз искам да тръгна на път и отново да си опитам късмета. Какво ще кажете за това, майко?“ Летиция бе тъй потресена от неочаквания въпрос, че не можа веднага да отговори: „Позволете ми за минутка да съм само майка, ще ви отговоря после.“ И след дълго мълчание каза: „Тръгвайте, синко, и следвайте само своето предназначение. Може би ще ви сполети несполука и веднага ще последва смъртта ви. Ала не можете да останете тук, виждам с тъга това. Дано Бог, който ви запази сред толкова сражения, ви запази още веднъж.“ И казвайки тези думи, тя го прегърна.

Веднага след разговора с майка си Наполеон повика генералите, които го бяха последвали на Елба: Бертран, Друо и Камброн. Бертран и Камброн приеха новината с възторг, Друо със съмнения за успеха. Но Наполеон му каза, че този път не възнамерява нито да воюва, нито да царува самолично: той иска да направи френския народ свободен. Това бе твърде характерно за новата политическа програма, с която Наполеон пристъпваше към начинанието си ако не с цел да я осъществи, то поне за да я използва като тактика.

На часа бяха дадени заповеди и инструкции на генералите. Той отиваше не за да завоюва Франция с оръжие, той просто искаше да се яви във Франция, да слезе на брега ѝ, да обяви веднага целите си и да си поиска обратно императорския престол. Тъй огромна бе вярата му във въздействието на своето име: струваше му се, че страната ще падне веднага без бой в

краката му. И ако е така, липсата на въоръжена сила няма да бъде пречка. А за да не могат да го арестуват и унищожат преди изобщо да научи някой за пристигането му и преди да го видят очите на поне един истински войник, той притежаваше достатъчно хора. Първо, имаше 724 войници за непосредствената лична охрана, необходима само в първия момент; от тях 600 бяха гренадири и пеши егери от старата гвардия и повече от 100 кавалеристи. В негово разпореждане се оказаха и 300 войници от разположения тук отдавна 35-и полк, пратен навремето от самия него да охранява острова. Тях всичките, към 1100 души, той реши да вземе със себе си.

Подготовката ставаше в дълбока тайна. На тримата си генерали Наполеон заповяда всичко да е готово към 26 февруари. В този ден след пладне в Порто-Ферайо 1100-те войници бяха внезапно поведени с пълното си въоръжение към пристанището и качени на корабите. Те и хабер си нямаха защо са ги довели тук и закъде ще пътуват, нито думичка не им се каза, но естествено бързо се досетиха и с възторг приветстваха своя император, когато той се яви заедно с тримата генерали и неколцина офицери от старата гвардия.

Майката на Наполеон плака неутешимо на прощаване.

Войниците, офицерите, генералите и Наполеон заеха местата си на корабите и в 7 часа вечерта малката флотилия потегли при попътен вятър на север.

Първата опасност бяха постоянно кръжащите около Елба английски и френски кралски военни фрегати. Тези кораби се намираха тук за всеки случай, за наблюдение на острова. Един френски военен кораб мина тъй близо, че офицер от борда му дори размени няколко думи с капитана на Наполеоновия бриг. „Как е самочувствието на императора?“ — попита офицерът. „Много добро“ — отговори капитанът. Срещата приключи с това — войниците бяха скрити и от кралския кораб нищо не забелязаха. По щастлива случайност англичани не срещнаха изобщо. Плаването продължи почти три денонощия, попътният вятър бе отслабнал.

В 3 часа следобед на 1 март 1815 г. флотилията хвърли котва на френския бряг в заливчето Жоан недалеч от нос Антиб; императорът слезе на брега и заповяда това и на другите. Притичалата митническа стража видя Наполеон, свали шапките и гръмко го приветства. Наполеон прати Камброн с неколцина войници в Кан за храна. След това той потегли с отряда си на север през провинция Дофине, захвърляйки предварително на брега четирите оръдия, които бе докарал от Порто-Ферайо. Реши да върви по планинските пътища. Едновременно с това заповяда да се отпечата в печатницата в Грас апелът му към френския народ. И Кан, и Грас бяха във властта му без всякакъв опит за съпротива. Без да се бави, той потегли напред през селцето Сернон и през Дин и Гап към Гренобъл.

Командирът на войските в Гренобъл реши да окаже съпротива, но войниците му, без да се притесняват, заявиха високо, че с императора няма да се бият за нищо на света. Гражданството изглеждаше смутено и тревожно, част от дворяните обсаждаше властите с настоявания за съпротива, друга избяга презглава от града.

На 7 март в Гренобъл пристигнаха спешно изпратените срещу Наполеон войски — два линейни пехотни полка с артилерия и един хусарски полк.

Наполеон вече приближаваше Гренобъл. Настъпваше най-критичната минута. За борба с всички тези полкове, снабдени при това с артилерия, и дума не можеше да става. Кралските войски можеха да разстрелят и него, и войниците му от разстояние, без да изгубят и един човек — Наполеон не разполагаше с оръдия.

На 7 май сутринта той пристигна в селцето Ламюр. Напред в далечината се виждаха войски в боен ред — те бяха преградили пътя и имаха за задача да взривят моста при Пенго.

Наполеон дълго разглежда с далекоглед войските, изпратени срещу него. След което заповяда на войниците да прехвърлят пушките си в лявата ръка и да ги обърнат с дулото към земята. „Напред!“ — изкрещя той и закрачи право към насочените дула на строения срещу него преден батальон на кралските войски.

Командирът на батальона погледна своите войници и се обърна към адютанта на гарнизонния командир: „Какво да правя? Вижте ги, бледи са като мъртъвци и треперят само при мисълта да стрелят по този човек!“ Той заповяда на батальона отстъпление, но беше вече късно. Наполеон изпрати кавалеристите си да спрат готвещия се да отстъпи батальон. „Приятели, не стреляйте! — крещяха кавалеристите. — Това е императорът!“ Батальонът спря. Тогава Наполеон пристъпи право към войниците, застинали с насочени пушки и впили очи в приближаващата се към тях с твърда крачка самотна фигура в сиво палто и триъгълна шапка. „Войници от пети полк! — се разнесе сред мъртвата тишина. — Познахте ли ме?“ „Да, да, да!“ — крещяха му от редовете. Наполеон разкопча мундира си и разтвори гърди. „Кой от вас ще стреля по своя император? Стреляйте!“ До края на живота си не можаха да забравят очевидците онези ликуващи викове, с които войниците се втурнаха към Наполеон.

Те се струпаха от всички страни, целуваха му ръцете, коленете, плачеха от възторг и се държаха като луди. С голяма мъка му се удаде да ги успокои, построи в редици и поведе към Гренобъл.

Всички войски, пратени да защитят Гренобъл, минаха полк след полк на страната на Наполеон. Полковник Лабедойер, командирът на полка, разположен в самия град, не пожела да чака идването на Наполеон, ами строи веднага войниците си на главния площад, изкрещя „Да живее императорът!“ и ги поведе да посрещнат Наполеон. Лабедойер направи това, без дори да знае за случилото се в Ламюр. Наполеон стъпи в Гренобъл, обкръжен от миналите на негова страна полкове и тълпите въоръжени с тояги и вили селяни. Портите му отвориха местните майстори колари.

В Гренобъл му се представиха властите и ръководните лица от всички ведомства освен шепата избягали. На тях Наполеон повтаряше, че е решил окончателно да даде на народа си свобода и мир, че преди наистина твърде много е „обичал величието и завоеванията“, но сега вече ще започне друга политика. Той подчерта, че и за миналото трябва да се извини, за „изкушението да направи Франция господарка над всички народи“. Още по-характерно бе повтаряното с голяма убедителност, че е дошъл да спаси селяните от заплашващите ги с възстановяване на феодалната собственост Бурбони, да осигури земите им срещу покушенията на дворяните емигранти. Той заяви абсолютно твърдо, че възнамерява да преразгледа създаденото от самия него конституционно устройство и да направи империята си конституционна монархия, истинска монархия с народно представителство; с това той откровено признаваше, че съществувалият по негово време Законодателен корпус бе всичко друго, но не и истинско представителство. Той обещаваше пълно опрощение за всички, които застанат на негова страна, и твърдеше, че сам е посъветвал приближените си да служат на Бурбоните и ги освободил от клетвата им към него, когато абдикирал. „Ала Бурбоните показаха, че са несъвместими с нова Франция.“

След като заповяда на войските в околността да се явят в Гренобъл и им направи преглед, той потегли за Лион, вече с шест полка и доста значителна артилерия. По пътя от всички страни се стичаха селски депутации. Отпред крачеше отряд от 7 хиляди души с 30 оръдия. Наполеон се чувстваше отново повелител на Франция. Сега вече той можеше да даде, ако трябва, и отпор на кралските войски, но си оставаше убеден постарому, че нито един

изстрел няма да се чуе и че изобщо никакви кралски войски във Франция няма и не е имало, има само негови, императорски войски, на които по нещастно стечение се е наложило да служат за кратко под чуждо знаме.

Огромни, по три-четири хиляди души, тълпи селяни вървяха след Наполеон и армията му, стичайки се при него през целия път, изпращайки го от село на село и сменяйки се във всяко ново място. Една тълпа селяни го предаваше на друга, не по-малка, донасяйки всеки път храна в изобилие, новини, съвети и помощ. При цялата си самоувереност Наполеон не бе очаквал нищо подобно. Той вече изобщо не се съмняваше, че след няколко дни ще стъпи в Париж. Че какво можеше да го спре? Залостените порти на града? Но и в Гренобъл роялистите се опитаха преди бягството си да залостят портите. „Аз само почуках по тях с табакерата си и те се отвориха“ — тъй се изрази Наполеон. Той дори се изсили: и табакерата не му потрябвала — портите се разтворили сами пред него. Като истински триумфатор, предшестван и заобиколен от всички страни със стройни полкове, вървеше той право към Лион, давайки по пътя си заповеди, разпращайки патрули, приемайки донесения, назначавайки нови командири и длъжностни лица.

Вечерта на 5 март доложиха на краля невероятната новина — Наполеон слязъл на брега. Париж в този момент още не подозираше нищо, кралят заповяда да потулят депешата. Едва на 7-и позволиха на вестниците да публикуват нещо за събитието. Впечатлението бе потресаващо. В началото никой не можеше да проумее как така е успял Наполеон да се промъкне през двете пазещи го флоти и как не са го хванали — сам и без оръжие — веднага след дебаркирането? Правителството бе сигурно, че ликвидирането на неприятния инцидент няма да се забави: разбойникът Бонапарт очевидно е полудял, никой нормален човек не би се решил на такава постъпка.

И все пак парижката полиция съгледа веднага един обезпокояващ признак: революционерите, якобинците, безбожниците, всички отломъци от Великата революция се радваха абсолютно недвусмислено на станалото събитие, ликуваха от завръщането на тиранина, който бе удушил в началото на кариерата си революцията и продължи да я души през цялото време на властването си. В Париж не знаеха все още за новата политическа платформа, която донесе Наполеон, за гренобълските му речи, за „свободата“, която той обещава.

Ала имаше и обърканост в този момент в Париж, особено сред заможните слоеве. Страх ги бе от нова война и ново съсипване на търговията. Либералите конституционалисти виждаха в победата на Наполеон завръщане на военния деспотизъм и край дори за оная слаба надежда за участие във властта, която те се надяваха да имат при Бурбоните.

Но ако някой беше в пълна паника, това бяха роялистите, особено завърналите се през 1814 г. дворяни емигранти. Те съвсем си изгубиха ума и се готвеха сега да изгубят и главите си. Какво ще стори с тях корсиканският човекоядец? Кървавата сянка на Енгиенския дук се изправяше неотстъпно пред очите на Бурбоните и хората им през тези дни.

И все пак засега кралят отказваше да повярва в сериозността на заплахата. Нови и нови известия говореха за придвижването на Наполеон през планините към Гренобъл. Още не бяха научили за станалото в Ламюр, но че войските са ненадеждни, това бе напълно ясно. Маршалите и генералите устояваха засега, офицерите може би също нямаше да минат на страната на императора, но войниците на парижкия гарнизон дори не криеха радостта си от завръщането му.

Решиха да извадят срещу него човека, най-популярен в армията след императора: маршал Ней. Ней се бе присъединил сякаш съвсем искрено към Бурбоните, той бе убеждавал повече от всички Наполеон да се отрече. От друга страна, точно Наполеон му даде навремето маршалски жезъл, направи го и дук, и княз, и което бе много по-важно за войниците, обяви го за „най-смел сред смелите“. Ако един такъв човек се съгласи да приеме командването, може би войниците ще го последват?

Извикаха Ней при краля. Ней беше решително против Наполеоновото начинание — той очакваше от него само зло за Франция. Буен юначага, простодушен войник, той под влиянието на невероятното ласкателство, с което го обкръжиха кралят и дворът, извика от името на цялата армия: „Аз ще ви го докарам пленник в желязна клетка!“ Но още преди да успее да направи нещо, дойдоха нови ужасни за Бурбоните новини: войските минават на страната на императора без бой, град след град падат в краката му като узрели круши, става нещо абсолютно невъобразимо.

Трябваше да се удържи на всяка цена Лион, вторият след Париж град във Франция по богатство, брой на население, втори и по политическа значимост. Там се отправи кралският брат граф Д'Артоа, най-омразният човек сред Бурбоните, с наивната надежда да запали лионските работници с чувството на преданост към краля. Там отиде и маршал Макдоналд, на когото Бурбоните разчитаха също както и на Ней. Макдоналд барикадира мостовете, построи на бърза ръка някои отбранителни съоръжения и реши да направи преглед на войските, за да им покаже кралския брат.

Вече всичко бе готово за тая тържествена демонстрация, когато при Макдоналд внезапно се яви един генерал с думите, че е най-добре да се заведе граф Д'Артоа някъде на безопасно място. Макдоналд събра за прегледа три полка от гарнизона, държа пред фронта реч за заплашващата в случай на победата на Наполеон нова война с Европа и предложи да се приветства пратеният от краля граф с възгласа „Да живее кралят!“. Отговори му мъртво мълчание.

В пълна паника избяга графът от парада и на часа с пределна скорост се изнесе от Лион. Макдоналд остана да ръководи сам приготовленията за отбраната. Войниците работеха мрачно и без желание. Един сапъор се приближи към маршала и му каза с укор: „По-добре да ни бяхте отвели при нашия господар император Наполеон.“ Макдоналд не отговори нищо.

„Да живее императорът! Долу дворяните!“ — с този вик оповестиха града влезлите в предградията Ла Гилотиер селяни за приближаването на Наполеоновия авангард.

И наистина Наполеоновите хусари и кирасири встъпваха вече в града. Макдоналд с войските си потегли насреща, все още разчитайки да даде сражение. Но едва съзрели другарите си, полковете му се втурнаха към тях с възгласа „Да живее императорът!“. Отведнъж, за един миг, се смесиха частите на маршала с войските на Наполеон в една обща маса. За да не падне в плен в ръцете на собствените си войници, Макдоналд се обърна с коня и избяга от града.

Половин час след тази сцена Наполеон встъпи в Лион, паднал в ръцете му, както и другите, без едничък изстрел. Това стана на 10 март, девет дни след слизането му на френския бряг.

На следващия ден той приемаше парада на лионската дивизия, пратена специално тук и екипирана от кралското правителство, за да се бие срещу завърналия се император. „Всички мостове, крайбрежни улици, площади бяха пълни с хора — мъже, старци, жени, деца“ — разказва Флери дьо Шабулон, пътувал в свитата на Наполеон. Хората се трупаха около конете на свитата, „за да го видят, чуят, разгледат отблизо, пипнат дрехата му. Цареше чиста лудост“. Неспирни оглушителни викове „Да живее императорът!“ гърмяха с часове наоколо. Колкото и голямо да беше самочувствието на Наполеон, все пак такъв нечуван триумф той не бе очаквал.

Пред градските власти на Лион Наполеон потвърди това, което беше говорил многократно в Гренобъл и след него: той ще даде свобода на Франция отвътре и мир отвън. Дошъл е, за да опази и заздрави принципите на Великата революция. Той разбира, че времената са се променили и засега ще се задоволи само с Франция, няма да мисли за завоевания. В Лион вече подписа акт, прогласяващ унищожаването на камарата на перовете и тази на депутатите — институции, установени от Бурбоните, — анулира всичките им съдебни назначения и назначи нови съдии. Мнозинството префекти остави на местата им — това си бяха с малки изключения собствените му префекти, които Бурбоните така и не

посмяха да заменят.

В Лион той вече формално възстанови властта си, свали от престола династията на Бурбоните и унищожил конституцията им. Начело на почти петнайсетхилядна войска Наполеон потеглил от Лион към Париж. „Моите орли ще литнат от камбанария на камбанария и ще кацнат на парижката „Света Богородица“! — казваше той, повтаряйки думите си от първия ден на своето възвание към войниците.

Наполеон крачеше, без да среща никакви препятствия, влезе с триумф в Макон, селата между Лион и Макон, Макон и Шалон сюр Сон. Ала преди Шалон трябваше да стане решителната среща с Ней. Наполеон познаваше своя Ней, обичаше сърцето му, но съвсем не уважаваше главата му. Той беше виждал Ней в битките, помнеше го при Семьоновските укрепления в деня на Бородино, не забрави никога стореното от него по време на отстъплението от Русия. В момента, когато му доложиха, че Ней с армията си се е разположил в Лон сюр Соние и е завардил пътя, Наполеон вече не се плашеше от сражение. С 15 хиляди той и по-големи работи бе предприемал в своя живот. Ала сега не желаше кръвопролитие, важно бе да овладее страната без едничка човешка жертва, защото победителна политическа демонстрация в негова полза не можеше да се измисли.

Ней пристигна в Лон сюр Соние на 12 март. Разполагаше с четири полка и чакаше още подкрепления. Той бе убеден в правотата на своите действия: вярваше, че единственото спасение за Франция през 1814 г. бе отричането на императора. Отричайки се, Наполеон сам разрешил на маршалите си да останат на служба при Бурбоните. Сега той разкъсва договора си със силите и иска отново да заеме престола, което ще повлече неизбежно война с Европа. Ней искрено вярваше, че е прав, борейки се сега срещу императора. Той знаеше и че всички надежди на краля се свързват сега с него. Кралят му се бе доверил изцяло.

Но войниците мрачно мълчаха, когато той, техният любимец, правеше опити да говори с тях. Бе свикал полковете и произнесе реч. Той напомни как през целия си живот е служил, без да се щади, на императора. Но сега възстановяването на империята ще повлече неизброими беди за Франция и преди всичко война с цяла Европа, която няма да се примири с Наполеон за нищо на света. Той веднага ще освободи от отряда си всички, които не искат да се бият, и ще тръгне напред с останалите. Мълчанието на офицерите и войниците беше отговорът. Раздразнен и уплашен се върна Ней в щаба си.

В нощта на 13 срещу 14 март маршалът бе събуден с известието, че артилерийската част, която трябваше да пристигне като подкрепление от Шалон, се е разбунтувала и минала заедно със съпровождащия я кавалерийски ескадрон на страната на Наполеон. Съмваше се. Сутринта почнаха да се сипят нови вести за градове, прогонващи роялистките власти и присъединяващи се към императора, и съобщения за придвижването на Наполеон към Лон ле Соние. В този момент на жестоки колебания, започващи да гризат душата му, обкръжен с мрачни, явно нежелаещи да му отговарят войници, с избягващи погледа му офицери, Ней получи бележката, донесена от ординареца на Наполеон: „Ще ви приема тъй, както ви приех на другия ден след сражението при Москва. Наполеон“ — прочете маршалът.

Всички съмнения на Ней се изпариха. Той заповяда на полковите командири да свикат веднага и строят полковете. Излизайки пред фронта, той изтегли сабята си от ножницата и изкрещя с висок глас: „Войници! Делото на Бурбоните е изгубено завинаги. Законната династия, която Франция си избра, се качва на престола. Императорът, нашият господар, ще царува отсега над тази прекрасна страна!“ Викове „Да живее императорът! Да живее маршал Ней!“ заглушиха думите му. Неколцина роялистки офицери се изпариха на минутата. Един от

тях счупи пред Ней сабята си и го упрекна горчиво. „Че какво можех да сторя? Нима мога да спра морския прилив с двете си ръце?“ — отговори му Ней.

Крайно любопитно е, че миналият внезапно на страната на императора Ней почна веднага да изпълнява точната (както винаги) заповед на Наполеон за движението на отряда му от Лон ле Соние. Наполеон изпрати тази заповед още преди да знае решението му: той бе сигурен в своя маршал.

В Париж научиха почти едновременно за влизането на Наполеон в Лион, за придвижването му напред на север и за минаването на Ней с войската на негова страна.

Бягство! Това бе първата мисъл на кралския двор. Бягство презглава от смъртната опасност, бягство от Венсенския ров, където гниеше трупът на Енгиенския дук. Хаосът в умовете беше неопишваем. Кралят се противеше в началото на мисълта за бягство, то му изглеждаше и позор, и безславна загуба на престола. Но какво да се стори тогава? Стигна се и до сериозно обсъждане на следния стратегически план: кралят да седне в каляската си и с цялото си семейство, висшите велможи и свещенослужители да излезе пред портите на града; там да спрат и да очакват в безмълвие идващия към столицата узурпатор. Узурпаторът, като види белокосия легитимен владетел, горд с правото си и преграждащ безстрашно с тялото си портите на столицата, ще се засрами и ще си тръгне, откъдето е дошъл! Нямаше безсмислица, която да не изплува в паниката от тия безпомощни дори в спокойно състояние глави.

Правителственият и близкият до управляващите сфери печат стигна от крайна надутост до пълен упадък на духа и нескриван страх. Типично за поведението му през тези дни бе строгата последователност на епитетите, прилагани към Наполеон, колкото той идваше все по-близо. Първата новина гласеше: „Корсиканското чудовище е слязло в залива Жоан.“ Втората: „Човекоядецът върви към Грас.“ Третата: „Узурпаторът встъпи в Гренобъл.“ Четвъртата: „Бонапарт зае Лион.“ Петата: „Наполеон приближава Фонтенбло.“ Шестата: „Негово императорско величество се очаква днес в своя верен Париж.“ Цялата тази литературна гама се побра в един и същ вестник, с една и съща редакция в течение на няколко дни.

Оставаше още една слабичка надежда, но скоро и тя угасна. В Париж се знаеше, че Наполеон не предприема никакви мерки за безопасност; например при тържественото си встъпване в Лион е пътувал сам пред свитата и войската, конят му стъпвал бавно сред огромната маса възторжен народ. Нищо не струваше да се спаси с един удар на камата Бурбонската династия. Очевидци разказват, че и в Париж „тайни агенти се смесваха с тълпата, за да тикнат кама в ръцете на някой нов Жак Клеман“ (убиеца на крал Анри III през 1589 г.). Обещаваха открито голяма награда на убиеца, обяснявайки при това, че едно такова дело ще е абсолютно законен и неосъдим акт, та Виенският конгрес прогласи Наполеон за враг на човечеството и го постави извън закона.

Ала беше трудно да се намери нов Жак Клеман през оставащите кратки дни.

В нощта на 19 срещу 20 март Наполеон с авангарда си встъпи във Фонтенбло. Вече в 11 часа вечерта на 19 март кралят с цялото си семейство избяга от Париж в посока към белгийската граница.

На другия ден Наполеон встъпи в обкръжението на свитата и кавалерията си в Париж.

Несметна тълпа го очакваше в двореца Тюйлери и наоколо.

...Още отдалеч почна да стига до дворцовия площад все по-усилващият се и превърнал се накрая в тътен вик на безбройната бягаща след Наполеоновата каляска тълпа и събралото

се пред двореца множество се юрна насреща е. Обсадените от всички страни каляска и свита не можеха да помръднат. Абсолютно безпомощните конни гвардейци се опитваха да освободят пътя. „Хората викаха, плачеха, хвърляха се към краката на конете, към каляската, без да слушат каквото и да било“ — разказваха по-късно те. Обезумялата тълпа се хвърли към императора, изблъска свитата, извади Наполеон и го понесе на ръце към двореца и после по парадното му стълбище нагоре към кралските покои.

И след най-грандиозните му победи, най-бляскавите походи, най-огромните завоевания не го бе посрещал Париж така, както сега, на 20 март 1815 г. Един стар роялист се изказа после, че това било абсолютно идолопоклонство.

Едва успяха да придумат тълпата да напусне двореца. Наполеон се видя отново в стария си кабинет (откъдето 24 часа преди това избяга Луи XVIII) и веднага се залови за работа.

Невероятното стана реалност. Наполеон без оръжие без едничък изстрел измина пътя от Средиземно море до Париж, изгони династията на Бурбоните и се възцари отново.

Ала той най-добре от всички знаеше, че отново не мир е дошъл да донесе, а меч и че потресената от внезапното му завръщане Европа ще направи този път всичко, за да го унищожи.

Встъпвайки в новото си господство, Наполеон обеща тържествено да даде на Франция свобода и мир, откровено признавайки, както в Гренобъл и Лион, че при първото си царуване не е дал на страната си нито едното, нито другото. Един свободолюбив и миролюбив Наполеон — това, разбира се, звучеше в ушите на Франция и Европа като „студен огън“ или „горещ лед“.

С целия си мощен и бистър интелект Наполеон съзнаваше, че ако той наистина успя да си възвърне с голи ръце обратно френския трон, то не бе, защото всички внезапно се плениха от размерите на свободата и надеждността на мира, които той обещаваше. Мирът не бе нарушен от Бурбоните. Гръб им обърнаха по друга причина. Той разбираше отлично, че успехът му е предизвикан в значителна степен от обещанията, дадени на селяните, тази преобладаваща част от нацията.

„Безкористните хора ме доведоха в Париж. Войниците и подофицерите направиха всичко. Задължен съм на народа и войската за това“ — повтаряше многократно Наполеон през първата вечер след пристигането в Тюйлери по свидетелството на Флери дьо Шабулон.

„Селяните викаха: Да живее императорът! Долу дворяните! Долу поповете! Те ме следваха от един град в друг, а когато не можеха да вървят по-нататък, идваха други да ме ескортират, и тъй до Париж. След провансалците — дофинците, след дофинците — лионците, след лионците — бургундците съставляваха моя кортеж, а хората, които ми създадоха толкова приятели, бяха самите Бурбони“ — разказваше той за пътуването си през първите дни в Париж.

Ала селяните можеха да бъдат, поне отчасти, лесно задоволени: за тях Наполеон бе символ на пълното унищожение на феодализма и сигурната селска собственост върху земята. Наистина селяните искаха още да няма повече войни и мобилизации и наостряха уши, когато императорът говореше за бъдещата си мирна политика. И все пак въпросът за мира не бе засега първи по важност. Важно бе друго: след единайсете месеца конституционна монархия на Бурбоните и известна свобода на печата градската буржоазия чакаше от императора поне минимум свободи; от него се искаше час по-скоро да илюстрира с нещо конкретно програмата, която той разви, когато се правеше по пътя към Париж на революционен генерал. „Аз се явих, за да избавя Франция от емигрантите“ — каза той в Гренобъл. „Да се пазят свещениците и дворяните, които искаха да турят французите под робство. Ще ги избеся по уличните фенери“ — заяви в Лион.

Той получи ред приветствия и от неизвестно как оцелелите от самия него в миналото якобинци. Сега те го акламираха като представител на революционната активност срещу Бурбоните, монасите, дворяните, свещениците. В Тулуза разнасяха цял ден из града бюста му с пеене на Марсилезата и виковете „Аристократите набучени на копия!“. Обръщаха се към неговия любимец Даву, когото той назначи веднага след връщането си за военен министър, с призови императорът да въведе терора от 1793! Самият Наполеон усети много добре това настроение. Още през нощта на 20 март, когато го внесоха на ръце в двореца, той каза на граф Моле: „Аз заварих навсякъде същата омраза към поповете и дворянството и при това също тъй силна, както в началото на революцията.“

Ала точно както през 1812 г. в Кремъл той не посмя да вземе за съюзник руската селска революция, тъй и през 1815 г. в Тюйлери се уплаши от помощта на жакерията и

революционния терор. Той не повика на помощ нито „Пугачов“ тогава, нито „Марат“ сега и това не бе случайно. Сложат, който победи след революцията и който го издигна за свой представител и защитник на властта — едрата буржоазия, — бе единственият слой, чиито тежнения той усещаше като близки и естествени. Именно в този слой искаше да усеща опора, за неговите интереси бе готов да води борба. И както през 1812 г. той се усещаше по-близък на врага, на цар Александър, отколкото на руската мужишка маса, тъй и през 1815 г. не желаше дори в името на борбата с вражеските пълчища да вика на помощ революционната стихия. „Аз не искам да съм крал на жакерия“ — каза той на един типичен изразител на буржоазните стремежи, Бенжамен Констан. Императорът заповяда да го извикат в двореца скоро след повторното си възцаряване тъкмо по въпроса за либералната държавна реформа, която да задоволи буржоазията, да е докаже новопоявилото се свободомислие на императора и едновременно да укроти наскачалите якобинци.

Интересно е да се отбележи, че Наполеон бе наясно и тогава, и впоследствие, че само един революционен подем ще му помогне, а не умерено либералните конституционни плетеници. „Моята система на защита не струваше нищо, защото средствата не бяха на едно ниво с опасностите. Трябваше да подигна отново революцията, за да получа от нея всички средства, които тя създава. Трябваше да отрицая всички страсти, за да се възползвам от тяхната заслепеност. Без това аз не можех вече да спася Франция“ — казваше той, спомняйки си за 1815 г. И дори тясно военният историк и теоретик генерал Жомини е абсолютно съгласен в това с императора. Отказал се от мисълта да повика тези могъщи сили, чиято насъщна необходимост той сам признаваше, Наполеон заповяда да намерят покрилия се някъде вдън земя либерален публицист Бенжамен Констан и да му го доставят. Констан се криеше още и за това, че само ден преди идването на Наполеон в Париж той бе нарекъл в печата завръщането му обществено бедствие, а него самия — Нерон.

Сега той застана, треперейки, пред „Нерон“. Възторгът му, когато научи, че не само не го разстрелват, ами му и поръчват конституцията на Френската империя, бе неописуем.

На 6 април Констан се яви пред императора, на 23-и конституцията вече беше готова. Тя бе кръстена доста странно: Допълнителен акт към конституциите на империята. Наполеон искаше да покаже с това приемствеността между първото и второто му царуване. Всъщност Констан просто взе хартата, сиреч конституцията на Луи XVIII от 1814 г., и я направи малко по-либерална. Силно бе понижен цензът за избиратели и избирани и все пак, за да станеш депутат, трябваше да си много, много богат. До известна степен по-здраво се гарантираше свободата на печата. Премахваше се предварителната цензура, престъпленията на печата можеха да се наказват само със съд. Освен Камарата на народните представители щеше да има и друга, горна, назначавана от императора. Законите трябваше да минават през двете камари и да се утвърждават от императора.

Наполеон прие всичко това и новата конституция бе обнародвана на 23 април. Искаше му се да поотложи само изборите и свикването на камарите, докато не мине войната, че тогава, след победата, да види какво ще прави и с депутатите, и с пресата, и със самия Констан. Засега конституцията трябваше да успокои умовете. Но либералите не вярваха много на свободолюбието му, та го молеха настойчиво да побърза със свикването на парламента. Наполеон се колеба малко, но склони. За 25 май бе насрочено „майското поле“, когато щяха да се обявят резултатите от референдума за конституцията, да се раздадат знамената на националната гвардия и да се открие сесията на камарата.

Референдумът донесе 1 552 450 гласа за конституцията и 4800 против. Ритуалът на

раздаването на знамената (той фактически се извърши не на 26 май, а на 1 юни) бе величествен и вълнуващ; пак тогава, на 1-и, стана и откриването на Камарата на народните представители (наричана както и преди Законодателен корпус).

Само седмица и половина заседаваха народните представители, а Наполеон вече бе недоволен от тях и проявяваше признаци на гняв. Той бе абсолютно неспособен да приеме каквото и да е ограничение на своята власт, че дори и признак за нечие независимо мнение. Камарата бе избрала за председател Ланжуине, умерен либерал и бивш жирондист, когото Наполеон не харесваше много-много. Все още никаква опозиция не можеше да се съгледа — Ланжуине определено го предпочиташе пред Бурбоните, — но императорът вече се сърдеше и приемайки верноподаническото обръщение на Законодателния корпус, рече: „Нека не подражаваме на примера на Византия, която, бидейки обсадена от всички страни от варварите, стана за смях пред потомството, занимавайки се с отвлечени дискусии в момента, когато таранът разбиваше портите на града.“ Намекът му бе за европейската коалиция, чиито пълчища вече се носеха към границите на Франция.

Той прие обръщението на народните представители на 11 юни, а на 12-и вече пътуваше към армията си за последния гигантски двубой с Европа.

Потегляйки, Наполеон съзнаваше отлично, че оставя в тила си хора твърде ненадеждни. Работата не бе толкова в либералите от събралата се на 11 юни камара, колкото в човека, когото той веднага след завръщането си направи отново министър на полицията. Жозеф Фуше се изхитри да предизвика преди самото идване на Наполеон гнева на Бурбоните върху главата си и този остроумен похват му осигури отново мястото на министър при императора. Че Фуше е способен на всякаква интрига, подлост и измяна, това Наполеон знаеше отлично. Но, първо, във Вандея пак бе неспокойно, а Фуше познаваше като никой друг вандейските инсинуации и умееше да се бори с тях, и, второ, императорът разчиташе на скарването му с Бурбоните. Едновременно с това той организира, както и през първото си царуване, секретно шпиониране на своя министър. За шпионин бе назначен същият този Флери дьо Шабулон, който му бе гостувал на Елба. Флери разобличи веднъж някакви тайни машинации между Фуше и Метерних. Наистина Фуше отърва кожата тогава (това стана през май), но Наполеон все пак приключи разговора с думите: „Вие сте предател, Фуше! Би трябвало да заповядам да ви обесят!“ На което успелият да свикне по времето на дългата си служба при императора с подобни обрати Фуше отговори: „Аз не споделям това мнение на Ваше величество.“

Но какво да се прави! И камарата ще се покори, и Фуше ще мирува обезвреден, ако съюзниците бъдат победени. А ако не бъдат, то не е ли все едно кой ще погребее империята, либералните депутати или предателските министри?

Наполеон разчиташе на Даву, оставен в Париж като генерал-губернатор и военен министър, разчиташе на стария убеден републиканец Карно, който преди не желаше за нищо на света да слугува на тирана, удушил републиката, а сега сам предложи услугите си пред заплахата за завръщане на Бурбоните.

Наполеон бе твърдо убеден, че и гладуващите работници от предградията няма да въстанат срещу него в тила му, както не въстанаха през 1813 и 1814 г., и то по същата причина, по която Карно реши да му служи и по която якобинците го приветстваха. Защото и Карно, и работниците, и якобинците виждаха в него не императора, бранещ престола си от друг претендент, а водача на войските на следреволюционна Франция, тръгнал да брани земята е от нашествениците и Бурбоните, носещи стария строй. А този водач бе при това и неподражаем майстор и ваятел на военните действия, виртуоз на бойната стратегия и

тактика, най-велик от великите пълководци в историята. Такъв бе той в очите на целия свят — и враговете, и приятелите. Европа се вцепени в очакване.

Тази негова последна война стана предмет на яростни спорове и бе използвана изобилно не само в научната, но и в художествената литература. За плетеницата от фатални случайности, изтръгнали уж от ръцете му съвсем сигурната победа, говори почти цялата литература.

От гледна точка на научния реалистичен анализ въпросът за случайностите може да има само военнотехнически интерес. Дори ако приемем безкритично и без всякакви възражения тезата, че ако не били само някакви си случайности, Наполеон щял да спечели Ватерлоо, резултатът от войната пак щеше да бъде същият: империята щеше да рухне, защото Европа едва започваше да разгръща своите сили, а Наполеон вече бе изтощил своите заедно с резервите.

От 198-те хиляди, с които разполагаше Наполеон на 10 юни 1815 г., повече от една трета бе разхвърляна из страната (само Вандея погълна до 65 хиляди). За предстоящата кампания той имаше към 128 хиляди войници при 344 оръдия в състава на гвардията, петте армейски корпуса и резерва на кавалерията. Налице бяха и извънредни сили (националната гвардия и други), общо към 200 хиляди души, половината необлечени, една трета невъоръжени. Ако кампанията се проточеше, организационният гений на Даву можеше да му изстиска с огромни усилия още 230–240 хиляди. А можеше ли тя да не се проточи (в случай на Наполеоновите победи), щом англичаните, прусаците, австрийците, руснаците изкараха още в началото към 700 хиляди души, щяха да изкарат още 300 до края на лятото, а до есента се очакваха още попълнения? Те разчитаха на общо към един милион бойци.

Коалицията бе решила да свърши с Наполеон окончателно. След първата уплаха и упадък на духа всички правителства, без изключение, представени на Виенския конгрес, развиха необикновена енергия. Всички опити на Наполеон за сепаративни преговори с отделни държави бяха отклонени, Наполеон бе обявен за „враг на човечеството“.

Достатъчно е да се напомни, че след Ватерлоо във Франция незабавно нахлуха следните армии: австрийската (230 хиляди души), руската (250), пруската (310), английската (100). Те бяха почнали да се мобилизират веднага след новината за дебаркирането на Наполеон.

Освен омразата към грабителя и завоевателя, освен ужаса пред страшния пълководец и вечен победител в главите на Александър, Франц, Фридрих Вилхелм, Метерних, лорд Кестълри и цялата реакционна върхушка на Европа действаше и страхът от новите „демократични“ похвати на изскубналия се на воля враг. Червената кърпа на Марат бе за европейските управници много по-страшна от императорския златен венец на Наполеон. Сега им се стори, че Наполеон иска да възкреси Марат в борбата. Наполеон всъщност не смееше да стори това, но и Виена, и Лондон, Берлин, Петербург примираха пред страшния призрак.

Наполеон пристигна при армията си и бе посрещнат с необикновен ентузиазъм. Английските шпиони не бяха на себе си от учудване и докладваха на английския главнокомандващ Уелингтън, че армейското обожание на Наполеон стига до лудост. С това съвпадат и свидетелствата на другите чужди съгледвачи за настроенията в армията и Франция. Но нито Уелингтън, нито шпионите му усетиха една друга черта сред войниците — подозрителността им и недоверието към генералите и маршалите. Войниците помнеха как те през 1814 г. предаваха един след друг своя император. Вярвайки сляпо на Наполеон, те

искаха от него да постъпи с „изменниците“ тъй, както правеше Конвентът с неверните генерали. Гилотина за предателите с генералски пагони! Но Наполеон не смяташе така. Генералите и маршалите си оставаха на местата.

Присъствието на любимия император действаше ободряващо на войниците. Те се увериха, че командирите им са под добър надзор и няма внезапно да ги предадат.

Пред Наполеон бяха англичаните и прусаците — те се явиха първи. Австрийците също бързаха към Рейн. Още в началото на новото Наполеоново царуване Мюра, неаполитанският крал, който оцеля на престола си през 1814 г. и бе мълчаливо признат от Виенския конгрес, мина внезапно на страната на императора си, обяви война на австрийците, но бе разбит още преди Наполеон да е тръгнал срещу коалицията. Сега в средата на юни Наполеон не можеше да разчита дори на тази отвличаща частично австрийските сили диверсия. Но австрийците бяха все още далеч. Първо трябваше да се бият англичаните и прусаците. Уелингтън с армията си стоеше в Брюксел, Белгия; прусаците на Блюхер бяха разхвърляни по реките Самбр и Маас между Шарльоруа и Лиеж.

Наполеон откри кампанията на 14 юни с нахлуване в Белгия. Той се втурна бързо в просеката между Уелингтън и Блюхер и се нахвърли върху последния. Французите заеха Шарльоруа и прекосиха с бой река Самбр. Но операцията им на десния фланг се забави: роялистът генерал Бурмон, подозиран отдавна от войниците, избяга в пруския лагер. След този инцидент войнишката подозрителност се засили неимоверно. Блюхер прие станалото за благоприятен признак, но отказа да приеме предателя и дори го нарече „куча фъшкия“. Наполеон пък, когато му доложиха за измяната на стария роялист и вандеец, каза презрително: „Белите ще си останат винаги бели.“

Наполеон заповяда на Ней още на 15 юни да окупира селцето Катр Бра на Брюкселския път, за да го пререже за англичаните, но онзи действа вяло и закъсня. На 16-и пламна голямо сражение с Блюхер при Лини. Победата се падна на Наполеон; Блюхер изгуби повече от 20 хиляди, Наполеон 11. Но той не бе доволен. Ако не бе грешката на Ней, който задържа без нужда първия корпус с празната си разходка между Катр Бра и Лини, той можеше да унищожи при Лини цялата пруска армия. Наистина Блюхер бе разбит и отблъснат (в неизвестна посока), но не и унищожен изцяло.

На 17-и Наполеон даде почивка на армията си. Военните критици го упрекват за празната загуба на цял скъпоценен ден, позволил на разбития Блюхер да се пооправи. Около пладне Наполеон отдели от армията си 36 хиляди души начело с Груши и ги прати да преследват Блюхер. Част от кавалерията преследваше англичаните, които се опитаха предишния ден да прережат при Катр Бра пътя за французите, но един страшен летен порой разми всички пътища и прекрати преследването. Самият Наполеон се съедини с главните сили с Ней и потегли на север по прекия път към Брюксел. Уелингтън зае позиции на 22 километра от града, на платото Мон Сен Жан, южно от селцето Ватерлоо. Гората Суани му отрязваше на север всяко оттегляне към Брюксел.

Англичаните се укрепиха на това плато. Идеята им бе да чакат Наполеон на тази изключително силна позиция и да издържат, каквото и да им струва това, докато Блюхер се оправи и им дойде на помощ.

Един след друг шпионите докладваха, че въпреки размитите от дъжда пътища Наполеон се движи без почивка право към Мон Сен Жан. Успят ли да издържат до пристигането на Блюхер — победа; ако не — гибел за английската армия. Така стоеше въпросът още по пладне на 17-и, когато Блюхеровият началник-щаб генерал Гнайзенау съобщи на Уелингтън,

че Блюхер ще дойде веднага щом се оправи.

Към края на деня на 17-и Наполеон наближи с войските си платото и видя далеч в мъглата английската армия.

Наполеон разполагаше приблизително със 72 хиляди души, Уелингтън със 70 хиляди, когато на сутринта на 18 юни 1815 г. те застанаха един срещу друг. И двамата чакаха подкрепления и имаха твърдо основание за това: Наполеон чакаше маршал Груши с не повече от 33 хиляди, англичаните — Блюхер, който след поражението си при Лини оставаше с около 80 хиляди и можеше да се яви с готови за бой 40–50 хиляди.

Още в края на нощта Наполеон бе на място, но не можа да почне атаката на разсъмване, защото падналият отново дъжд бе размекнал земята и кавалерията не можеше да се разгърне. Наполеон обходи на кон войските си и остана доволен: посрещна го изключителен порив на масов ентузиазъм, невиджан в такива размери от времето на Аустерлиц. Този преглед, на който бе съдено да стане последен в живота на Наполеон, направи на всички незаличимо впечатление.

Щабът на Наполеон бе в началото при фермата Дю Кайю. В единайсет и половина сутринта Наполеон реши, че пръстта е достатъчно изсъхнала, и заповяда да започнат битката. Срещу левия фланг на англичаните бе открит силен артилерийски огън; започна атака под ръководството на Ней. Едновременно французите предприеха по-слаба демонстративна атака на десния английски фланг, но там нападението срещна най-енергичен отпор и се сблъска с мощно укрепена позиция.

Атаката на лявото английско крило продължаваше. Убийствената борба кипеше вече час и половина, когато изведнъж Наполеон съзря в голяма далечина на североизток при Сен Ламбер неясните очертания на движещи се войски. Той помисли в началото, че това е Груши, комуто нееднократно през нощта и на сутринта бе изпращал заповеди да бърза към бойното поле. Но това не бе Груши. Блюхер бе избягал от преследването на Груши и с майсторски маневри измами френския маршал, а сега бързаше на помощ на Уелингтън. Наполеон разбра истината, но не се смути. Той вярваше, че по петите на Блюхер върви Груши и двамата заедно ще пристигнат на полесражението. Блюхер наистина ще докара повече подкрепления на Уелингтън, отколкото Груши на него, но все пак силите горе-долу ще се изравнят, а сполучи ли да нанесе преди това съкрушителен удар на англичаните, то сражението с идването на Груши ще бъде окончателно спечелено.

Насочвайки част от конницата си срещу Блюхер, Наполеон заповяда на Ней да продължи атаката срещу лявото крило и центъра на англичаните, понесли вече ред страшни удари от началото на боя. Тук настъпваха в плътен боен строй четирите дивизии на корпуса на Д'Ерлон. На цялото това пространство закипя кървав бой. Англичаните пресрещаха с огън масивните френски колони и се хвърляха няколко пъти в контраатака. Френските дивизии влизаха една след друга в боя и търпяха страшни загуби. Шотландската кавалерия се връза в тях и съсече голяма част от състава им. Забелязал хаоса и поражението на дивизията, Наполеон се втурна лично на коня си към височината при фермата Бел Алианс, насочи тук няколко хиляди кирасири на генерал Мийо и шотландците бяха отблъснати. Те изгубиха цял полк.

Тази атака разстрои почти целия корпус на Д'Ерлон. Лявото крило на английската армия не можа да бъде сломено. Тогава Наполеон промени плана си и пренесе главния удар върху центъра и дясното крило. В три и половина фермата Ла Хесент бе превзета от лявофланговата дивизия на Д'Ерлоновия корпус. Но корпусът нямаше сили да развие успеха

си. Тогава Наполеон предаде на Ней 40 ескадрона от конницата на Мийо и Льофевр-Денуе със задачата да ударят дясното крило на англичаните между замъка Угумон и Ла Хесент. Замъкът бе най-накрая превзет, но англичаните продължаваха да се държат. Те падаха със стотици на мястото си, но не отстъпваха.

По времето на тази знаменита атака френската кавалерия попадна под огъня на английската пехота и артилерия. Но това не смути останалите. Имаше момент, когато Уелингтън си помисли, че всичко е изгубено. В щаба му се говореше открито за това. Английският пълководец издаде настроението си, когато му докладваха, че войските няма да могат да удържат много места от позициите си: „В такъв случай нека умрат на място! Аз нямам вече подкрепления. Нека измрат до последния човек, но трябва да издържим, докато дойде Блюхер!“ —отговаряше той на всички тревожни донесения.

Наполеон обаче не чакаше подкрепления. Той прати в огъня още кавалерия, 37-те ескадрона на Келерман. Мръкваше се. Наполеон поведе сам гвардията си в атака срещу англичаните. И ето че в този момент се разнесоха викове и изстрели на десния фланг на френската армия: Блюхер с 30 хиляди души пристигна на полесражението. Но атаките на гвардията продължават, Наполеон вярва, че след Блюхер идва Груши! Скоро обаче почна да се разпространява паника: пруската кавалерия връхлетя върху френската гвардия, която се оказа между два огъня. Самият Блюхер се хвърли с останалите сили към фермата Бел Алианс, откъдето Наполеон бе потеглил с гвардията си преди малко. С тази маневра Блюхер искаше да отреже обратния път на Наполеон. Бе вече осем вечерта, но все още достатъчно светло и в този момент стоялият цял ден под убийствените френски атаки Уелингтън премина в общо настъпление. А Груши все не идваше. До последната минута го чакаше Наполеон — и напразно.

Всичко бе свършено. Гвардията отстъпваше, отчаяно отбранявайки се, в каре през тесните редове на неприятеля. Наполеон караше бавно сред охраняващия го батальон гвардейски гренадири. Отчаяното съпротивление на старата гвардия задържаше победителите. „Храбри французи, предайте се!“ — извика полковник Хелкът на обкръженото от всички страни каре, командвано от Камброн, но гвардейците не отслабиха съпротивата, те предпочитаха смъртта. Камброн изкрещя в отговор презрителна псувня. На другите участъци, особено при Плансеноа (където се биеше резервът, корпусът на Лобо), французите оказаха съпротива, но в края на краищата бяха пометени от свежите пруски сили и се пръснаха, бягайки във всички посоки. Едва на следващия ден и само частично почнаха да се събират в организирани единици. Прусците преследваха врага през цялата нощ на далечни разстояния.

25 хиляди французи и 22 хиляди англичани останаха да лежат на бойното поле. Но поражението на френската армия, загубата на почти цялата артилерия, приближаването на стотици хиляди свежи австрийски войски към френските граници, близката поява на още стотици хиляди руснаци — всичко това правеше положението на Наполеон съвсем безнадеждно. Той го съзна веднага, отдалече-чавайки се от ватерлооското поле, на което приключи кървавото му поприще. Предаде ли го Груши, със закъснението си погубил френската армия, или само случайно бе сгрешил и изгубил пътя, държа ли се Ней по времето на кавалерийската атака срещу англичаните като герой (мнението на Тиер) или като луд (мнението на Мадлен), струваше ли си да се чака пладне, или трябваше да се подхванат англичаните още на разсъмване, та да се довършат преди идването на Блюхер — всички тези и още хиляди други въпроси вълнуваха умовете на историците сто години след самото сражение. Ала твърде малко занимаваха те самия Наполеон в този момент. Външно той остана напълно спокоен през цялото време по пътя от Ватерлоо до Париж, лицето му не бе тъй мрачно, както след Лайпциг, макар този път наистина всичко да беше изгубено за него и изгубено безвъзвратно.

Любопитно е как оцени той седмица след Ватерлоо съкровения смисъл на това сражение: „Силите не с мен водят война, а с революцията. Те винаги са виждали в мен представителя ъ, човека на революцията.“

С тази оценка той се приближи напълно до поколенията на свободомислеща Европа, от които остана тъй далеч с всички други възгледи. Достатъчно е да си спомним как Херцен се е вълнувал от картината на художника, изобразил срещата и взаимните поздравления на Уелингтън и Блюхер в нощта на полето при Ватерлоо. „Наполеон раздразни народите до степен на бяс — пише Херцен — и те се юрнаха да се бият отчаяно против своето робство и своите господари. Този път военният деспотизъм бе победен от феодалния... Аз не мога да мина равнодушно покрай гравюрата, изобразяваща срещата на Уелингтън и Блюхер в мига на победата при Ватерлоо. Всеки път я гледам дълго и всеки път в сърцето ми става някак пусто и страшно.“ Уелингтън и Блюхер „се приветстват радостно един друг. И как да не се радват. Та те току-що са натикали каруцата на историята в калта, и то в такава кал, от която половин век не можем да я изкараме... Съмва се... Европа още спи и не подозира, каква промяна става в нейната съдба“. Херцен винеше за това самия Наполеон, който „раздразни“ народите до степен на бяс с произвола си и презрението си към интересите и достойнството им; самият Наполеон за тази страна на нещата винаги мълчеше, тя не го интересуваше изобщо. Но че битата толкова пъти от него феодалноабсолютистка аристокрация е взела този път при Ватерлоо своя реванш, че следреволюционна Франция също е отстъпила със старата гвардия на 18 юни 1815 г., това му бе, разбира се, съвсем ясно.

Забележително е, че той веднага след Ватерлоо почна да говори за цялата тази грандиозна епопея и току-що настъпилия ъ край като за нещо чуждо, сякаш не той е бил главното действащо лице.

Рязка промяна настъпи у него. Той пристигна в Париж не за да се бори, а за да предаде всичките си позиции. И не защото бе изчезнала изключителната му енергия, не. Той усети с цялото си същество, че е свършил — добре или зле — работата си на тази земя. 15 месеца преди това, когато държеше перото над оставката си във Фонтенбло, вдигна глава и каза на

маршалите: „А може би трябва да тръгнем срещу тях? Ние ще ги победим!“ — тогава все още му се струваше, че мисията му не е приключила. Дори само преди три месеца, през март 1815 г., той извърши това, което никой в световната история не бе вършил — тогава той все още бе изпълнен с вяра в себе си и в своето предназначение.

Сега угасна всичко и завинаги. След Ватерлоо той повече не преживя отчаянието от 11 април 1814 г., когато бе изпил отровата. Не, той просто изгуби всякакъв интерес и вкус към живота, чакаше какво ще сторят с него идващите събития, в чиято подготовка реши да не взема никакво участие.

Той пристигна в Париж на 21 юни, свика министрите. Карно предлагаше камарата да го провъзгласи за диктатор. Даву съветваше сесията просто да се прекъсне и парламентът да се разпусне. Наполеон отказа. Парламентът се бе събрал в това време и по предложение на отново явилия се на историческата сцена Лафайет се обяви за неразпускаем.

По-късно Наполеон каза, че от една негова дума е зависело народната маса да пререже гърлата на всички депутати, и много от тях потвърдиха това. Ала за тази цел той трябваше да противопостави на Лафайет Марат, на либералите с тяхната 1789 — якобинците от 1793, на буржоазията — плебейската маса, спасила четвърт век преди това Франция от нашествието. Но нито преди, нито след Ватерлоо Наполеон не пожела да стори това.

Любопитни новини идеха от работническите предградия през 21, 22, 23 юни: там се събираха огромни тълпи и крещяха високо срещу възможното отричане на императора от престола, искаха да продължи военната борба срещу врага.

През целия ден на 21-и, почти цялата нощ на 21-и срещу 22-и и на следващия ден из Сент Антоанското и Сен Марселското предградие и квартала Тампъл вървяха тълпи с виковете: „Да живее императорът! Долу предателите! Императорът или смърт! Не на абдикирането! Императорът и отбрана! Долу камарата!“ Но Наполеон вече не искаше да се бори и не искаше да царува.

В Париж течаха заседания на разтревожените финансисти, членове на търговската камара, банкери; паниката на борсата не можеше да се опише. Наполеон можеше ясно да види, че буржоазията го напуска, че той не е трябва и е се вижда опасен. Предаде го класата, на която бе разчитал през цялото си царуване. Сега той окончателно се отказваше от всякаква борба.

На 22 юни се отрече за втори път от престола в полза на малкия си син (който живееше с дядо си, император Франц). Второто му царуване, продължило сто дни, завърши. Този път той не можеше да се надява, че силите ще склонят да пожертват Бурбоните заради сина му.

Гигантска тълпа се събра около Елисейския дворец, където бе отседнал Наполеон след завръщането си. „Не щем абдикиране! Да живее императорът!“ — викаха хората. Стигна се дотам, че богатите граждани от централните квартали почнаха сериозно да се страхуват за живота си. Революция, и то революция, прогласяваща Наполеон за диктатор, взе да се привижда дори на трезвата борса. Когато се разнесе слухът за абдикирането на императора, държавните ценни книжа тръгнаха светкавично да се покачват: буржоазията много по-лесно се примиряваше с идването на англичаните, прусаците, австрийците и руснаците, отколкото с перспективата за революционна намеса на населението срещу нашествениците. Научавайки на 22-и вечерта за окончателното решение на Наполеон, тълпите почнаха постепенно да се разотиват.

Настроението на работническите тълпи се обяснява между другото и с факта, че летният Париж бе изпълнен с десетки хиляди сезонни работници от провинцията и селата,

хора, заети по строежите и ремонта на улиците и пътищата, копачи, зидари, дърводелци, шпосери, бояджии, тапицери и тъй нататък. Цялата тази маса, дошла за летния строителен сезон, бе свързана много по-тясно със селото от парижкото работническо население. Тези хора мразеха Бурбоните двойно повече — и като работници, и като селяни, — а в Наполеон виждаха своя избавител. Те не можеха да се успокоят, не искаха да се примирят с абдикирането на Наполеон. Тълпата почти преби неколцина добре облечени хора, заподозрени, че са „аристократи“, защото отказали да викат заедно с нея: „Не щем абдикация!“. Едни тълпи сменяха други без прекъсване. „Никога народът, същият народ, който плаща данъци и се бие във войните, не е показвал по-силно привързаността си към императора, отколкото в тези дни“ — спомня си очевидец на събитията в Париж не само преди, но и след абдикацията, 23, 24, 25 юни, когато хилядното множество не можеше още да се примири с нея.

На 28 юни отреклият се император отпътува от Малмезон. Той се насочи към брега на океана. В главата му бе съзряло решение да се качи на една от фрегатите в пристанището Рошфор и да замине за Америка. Две фрегати му бяха предоставени за тази цел по заповед на морския министър. Когато на 3 юли в осем сутринта Наполеон пристигна в Рошфор, фрегатите го чакаха готови, но в морето не можеше да се излезе: английска ескадра блокираше плътно залива. Наполеон чакаше. Той явно бавеше и сам заминаването си. Романтичното поколение на двайсетте и трийсетте години на XIX век създаде дори мита, че „на славата на императора не е стигало само мъченичество“, че Наполеоновата легенда не би била тъй пълна и величава, ако в паметта на човечеството не се врежеше завинаги образът на Прометей, прикован към скалата, че Наполеон съзнателно не е искал друг завършек за своята епопея. Сам той не даде никога удовлетворително обяснение за поведението си през тези дни. Предлагаша му да го откарат не на фрегатите, а на малко корабче тайно. Той не пожела. В Рошфор научиха за присъствието на императора и всеки ден под прозорците му се трупаше тълпа от по няколко хиляди души с викове: „Да живее императорът!“ Накрая на 8 юли той се качи на борда на една от фрегатите и излезе в морето. Корабът спря при големия остров Екс на северозапад от Рошфор, но по-нататък пътят бе заварден...

Наполеон слезе на брега. Хората веднага го познаха. Моряците, войниците, рибарите, цялото население се скупчи около фрегатата. Войниците от местния гарнизон молеха императора да направи военна проверка. Наполеон изпълни това за техен неописуем възторг. Той огледа и укрепленията на острова, издигнати тук някога по негова заповед.

После се върна на борда. Корабите получиха заповед от Париж да излязат в морето само ако няма англичани наблизо. Но англичаните пазеха зорко и в пълна бойна готовност всички изходи от залива.

Наполеон на часа взе решение. При него бяха дук Дьо Ровиго (Савари), генерал Монтолон, маршал Бертран, Лас-Каз, офицери от „великата армия“, предани фанатично на Наполеон. Императорът изпрати на борда на ескадрата Савари и Лас-Каз да преговарят няма ли англичаните да пуснат корабите, които ще откарат Наполеон в Америка? Няма ли някакво разпореждане по този повод? Те бяха приети от капитан Матлънд на борда на „Белерофон“ и получиха учтив, но решителен отказ. „Каква гаранция има — запита Матлънд, — че император Наполеон няма да се завърне отново и да накара Англия и Европа да дадат нови кървави жертви?“ На това Савари отговори, че има огромна разлика между първото отричане през 1814 г. и сегашното, че сега той се отрича абсолютно доброволно, макар да може да остане на престола и да продължи войната, че императорът решително и завинаги се оттегля

към частния живот. „Но щом е тъй, защо императорът не се обърне тогава към Англия и не поиска от нея убежище?“ — възрази Матлънд. В по-нататъшния разговор пратениците не уловиха обаче никакво обещание, никаква гаранция: ще смята ли Англия Наполеон за свой пленник или не?

Когато те се върнаха на фрегатата и моряците научиха, че императорът може да попадне в ръцете на англичаните, екипажът се развълнува бурно. Капитанът на другия кораб, Поне, заяви на Монтолон: „Аз току-що се съвещавах с моите офицери и с целия екипаж. Говоря следователно от името на всички.“ След това той изложи своя план: неговата фрегата „Медуза“ ще нападне през нощта „Белерофон“ и ще започне бой. Това ще ангажира и ще отвлече англичаните за два часа; разбира се, „Медуза“ ще загине, но през това време другата фрегата, „Заале“, на която се намира императорът, ще успее да се промуши и ще излезе в океана. Останалата английска ескадра е далеч от „Белерофон“, а корабите, които са наблизо, са малки и няма да могат да задържат „Заале“. Моряците и офицерите на „Медуза“ са готови да загинат, но да спасят императора.

Наполеон, комуто доложиха това предложение, каза на Монтолон, че не е съгласен да приеме такава жертва; той не е вече император, а за спасението на частно лице цял един френски кораб с личния му състав не може да се жертва. Наполеон напусна фрегатата и се пренесе на остров Екс. И тук неколцина млади офицери се наемаха да изведат императора тихомълком на малко корабче.

Но Наполеон вече бе решил своята съдба. Лас-Каз отново отиде при Матлънд и му съобщи, че Наполеон е решил да довери участта си на Англия. Матлънд уверяваше, без да се натоварва впрочем с никакви гаранции, че императорът ще срещне приличен и достоен прием.

На 15 юли 1815 г. Наполеон се качи на борда на брига „Ястреб“, който щеше да го откара на „Белерофон“. Той бе облечен с любимия си мундир на гвардейски егер, на главата му стоеше триъгълната шапка. Моряците от „Ястреб“ се строиха пред императора, капитанът му рапортува. Моряците викаха: „Да живее императорът!“ „Ястреб“ наближи „Белерофон“. Капитан Матлънд посрещна императора с нисък поклон на най-долното стъпало от стълбата. Качвайки се на борда, Наполеон видя строен пред себе си целия екипаж на английския боен кораб. Матлънд му представи своя щаб.

Наполеон веднага се оттегли в каютата си, най-добрата на кораба, предоставена му от Матлънд.

Най-могъщият, упорит и страшен враг, когото е имала някога Англия, бе в ръцете ѝ.

ГЛАВА СЕДЕМНАЙСЕТА

ОСТРОВ СВЕТА ЕЛЕНА
1815–1821

Един от първите португалски пътешественици откри в началото на XVI век малко пустинно островче в южната част на Атлантическия океан. Това стана на 21 май 1501, в деня, когато Католическата църква празнува паметта на Света Елена. Островът принадлежа известно време на холандците, но през 1673 англичаните им го отнеха. Английската Ост-Индска компания устрой тук пристан за корабите, пътуващи от Англия за Индия и обратно.

Точно тук реши английското правителство да настани Наполеон веднага щом получи съобщение, че императорът се намира на борда на „Белерофон“. Най-близкият бряг (африканският) бе на 2 хиляди километра; от Англия го деляха (за тогавашния флот с платна) два-три месеца път. Това географско положение на Света Елена повлия най-много на решението на английския кабинет. След „Стоте дни“ Наполеон изглеждаше още по-страшен отпреди. Едно ново появяване на Наполеон във Франция щеше да предизвика ново възстановяване на империята и нова общоевропейска война.

Дори само поради своето положение в океана и отдалеченост от сушата Света Елена гарантираше невъзможността за завръщане на Наполеон.

Романтичната поезия и френската патриотична историография описваха впоследствие острова като място, избрано специално от англичаните, за да затрият по-скоро своя пленник. Това не е вярно. В най-горещите месеци средната дневна температура е към 24 градуса по Целзий, в най-студените — 18–19, средната годишна температура е 21 градуса. Сега големите гори са изсечени, но преди 100 години те са били в изобилие. Водата е вкусна и здравословна, напояването е изобилно, в гъстите храсталаци се вди богат дивеч. Островът е с площ 122 квадратни километра и с базалтовите си, тъмнозелени, почти отвесни скали изплува сякаш нагоре от океана.

Когато на Наполеон му обявиха, че негово местожителство ще бъде остров Света Елена, той протестира гневно. Та имат ли право да се отнасят с него като с пленник! От „Белерофон“ той се прехвърли на „Нортумбърланд“ и бе докаран след два и половина месеца на острова, където му бе съдено да свърши дните си.

Наполеон доведе неголяма свита със себе си. Английското правителство отказа на повечето от желаещите да го последват в изгнание. С него бяха генерал Бертран с жена си, генерал Монтолон с жена си, генерал Гурго и Лас-Каз със сина си. Бяха също личният му слуга Маршан и неколцина от прислугата (корсиканецът Сантини и други). В началото предоставиха на Наполеон не особено удобно жилище, по-късно той се засели в хубава къща в местността Лонгууд.

До април 1816 г. властта на острова принадлежеше на генерал Кокбърн, от април 1816 г. до смъртта на Наполеон губернатор бе Хадсън Лоу. Този Лоу бе тъп, ограничен и усърден служител, страхуващ се от всичко на света, а най-много от пленника си. Лоу бе потиснат от чувството за отговорност и страха, че Наполеон отново ще избяга. Заедно с това по инструкциите, дадени на губернатора, Наполеон се радваше на пълна свобода, излизаше и пътуваше където иска, правеше разходки на кон, приемаше когото пожелае. Двамата с Лоу бяха в непримиримо враждебни отношения. Наполеон почти винаги отказваше да приеме губернатора, не отговаряше на поканите за обяд, защото били адресирани до генерал Бонапарт (Англия бе във война с него от 1803, когато той още не бе император).

На острова бяха и представителите на силите: Франция, Русия, Австрия. Наполеон

приемаше понякога пътешественици англичани и неангличани, които по пътя за Индия или Африка (или оттам в Европа) се отбиваха на остров Света Елена.

Пристигна и бе разпределен в единственото градче Джеймзтаун — далеч от Лонгууд — цял отряд войска за охраната на острова. Любопитно е, че и офицерите, и войниците показваха към смъртния враг на Англия не само почит, но дори и някакво сантиментално чувство. Войниците му пращаха букети цветя, молеха като благодеение да им позволят да зърнат поне скришом императора. И след много години, говорейки за пленника, заради когото им се наложи да живеят дълго на пустинния остров, офицерите изразяваха чувство на симпатия.

Това обърна вниманието и на комисарите на силите: „Най-учудващото е — заявяваше граф Балмен, представител на Александър — влиянието, което този човек, пленник, лишен от трона, пазен от стража, оказва върху всички, които се доближават до него... Французите треперят при вида му и се смятат за съвършено щастливи, че му слугуват... Англичаните се доближават до него с благоговение. Дори тия, които го пазят, дори и те търсят ревниво погледа му, домогват се до една негова дума. Никой не се осмелява да се държи с него като с равен.“

Малкото обкръжение на Наполеон, последвало го на Света Елена и заселило се в Лонгууд, клокачеше от разпри и интриги, сякаш си бе още в двореца Тюйлери в Париж. Лас-Каз, Гурго, Монтолон, Бертран обожаваша Наполеон, заявяваха, че той е бог, и го ревнуваха един от друг. Генерал Гурго дори извика веднъж на дуел Монтолон и само гневният укор на императора сложи край на свадата. Под разни предлози Наполеон дори отпрати Гурго след три години в Европа, толкова му бе омръзнал той с обожанието си и невъзможния си характер. Лиши се и от Лас-Каз, когото Хадсън Лоу прогони от острова през 1818 г. Лас-Каз записваше разговорите с Наполеон, а много неща Наполеон просто му диктуваше. От цялата мемоарна литература за Света Елена тези записки са най-интересният паметник. След Лас-Каз Наполеон остана без добър и образован секретар, затуй за последните години на императора ние знаем много по-малко.

Не заяжданията на Хадсън Лоу, досадни и дребнави, но все пак неспособни да оскърбят сериозно Наполеон — още повече че той изобщо не пускаше губернатора при себе си, — не климатът на острова, стабилен и здравословен, не материалните условия, не по-лоши от тия на самия губернатор, пораждаха мрачната печал, която той не споделяше с малкия си двор, но която всички забелязваха. Изглежда, че най-вече го тормозеше безделието. Наистина той много четеше, яздеше, ходеше, диктуваше на Лас-Каз. Но да премине към такова съществуване след навика за непрекъснат труд, след петнайсет-осемнайсетчасовия работен ден, с който бе свикнал, бе за него непоносимо.

Той криеше настроението си. Стараеше се да бъде разговорчив и оживен с околните, често и сам се разсейваше от своята тъга. Той понасяше положението си стоически.

Още през дългото пътуване на „Нортумбърланд“ почна да диктува спомените си на Лас-Каз. Продължи да го прави и на острова чак до заминаването на Лас-Каз. Разговорите му с него, с Монтолон, с Гурго, продиктуваните лично от Наполеон и прегледани след това Писма от острова, които по негова заръка (но без подписа му) публикува после Лас-Каз — всички тези извори разкриват не обективната историческа валидност на фактите, за които там става дума, а образа им, който Наполеон искаше да внуши на потомството.

От всички записки на разговори с Наполеон, от всички спомени, заслужаващи някакво доверие (тоест по-точно тези на Лас-Каз, Монтолон и Гурго, защото Антомарки и О’Мира никакво доверие не заслужават), могат да се извадят наистина много неща за историята на тъй наречената „Наполеонова легенда“, но твърде малко за характеристиката на самия Наполеон и историята на царуването му. „Наполеоновата легенда“, изиграла впоследствие тъй активна историческа роля, бе почнала да се изгражда дълго преди Виктор Юго и Хайне, Гьоте и Цедлиц, Пушкин и Лермонтов, Балзак и Беранже, Мицкевич и Товянски и целия легион поети, публицисти, политически дейци и историци, чието въображение се пленяваше от тази гигантска фигура, сторила се на Хегел олицетворение на „Световния Дух“. Легендата почна да се създава още на Света Елена.

И все пак трудът ми е посветен на самия Наполеон, не на историята на легендата му.

Материалите, родени от пребиваването на императора на острова, ни дават много малко. „Бог“ изричаше непогрешими слова, а вярващите записваха обожание, влюбеност, религиозна почит — тези чувства не спомагат за критически анализ. Наполеон беседваше с околните не заради тях самите, разбира се, а за потомството. Беше ли той твърдо убеден, че династията му ще царува някога във Франция — това не знаем, ала се държеше с обкръжението си тъй, сякаш това е вече факт. Веднъж той направо каза, че синът му ще царува.

Особен интерес представляват изобилните му изказвания и диктовки, засягащи войните и военното изкуство на другите бележити пълководци и военното дело изобщо. Тук във всяка дума се усеща първокласният майстор, познавачът и любителят на своя предмет. „Странно изкуство е войната; аз съм се бил в шейсет сражения и ви уверявам, че в никое от тях не съм научил нещо, което да не знаех вече в първия си бой“ — рече той веднъж. Сред пълководците поставяше високо Тюрен, Конде. Себе си смяташе за най-великия пълководец в световната история, макар и да не го изказа нито веднъж дословно. С особена гордост си спомняше за Аустерлиц, Бородино и Ваграм, също и за първата си (италианска, 1796–1797) и

предпоследната (1814 г.) кампания. Разгрома на австрийската армия при Ваграм той смяташе за едно от най-добрите си стратегически достижения. Ако Тюрен или Конде* бяха при Ваграм, те щяха веднага да усетят ключа към ситуацията, „а Цезар и Анибал нямаше да усетят“ — добавяше императорът. „Ако заедно с мен във войните ми беше Тюрен, аз щях да съм сега господар на целия свят“ — твърдеше той. Най-добрата армия според него е тази, в която всеки офицер знае какво да прави при дадените обстоятелства.

Веднъж той изрази съжаление, че не е бил убит при Бородино или в Кремъл. Понякога, говорейки за това, назоваваше не Бородино, а Дрезден, още по-охотно Ватерлоо; за „Стоте дни“ той си спомняше с гордост и говореше за „народната любов“ към себе си, проявила се при слизането в залива Жоан и още повече след Ватерлоо.

Той не престана да съжالياва, че изоставил завладения вече Египет и че снел обсадата на Сен Жан д'Акр, за да се върне от Сирия през 1799. Вярваше, че е трябвало да остане на Изток, да завладее Арабия, Индия, да е източен император, а не западен. „Ако бях превзел Акр, аз щях да тръгна за Индия. Който владее Египет, ще владее и Индия“ — повтаряше той (между другото това негово твърдение съвпада изцяло със съвременната стратегия). За Индия казваше, че стигнеше ли веднъж и с най-малък отряд до нея, щеше да изхвърли англичаните оттам. Много говореше и за Ватерлоо... Ех, да не бяха само непредвидените случайности и да му бяха подръка убитите в предшествашите войни маршали Бесиер, Лан, да му бе подръка Мюра, изходът на сражението щеше да е друг! Особено тежко му бе да си спомня, че тази последна негова битка бе спечелена точно от англичаните.

Че нахлуването в Испания бе първата му голяма грешка („испанската язва“), а руският поход от 1812 г. — втората и най-фаталната, това той сега признаваше, макар и да говореше снизходително (към себе си) за „недоразумението“, повлякло го към Москва. Ни най-малко не се отричаше от отговорността си за всичко станало. Когато бил пристигнал в Дрезден през 1812 г. и научил, че станалият шведски принц Бернадот няма намерение да му помага срещу Русия и че турският султан сключва с нея мир, трябвало веднага да се откаже от нашествието. Влизайки в Москва, трябвало незабавно да излезе от нея и догонвайки Кутузов, да унищожи руската армия. „Тази фатална война с Русия, в която бях въвличен по недоразумение, тази ужасяваща суровост на стихията, погълнала цялата армия... и после цялата вселена, надигнала се срещу мен!“ Не е ли чудо (продължаваше той), че императорът можа да се съпротивлява още толкова дълго и че не един път крайната победа в тази борба с цялата вселена се накланяше на негова страна?

Че в Тилзит се отказа от първоначалната си мисъл да изтрие Прусия от лицето на земята, това той смяташе за една от своите големи грешки. Австрия също искал да унищожи през 1809, но му попречила несполуката при Еслинг. Ето че след Ваграм Австрия все пак продължи да съществува.

Няколко пъти се завръщаше мисълта му към екзекуцията на Енгиенския херцог, ала без никакво разкаяние, напротив — би я повторил, ако почнеше всичко отначало. Дългата двайсетгодишна общоевропейска страшна касапница, чийто център бе той, не му изглеждаше като нещо печално, тежко, способно да помрачи духа му дори за миг. Да, наистина той жадувал завоевания, ала такава му била изобщо страстта: „Толкова много обичах войната!“

Едно малко момиченце, Бетси Балкъмб, дъщеря на местен английски търговец, се радваше на ласкавата благосклонност на Наполеон. Прииска му се да я научи на френски; позволяваше ѝ да идва, бърбореше с нея. Веднъж тя и едно друго момиченце, Леджи, го запитаха вярно ли е, че яде хора (както бяха чували още в Англия). Той през смях почна да ги

уверява, че наистина яде хора и винаги се е хранил с тях... Стана му смешно, че детето е разбрало буквално думите на възрастните. Е, подобни изказвания бяха стигали до ушите му далеч преди запознанството му с момиченцата, ала нищо освен презрително вдигане на рамене не можеха да породят.

След развода с Жозефина, след гибелта на Лан при Еслинг, Дюрок при Херлиц оставаше още едно същество, обичано от него: мъничкият му син. Наполеон още в началото на живота си на Света Елена изказа убеждението, че синът му задължително ще царува, защото властта във Франция може да се опира отсега само „върху масите“, значи — или република, или популярна, „народна“ монархия. А популярна династия може да бъде само избраната от народната воля, сиреч неговата, на Бонапарт.

Със старата си привидна непоследователност, попречила му да оглави през 1815 г. широкото масово движение срещу Бурбоните, дворяните, свещениците, той и на Света Елена продължи да одобрява тогавашното си решение.

Непоследователността бе привидна, идеше от неточните думи: монархията на Наполеон не бе „народна“, а буржоазна; за сина си той мечтаеше не държава, опряна върху интересите на широките маси, а една буржоазна империя. „Че с какво са ми задължени тези хора? Аз ги заварих в мизерия и ги оставям в нея!“ — откъсна се веднъж от устните му след Ватерлоо, когато тълпа строителни работници обкръжи двореца и викаше в негова възхвала.

Наполеон повтаряше, както и преди в Париж, че да би пожелал само да използва революционната омраза срещу дворяните и духовенството, която завари във Франция след слизането си на френския бряг, той щеше да дойде в Париж в обкръжението на „два милиона селяни“; но той не пожелал да стане водач на „папачта“, защото го е „възмущавала (по собствен негов израз) самата мисъл за това“.

Ясно е, че той си остана при старите настроения. И вече към самия край на живота си под прямото впечатление на новините за германското революционно брожение той обърна фронта на сто и осемдесет градуса и заяви (това бе вече през 1819 г.) нещо диаметрално противоположно. „Аз трябваше да основа империята си върху подкрепата на якобинците.“ Защото якобинската революция — това е вулкан, с нея може да се взриви Прусия. А победеше ли революцията в Прусия (вярваше той), тя и цяла Европа щяха да паднат в ръцете му („с моето оръжие и силата на якобинството“). Якобинската революция взе да му изглежда като съюзник, отблъснат напразно от него.

Последният голям разговор с Монтолон — за якобинците и революцията — стана на 10 март 1819 г. и бе една от последните му беседи със свитата.

Все по-редки и глухи, смътни и откъслечни ставаха по това време известията за императора.

Нямаше го вече Лас-Каз, изгонен от Хадсън Лоу, нямаше го Гурго, изтикан от самия император. След известно време се махна и ирландският лекар О'Мира, играл ролята на съгледвач и докладвал на губернатора какво се върши в Лонгууд. Сред останалите бе доктор Антомарки, изпратен от семейството на Наполеон, невежествен лекар (и лъжлив мемоарист), когото Наполеон престана в края на краищата да пуска при себе си. Бертран, Монтолон, неколцина слуги — ето кого виждаше Наполеон през последните години от живота си.

През 1819 г. той почна да боледува все по-често и по-често. През 1820 г. болестта му се засили, а в началото на 1821 г. английският лекар Арнът намери положението много сериозно, макар да имаше все още промеждутъци на подобряване, когато Наполеон излизаше на разходка. Към края на 1821 г. влошаването стана съвсем забележимо. Той започваше изречението и не го довършваше, изпадаше в дълбок размисъл по средата. Сега бе мълчалив — а нали до края на 1820 г. диктовките му на Лас-Каз и Монтолон (1818–1820 г.) заемат в записките на първия от тях два огромни фолианта*, а в тези на другия — осем тома (изданието от 1847) — и това, ако не смятаме специалната двутомна книга на Монтолон за живота на императора на Света Елена.

От края на 1820 г. той все по-рядко излизаше с каляската. Отдавна престана да язди.

През март 1821 г. страшните болки в корема взеха да зачестяват. Императорът сам се досети, че това е рак, болест наследствена в техния род, грабнала навремето и баща му.

Впрочем през последните 15–20 години в медицинските списания на Франция и Германия се изказа няколко пъти мнението, че последната болест на Наполеон не е била рак, ами особена тропическа болест, хваната от него още в Египет и развила се сега тук, в тропиците.

На 5 април доктор Арнът уведоми свитата в лицето на маршал Бертран и граф Монтолон, че положението на болния е крайно сериозно. Понякога болките отслабваха и тогава Наполеон се опитваше да влее бодрост на околните. Той се шегуваше със своята болест: „Ракът — това е Ватерлоо, промъкнало се вътре.“

На 13 април той почна да диктува на Монтолон завещанието си, на 15 април го преписа сам и го подписа. Там ги има редовете, изсечени в мрамор върху катедралата на парижкия Дом на инвалидите, в която от 1840 стои саркофагът с тялото на императора: „Искам прахът ми да почива на бреговете на Сена, сред френския народ, който аз толкова обичах.“ Мармон, Ожеро, Талейран и Лафайет се наричат в това завещание предатели, помогнали два пъти на враговете на Франция: Ожеро — очевидно заради жестокото им скарване през април 1814 г., Лафайет — заради опозицията му в Сената през юни 1815 г. Тези две сурови присъди не бяха потвърдени впоследствие и от най-горещите почитатели на императора, но за Мармон и Талейран квалификацията му остана. Другите пунктове засягат парични суми, завещани на различни лица: на Бертран половин милион, на слугата Маршан 400 хиляди, за другите, служили му на острова — по 100 хиляди на всеки, също толкова за Лас-Каз и някои известни

му с предаността си велможи и генерали във Франция. А главната част от имота си, общо към 200 милиона златни франка, той завеща: половината — на „офицерите и войниците“, били се под неговото знаме, другата — на местностите на Франция, пострадали от нашествията през 1814 г. и 1815 г. Има и пункт, посветен на англичаните и Хадсън Лоу: „Аз умирам преждевременно, убит от английската олигархия и нейния наемник. Английският народ ще отмъсти за мен.“ На своя син завеща никога да тръгва срещу Франция и да помни девиза: „Всичко за френския народ.“

Той бе абсолютно спокоен, диктувайки и преписвайки това завещание. Три дни покъсно продиктува на Монтолон писмото, с което да уведоми губернатора за смъртта му и да иска откарването на цялата свита и слугите обратно в Европа.

В четири часа през нощта на 21 април той изведнъж взе да диктува на Монтолон проект за преустройство на френската национална гвардия.

На 2 май докторите Арнът, Шорт и Майкълс известиха свитата, че смъртта е съвсем близка. Мъките толкова се засилиха, че през нощта на 5 май той скочи бълуващ от леглото си и сграбчвайки конвулсивно Монтолон, падна с него и го повали на пода. Сложиха го да легне, но той вече не дойде на себе си. Лежеше с отворени очи и не стенеше. Той впрочем и преди по време на страшните болки не стенеше, а само се мяташе. В стаята му се събраха — едни до леглото, другите до вратата — цялата свита и служителите. Наполеон мърдаше устни, но почти нищо не можеше да се чуе: страшна буря виеше над океана в този ден, изтръгваше дърветата с корените им, рушеше къщите на острова и тресеше Лонгууд из основи.

Губернаторът Хадсън Лоу и офицерите на английския гарнизон дойдоха веднага след началото на агонията и чакаха в другите стаи на дома. Последните думи, които хората до леглото му успяха да чуят, бяха: „Франция... армията... авангардът...“

Малко преди настъпването на вечерта, в шест часа на 5 май 1821 г., Наполеон издъхна.

Плачещият Маршан донесе запазения от него стар шинел, с който Наполеон бе облечен на 14 юни 1800 г., деня на битката при Маренго, и покри господаря си. Сега влязоха губернаторът и офицерите и се поклониха ниско на мъртвия. След това бяха пуснати от Бертран и Монтолон и комисарите на силите, дошли за пръв път в дома на императора, който така и не ги допусна при себе си приживе.

Четири дни след това ковчегът бе изнесен от Лонгууд. В погребалното шествие крачеха английските моряци и офицери, чиновниците с губернатора и цялото население на острова. Спуснаха ковчега в изкопа и се разнесе тътенът на оръдейния салют: Англия отдаваше последна воинска чест на мъртвия император.

Историята е свързала Наполеон с явлението, наречено по-късно „бонапартизъм“.

За да проумеем историческия смисъл на бонапартизма за Европа през епохата на „първия“ Наполеон, трябва да изясним ролята, която основателят му изигра в съдбините на Великата френска революция от края на XVIII век.

Не само старата, но и съвременната буржоазна историография нарича Наполеон довършител на революцията.

Това, разбира се, не е вярно. Той наистина взе от революцията това, което му трябваше, използва това, което тя стори за освобождаването на икономическата енергия на едрата френска буржоазия, и загаси революционната буря. Следователно не можем да го наречем ни най-малко „дovършител“ на революцията, а — с пълно право — неин ликвидатор. Увенчаването на революцията с диктатура значеше преди всичко победа на едропромишлените елементи над бедняците занаятчии, над малоимотната дребнобуржоазна маса, над цялата онази плебейска стихия, която изигра грамадна роля от 1789 до 1793 г. При това заможното селячество, чиито интереси Наполеон бранеше срещу заплахата от феодална реставрация, подкрепи изцяло неговата диктатура.

Наполеон, разстрелващ якобинците, абсолютният монарх, обърна създадените от самия него републики около Франция в кралства и раздал ги на братята си, зетьовете и маршалите — този безспорен исторически образ няма нищо общо с титлата довършител на революцията. И само фалшивата идеализация на Наполеон може да отрича това. Удушаването на демокрацията, настаняването на най-безпределна лична власт и всичко това с пряката цел да се пазят интересите на имотните класи и да се осигури господството им над Европа — ето съдържанието на дейността на Бонапарт. Да се отрича то може само с цената на историческата истина и в името на продължението на „Наполеоновата легенда“, която донесе тъй много злини тъкмо защото разчиташе на лековерни и замъглени мозъци. Тази легенда служеше от трийсетте години на XIX век и по-нататък на социалната и политическата реакция.

Невъзможно е да се отричат огромните и разнообразни дарби на Наполеон, невероятните размери на тази колосална историческа фигура. Но оценката на историка трябва да държи сметка не само за онази безспорно прогресивна роля, която Наполеон изигра обективно в историята на човечеството, но и за значението му като основоположник на реакционния бонапартизъм, стъпнал филизите на младата демокрация във Франция.

В сферата на външната политика завоевателните имперски ламтежи, диктувани от интересите и алчността на едрата френска буржоазия, блъснаха Наполеон срещу Европа, а разлагащият се полуфеодален европейски свят не можа да устои на натиска на гениалния пълководец, какъвто от първите си още стъпки се показва Наполеон. Заедно с това подчинението, на което Наполеон подлагаше завоюваните народи, породиха вълна на националноосвободително движение, точно както и ударите му върху английската икономика засилиха революционните настроения на английската работническа класа.

Военната теория и практика на Наполеон изиграха огромна роля за разрушаването на феодализма и абсолютизма на крепостническа Европа. Те бяха родени от буржоазната революция. Тя създаде възможностите, от които се възползва майсторски Наполеон. Не той, а революцията направи възможни и неизбежни масовите движения, тактиката на разпръснатия строй в съчетание с гъстите колони, гигантските размери на армията, съзнателността на войниците, новите принципи на войнишкия набор. От друга страна, тъкмо Наполеон, а не някой друг, разкри гениално как може да се използва всичко това и докъде може да се достигне по този път. Дълбоко изучилият походите му Енгелс твърди дори, че хората са се научили да възприемат, разбират, осмислят съзнателно тези неща само благодарение на него. В тази военна област той се оказва несравним, много по-велик от всички други сфери на дейността си.

Според мнението на Енгелс Наполеон е надминал несравнимо не само предшествениците си, но и съвременните генерали, опитващи се да се учат от него и да му подражават в това трудно изкуство: „...историческата заслуга на Наполеон е в това, че той намери единствено правилното тактическо и стратегическо използване на колосалните въоръжени маси, чиято поява стана възможна едва благодарение на революцията, и доведе тази стратегия и тактика до такова съвършенство, че съвременните генерали не само не могат да го надминат, но и в най-блестящите си и сполучливи операции се опитват само да му подражават.“

Смятайки, че военната система е била усъвършенствана от Наполеон, Енгелс признава като главни нейни оси „масовите мащаби, с които се прилагат средствата за настъпление — живата сила, конете и оръдията, — и подвижността на тези настъпателни средства“.

Енгелс смята Наполеон за велик дори в походите, завършили с поражение. „Двата най-забележителни примера за настъпателни операции и преки атаки, приложени в строго отбранителни кампании, присъстват в двата забележителни Наполеонови похода — похода от 1814 г., който завърши със заточението на Елба, и похода от 1815 г., завършил с поражението при Ватерлоо и загубата на Париж. В тези две необикновени кампании действащият изключително за отбрана на нападнатата си страна пълководец атакуваше противниците си навсякъде и при всеки удобен случай. Бидейки винаги значително по-слаб от противника, той всеки път успяваше да е по-силен от него и обикновено го побеждаваше.“ Двата похода, от 1814 и 1815 г., бяха изгубени от Наполеон по причини, „абсолютно независещи“ от плановете му или изпълнението им, единствено поради огромното превъзходство на силите на обединена Европа и невъзможността „една нация, изтощена от войни вече четвърт столетие, да се бори с целия въоръжил се срещу нея свят“. За Аустерлиц: несравнимият военен гений на Наполеон, проявил се в тази битка, и неговата „...coup d'oeil

[проницателност], с която той откри слабото им място... и светкавичната бързина в довършването на катастрофата — всичко това стои по-високо от всяка похвала и е достойно за всеобщо възхищение. Аустерлиц е чудо на стратегията, той няма да бъде забравен, докато на земята се водят войни“.

„В Европа има множество добри генерали — казваше понякога Наполеон, — ала те всички искат да обхванат с поглед много неща едновременно, а аз гледам само едно — масите [на противника], и се стремя да ги унищожа.“ Неподражаем бе той и в използването на победата, в уменията си да довърши разгрома на неприятеля с преследване докрая. Пруският военен историк граф Йорк фон Вартенбург, автор на известното двутомно изследване за Наполеон като пълководец, нарича заповедта му до Султ на 3 декември 1805 (другия ден след Аустерлиц) „съдържаща в кратки думи цялата наука за преследването, изложена от най-авторитетния източник“. Наполеон бе ненадминат за времето си майстор в уменията да държи здраво в ръцете си и да манипулира огромните войскове маси в боя, карайки ги да изпълняват внезапни, непредвидени от никого нови маневри.

Учените историци-стратежи, написали за Наполеон специални изследвания или само пътьом споменавали за него, признават, че Наполеон е използвал и осмислил именно новите, нечувани дотогава възможности за военно дело, които бе създала Френската революция. Използвайки гениално това наследство, той стана и най-големият теоретик на следреволюционните методи за водене на война. Война с големи човешки маси, война с грамадните резерви, каквито може да изкара само мощта на едрата буржоазна държава, война с реално използване на огромни материални средства и човешки формирания в тила — всичко това използва Наполеон в пълен мащаб. Компактните маси на „великата армия“, предвождани от него, се оказваха наистина винаги по-силни от неприятеля „в дадения момент и на точното място“.

Наполеон познаваше картата и умееше да борава с нея като никой друг. Той надминаваше в това своя началник-щаб, учения картограф маршал Бертие, и всички пълководци, прославили се преди него в историята. И в същото време картата никога не му връзваше ръцете; когато той се откъсваше от нея, излизайки в полето, въодушевявайки войските със словото си, издавайки заповеди, манипулирайки с гигантски плътни колони, той и тук се оказваше на своето, тоест на първото и недосегаемо място. Заповедите му, писмата към маршалите, отделните изречения остават до днес като основни трудове по проблемите за укрепленията, артилерията, устройството на тила, фланговите придвижвания, обходите и най-разнообразни други тънкости на военното дело.

Наистина никой един от прославлените пълководци не бе поставен тъй продължително и в тъй изгодни условия, както Наполеон: той не само обединяваше в свое лице неограничения монарх и главнокомандващия, но и царуваше над най-богатите страни в света. Цезар бе действал в началото като пълководец, комуто управляващият държавата Сенат предоставяше да завоюва нови провинции, а в последните години от живота си да води упорита и дълга война, гонейки войските на враждебната страна. Той никога не е воювал въоръжен с всичките сили на римската държава и в качеството на неин пълновластен лидер. Анибал бе пълководец, зависещ от скъперническия и интригантски Сенат на комерсиалната република. Тюрен и Конде зависеха от капризите на френския двор, Суворов от недолюбващата го Екатерина, а после от налудничавия Павел и австрийския хофкригсрат*. Густав Адолф Шведски, Карл XII, Фридрих Велики бяха наистина неограничени монарси, но пък и толкова оскъдни бяха човешките и материални ресурси на малките бедни страни, които те владееха.

Що се отнася до Наполеон, то само първите му подвизи и завоевания (Тулон, Италия, Египет, сирийският поход) станаха с някакво правителство над главата му, на което той още тогава не се покоряваше много-много. От 1799 г. сам бе неограничен господар на Франция и всички зависещи от нея страни. Сред тях имаше и такива, които се смятаха за най-напреднали и богати на континента: самата Франция, Холандия, Прирейнска Германия. След 18 брюмер Наполеон бе неограничен господар петнайсет години, докато Юлий Цезар след прекосяването на Рубикон — само пет, първите две от които бяха заети с гражданска война, разпиляваща силите на държавата.

И материални сили, и средства, и време, и възможности — всичко бе отпуснато на Наполеон за свободното разгръщане на военния му гений, повече на когото и да било от неговите предшественици. Но безспорно и геният му се оказа по-могътен от този на всеки от тях.

Наполеон сравняваше качествата на добрия пълководец с квадрат, чиято основа и височина са винаги равни. Основата е характерът, храбростта, решителността, а височината — умът, интелектуалните качества. Ако характерът е по-силен от ума, пълководецът ще се увлече и ще отиде по-далеч от необходимото. Ако умът е по-силен, напротив — няма да му стигне смелост да осъществи своя план. Пълното единоначалие той смяташе за абсолютна необходимост в армията, ако тази армия не е решила отнапред да търпи поражения: „По добре един лош главнокомандващ, отколкото двама добри.“ И самият той — ако не смятаме обсадата на Тулон през 1793 г. — никога не бе имал равноправен военачалник до себе си, да не говорим за по-старши.

Ще засегнем само отделни детайли.

Наполеон низвергна онова преклонение пред щиковия бой, което стана общоприето след Суворов, въпреки че Суворов никога не е отричал значението на артилерията. „Сега сраженията се решават с огън, не с ръкопашна схватка“ — заявява категорично императорът в съчинението си за полевите укрепления. Продължавайки тактиката на революционните армии, той хвърляше напред подвижни „линии“ стрелци да подготвят основния удар и да разчистят пътя на шурмуващите колони. Той следеше зорко сам и внушаваше строго на маршалите си и вицекраля Боарне, че не е достатъчно просто да се обучи войникът на стрелба. Той трябва да се научи да стреля с пределна точност. От друга страна, армейските пехотни стрелци никога не трябва да се оставят прекалено дълго без артилерийска подкрепа. Ако срещу тях действа неприятелската артилерия, те лесно могат да паднат духом и ще бъдат разгромени. При придвижването на артилерията трябва да се действа колкото се може по-енергично, защото само масовото действие на артилерийския огън е от значение. В Наполеоновите битки артилерията играеше огромна, а понякога и решаваща роля. Известен е боят при Фридланд, където 40-те едри оръдия на Сенармон, подкрепящи корпуса на Виктор, създадоха още в началото на боя страшна паника в руските редици и принудиха руската армия да започне гибелното си безредно отстъпление през Фридланд и река Але.

Трябва да се отбележи, че Наполеон още от 1807 г. започна да прилага нова тактика и нови бойни построения. Вкара в действие прекалено масивни и поради това уязвими колони, избягвани от него през първата половина на военната му кариера. Той не бе прибегвал до толкова пресилено уплътняване на бойните маси, преди да оредят редиците на старите революционни войници и ветераните на Египет, Маренго, Аустерлиц.

Невярно е разпространеното мнение, че уж Наполеон не придавал значение на крепостите на противника. Той само изискваше и учеше генералите си в това, че не

превземането на крепостите на неприятеля решава войната, а унищожаването на живата сила на полевата му армия. Но той и тук прояви изумителна гъвкавост и умение да се съобразява с вечно променящата се обстановка.

Когато през 1805 г. видя, че с превземането на Улм ще унищожи главните сили на австрийската армия, той точно там насочи всичките си усилия и основния удар.

Второстепенното значение, което придаваше на крепостите, е логично свързано с тъй характерния за него възглед за инициативата. „Започни похода си обмислено! Но веднъж започнал, бори се инициативата да остане твоя докрай.“

Свърши страшният ден 8 февруари 1807 г. при Ейлау. Армията на Наполеон и руската армия понесоха такива загуби, че в някои полкове остана по един батальон, а в някои и един не остана. Наполеон се прибира през нощта в палатката и пише до приятеля си Дюрок бележка, в която признава с неясни намеци своето поражение. Но ето че настъпва студено утро на зимния ден и се оказва, че Бенигсен не само е отстъпил, ами и окончателно отстъпил. Значи инициативата е останала в ръцете му. Значи онова вчера беше победа. И императорът веднага почва да нарича Ейлау победа, макар да знае отлично, че руснаците далеч не са сломени. Но ето че на Бенигсен не му стигнаха нервите, той трепна и отстъпи пръв, не изтръгна от Наполеон инициативата, макар на бойното поле срещу всеки три руски трупа да лежах по два, а някъде и по три френски.

Инициативата в общото водене на войната, в избора на времето и мястото на боя, в първите тактически действия преди и в началото на сражението трябва да е в ръцете на главнокомандващия. Но същият Наполеон, който даваше на маршалите си възхищаващите и днес с яснотата си заповеди преди началото на боя, не ги притесняваше никога с подробни дребнави указания, към които бяха тъй склонни съвременните му главнокомандващи от старата школа — австрийските, пруските, английските и (в по-малка впрочем степен) руските.

Той заповядваше на маршалите си да решат тази и тази задача на този и този участък и им сочеше за каква обща стратегическа цел ще послужи това — а как маршалът ще го направи, това си е негова работа. Но в боя Наполеон оставаше центърът, мозъкът на армията. Решавайки задачите си, маршалите бяха в постоянна връзка с императора, осведомяваха го за хода на бойните действия, молеха го за подкрепления, държаха го в течение на безспирно променящата се обстановка.

Сам Наполеон, критикувайки пет месеца след Аустерлиц донесението на Кутузов за битката, писа, че цялата грамадна френска армия се е управлявала от императора и била готова да изпълни заповедта му точно както отделният батальон се управлява от своя майор.

Най-мъчно за съвременниците и потомството бе да разберат как запазваше Наполеон тази своя ръководна воля, без да потиска инициативата на маршалите и генералите си. Но всъщност частните им изпълнителни инициативи се подчиняваха напълно на общата, ръководеща всичко, инициатива на императора. В края на краищата те се приучаваха да се отказват (при отсъствие на Наполеон) от самостоятелни решения с прекалено голям риск. Значителните, самостоятелни пълководци бяха малко: Даву, Масена, отчасти Ожеро. Останалите бяха просто талантливи изпълнители. Самостоятелността им бе само относителна и условна, като на изпълнители. Наполеон трябваше да признае това с горчивина и от него се откъсваха възклицания: „Че мога ли да съм навсякъде едновременно!“

Когато той води през 1814 г. боеве на подстъпите към Париж, липсваха му не само 300-те хиляди елитни войници, чиито кости лежах или се готвеха да легнат в Испания, не само

френските войски, продължаващи да окупираат градовете на Германия и Италия; липсваше му жестоко и Масена, който тъй дълго и тъй напразно се съсипваше в безкрайната испанска война, и Даву, който заседна обсаден от враговете в Хамбург, и Мюра, който не се върна от Неапол. Най-добрите си войници и най-изпитаните помощници разхвърля той по различните краища на необятната си империя — и ето че във фаталния час никой от тях не се оказа около него. И в това също бе причината за катастрофата през 1814–1815 г.

Но когато те бяха до него и „великата армия“ още не бе разполовена на две части, едната погинала в Испания, той се усещаше несъкрушим господар на Европа.

Превъзходният подбор на изпълнителите се изяви особено ярко в новата тактика на дълбоките обходни действия, чийто създател бе Наполеон. Точно Наполеон показа, че обходът на неприятелската армия има смисъл само тогава, когато, първо, неговата армия пристигне до тила на противника, прекъсвайки комуникационните му линии, и, второ, довежда до сражение, в което участват и двете обходни колони.

Известният теоретик от Наполеоново време Фон Бюлов смята, че е достатъчно само да се заплашват комуникациите. Но Жомини, друг тълкувател на Наполеоновото творчество, набляга върху сражението, с което непременно трябва да завърши сполучливото и целесъобразно обхождане. И наистина Наполеон учеше, че ако обходящият не побърза, той рискува да се изложи на опасността от контраманевра и атака на неприятеля. Израслите в боевете му маршали изпълняваха операциите по задминаване понякога с идеална точност и почти винаги с пълен успех.

Там, където неприятелят се укриваше с главните си сили в крепост или укрепен лагер, Наполеон пристъпваше към обсада и шурм. Ако се стигаше до шурм, биваше безпощаден. През 1806 г. Блюхер опита да се брани на улиците на Любек; след френската победа градът бе плячкосан, а част от жителите избити. Такива примери за безпощадност са множество в Наполеоновите войни. Когато отлично въоръжената дванайсетхилядна турска армия дебаркира през юли 1799 г. в Египет и се укри в Абукирската крепост, Наполеон усети жестоката опасност: вече осъщественото от него завоюване на Египет се туряше под въпрос. Турците бързо издигнаха отлични укрепления; обсадата нямаше да помогне срещу тях. От морето ги подкрепяха англичаните. Наполеон се реши на фронтална атака, челен шурм, каквото и да му струва това. Заповедта бе издадена в два часа през нощта на 25 юли 1799 г. Първи в крепостта нахлуха Лан и Мюра с отрядите си, след тях идваха главните сили. Турската армия бе изклана на място цялата. „Тази битка е една от най-прекрасните, които съм виждал — от цялата слязла неприятелска армия не се спаси нито един човек“ — писа Наполеон под прясното впечатление на шурма. И все пак фронталните атаки струваха скъпо не само на враговете, но и на французите и Наполеон прибягваше към тях само тогава, когато не виждаше друг изход.

Оценявайки високо индивидуалната храброст, ловкост и специфичното изкуство на боя на отделните воители, Наполеон все пак не вярваше, че разпръснатият строй на някакви юначни ездаци като мамлуките и казаците може да изтрае срещу компактните маси дисциплинирана европейска войска, макар да допускаше, че при сблъсъка на малки бойни групи едни такива великолепни конници могат да се окажат по-силни. В края на краищата масите решават всичко — тази истина Наполеон не се уморяваше да повтаря. Изкуството на пълководеца е, първо, да умее да събира, въоръжава и обучава бързо големи бойни маси, да създава огромни армии; второ, към момента на решителния удар те да се оказват на необходимото място; трето, да не се щадят, ако това е необходимо за победата; четвърто, след

като са събрани тези маси, да не се избягва и да не се отлага битката, а да се търси решителната развръзка; петото и най-трудното — да се открие в неприятелското разположение най-слабото място, където да се стовари решаващият удар. Ролята на късмета, на случайността е съществена, но истински великите дела зависят все пак от личните качества на пълководеца, от работата на ума му, знанията, способността за методично действие, изобретателността и находчивостта. „Не геният ми прошепва внезапно на ухото какво трябва да кажа или да направя в дадени неочаквани за други обстоятелства, а разсъждението и размисълът“ — каза веднъж Наполеон. Не затова станаха велики Александър Македонски, Цезар, Анибал, Густав Адолф, защото имаха късмет: напротив, имаха късмет, защото те бяха велики мъже и знаеха как да го яхнат. Тъй казваше Наполеон вече в края на живота си.

Въпреки отделните грешки и признаци на умора военният му гений не бе отслабнал по единодушния отзив на стратегите и тактиците ни най-малко през 1813–1814 г. Дори през 1815 г., когато той беше с много по-малко сили от враговете, а политическото положение бе безнадеждно, когато се чувстваше зле физически, той състави план за унищожаване на неприятелите поотделно и този план не бе по-малко талантлив от онзи, който му се удаде тъй великолепно в първия му италиански поход. И блестящото начало, с което почна да осъществява плана си (поражението на Блюхер при Лини), и продължението (бойта при Ватерлоо, когато само случайно удалото се бързо идване на Блюхер спаси Уелингтън от неминуемия и страшен разгром) — всичко показваше, че великият маестро на военното изкуство е още тук.

Ала липсваше другото, най-важното според него за пълководеца, онова, което е по-важно и от гения. Нямаше я увереността в крайния успех. Той чувстваше, че времето му е минало. „Вече го нямах старото доверие в себе си“ — казваше той на Лас-Каз за ватерлооската обсада.

А доверието го бяха убили грешките, грешки преди всичко политически. Гигантските, невероятни и неосъществими задачи по завоюването на целия свят влачеха Наполеон към пагубно отстъпление от собствените му стратегически правила.

Да вземем дори само техниката на завоюването: как да се съвместят военната окупация на завоюваната вече колосална общоевропейска империя и окупацията на руските области, охраната на пътищата към Москва? Откъде в тези условия ще се вземат необходимите сили за по-нататъшните нови битки за завладяването на Русия? Как да изпълни собственото си правило: да е винаги по-силен от неприятеля в необходимия момент и на необходимото място? Как да успее да е победител едновременно в боевете пред Мадрид и в тези между Смоленск и Москва?

В своите гигантски военни начинания Наполеон се стараяше да не отстъпва от основния си принцип: да се пазят здраво комуникациите. Тъкмо затова тъй страшно отслабнаха силите му в московския поход дълго преди отстъплението. От 420-те хиляди души, които бяха с него при Неман през юни 1812 г., той поведе напред само 363 хиляди, останалите трябваше да пазят фланговете на север и юг. Във Витебск Наполеон пристигна вече само с 229 хиляди; в Смоленск със 185, след битката при Смоленск той стигна до Гжатск със 156; пред Бородинското поле доведе 135, в Москва с него влязоха 95 хиляди. Не само неприятелското оръжие, болестите, студовете, но и гигантската комуникационна линия погълна „великата армия“. За 220-те хиляди души, които Наполеон и до Неман не докара, ами трябваше да разхвърли по необятната си всеевропейска империя, няма какво да се говори, както и за 200-

те хиляди нещастници в Испания.

Но има и моменти, казваше той на Лас-Каз, когато трябва да се изгорят мостовите, да се изтеглят всички сили за решаващия удар и с една съкрушителна победа да се унищожи противникът. За тази цел може да се рискува дори с временно отслабване на комуникационната линия. „В кампанията от 1805 г., когато се биех в Моравия, Прусия беше готова да ме нападне и отстъплението към Германия беше невъзможно. Но аз победих при Аустерлиц. През 1806 г. виждах, че Австрия се готви да се хвърли върху комуникациите ми, Испания — да нахлуе във Франция през Пиренеите. Но аз победих при Йена.“ Още по-опасни били обстоятелствата по време на войната от 1809 г. „Но аз победих при Ваграм.“ Наполеон казваше, че всяка война трябва да бъде „методична“, промислена. Само тогава тя има шансове да успее. Той решително отхвърли наложилото се мнение, че нашествията на Чингис хан и Тимур били просто стихийно, безредно движение: „Тези завоевателни войни — каза той веднъж на Монтолон — са били водени правилно и основателно; начинанията [на Чингис хан и Тимур] съответстваха на силите им и само затова спечелиха.“ Ще отбележа, че и съвременните историци-ориенталисти потвърждават това мнение на Наполеон.

Много пъти е казал той, че цялото военно изкуство се резюмира в уменията да се съсредоточат в необходимия момент и на необходимото място повече сили от тези, които има противникът. Веднъж членът на Директорията Гойе каза за италианската му кампания: „Вие често, имайки по-малки сили, побеждавахте неприятел с по-големи сили.“ Но Наполеон отрече това. Той просто се е старал да се хвърля с мълниеносна бързина върху разхвърляните вражески сили и да ги бие на части, всяка на свой ред, и точно затова във всяко едно отделно нападение той се е оказвал по-силен, макар общото количество на неприятелските войници да е било значително по-голямо от неговото.

Той се грижеше много и за „духа“ на армията си. Наполеон продължи извоюваната още от революцията забрана на телесните наказания в армията. В разговор с англичаните той недоумяваше как не се срамуват да пускат в ход камшика. „Че какво може да се очаква от унижени мъже? Как може да е чувствителен към честта онзи, когото бият в присъствието на другарите му? Вместо с камшик аз управлявах с чест... След битка събирах войниците и офицерите и ги разпитвах за най-силно отличилите се.“ Той награждаваше с военни звания онези сред отличилите се, които можеха да четат и пишат, а на неграмотните заповядваше усилено („по пет часа на ден“) да се учат на четмо и писмо и ги правеше подофицери, а после и офицери. За сериозни провинения Наполеон разстрелваше безпощадно, но като цяло разчиташе много повече на наградите. А да награждава — и с пари, и със звания, и с ордени, и с публично честване — той можеше с нечувана щедрост. „Мислите ли, че ще накарате хората да се бият, като им действате с разсъждения? — възкликна той на едно заседание на Държавния съвет през 1801 г. — Те са за учния в кабинета му! Войникът се бие заради слава, отличия, награди. Армиите на републиката извършиха велики дела, защото се състояха от синове на селяни и фермери, а не от завербувани наемници, и защото офицерите им бяха не дворяни, а нови офицери, хора с честолубие!“

Ето така изкова Наполеон от материала на революцията мощното си и дееспособно оръжие, пригодено да служи в ръцете на майстора за постигане на нечувани успехи.

В себе си той ценеше основното по негово мнение качество, най-важното, най-незаменимото: желязната воля, твърдостта на духа и онази особена храброст, която не се състои в това да грабнеш знамето в решаващия миг и да се втурнеш в огъня на Арколския мост или да издържиш стиснал зъби няколко часа под руските гюлета на градското гробище

в Ейлау, а да се натовариш с най-страшната, най-тежката отговорност на решението. Печели не този, който е измислил плана на битката или е намерил изход от положението, а този, който се е натоварил с отговорността да ги приложи на дело.

По единодушното твърдение на всички военни авторитети той бе еднакво велик и като тактик, тоест в изкуството да печели битките, и като стратег — в изкуството да печели войните, и като дипломат — в изкуството да наложи волята си на врага не само на бойното поле, но и в текстовете на мирните договори. У него тия три способности се сливаха в едно неразривно и хармонично цяло. Когато генералното сражение е спечелено, трябва да се пусне Мюра с кавалерията да преследва и да доунищожи бягащата войска. А когато Мюра си е свършил работата, спечелената битка трябва да се превърне в спечелена война. Врагът трябва да се побеждава и върху зеленото сукно на дипломатическата маса.

Обикновено Наполеон се стареше колкото може по-бързо, с мълниеносно настъпление, с един-два съкрушителни удара да повали противника и да го накара да моли за мир.

Това даде повод на Клаузевиц да определи Наполеоновия метод за водене на война като абсолютно ново явление в историята, като доближаване на войната „до абсолютното е съвършенство“. Той пише: „...от времето на Бонапарт, най-напред от едната страна, после от другата, войната стана дело на целия народ. Тя прие съвсем друг характер, или по-точно се доближи до същинската си природа, до абсолютното си съвършенство. Мощта ѝ се засили неимоверно поради нарасналите средства, широката перспектива и силното възбуждане на умовете. Цел на бойните действия стана разгромът на противника; спирането и встъпването в преговори стана възможно само когато противникът е повален и обезсилен.“ Все пак тази дълбока оценка на Наполеоновия метод за водене на война, дадена от Клаузевиц във връзка с проблема за „обема на политическите цели на войната и напрежението ѝ“, трябва да се допълни. Наполеон различаваше два вида война — настъпателна и отбранителна, — без да прокарва твърда линия между тях, а само в зависимост от конкретната ситуация. В бележките си към труда на генерал Рониа, излязъл през 1816 г., Наполеон писа: „Всяка настъпателна война е война на нападението, всяка добре водена война е война методична. Отбранителната война не изключва настъплението, настъпателната не изключва отбраната, макар целта ѝ да е прекосяването на границата и нахлуването в неприятелската страна.“

Правейки кратък преглед на походите на най-великите пълководци, Наполеон смяташе за „излишно да се правят бележки относно тъй наречените системи на военното изкуство“. Но както и всички велики пълководци, той, разбира се, се стремеше да разгроми и унищожи врага.

Наполеон бе безпощаден към онези омразни му „якобинци“, които искаха да разпрострат благата на революционните завоевания върху широката плебейска маса.

Охраната на собствеността, на всяка собственост, в това число и поземлената, сиреч дребната и свръхдребна селска собственост, която тъй силно се разшири по време на революцията — ето главната ос на Наполеоновата вътрешна политика. „Безимотните“ — работниците на Париж, Лион, Амиен, Руан — бяха за него опасен елемент, но той беше достатъчно умен да не разчита единствено на полицейските патрули, жандармерията и шпионите на Фуше срещу тях. Той се опитваше да се бори с вълните на безработицата, изкарващи навън хиляди гладни и озлобени хора. В това намираше оправданието и за континенталната блокада, и за жестоката експлоатация на покоряваните страни в името на френската търговия и евтините суровини за френската промишленост.

Главни мотиви на Наполеоновата икономическа политика бяха желанието да направи френската промишленост най-мощна на земното кълбо и неразривно свързаният с това стремеж да се изгони Англия от всички европейски пазари. Но в сферата на отношенията между работника и работодателя Наполеон не само запази експлоататорския закон на Льо Шапелие, забраняващ дори мисълта за стачки, но и направи нова крачка в закрепостяването на работника с въвеждането на „работническите книжки“.

Как стана тъй, че работниците и в най-критичните моменти не въстанаха срещу императора? Откъде се взеха „метежните“ викове: „Да живее императорът!“, за които съдиите на реставрираната Бурбонска монархия хвърляха толкова често бедняците в затвора?

Опитах се да дам отговор в тази книга. Хората усещаха с инстинкта си, че буржоазният следреволюционен строй е все пак по-изгоден за тях от спарените дворянско-феодални дрипи, които караха към тях фургоните на съюзническите армии.

Работническата маса на столицата, населяваща Сент Антоанското и Сен Марселското предградие, кварталите Тампъл и Муфтар, не бе забравила героичните революционни дни. Но дори и най-бунтовните от тях виждаха в Наполеон от „Стоте дни“ по-малкото зло в сравнение с феодалната реставрация.

Ако във Франция в борбата си срещу реставрацията на стария строй Наполеон бе представител на новата, прогресивна, индустриална ера, то колко по-революционно въздействие щеше да окаже дейността му върху старата феодална Европа!

„Наполеон разруши Свещената Римска империя и намали броя на дребните германски държавици за сметка на по-големите. Той донесе в завоюваните страни закони, безкрайно по-добри от всички съществували дотогава.“ Според Енгелс Наполеон не е бил разбран нито от немските селяни, нито от немските бюргери, дразнещи се от скъпотията на кафето, захарта, тютюна и т. н., макар същата тая континентална блокада да бе причината за раждането на собствената им индустрия. „Това не бяха хора, способни да оценят великите планове на Наполеон. Те го проклинаха за това, че той им отнемаше синовете за войни, подготвени с парите на английската аристокрация и буржоазия; те хвалеха като свои приятели точно онези англичани, които бяха същинските виновници за войните...“

Подчертавайки революционната роля на Наполеоновите завоевания за Европа, Енгелс не си затваря очите и за това, че Наполеон почва към края си да се превръща във все по-голяма степен на монарх „по Божия милост“. Най-голямата грешка на Наполеон бе „това, че

той встъпи в съюз със старите антиреволюционни династии, като се ожени за дъщерята на австрийския император, че вместо да унищожи всички следи от стара Европа, той, напротив, се стараеше да встъпи в компромис с нея, домогваше се до честта да е пръв сред европейските монарси и затова по възможност натъкмяваше своя двор по техните дворове“. Това, че Наполеон взе накрая също да се прекланя пред „принципа на легитимността“, го погуби в крайна сметка.

Разгромът на всички континентални монархии, осъществен от Наполеон, бе резултат от титанична борба. Той изтощи силите си в нея, защото на страната на Европа, изостанала от Франция, застана далеч изпреварилата я Англия, която бе заедно с това и стратегически недостъпна поради абсолютното си господство по море.

Наполеон усети веднага, че този враг е най-страшният. Той искаше да го надвие на Изток, от Египет и Сирия; той кроеше да го повали в Лондон от Булонския си лагер. Ала когато не сполучи и едното, и другото, той реши да прокуди английските стоки не с изобилието, качеството и евтинията на френските, което бе невъзможно, а с щикове и пушки, войници и патрули. За да се съсипе Англия, недостатъчно беше да се унищожи нейната промишленост. Трябваше да се провали и търговията ѝ, да се сведе до нула значението на британските колонии. Наполеон и на това се реши. Той забрани вноса на захарта, памука, индигото, чая, кафето, подправките. Континенталната блокада изискваше като логичен завършек едно безпрекословно подчинение на Европа и Русия, сиреч една световна монархия — и Наполеон се движеше натам още от Аустерлиц, прикривайки намеренията си (доста прозрачно) с термина „император на Запада“. След Тилзит тези намерения се откриха още по-ясно. На този път той не можеше да не загине и той загина.

Всички опити да се представи Наполеон за безгрешен, добър гений, спуснал се на земята изключително за доброто на човешкия род, всички усилия да се обясни непрекъснатата двайсетгодишна касапница с нуждата му „да се отбранява“, опитите да се избелят някои черни дела, неразривно свързани с името на Наполеон, са абсолютно безплодни. Наполеон между другото никога не се товарише с подобни мисли. Той толкова искрено се отъждестви веднъж завинаги с Франция, че оправданието му бе готово предварително за всичко: благо на Франция, величието на Франция, безопасността на Франция изисквали това.

Кой слой от народа беше за него „Франция“, аз вече казах: едрата буржоазия и частично имотното селячество.

Но преминавайки от „моралната“ (или „морализираща“) страна към интелектуалната, ние можем да разберем лорд Роузбъри, който казва: „Наполеон до безкрайност разтегли това, което се смяташе преди него за краен предел на човешкия ум и човешката енергия.“ Един друг англичанин, професор Холънд Роуз, човек, който в никакъв случай не се увлича от Наполеон, който се отнася отрицателно към него като цяло, го смята също за „стоящ в първата редица безсмъртни хора“ по нечувано грамадните си и разнообразни дарби и по мястото, което той заема в световната история. „Наполеон умееше да решава в един миг участта на цели континенти, показвайки при това както истинска гениалност, така и неотклонност за достигане на целта.“

У него липсваше жестокостта като страст. Но пък имаше едно абсолютно равнодушие към хората; те бяха за него само средство. И когато жестокостта, коварството, лъжата му изглеждаха необходими, той ги прилагаше без колебания. Неговият трезв ум му подсказваше, че при еднакви обстоятелства целта е по-добре да се стигне без жестокост. И той действаше така там (и само там), където условията позволяваха това. Целите му, особено най-главните, които си бе поставил след Тилзит, а особено след Ваграм, бяха често фантастични и неизпълними, но в стремежа си да ги осъществи умът му изобретяваше най-разнообразни средства, най-неочаквани идеи, контролираше неуморимо и цялото, и най-дребните детайли и не се губеше сред тях. Той умееше по някакъв чуден начин да вижда въпреки поговорката едновременно и гората, и дърветата в нея, и на дърветата клоните и листата.

Властта и славата — ето кое бе основната му страст, и то властта дори повече от славата. Мнителността, максималната възискателност, вечната предразположеност към подозрение и гняв бяха свойствени за него в най-висша степен. Обожаването на околните, стигащо до размерите на суверен култ, го обкръжаваше толкова дълго, че той свикна с него и го приемаше като нещо най-обикновено и полагащо му се. Ала и това обожание той оценяваше от гледна точка на реалната полза, която то може да донесе. Не любовта, а страхът и користта са главните лостове, с които се манипулират хората — това бе абсолютното му убеждение. Само за своите войници той правеше понякога изключение. Веднъж в годините на царуването си над Европа на неговия внезапен въпрос, как ще приемат хората новината за смъртта му, придворните ласкатели почнаха да изобразяват каква светска скръб щяла да настъпи, но императорът презрително ги пресече и каза, че Европа ще изпусне само въздишка на облекчение: „Уф!“

Че войниците му го обожават, той знаеше много добре. Макар да не изпитваше към тях

същите чувства, той все пак винаги им се доверяваше.

Смъртта не го плашеше. Когато миеха тялото му след смъртта, откриха по него белези от рани, за които не се знаеше преди (освен белега от щиковия удар при щурма на Тулон през 1793 г. и куршума в крака при Регенсбург през 1809 г.). Той очевидно ги бе скрил от армията и бе допуснал помощта само на най-близкото си обкръжение, на което бе заповядал да мълчи. В посмъртната си вечна слава той бе напълно сигурен. Изумителната си съдба обясняваше с особените, изключителни обстоятелства, каквито се появяват веднъж на хилядолетие. „Какъв роман е моят живот!“ — каза той веднъж на Лас-Каз на Света Елена.

Изчезването му от историческата сцена направи на съвременниците впечатлението на внезапно спрял яростен ураган. Социалноикономическото развитие отслаби множество стари, крепящи се върху миналото опори на феодализма, разми основата под множество държавно-правни надстройки, продължаващи да съществуват по инерция, превърна в гнили съборетини много сгради с древни и пищни фасади. Ураганът, който избухна и бушува двайсет години над Европа, разби и отнесе много от тези гнили съоръжения. Те щяха да рухнат и без Наполеон, но той ускори неизбежната им гибел. Смъртоносното му изкуство облекчи решаването на тази назряла историческа задача.

След Наполеон дворянско-феодалните отживелици можаха да просъществуват още известно време в Западна Европа, но вече само под формата на съживен мъртвец. Революцията от 1830 г. във Франция, революцията от 1848 г. в Германия и Австрия ускориха съвсем почистването на историческия боклук. В Русия голямата крачка към това (унищожаването на крепостното право) бе направена през 1861 г. въпреки голямото скърцане със зъби от страна на дворяните и ламтежите им да си върнат изгубеното.

Трябва да признаем, че Наполеон направи много, за да облекчи феодална Европа в борбата с него и победата над него. Колкото повече генералът на френското революционно правителство се засенчваше от френския император, а последният — от световния монарх, толкова по-колеблив ставаше той в работата си по освобождаване на народите от феодалните окови (Полша през 1807–1812 г., където той освободи селяните без земя и с това фактически ги остави под робство; Русия през 1812 г., където и това не направи). Колкото по-категоричен и настойчив бе той в стремежа си да ги подчини на личния си произвол, толкова порешително бе желанието им да се отърват от него.

В избавлението от Бонапарт през 1813–1814 г. виждаха своето спасение не само отломъците на дворянско-феодалната класа. Буржоазията на покорените от Наполеон страни жадуваше също да разкъса прангите, с които я бе оковал той и които е пречеа да се разгърне. Буржоазните слоеве на завоюваните земи разбираха отлично и чувстваха болезнено, че Наполеон ги експлоатира заради интересите на френската им посестрима. Ала когато националноосвободителното въстание срещу него завърши накрая с падането на желязното му иго, от победата се възползваха не те, а феодално-абсолютистката реакция. Това стана поради слабостта и политическата неорганизираност на буржоазията в тогавашна Европа.

По този начин през 1813, 1814, 1815 г. срещу Наполеон се бори също и онзи слой на европейското общество, който се бе възторгвал навремето от „гражданина първи консул“, от носителя на революционни освободителни идеи, за какъвто го смятаха мнозина между 18 брюмер и коронясването му.

Никакъв друг резултат не можеше да има икономи-ческата му политика. Точно това той до края си не искаше да разбере и органически не можеше да го разбере. Бронзовият император с лавров венец, със скипър в едната ръка и кълбо в другата, изправил се в

центъра на Париж на върха на колосалната Вандомска колона, излята цялата от пленените от него оръдия, напомня за онзи, от плът и кръв, който искаше някога да сграбчи Европа, а ако може, също и Азия, и да ги държи така здраво, както стиска на паметника бронзовото кълбо — символ на световната монархия. Ала световната империя рухна. Останаха само онези от делата му, които бяха решени не от него самия, а от могъщия живот и истинските, обективни потребности на човечеството. А в човешката памет завинаги остана образът, свързал се у едни с кървавите сенки на Атила и Чингис хан, у други с ликовете на Александър Македонски и Юлий Цезар, но който по ръста на историческите изследвания все повече и повече се прояснява със своето неповторимо своеобразие и поразителна индивидуална сложност.

НАПОЛЕОНОВАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Наполеоновата историография е наистина колосална. На читателя, който поиска да продължи самостоятелно изучаването на някоя страна от дейността на Наполеон, бих препоръчал като най-нов и пълен указател на Кирхойзен, съдържащ заглавията на хиляди трудове (да не говорим за статиите).

Книгите за Наполеон в първите десетилетия след смъртта му носеха в абсолютното си мнозинство характера на патетични славословия. Тази литература се яви в отговор на онзи тъмен облак памфлети срещу Наполеон, пасквили, апокрифни сказания и т. н., които заляха първите години от реставрацията на Бурбоните и се пишеха от роялисти, мразещи императора от дън душа. В отговор на тези памфлети почнаха да се появяват спомени като многотомното съчинение на херцогиня Д'Абрантес, мемоарите на Шаптал, книгата на Лас-Каз и т. н., а успоредно с тази мемоарна литература започнаха да идват на бял свят и първите опити за систематична история на Наполеоновото царуване.

От тези ранни трудове за Наполеон много шум вдигна и наистина даваше мощен и майсторски обработен материал прочутата История на Консулството и Империята на Адолф Тиер в 20 тома. С някои свои части (например в подробното описание на всички Наполеоновы сражения) и до днес не е изгубила значението си. Тя е написана от откровено „патриотична“ гледна точка: във всичките си войни, в които успехът е бил на негова страна, Наполеон е имал право. Наричаха Тиер „историк на успеха“. Той (изключително меко впрочем) порицава Наполеон само за изгубените войни. Всичко е дадено във възторжен дух. Това е една изключително политико-дипломатическа и военна история. Икономика Тиер не знае и дори наум не му идва, че тя може да има някакво значение в историята. Но трудът му имаше огромно влияние и се четеше жадно, за което помагаше и бляскавото изложение.

Многотомната книга на Уолтър Скот за Наполеон, една от първите по време големи книги за него, също е написана блестящо. Прочутият романист е работил за най-широка публика. Тонът е английско-патриотичен, враждебен за Наполеон. Документалният материал е доста слаб и повърхностен. Макар и многотомна, книгата е само развлекателно четиво, не повече. Успехът ѝ бе необичайно голям и в Англия, и извън Англия; превеждоха я на всички европейски езици. Но в средата на XIX век „Наполеоновата легенда“ овладя толкова силно историците на Франция, че на книгата на Скот се гледаше като на кощунство.

С тази книга писателят искаше да отговори сякаш на Байрон, който две години преди смъртта си прослави победите на Наполеон, „неродил се цар, но водил царете след колесницата си“. Консервативният романтик Скот не прости на Наполеон ударите, нанесени на феодалния строй. Книгата му предизвика най-вече един любопитен отзив на Хегел.

На 13 октомври 1806, вечерта преди битката при Йена, Хегел писа на Нитхамер: „Аз видях как през града мина на кон императорът, тази световна душа (diese Weltseele).“

Прочутият философ престана да говори тъй впоследствие и дори бе склонен да го смята за „бич Божи“, но книгата на Скот с благочестивите ѝ еснафски разсъждения за Френската революция и империята го възмути. Скот пише, че „небето“ пратило революцията и Наполеон заради греховете на Франция и Европа. Хегел възразява, че ако справедливото небе се е разпоредило тъй, значи революцията е била справедлива и необходима, а не престъпна. „Повърхностна глава (Seichter Kopf)!“ — завършва той мнението си за Скот.

Междувременно документацията набъбваше неудържимо. Постоянно се появяваха нови

мемоари за Наполеон и неговата епоха. Френското правителство издаде 32 грамадни тома in quarto с писма, заповеди и декрети, продиктувани от Наполеон. Изданието бе последвано от други. Монографични изследвания за походите му, отделните битки, закондателството, дипломацията, администрацията се плодяха и във Франция, и в Германия, Италия, Англия.

Романтичните историци създадоха школа, която приписваше на „героите“ ръководна роля в историята на човечеството. Книгата на Томас Карлайл Героите и героичното в историята има голямо влияние, което се отрази крайно вредно върху литературата за Наполеон. Ако някой можеше да вкара в съблазън историците от „героическото“ направление, това бе тъкмо Наполеон.

Първият сериозен протест срещу този абсолютно ненаучен подход в Наполеоновата историография бе книгата на полковник Шарас за кампанията от 1815 г., излязла в Брюксел през 1858 г. Шарас е френски емигрант, враг на бонапартизма. За него Маркс писа през 1869 г., че той е „започнал атака срещу Наполеоновия култ“. Води борба с „Наполеоновата легенда“ и френският историк Едгар Кине, който се стреми да покаже, че идеята за „велика империя“ е чужда за Франция, че произходът ѝ е италиански, че тя се таи в мисълта на всички големи дейци на Италия. Петтомната книга на Пиер Ланфре, започнала да излиза през 1867 г. и издържала 11 издания, е написана в много враждебен за Наполеон тон. Тя бе не само протест срещу „героическата“ школа в Наполеоновата историография, но и израз на борбата срещу задушавания официален култ на Наполеоновите традиции. Тя е писана и първите ѝ томове са излезли по времето на Втората империя*. Ланфре мразеше и двамата Наполеоновци: и чичото, чиято история пишеше, и племенника, през чието царуване самият той живееше. Наполеон I е за Ланфре егоцентричен деспот, поробител на народите, душител на свободата, тиранин, зает с кръвта на човечеството. Увеличаването се от правилното по същество желание за борба с възторжените преувеличения на господстващата школа, Ланфре изпада накрая в същата грешка, както и противниците му: той необикновено преувеличава историческата (решаваща уж за всичко) роля на Наполеон — роля по негово мнение не положителна, а отрицателна.

Методологически той също изпада в наивност и ненаучни преувеличения, както и безбройните му про-тивници от „героическата“ школа.

След края на Втората империя в интересуващата ни област започват да се появяват нови течения. През най-опасните първи години на Третата република, когато бе жива още опасността от възстановяване на империята на Бонапартовците, републикански настроените историци продължаваха борбата срещу „Наполеоновата легенда“. Книгата на Юнг бе една от проявите на тази борба. От друга страна, грамадно впечатление направи (особено върху университетските преподаватели и интелектуалците) появилият се тъкмо тогава пети том на Произходът на съвременна Франция на Иполит Тен. Реакционният историк на Френската революция, който под прямото впечатление на ужаса и злобата срещу Комуна от 1871 тъй извратно изложи историята на хората и събитията от първата революция, се отнасяше към Наполеон като към наследник и продължител на италианските кондотиери от XIV, XV и XVI век, живели само с война и за война. Той ни най-малко не го осъжда за това, че е удушил революцията и унищожил републиката.

През седемдесетте и осемдесетте години почна да излиза, а през 1900-те бе завършен осемтомният труд на Албер Сорел Европа и Френската революция, чиито последни четири тома са посветени на Наполеон. Сорел пише след френско-пруската война от 1870–1871 г. Патриотичното му усърдие издига тезата, която остава господстваща сред френските

историци и до днес: Франция никога не напада, тя само се защитава, отстоявайки своите „естествени граници“, сиреч Алпите и Рейн. Войните на Наполеон само изглеждат настъпателни. Всъщност те са си отбранителни. Много литературен блясък, изследователски проучвания, ловка адвокатска казуистика и дипломатическо лукавство пусна в ход Сорел (дипломат по призвание и служба), за да докаже своята недоказуема и дори неправдоподобна теза. Ала попътно работата на Сорел изясни множество важни и интересни явления на Наполеоновата история и като един фактологичен разказ може да е много полезна. Тонът спрямо Наполеон е доста възторжен и приповдигнат.

Една голяма крачка по пътя към ново съживяване на „Наполеоновата легенда“ и фалшивия апотеоз на императора направи Артур Леви, написал през 1894 г. огромна абсурдна книга, посветена специално на личната характеристика на Наполеон (*Napoleon intime*). Оказва се, че императорът бил сбор от всички морални достойнства и ако имал наистина покойният някакви недостатъци, то това били само излишната му добрина към хората и неудържимото му великодушие. Нравствените красоти на този кротък уж приятел на човечеството, мек добряк, добродушен и миролюбив филантроп едва се побират върху 650-те страници на тази книга. Карикатурните, нелепи преувеличения и всички тия лъжливи небивалици на Леви не попречиха ни най-малко книгата му да има с всичките си измишльотини огромен успех и сред учените, и сред простите хорица.

След Леви се яви, поощрен от успеха му, и Фредерик Масон. През 1890-те и 1900-те той издаде безброй томове за коронасването на Наполеон, семейството на Наполеон, армията на Наполеон, двора на Наполеон и т. н. Тези детайлни архивни изследвания, написани също в дух на обожание, осветиха немалко чисто фактически проблеми, но някакъв що-годе по-общ поглед върху историята от тях не може да се очаква.

Много по-сериозен от Масон е Албер Вандал — най-талантливият продължител и последовател на Сорел. В разгара на руско-френското дипломатическо сближение през 1890–1897 г. излязоха един след друг трите тома на изследването му Наполеон и Александър, в които той излага историята на френско-руските войни и френско-руския съюз през епохата на Наполеон. Гледната точка е основно сореловска: Наполеон не е виновен за войните с Русия, както и изобщо за никоя от войните си. Че може ли Наполеон изобщо за нещо да е виновен? Изглежда, за Вандал това не е много ясно. Поне във второто си голямо двутомно изследване Издигането на Бонапарт, излязло през 1902 г., написано с присъщия му блясък (в литературно отношение той е по-добър не само от Сорел, но и от Тен), Вандал намира, че Бонапарт не е виновен за установяването на деспотичния режим и изобщо за каквото и да било преди и след преврата. Тонът е напрегнато-възторжен, какъвто дори старите историци като Тиер не са имали. Но изобилието от умело подредени факти, даващи широка и ярка картина на гибелта на Директорията и предшествалата я агония, прави това изследване достойно за внимание. Още през първите си десет години книгата претърпя 18 издания.

Първата световна война и следвоенното време се отразиха изключително силно върху Наполеоновата историография. От една страна, рязко се засили барабанно-шовинистичният ъ дух. Взеха да никнат като гъби големи и малки, специални и популярни книги за войните на Наполеон и дейността му. Могат да се споменат книгите на Дрио (редактора на специализираното списание *Revue des études napoléoniennes*). В обширните монографии на този автор присъстват множество частични поправки и допълнения към старите материали. Последните книги на Дрио са пропити с дух на най-краен шовинизъм и реакция.

Изобщо рязкото засилване на реакцията след Версайския мир се отрази по съответния

начин върху книгите, посветени на вътрешната дейност на Наполеон и неговото общоисторическо значение. В този смисъл са характерни (тук назовавам само най-новите книги, и то само тези от тях, които представляват някакъв що-годе фактически интерес) трудовете като двутомника Наполеон на Луи Мадлен (излязъл през 1934 г.), двата големи тома от същия автор Консулството и Империята, излезли през 1933 г., или книгата на Бенвил. Колкото до двутомното специално изследване на Обри Света Елена, излязло през 1935 г., то дава доста ценни подробности за последния период от живота на Наполеон. Приключвайки многочислените монографии на Дрио, новата му тритомна книга Наполеон Велики, излязла през 1930 г., надминава и Бенвил, и Мадлен по изобилието на фактически материал. От 1936 г. започна да излиза 12-томната История на Консулството и Империята на Луи Мадлен. Тонът на автора е благоговейно-възторжен.

В края на 1934 г. излезе книгата на известния изследовател Мейние, станал популярен с една отпечатана още през 1928 г. монография за 18 брюмер. Новата му книга се нарича За и против Наполеон. Мейние първо излага накратко какво могат да кажат и са казвали за Наполеон враговете му, а след това излага заслугите на Наполеон пред Франция. Общият извод се оказва изцяло в полза на Наполеон. Самата поява на книгата на Мейние е характерно явление за общото апологетично направление на съвременната Наполеонова историография. Несравнимо по-научна е книгата на Льофевр, излязла в серията Народи и цивилизации през 1932 г.

Това са главните течения във френската Наполеонова историография през последните сто години. Аз изброих само особено открояващите се и оказали влияние общи трудове за Наполеон.

Историчите на другите европейски страни следваха френските. Ще отбележа биографията на Фурние и огромното, завършено през 1934 г. деветтомно изследване на Кирхойзен, същия този швейцарски учен, който състави преди това споменатата вече от мен най-добра библиография на Наполеон. Машабите на двете биографии са несъизмерими: в огромните си девет тома Кирхойзен дава детайлно изложение на събитията и всеки том е най-малкото два пъти по-дебел от томовете на Фурние. Но и двете немски изследвания, от които второто е основано на огромно количество данни, издадени и неиздадени, са белязани с умерен и научен подход. Англичаните дадоха голям брой изследвания по отделните въпроси на историята на Наполеон; от общите обзори най-удачна е книгата на Холънд Роуз. Огромният девети том на световната Нова история, издавана от Кеймбриджкия университет, е посветен на историята на Наполеон. Това е най-пълният сред общите обзори на епохата. Добър общ обзор на Наполеоновата епоха читателят ще намери и в първите два тома на Историята на XIX век на Лавис и Рамбо.

Икономическата история на Наполеоновата епоха оставаше до най-близко време твърде слабо разработена въпреки изобилието от неиздадени материали, пазени в Националния архив на Франция. Освен труда на Паул Дармщетер, моите книги за континенталната блокада във Франция и Европа и икономическия живот на Италия през царуването на Наполеон, книгите на Ролоф и Сентоайян за колониалната политика на Наполеон, труда на швейцарския учен Хьокшер върху континенталната блокада (основаващ се, както той специално подчертава, в значителната си част върху материалите на моята монография) и няколко други частични изследвания, почти нищо систематично за проучването на икономическата история на Наполеоновата империя не е направено. Италианската икономика по времето на Наполеоновото царуване въз основа на документи от миланския и

други архиви е темата на излязлата през 1928 г. в Париж моя специална книга *Le blocus continental en Italie* (Континенталната блокада в Италия).

В самия край на 1936 г. излезе книгата на Луи Вила *Революцията и Империята*, том II, с подзаглавие *Наполеон*. Това е полезен критико-библиографски справочник, обобщаващ всичко, направено в науката за Наполеон. Но Вила не познава добре историята на завоюваните от Наполеон страни. Изложението на самия автор е някак прекалено схематично и бегло, напомня учебник. Библиографията на Вила е изключително пълна. Строго научното проучване на Наполеоновата история ще доведе неминуемо до преразглеждане на много от наложилите се и популярни (но не станали от това по-правилни) възгледи върху целите и резултатите на Наполеоновата дейност и ще предизвика интензивно разработване на още непроучените архивни материали върху икономиката на империята.

Истински популярен очерк на Наполеоновата епоха, доколкото става дума за Прусия, е книгата на Франц Меринг *Към историята на Прусия. I. От Средновековието до Йена. II. От Тилзит до основаването на Райха* в последното му най-пълно издание от 1930 г. В първия том страниците 292–380, във втория 1–218 са посветени на историята на Прусия при Наполеон. Текстът е много увлекателен и насочен срещу патриотичните измишльотини на пруско-шовинистичната и хоенцолернско-монархическата историография. Господството на Наполеон в Германия Меринг смята за „исторически прогрес“ за тази страна.

Може да се отбележат също и книгата на Шулиц (страниците, посветени на Наполеон в неговата *Blut und Eisen*), книгата на Лауфенберг за положението на Хамбург по времето на френската окупация. За Хамбург и изобщо икономическото положение на Германия при Наполеон въз основа на неиздадени документи, останали неизвестни на тези автори, говоря аз в книгата си *Deutsch-französische Handelsbeziehungen zur Napoleoni-schen Zeit*, Berlin, 1914 (Германо-френските търговски отношения по Наполеоново време).

Като свидетелство за появилия се в Европа и Америка интерес към анализа на Наполеоновата епоха, правен от руските историци, могат да послужат, първо, многобройните преводи на тази моя книга за Наполеон на европейските езици и, второ, отзивите, рецензиите, критическите анализи, предизвикани от изданията на този труд в Англия, САЩ, Франция, Швеция, Норвегия, Италия, Полша.

Допреди две-три десетилетия научното творчество на академик Евгений Тарле беше добре познато не само на професионалните изследователи и на студентите по история, но и на по-любознателната читателска аудитория у нас. Днес за съжаление, дали под натиска на неумолимите закони на времето и на научната мода, или покрай духовната разруха и нищета, които се превърнаха в отличителна черта на мъчителния ни преход към демокрация, името на един от най-добрите руски познавачи на новата европейска история потъна в незаслужена забрава.

Пътят на Тарле в голямата наука не се отличава от този на мнозина видни представители на руската хуманитаристика от края на XIX и първата половина на XX век. Израснали и формирали възгледите си в една историческа обстановка, те са принудени от обстоятелствата да живеят и да творят в условията на съвършено различна действителност, белязана от бурни обществени катаклизми, от радикални стопански експерименти, от политически преследвания и системни репресии. Без съмнение Тарле принадлежи към това поколение руски интелектуалци, върху чиято съдба клеймото на целия „руски“ XX век тегне с особена сила, с всичките му безумства и обрати, с редуващите се периоди на подем и застои, с трите руски революции и с двете световни войни, с големите гладове и гигантските строежи, с революционния триумф на масите, с техните надежди и разочарования, с личната драма на инакомислещите университетски преподаватели. Затова и всеки, който посегне към пожълтелите вече страници от старите списания и книги, излезли изпод перото на акад. Тарле или пък посветени на самия него, не може да не си зададе въпроса, възможно ли е всичко това да се преживее за един обикновен човешки живот? Каква ли мотивация е трябвало да притежава ученият, за да премине през всичките тези изпитания, без да се откаже от избраното вече поприще? На каква ли цена е успявал да оцелее от завистта и лицемерието, от политическите сплетни и дребните еснафски сметки? Кой всъщност е Тарле и какви са неговите конкретни заслуги за историческото познание?

Евгений Викторович Тарле е роден на 8 ноември 1875 г. в Киев. По-късно семейството му се премества в Херсон, където Евгений Тарле завършва гимназия и където прочее се заражда и привързаността му към историята и литературата. На 17 години постъпва в Историко-филологическия факултет на Киевския университет — един от най-авторитетните в пределите на тогавашна Русия центрове за подготовка на научни и преподавателски кадри в областта на историята. Дипломира се с отличие през 1896 г. и по препоръка на научния си ръководител проф. Иван Лучицкий остава във факултета, за да подготви бъдещата си магистърска теза. Първите си научни публикации осъществява през същата 1896 г., като още тогава демонстрира не само уменията си за самостоятелна изследователска работа, но и трайния си интерес към европейската история. През следващите няколко години осъществява ползотворни научни командировки в чужбина, като подготвя серия от статии, очерци и рецензии, посветени на Бабьоф, Чарлз Парнел, Леонардо да Винчи, на йезуитите и немските хуманисти, на обществения и интелектуалния живот в Европа през XVIII и XIX в., на италианската, английската и ирландската история в Средновековието и Новото време.

Успоредно с научните си дирения Евгений Тарле започва през 1903 г. и дългогодишната си преподавателска дейност — първоначално като извънреден доцент в Петербургския университет, а от 1913 г. и като професор в Юревския университет, гр. Тарту. През 1918 г.

става редовен професор в Петербургския университет, по-късно преподава и в университетите в Москва и в Алма Ата, Казахстан. Междувременно защитава докторат върху положението на наемните работници във Франция в навечерието на революцията (1911 г.) и съставя първите си превъзходни исторически портрети за такива влиятелни личности като Вилхелм II, Николай II, Бисмарк, Гамбета, Гарибалди, Ласал, Марат и др. През 1913 г. издава „Континенталната блокада“, а три години по-късно публикува и „Икономическият живот на кралство Италия при управлението на Наполеон I“ — две книги, с които включва в научно обращение многобройни и неизползвани до момента документи, извлечени от големите архивохранилища в Париж, Лондон, Хага и др.

Без да е ангажиран с никоя от големите руски партии, Тарле не страни и от злободневните политически конфликти. По време на революцията от 1905–1907 г. изнася лекции и публични сказки срещу самодържавието, подкрепя големите студентски протести, открито критикува позициите на руските кагети, независимо че повечето университетски преподаватели симпатизирали по това време именно на тази партия. Февруарската революция от 1917 г. Тарле приема като възможност за обновлението на Русия и дори участва в Извънредната комисия за разследване делата на бившите царски министри. През юни 1917 г. е включен и в състава на руската делегация, водеща преговори в Стокхолм за организиране на международна конференция в Швеция за изработване предварителните условия на бъдещия мирен договор.

В смутните времена, последвали Октомврийската революция, Тарле е на кръстопът. Някои от действията на новата съветска власт го смущават, срещу други открито роптае, но без никакви колебания отхвърля направените му предложения да стане професор в някой от водещите френски университети. Предпочита да остане в Петербург и с желание се съгласява да участва в организирането на Централния архив на РСФР. Лично се захваща със спасяване документацията на руските митнически служби, успява да задържи и мнозина от старите архивисти, които със знанието и опита си допринасят за модернизиранието на архивното дело в Съветска Русия. Става редактор на сп. „Былое“, спечелило си популярност като едно от най-четените и най-търсените научни списания по проблемите на руската история през XIX и началото на XX в., а малко по-късно участва в редактирането и на сп. „Анали“ — издание на Академията на науките. Професионалното израстване на Е. Тарле се съпътства и от обществено признание на неговите научни приноси. Още през 1921 г., само на 46 години, той става член-кореспондент, а през 1927 г., когато завършва поредната си книга — „Европа в епохата на империализма“, е избран и за академик. Поканен е да изнесе курс лекции в Сорбоната, участва в международните конгреси на историците в Брюксел (1923) и в Осло (1928). Колумбийският университет го удостоява с почетния си знак, избран е и за член на „Дружеството за изучаване на Френската революция“.

Този творчески подем неочаквано е прекъснат в началото на 1930 г., когато Тарле е арестуван по т. нар. „дело на академиците“. Заедно с още 115 души — предимно учени хуманитаристи, той е обвинен в „контрареволюционен заговор срещу съветската власт“. Следствието продължава повече от една година, през което време Тарле е в затвора, като на 8 август 1931 г. е осъден на пет години заточение в Алма Ата, Казахстан. Преди да изтече този срок обаче, благодарение на застъпничеството на влиятелни университетски преподаватели Тарле и другите осъдени историци били върнати от заточение. Възстановен на старото си място като професор по нова европейска история, Тарле продължил и изследователските си занимания, довели до появата през 1936 г. на книгата му „Наполеон“. Следват нови и нови

публикации, между които се открояват „Жерминал и прериал“ (1937), „Нашествието на Наполеон в Русия. 1812“ (1938), „Талейран“ (1939), „Нахимов“ (1940), „Кримската война“ (1941–1943), биографичните трудове за Ушаков, Кутузов, Карл XII и др. След края на Втората световна война Тарле започва да работи и върху трилогията „Русия в борба с агресорите от XVIII — XX в.“, но така и не успява да реализира този си замисъл, за който се твърди, че му бил „подказан“ лично от Сталин. Забавянето на проекта обаче се дължи не само на нежеланието на Тарле да разработва подобна тематика, но и на неговата позиция, че за да се напише историята на случилото се през 40-те години на XX в., трябва първо да се обработи огромният документален материал за този период. Прочее точно по това време Евгений Тарле бил подложен и на инсинуирани политически атаки, от които трябвало за пореден път да се защитава сам. И макар че скоро след това Сталин умира, с което преследванията срещу изтъкнатия историк са окончателно прекратени, на 5 януари 1955 г. завършва земният път и на Тарле.

Сред огромното по обем научно творчество на академик Евгений Тарле книгата му за Наполеон Бонапарт заема особено място. Тарле започва да пише книгата си през март 1935 г. и успява да я завърши „на един дъх“, опитвайки се максимално точно да възпроизведе и обясни магията на човека, накарал цяла Европа да признае таланта му, да се съобразява с прищевките му и да тръпне пред войските му. Успехът на Тарле е безспорен и не случайно тази книга е неговата най-популярна, най-четена и най-превеждана в чужбина творба. Тя е превъзходна илюстрация за неговата зрялост и ерудиция като историк, но в същото време е и великолепно доказателство за таланта му на изкусен литератор, който умело и увлекателно води читателя си през лабиринта на фактите, извайвайки неусетно пред него образа на живия Наполеон, с всичките му страсти и слабости, с болката и радостта му, с успехите и провалите му. Разбира се, почти седем десетилетия по-късно в изложението на акад. Тарле могат да се открият непълноти и неточности. В текста може да се долови и духът на онова отдавна отминало идеологизирано време. Но дори и с тези си недостатъци книгата на Тарле заслужава да се прочете, защото не само че не е загубила актуалното си звучене, но е и чудесна илюстрация за това как добрият историк не е подвластен на епохата, в която се е родил и творил.

Пламен Митев

Евгений Тарле

Наполеон

Превод от руски Андрей Керезов

Послеслов Пламен Митев

София, Рива, 2002 г.

ISBN 954-8440-72-5